

Штерман

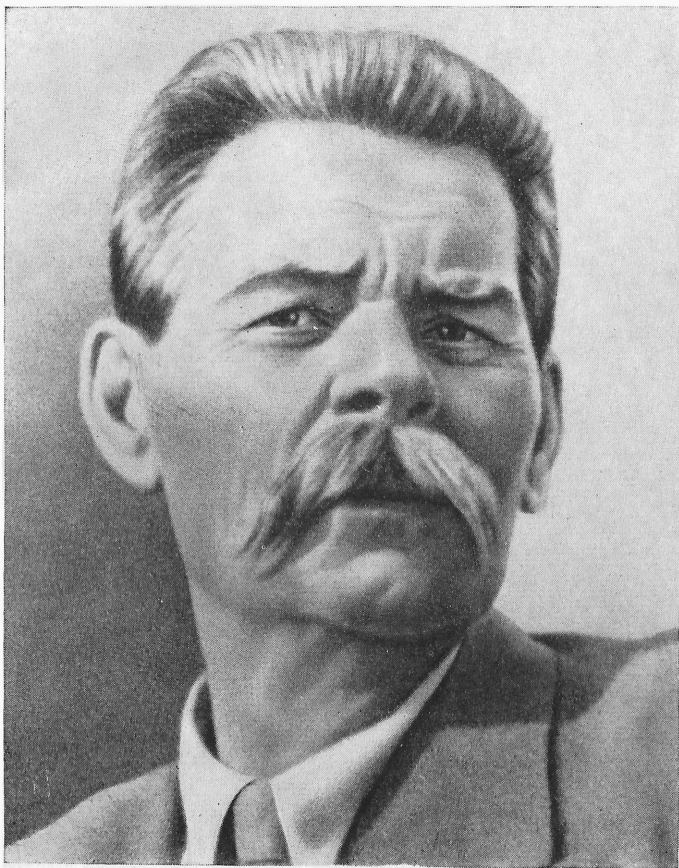
ДЕРЖАВИДАВ

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И У ШІСТНАДЦЯТИ ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1955

О. М. ГОРЬКИЙ

1934 г.

ЖИТТЯ КЛИМА САМІНА

(СОРОК ЛІТ)

Повість

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Берлін зустрів його несприятливо: сіявся добре відомий по Петербургу дрібний, сірий дощ, і страйкували носії на вокзалі. Довелося самому нести два важкі чемодани, іти підземним коридором в юрбі сердитих людей, підійматися з ними нагору сходами. Люди, здебільшого високі на зріст, товсті, вони бурчали і гримали, безцеремонно зачіпаючи один одного багажем і, здається, не просячи пробачення. Попереду Самгіна, заважаючи йому, ішло двоє військової виправки, в костюмах мисливців, у круглих капелюхах, за стрічки капелюхів заткнуто пір'ячко якогось птаха. Мабуть, намагаючись розмішити людей, скривджених носіями, чоловіки з пір'ячком несли на палиці маленький кошичок і вдавали, що знемагають під тягарем ноші. Та сміялася тільки висока, худа дама, обвішана від плечей до колін різноманітними пакунками, з чемоданом в одній руці, несесером у другій; сміялась вона верескливо, напружено, з чемності; їй було дуже незручно йти, її штовхали більше, ніж інших, і, перериваючи сміх свій, вона тривожно кричала до жартівників:

— Мій боже! Там скло е! О, Ріхард, там ваза...

На площі, перед вокзалом, не було жодного візника. По мокрому камінню бруку, крізь густу сітку дощу, похмуро, мовчки йшли пристойно одягнені люди. Дощ був якийсь м'який, він падав на каміння зовсім без шуму, але дуже виразно було чути одноманітний хлюпінт води, що текла з ринв, і сердите хляпання кроків. Стояли щільні

ряди важких будинків, вогкість надала їм майже однома-
нітного забарвлення іржавого заліза. Почуваючи, як у
нього крізь одяг і шкіру просочується холодний смуток,
Самгін поставив чемодани, скинув капелюх, витер пітно-
го лоба й нагадав собі:

«Безвихідного стану не буває».

З-за його спини з'явився сивоусий, кремезний чоловік,
у шкіряному кашкеті, в синій блузі по коліна, з мідною
бляхою на грудях і у величезних черевиках.

— Дві марки до найближчого готелю, — запропону-
вав йому Самгін.

— Ні, — відповів носій, не глянувши на нього, і смик-
нув плечем так, начебто відштовхував.

«Пролетарська солідарність чи — страх, що товариші
відлуштують?» — іронічно подумав Самгін, а носій збо-
ку одним оком заглянув йому в обличчя, рухом підборіддя
показавши на один з будинків, голосно сказав:

— Бальц пансіон.

Забувши подякувати, Самгін підняв свої чемодани,
ступив у дощ і через годину, скупавшись у ванні, випивши
кофе, сидів біля вікна маленької кімнатки, відновлюючи в
пам'яті сцену свого знайомства з хазяйкою пансіону.
Товста, майже кулеподібна, в темнорудому платті й сіро-
му фартусі, в окулярах на носі, стиснутому подушечками
червоних щік, вона пасамперед спитала:

— Ви — не єврей, ні?

Вона сама швидко й спритно приготувала ванну й по-
дала кофе, пояснивши, що повинна була звільнити пле-
мінницю страйкаря. Потім, безцеремонно розглядаючи
гостя крізь скельця окулярів, спитала: що робиться в Ро-
сії? Перевіряючи своє знання німецької мови, Самгін від-
повідав коротко, але охоче і думав, що добре б, переїхав-
ши кордон, зачинити за собою якісь двері так щільно, щоб
можна було хоч короткий час не чути втомного гамору
вітчизни і навіть забути про неї. А хазяйка говорила дзвін-
ко, рішуче й ніби не для нього самого, а для багатьох:

— Місце Бебелю не в рейхстазі, а в тюрмі, де він уже
й сидів. Хоч і запевняють, що він не єврей, але він теж
соціаліст.

Усміхаючись, Самгін спитав: хіба вона думає, що всі
євреї — соціалісти, і багаті теж?

— О, так! — гнівно скрикнула вона. — Читайте про-
мови Євгенія Ріхтера. Соціалісти — це люди, які хочуть

пограбувати й вигнати з Німеччини її законних власників, але цього можуть хотіти тільки євреї. Так, так — читайте Ріхтера, це — здоровий, німецький розум!

І вже з клекотом у горлі вона говорила далі, змахуючи ліктями, наче курка крильми:

— Німеччина не допустить революції, вона не візьме за приклад собі вашу нещасну Росію. Німеччина сама приклад для всієї Європи. Наш кайзер геніальний, як Фрідріх Великий, він — імператор, якого давно чекала історія. Мій чоловік Моріц Бальц завжди казав мені: «Лізбет, ти повинна дякувати богам за те, що живеш за імператора, який поставить усю Європу навколішки перед німцями...»

Вона була така товста й м'яка, що права сідниця в неї звисала з стільця, наче міхур, такими самими міхурами здувалися бюст і живіт. А коли вона встала — міхури зникли, бо злилися в один великий, майже не порушуючи досконалості його форми. Вгорі на ньому виріс червоненький наривчик із щілиною, з якої текли слова. Та за зовнішньою її непривабливістю Самгін виявив щось значне і, коли вона викотилася з кімнати, подумав:

«Російська баба цієї професії про такі питання не розмовляє...»

Дощ перестав, вулицю заповнила сірувата мла, пошвикували паровози, гуркотіло залізо, стрясаючи шибки у вікнах, з чотириповерхового будинку прибирали клітки риштовання одноманітно кремезні робітники в синіх блузах, в смішних ковпаках — зовсім такі, якими змальовує їх «Сімпліссіmus». Самгін дивився у вікно, кутив і, прислухаючись до настирливого шурхоту дрібних думок, настроювався лірично.

«Мое життя — монолог; а думаю я діалогом, завжди комусь щось доводжу. Начебто всередині в мене живе хтось чужий, ворожий, він стежить за кожною думкою моєю, і я боюсь його. Чи існують люди, що вміють думати без слів? Можливо, музиканти... Втопився я. Надмірно розвинена спостережливість обтяжує. Механічно поглинаєш занадто багато пошлого, безглузлого».

Заплющив очі, і в п'ятьмі виникло струнке, голе, рожевувате тіло жінки.

«Якби я закохався в неї, вона витиснула б з мене все... Що — все? Вона мене назвала невидужним розумником, сказала, що такі, як я, хвороба світу. Це не так. Неправда.

Я — не книжник, не догматик, не мораліст. Я знаю багато, але не намагаюсь навчати. Не видумую теорій, які завжди обмежують вільне зростання думки й уяви».

Тут, як осінні мухи, на нього налетіли чужі, недавно прочитані слова: «остання, гранична свобода», «трагізм удаваного всезнання», «наївність знання, що, як Нарцис, милується собою» — пам'ять підказувала дедалі більше таких слів, і здавалося, що вони шарудять поза ним, у кімнаті.

Дістав з чемодана кілька книжок, в передмові до одної з них очі натрапили на фразу: «Ми приймаємо всі релігії, всі містичні вчення, аби тільки не бути в дійсності».

«Якщо це не поза, це вже відчай», — подумав він.

У вікно знову хлюпав дощ, було чути, як шумить вітер. Самгін почав читати поему Миропольського.

Читання художньої літератури було його насущною потребою, рівною звичці курити тютюн. Книжки збагачували його лексикон, він умів цінити влучність і звучність словосполучень, милувався різноманітністю словесного одягу одної і тієї самої думки в різних авторів, і особливо йому подобалося знаходити спільне в людях, яких, здавалося б, і не можна з'єднати. Читаючи котяче муркотіння Леоніда Андреева, що майже завжди переходило в тоскне вовче виття, Самгін з задоволенням згадував басовите буркотіння Гончарова:

«Навіщо дике й грандіозне? Море, наприклад. Воно наводить тільки сум на людину, дивлячись на нього, хочеться плакати. Ревіння і шалений гуркіт валів не милують слабого слуху, вони все твердять своєю, споконвіку, одну й ту саму пісню сумного й нерозгаданого змісту».

Ці слова нагадували тривожне запитання Тютчева: «Про що ти виєш, вітре нічний?» і його благання:

О, не співай страшних пісень
Про хаос давній...

І знову згадувався Гончаров: «Безсиле ревіння звіра перед цими зойками природи, нікчемний і голос людини, і сама людина така мала й слабка...»

Потім пам'ять послужливо підказувала «Тьму» Байрона, «Озімандію» Шеллі, вірші Едгара По, Мюссе, Бодлера, «Полум'яний круг» Сологуба і багато чого іншого в цьому тоні, — все, що було колись прочитане й залишилося в пам'яті для того, щоб зрідка прозвучати.

Та слова про нікчемність людини перед грізною силою природи, перед законом смерті не псували настрою в Самгіна, він знав, що ці слова найменше заважають жити їх авторам, якщо автори фізично здорові. Він знав, що Артур Шопенгауер, проживши 72 роки й довівши, що песимізм є основа релігійного настрою, вмер у щасливій певності, що його не дуже весела філософія про світ, як «привид мозку», є «кращим утвором ХІХ століття».

Релігійні настрої і питання метафізичного порядку ніколи не хвилювали Самгіна, до того ж він бачив, як швидко релігійна думка Достоевського і Льва Толстого втратила свою гостроту, знижуючись до блудного марнослів'я Мережковського, ставала байдужою в холодненьких словах напівнігіліста Володимира Соловйова, розкладалася в хитромудрості хтивого Василя Розанова й тонула, зникала в туманах символістів.

Достоевського він читав потроху, з деяким зусиллям над собою і вважав, що цей преоригінальний художник принижує людей найбільш досвідчено, доказово й мудро. Йому подобалася сумна й покірна усмішка Чехова з пошлості життя. Найчастіше книжки показували йому людей жалюгідними, заплутаними в дрібницях життя, в суперечностях розуму і почуття, в пошленьких змаганнях самолюбств. Кінець кінцем художня література ставала перед ним, як співрозмовник недурний, інколи — дуже цікавий, — співрозмовник, з яким можна було сперечатися мовчки, мовчки сміятися з нього й не вірити йому.

За вікном по мокрих стінах будинків перебігали жовтуваті сонячні плями. Самгін шпурнув на стіл химерну книжку, поквалливо одягся, вийшов на вулицю і, ступаючи панелями, якимись особливо жорсткими, незабаром відзначив схожість Берліна з Петербургом, побачивши її в безлічі військових, потім виявив, що в Берліні офіцери ще бундючніші, ніж у Петербурзі, і згадав, що це вже багаторазово відзначалось. Ішов він торговельними вулицями, наче по дну глибокої канами, два ряди важких будинків рухались навстріч йому, з відчинених дверей магазинів тхнуло шкірою, олією, тютюном, м'ясом, пряностями, всього було багато і все було дратівливо одноманітне. Згадалися слова Лютова:

«Німеччина — насамперед Пруссія. Апофеоз культури непоміркованих споживачів лива. В Парижі, зіставляючи Нотр Дам і Тур Ейфель, розумієш іронію історії, тугу

Мопассана, огиду Бодлера, витончені сарказми Анатолія Франса. В Берліні нічого не треба розуміти, все цілком ясно сказано будинком рейхстагу і Алеєю Перемоги. Столиця Пруссії — місто на піску, щось подібне до опуху на боці в Німеччини, камінь в її печінці...»

Сірі хмари знову почали кришитися дрібним дощем. Самгін узяв візника й вернувся до готелю. Увечері він нудьгував у театрі, дивлячись, як грають п'єсу Ведекінда, а на другий день з ранку до вечора ходив і їздив по місту, оглядаючи його, потім присвятив день поїздки до Потсдама. До знайомих, негативних оцінок Берліна він не міг нічого додати від себе. Так, важке місто, нудне, і є в ньому — в будинках і в людях — щось гнітюче, напружене. Кремезні, огрядні каменярі, теслярі працюють мовчки, похмуро, машинально. У них такі самі груди «коле-сом» і дерев'яні обличчя, як у військових. Дуже багато товстих. Самгін вирішив подивитися музеї й виїхати.

Ось він у музеї живопису.

Після тяжкої, гарячої вогкості вулиць було дуже приємно ходити в прохолоді порожніх зал. Живопис не дуже цікавив Самгіна. Він дивився на відвідування музеїв і виставок як на обов'язок культурної людини, — обов'язок, що дає теми для розмов. Картини він звичайно читав, як книжки, і сам бачив, що це знебарвлює їх.

Спинаючись на секунди перед зображеннями жіночих тіл, він думав про Марину:

«Вона — краща».

Про Марину думалося чомусь неприязно, можливо, було досадно, що в цьому випадку мистецтво не підноситься над дійсністю. В пейзажі воно майже завжди вище за природу. Самгін віддавав перевагу перед жанром спокійним, лагідним картинкам доброзичливо й романтично підфарбованої природи. Чи не вони це створюють настрої незнайомого йому приємного суму? Сівши на диван у великому залі, він заплющив стомлені очі, міркуючи: до чого можна уподібнити сотні цих барвистих нагадувань про минуле? Пам'ять підказала елегійні вірші Тютчева:

...елізіум тіней,
Безмовних, світлих і прекрасних,
Ні задумам бурхливої години,
Ні радостям, ні горю не підвладних...

Він устав, пішов далі, схвильовано повторюючи вірші, спинився перед темнуватим квадратом, по якому в хаотич-

ному безладді розкидано було химерні фігури фантастично змішаних форм: людське поєднувалося з пташиним і звіриним, трикутник, з обличчям, вмальованим у нього, ішов на двох ногах. Сваюля художника розірвала, роз'єднала знайоме існуюче на частини й комічно зухвало зв'язала ці частини в неможливе, потворне. Самгін постояв перед картиною хвилини зо три і раптом відчув, що вона навіває бажання повторити роботу художника,— знову розбити його фігури на частини і знову з'єднати їх, але вже так, як захотів би він, Самгін. Протестуючи проти цього бажання й дивуючись, він пішов був, але зразу ж вернувся, щоб дізнатися про ім'я автора. «Ієронім Босх» — прочитав він на тьмяній, мідній пластинці й побачив ще дві маленькі, але такі самі химерні. Він сів у крісло і, розглядаючи роботу, яка начебто не визначалась поняттям живопису, довго намагався догадатись: що думав художник Босх, створюючи з розрізнених шматків реального цей фантастичний світ? І чим більше він вдивлявся в сполучення несполучних форм птахів, звірів, геометричних фігур, тим більш вимогливо виникало бажання зруйнувати всі ці фігури, знайти сенс, схований в їх похмурій фантастиці. Ім'я—Ієронім Босх—нічого не нагадувало з історії живопису. Дивно, що ця дратуюча картина знайшла собі місце в кращому музеї столиці німців.

Самгін спустився вниз до продавця каталогів і фотографій. Жовтолиций чоловічок, в шовковій шапочці, не відриваючи правого ока від газети, сказав, що в нього нема монографій про Босха, але можливо, що вони є в книгарнях. В книгарні знайшлася монографія французькою мовою. Дома, після того, як фрау Бальц нагодувала його смаженою гускою, картоплею і коропом, Самгін закурив, ліг на диван і, поставивши собі на груди важку книжку, став розглядати репродукції.

Крилаті мавпи, птахи з головами звірів, чорти у формі жуків, риб і птахів. Біля напівзруйнованого куреня злякано скорчився святий Антоній, на нього йдуть свиня, одягнена жінкою, мавпа в смішному ковпаку; всюди лазить усяке гаддя; під столом, який невідомо чого стоїть у пустині, сховалася гола жінка; літають відьми; кістяк якоїсь тварини грає на арфі; в повітрі летить чи висить дзвін; іде цар з головою кабана й цапиними рогами. В картині «Створення людини» Саваофа змальовано безборо-

дим юнаком, в раю стоїть млин,— у кожній картині похмурі, але все-таки смішні анахронізми.

«Кошмар»,— визначив Самгін і з досадою подумав, що це міг би сказати всякий.

В тексті монографії було зазначено, що картини Босха дуже охоче купував лихий і похмурий король Іспанії, Філіпп Другий.

«Можливо, цар з кабанячою головою і є Філіпп,— подумав Самгін.— Цей Босх повівся з дійсністю, як дитина з іграшкою,— поламав її і тоді шматки склеїв, як йому хотілось. Дурниця. Це годиться для фейлетоніста провінціальної газети. Що сказав би про Босха Кутузов?»

Відвогнала цигарка курилася погано, дим здавався несмачним.

«І дим вітчизни нам солодкий і прийнятний». Вітчизна тхне погано. Занадто часто й багато крові проливається в ній. «Безумство хоробрих»... Спроба вискочити «з царства необхідності в царство свободи»... Що обіцяє соціалізм людині мого типу? Ту саму самотність і, напевно, ще гостріше відчутну «в пустелі — на жаль! — не безлюдній»... Розуміється, я не доживу до «царства свободи»... Жити для того, щоб померти,— це погано придумано.

Смак думок — гіркий, але гіркість була приємна. Думки струмували з безперервністю дрібних ручаїв холодної, осінньої води.

«Я — не бездарний. Я вмю бачити дещо, чого інші не бачать. Своєрідність мого розуму було відзначено ще в дитинстві...»

Йому здавалося, що в ньому зароджується якийсь новий настрій, але він не міг збагнути, що саме нове? Думки самосильно набували точних словесних форм, виявляючись давно відомими, він часто зустрічав їх у книжках. Він дрімав, але заснути не вдавалось, будили поштовхи незрозумілої тривоги.

«Що подобалось королю Іспанії в картинах Босха?» — думав він.

Увечері — в недоладному сараї Вінтергартена — він підозріло дивився, як на естраді два ексцентрики вправляються в комічних спробах порушити звичайне. В глузливих фокусах цих спритних людей було щось явно двозначне,— публіка не сміялась, і можна було думати, що серйозність, з якою вони перекручували загальновизнане, ображає людей.

«Босх теж був ексцентрик», — вирішив Самгін.

Попереду і праворуч від нього сидів чоловік у сірому костюмі, з неохайно розкошланим волоссям на голові; змахуючи газетою, він неспокійно озирався, обличчя в нього довге, з гострою борідкою, кощає, окате.

«Росіянин. Я його десь бачив», — подумав Самгін і став нахилити голову щоразу, коли цей чоловік оглядався. Але в антракті чоловік став поряд нього й заговорив глухим, хрипкуватим голосом:

— Самгін, так? Долганов. Пам'ятаєте — Фінляндія, Виборг? Газети читали? Ні?

Відіхнувши Самгіна плечем до стіни й притишивши голос до хрипкого шепоту, він поквапливо пробурмотів:

— Висадили в повітря дачу Столипіна. Залишився цілий. Людей перекришили чоловіка з двадцять. Знайома одна — Любимова — потрапила...

— Як — потрапила? Заарештована? — здригнувшись, спитав Самгін.

— Убита. З дитиною.

— Любимова?

— Що — знали? Я — теж. В юнацькі роки. Притягалася в справі народоправців — Марк Натансон, Ромась, Андрій Лежава. Поводилася — погано... Слухайте, — ну його к чорту, цей балаган! Ходімо до трактиру, посидимо. Подія. Побалакаємо.

Він смикав Самгіна за руку, задихався, сухо покашлював, хрипів. Самгін помітив, що його і Долганова безцеремонно розглядають нерухомими очима якісь червоноликі, спокійні люди. Він пішов до виходу.

«Любимова... Невже та?»

Хотілося розпитати докладно, але Долганов не давав місця для запитань, похитуючись на довгих ногах, штовхав його плечем і хрипів уривчасто:

— Так, ось вам. Фейерверк. Політична помилка. Терор при наявності представницького правління. Чорти... Я — з трудовиками. За чорну роботу. Ви що — есдек? Не розумію. Ленін збожеволів. Беки не зрозуміли науки Московського повстання. Час опам'ятатися. Завдання розсудливих — організація всієї демократії.

Самгін штовхнув двері маленького ресторану. Вільний стіл знайшли в кутку, біля дверей до кімнати, де клацали кулі більярда.

— Мені чорного пива,— сказав Долганов.— Пиво — корисне. Я — з Давоса. Туберкульоз. Пневмоторакс. Схопив у Тотьмі, на засланні. Теж — закуток, як Давос. Знудьгувався за людьми. Ви — емігрували?

— Ні. Вояжую.

— Ага. Як думаєте: кадети візьмуть у лещата всю наволоч — октябристів, монархістів та інших? Інтелігенція вся, поспіль організована ними, кадетами...

В густому гудінні схропуючої німецької мови глухий, безбарвний голос Долганова було погано чути, уривчасті слова звучали нерозбірливо. Самгін чекав, коли він стомиться. Долганов жадібно ковтав пиво, в грудях у нього хлюпало й хрумтіло, гарячі очі, мружачись, начебто щипали шкіру на обличчі в Самгіна. Пивна піна висіла на бороді і вусах, похмуро звислих нижче підборіддя, — можна було подумати, що піняться слова Долганова. З-під вусів неприємно світилися два золоті зуби. Він говорив, говорив, а очі в нього розгорялися дедалі палкіше, гарячковіше. Самгін раптом уявив його мертвим: на білій подушці сіре, землисте обличчя, з погаслими очима в темних ямах, з загостреним носом, а рог — напівроззявлений і в ньому ці два золоті ікла. Захотілося піти швидше від нього.

— Любимова, це прізвище її по батькові? — спитав він, коли Долганов задихнувся.

— По чоловікові. Істоміна — по батькові. Так,— сказав Долганов, відкидаючи направо-наліво пальцем мокрі жмутки вусів.— Темна постать. Хоча — хто знає? Савелій Любимов, приятель мій,— не вірив, пожалів її, повінчався. Напевно, вона хотіла перемінити прізвище. Щоб забули про неї. Нох ейн маль,*— скомандував він кельнерові, що проходив мимо.

Самгіну хотілося спитати: яка вона, скільки їй років, але Долганов відкинувся на спинку крісла, заплющив очі і цим примусив Самгіна швидко схопитися на ноги.

— Мені — пора, будьте здорові!

— Що ви робите завтра? Ходімо в рейхстаг? Не засідає? От чорти! Де ви зупинилися?

Самгін сказав, що завтра ранком має їхати в Дрезден, і не дуже ввічливо витягнув свої пальці з його вологої, гарячої долоні. Швидко ступаючи погано освітленою й порожньою вулицею, обгорнувши руку хусточкою, він по-

---

* Ще одну (нім.). — Ред.

чував, що потребує втіхи або ж повинен виправдатися в чомусь перед собою.

«Любимова...»

Вона давно вже зотліла в його пам'яті, цей сухотний наче воскресив її з мертвих. Він згадав обережний жест, яким ця жінка вклала в корсет свої груди, згадав її мовчазну ніжність. Що ще залишилося в пам'яті від неї?.. Нічого не залишилось.

Він почував, що зустріч з Долгановим порушила, перервала нову, ще невиразну, але дуже важливу течію його думки, що спалахнула в цьому місті. Роздратовано постукуючи паличкою по камінню панелі, він думав:

«Дуже слабкий. Може вмерти у вагоні по дорозі до Росії. Німці закопають його в землю, акуратно відішлють документи російському консулу, консул пошле їх на батьківщину Долганова, а — там у нього нікого нема. Ні душі».

Здрігнувшись, він засунув палицю під пахву, притиснув лікті до боків, пішов повільніше, ніби відчуваючи, що наближається до небезпечного місця.

«Народиться чоловік, довго чогось навчається, зазнає безлічі різноманітних неприємностей, розв'язує соціальні питання, бо дійсність ворожа йому, витрачає силу на шукання душевної близькості з жінкою, — наймарніша витрата сили. В сорок років чоловік стає самотнім...»

Зрозумівши, що думає про себе, Самгін знову і вже озлоблено спробував повернутися до Долганова.

«По суті — нікчема».

Та відірвати думки від долі самотньої людини було вже важко, з ними він приїхав до свого готелю, з ними ліг спати й довго не міг заснути, уявляючи самого себе на різноманітних шляхах життя, прислухаючись до залізного гуркоту і клопітних свистків паровозів на вагонному дворі. Краплистий дощ похлюпав у вікна хвилин з десять і зразу перестав, ніби поглинутий пільмою.

Ранком, неохоче виконуючи обов'язки мандрівника, озброєний червоною книжкою Бедекера, Самгін ішов вулицями суцільно кам'яного міста, і це акуратне, незатишне місто викликало в нього тяжку нудьгу. Вогкуватий вітер розганяв людей по всіх напрямках, цокали підкови величезних кошлатоногих коней, ішли солдати, торохтів барабан, зрідка пробігав і трубив, як слон, автомобіль, — німці спинались, шанобливо даючи йому дорогу, прово-

джали його ласкавими очима. Самгін опинився на площі, на якій акуратно розставлено важкі будинки, майже над кожним з них, в сизих хмарах, саяв власний клаптик блакитного неба — все це музеї. Раніше ніж Самгін вибрав, до якого йти, — вдарив грім, линув дощ і загнав його в найближчий музей, там було зібрано зброю, стіни строкато і нудно розмальовані живописом, все епізоди з австро-пруської та франко-пруської війни. В станках стирчали рушниці різноманітних систем, шпаги, шаблі, самостріли, мечі, списи, кинджали, стояли чучела коней, вкритих залізом, а на спинах у коней здіймалася залізна шкаралупа рицарів. Від безлічі різноманітно обробленого заліза йшов нудотно масляний і холодний запах. Самгін гидливо подумав, що, напевно, багато які з цих інструментів виконання воїнського обов'язку розрубували черепи людям, відтисали руки, проколювали груди, животи, рясно змочуючи кров'ю грязюку й порох на землі.

«Ідіотизм, — вирішив він. — Зимою почну писати. Про людей. Спочатку змалюю портрети. Почну з Лютова».

Кожного разу, коли він думав про Лютова, — йому згадувалася сцена ловлі неіснуючого сома й поставало запитання: чому Лютов сміявся, знаючи, що мельник обманув його? Було в цій сцені щось алегоричне й прикре. І взагалі Лютов завжди хитрує. Можливо, сам з собою хитрує? Не можна зрозуміти: чого він хоче?

«Зображатиму людей такими, як бачу, чесно писатиму, не даючи волі антипатіям. І симпатіям», — додав він, подумавши, що симпатії теж можливі.

Пам'ять довільно висунула постать Степана Кутузова, але сама визнала, що недоречно ставити цю людину поперед усіх інших, і з нездоланною, тільки їй приступною швидкістю, відсунула більшовика набік, замістивши його низкою людей менш антипатичних. Дунаєв, Поярков, Іноків, товариш Яків, сухувата Єлизавета Співак з холодним обличчям і спокійним поглядом блакитних очей. Стратонов, Тагільський, Диякон, Діомидов, Безбедов, брат Дмитро... Любаша... Маргарита, Марина...

Потрібне було чимале зусилля для того, щоб припинити парад, в якому не було нічого приємного.

«Більшість людей — тільки частини цілого, як на картинах Ієроніма Босха. Уламки світу, зруйнованого фантазією художника», — подумав Самгін і зітхнув, почувуючи, що знайшов щось, чим пояснювалось його ставлення

до людей. Потім він пошукав: де його симпатії? І — усміхнувся, коли знайшов:

«Анфиміївна. Раба. Свята рабиня. Наприкінці днів вона причетна була до бунту, але як раба...»

У вікна заглянуло сонце, іржава сутінь музею пояснишала, численні гребінці багнетів заблищали ще холодніше, і особливо крижано освітилася залізна шкаралупа рицарів. Самгін спробував згадати вірші з билини про те, «як перевелися богатирі на Русі», але [згадав] раптом кошмар, що пережив уночі, коли він бачив себе розколотим на десятки, на юрбу Самгіних. Дуже неприємний спогад...

Увечері він виїхав до Дрездена і там довго сидів проти Мадонни, міркуючи: що міг би сказати про неї Клим Іванович Самгін? Нічого оригінального не знайшлося, а все пошле вже було сказано. У Мюнхені він визначив, що баварці товстіші за прусаків, картин у цьому місті, здається, не менше, ніж у Берліні, а погода — ще гірша. Від картин і музеїв він утомився, від солідної німецької нудьги вирішив перебратися до Швейцарії, — там жила мати. Слово «мати» потребувало заповнення.

«Гарна, вміла одягатися, розпещена увагою мужчин. Книжною мудрістю не дуже обтяжувала себе. Раціональна. Правильно оцінила батька й добре вибрала друга, — Варавка був найцікавішим чоловіком у місті. І — легко «робив гроші»...

Потім згадався рудоволосий мудрець Томилін у саду, навколішки перед матір'ю.

«У нього теж були свої думки, — подумав Самгін, зітхнувши. — Так, «пізнання — третій інстинкт». Виявилось, що ця думка приводить до бога... Убого. Убозтво. «Ствердження земного реального досвіду, як істини, вимагає служіння цій істині чи протидіяння їй, а вона, через якийсь час, оголошує себе лжею. І так, марно, працює, кружляє розум, поки не відчує, що в центрі кола — таємниця, іменована бог».

Він примусив пам'ять знайти автора цієї цитати, а поки вона копалася в прочитаних книжках, поїзд вдерся в тунель і, оглушуючи гуркотом, покотився начебто з гори в прірву, в непроникну пітьму.

Ранком Самгін був у Женеві, а близько полудня подався на побачення з матір'ю. Вона жила на березі озера, в маленькому будиночку, занадто ясно прикрашеному

ліпленням, схожому на кондитерський торт. Будиночок затишно ховався в півколі плодкових дерев, сонце прихильно освітлювало рум'яні плоди яблунь, під одною з них, на мармуровій лаві, сиділа з книжкою в руках Віра Петрівна в платті небесного кольору, поза її нагадала синові знімок з пам'ятника Мопассану в парку Монсо.

— О, любий мій, я така рада,— заговорила вона по-французьки і, як видно, побоюючись, що він обійме, поцілує її,— рішуче, ніби відпихаючи, підняла свою руку до його обличчя. Син поцілував руку, холодну, відшліфовану, наче лайка, просякнену духами, глянув в обличчя матері й схвально подумав:

«Молодчина».

— Ти прийшов на ногах? — спитала вона, перекладаючи з французької.— Залишімося тут, це моє улюблене місце. Через півгодини — обід, ми встигнемо поговорити.

Встала, звільняючи місце на лаві, і знову сіла, підклавши під себе шкіряну подушку.

— Ти маєш дуже добрий вигляд. Але вже трошки сильний. Так рано...

Самгін відповідав вигуками, усмішками, знижував плечима, — важко було знайти слухні слова. Мати говорила не своїм голосом, густіше, тихіше й не так самовпевнено, як перше. В неї обличчя дуже напудрене, одначе крізь пудру все-таки просвічує якась фіолетова шкіра. Він не міг роздивитися виразу її підфарбованих очей, прикритих штучно подовженими віями. З яскравих губ покvapливо сипались дрібні, непотрібні слова.

— Що ж робиться там, у Росії? Все ще кидають бомби? Чому Дума не заборонить цих ексцесів? Ах, ти не можеш уявити собі, як ми програємо в очах Європи! Я дуже боюся, що нам перестануть давати гроші,— позики, розумієш?

Самгін, усміхаючись, сказав:

— Дадуть.

Він чув тривогу в словах матері, але тривога ця здавалася викликаною не міркуваннями про позики, а чимось іншим. Так і було:

— Багато хто пророчить, що Росія збанкрутує,— поспішно сказала вона і, торкаючись його руки, спитала:

— Сподіваюсь, ти приїхав просто так... не емігрував, ні? Ах, яка я рада! А втім, я була впевнена в твоїй розсудливості.

І, зітхнувши, вона заговорила спокійніше:

— Я — не розумію: що це означає? Ми протестували, нам дали конституцію. І ось знову емігранти, бомби. Дмитро, звичайно, теж в опозиції, так?

— Не думаю. А втім — не знаю, він давно не писав до мене.

Ствердно хитнувши пишню причесаною головою, мати сказала:

— О, напевно, напевно! Революції роблять люди бездарні і... вперті. Він з таких. Це — не моя думка, але це дуже правдиво. Хіба неправда?

Самгін хотів погодитися з цією думкою, але — стримався. Мати викликала почуття жалощів до неї, і це зв'язувало йому язик. В усьому, що вона говорила, він чув штучне напруження, нещирість, яка, мабуть, обтяжувала її. Яблуко зірвалося з гілки, впало в траву, і — начебто рожева квітка раптом розцвіла в траві.

— Тут дуже багато росіян, і — уяви! — цими днями я, здається, бачила Аліну з отим її купцем. Та мені вже не хочеться нескінченних російських розмов. Я занадто багато бачила людей, які все знають, але не вміють жити. Невдахи, все невдахи. І дуже озлоблені, бо невдахи. Та — ходімо в дім.

Вона привела сина в маленьку кімнату з меблями в чохлах. Двоє вікон було зашпунто серпанком кольору чайної троянди, зовні їх затінювала зелень дерев, лагідна сутінь була повна міцного запаху яблук, стрічка сонця висіла в повітрі і, впираючись в маленький круглий столик, освітлювала на ньому танок семи слонів з кості і блакитного скла. Віра Петрівна говорила тихо й поспішно:

— Мені вдалося дуже дешево купити цей будинок. Половину його я наймаю доктору Іполитові Донадьє...

«Данина богові?» — в думці переклав Клім, — обличчя матері він бачив у профіль, і йому здалося, що вухо в неї тремтить.

— Дуже культурна людина, знавець музики й чудовий оратор. Віце-президент товариства гігієністів. Ти, звичайно, знаєш: тут так багато хворих, що треба дуже оберегати здоров'я здорових.

Настрій у Самгіна ставав обтяжливим. З матір'ю було нудно, ніяково і виникало почуття, схоже на сором за цю нудьгу. В дверях з саду з'явився високий чоловік у

світлому костюмі і, розмахуючи панамою, заговорив грубуватим басом:

— І от, машер*, як я знав, як запевняв тебе...

Змахнувши руками, наче бажаючи обняти чи відіпхнути його, не пустити до кімнати, Віра Петрівна сказала неприродно голосно:

— Мій син, Клим.

Доктор Донадье дуже зрадів, схопив за руку Самгіна, струснув її й обсипав його градом гаркавих слів. Розбираючи окремі слова і фрази, Клим зрозумів, що знайомство з росіянином завжди давало доктору велике задоволення; що в 903 році доктор був в Одесі, — прекрасне, майже європейське місто, і дуже сумно, що революція знищила його. Можливо, що він, Донадье, не все розуміє, але не тільки він, а взагалі всі французи одної думки: революція в Росії — передчасна. І, підморгнувши, усміхаючись, він додав:

— В цьому французи дещо тямлять — хіба не так?

Довгий, худий, з рештками чорного, з сивиною, кучерявого і, як видно, жорсткого волосся на жовтому черепі, у формі дині, з борідкою клинцем, горбоносий, він говорив невтомно, змахуючи густими бровами, такі самі густі вуса швидко ворушилися над нижньою, дуже товстою губою, сяяли і танули вологі, наче змазані маслом, темні очі. Помітивши, що син не дуже легко говорить французькою мовою, мати дбайливо підказувала синові слова і цим ще більше заважала йому.

— Світ надихається Францією, — говорив доктор, розмахуючи лівою рукою, а правою дістав годинник з кишені жилета й показав циферблат Вірі Петрівні.

— Зараз, — сказала вона, а квартирант і нахлібник її далі покwapливо співав славу Франції, примусивши Віру Петрівну нагадати, що Тургенев був другом знаменитих письменників Франції, що російські декаденти — учні французів і що ніде не люблять Францію так палко, як у Росії.

— Нас люблять усі, крім німців, — турки, японці, — виголосив доктор. — Турки вкрай захоплені Фаррером, японці — Лоті. Читали ви «Рай тварин» Франсіс Жамм? О, — це річ!

---

* Моя дорога (франц.). — Ред.

Він не дуже цікавився тим, чи слухають його, і хоч часто питав: чи не так? — але відповідей не чекав. Мати покликкала до столу, доктор узяв Клима під руку і, розхитуючись на ходу, як австрійський тамбур-мажор, розчулено сказав:

— Я — оптиміст. Я вірю, що всі люди більше чи менше, але завжди вдалі творіння найбільшого артиста, якого іменуємо — бог!

«Донадьє»,— згадав Самгін, почувавочи бажання придумати каламбур, а мати безжалісно спитала його:

— Ти — зрозумів?

В ідальні доктор став не таким красномовним, але ще дидактичнішим.

— Я — естет,— говорив він, чіпляючи серветку під бородою.— Для мене революція — теж мистецтво, трагічне мистецтво небагатьох сильних, мистецтво героїв. Але — не мас, як думають німецькі соціалісти, о, ні, не мас! Маса — це речовина, з якої робляться герої, це — матеріал, але — не річ!

Потім він заходився їсти, глибоко оголюючи міцні зуби, примружуючи очі від приємності наїдатися, солодко зітхаючи, буркочучи й рухаючи вухами у формі цифри 9. Мати їла з такою самою насолодою, як доктор, так само багато, але мовчки, підтверджуючи слова доктора тільки кивками голови.

«Проживе вона з цим гігієністом всі свої гроші»,— грубо подумав Самгін, і почуття жалощів до матері раптом забарвилось неприязню до неї. Доктор частував:

— Покуштуйте це вино. Його присилає мені з Прованса мій дядько. Це — найчистіша кров нашого південного сонця. У Франції є все і — навіть зайве: Ейфелева башта. Це сказав Мопассан. Бідолаха! Венера була неласкава до нього.

Після обіду Донадьє осовів, відмовився від кофе і, закуривши маленьку сигару, сказав, тяжко зітхаючи:

— На жаль,— через годину в мене засідання. Але ми, звичайно, побачимось...

— Атож,— сказала мати, але так невпевнено, що Клима Іванович зрозумів: вона питає.

— Я сьогодні ж їду до Парижа,— сповістив він.

Доктор жваво попрощався, мати, помовчавши, розмішуючи кофе, спитала:

— Ти дуже квапишся?

— Так, чекає клієнт.
— У тебе справи не погані?
— Цілком пристойні. Не образишся, якщо я піду?
Хочеться глянути на місто. А ти, напевно, відпочиваєш у цей час?

Віра Петрівна встала. Клим, глянувши в обличчя їй, відзначив: тремтить підборіддя, а очі жалібно розширені. Це майже злякало його.

«Почне пояснювати».

— Ти розумієш, Кліме, на світі так самотньо,— почала вона. Самгін узяв її руку, поцілував і заговорив ласкаво, як тільки міг.

— А він дуже цікава людина.

Хотілося додати: «Пограбує він тебе», але сказалося:

— Бувай здорова, мамо! Дуже затишно влаштувалася ти.

Віра Петрівна мовчала, дивлячись набік, обмахуючи обличчя мереживною хусточкою. Так мовчки вона провела його до ґрат саду. Через десяток кроків він обернувся — мати ще стояла біля ґрат, тримаючись за списи обома руками й уставивши обличчя між руки. Самгін відчув неприємний поштовх у грудях і зітхнув так, начебто весь час затримував подих. Він пішов далі, міркуючи:

«Що вона думає про мене?»

Потім закинув собі:

«Слід було сказати їй що-небудь... ліричне».

Та докір зразу ж обернувся на матір.

«З її коштами вона могла б влаштуватися не так... шаблонно. Допадь! Якийсь ветеринар».

Він довго, до втоми, ходив чистенькими вулицями міста, за ним, як тінь його, повзли розшарпані думки. Вони не заважали йому відзначити велику кількість годинникових магазинів, а також дідів і бабусь, одягнених якимось особливо нудно й міцно — одягнених для тривалого, спокійного життя. Згадалися свої, домашні старики і насамперед — історик Козлов, з його старомодною фразою: «Як справжній любитель чаю, що й п'є його без будь-яких додатків...» Той самий Козлов на чолі монархічної маніфестації, з роззявленою, ревучою, маленькою пашею, з палицею в руці. Диякон. Сивобородий белетрист-народник...

«Стариків я знав мало».

Увечері він сидів за містом на терасі маленького ре-

сторану, чекаючи пива, курив, озирався. Ліворуч, у зеленій долині, блищала Рона, праворуч — дзеркало озера відбивало червоне полум'я сонця, що заходило. Гори прикрито й пом'якшено голубуватим туманом, в чистеньке небо глибоко встромився пік Дан-дю-Міді. По берегах озера акуратно приліплені білі будиночки, вдалині вони скупчилися тісною юрбою в маленьке місто, але висять і над ним, розкидані по уступах гір, вилазячи на голі, синюваті висоти до срібних хребтів снігових вершин. З міста, озером, крізь блакитну тишу пливе музика, відстань, пом'якшуючи мідні зойки труб, надає музиці тону мрійного, сумного. Над озером у музиці літають кривокрилі білі чайки, але їх відображення на воді здаються рожевими. Взагалі все дуже мальовниче, і природа з цілковитою точністю відтворює розмальовані поштові листівки.

«Майже нема мух,— відзначав Самгін.— І взагалі — мало комах. А — навіщо потрібен мені цей зламаний, горбатий світ?»

Пиво, смачне і в міру холодне, подала стегниста, пишногогруда дівчина, з ласкавими очима на великому, рум'яному обличчі. Пухлі губи в неї усміхалися начебто ніжно чи — стомлено. Можна припустити, що це втома від щастя жити ні про що не думаючи, в чистенькій тихій країні,— жити в чеканні неминучого щастя заміжжя...

«Мізерно мало внесли жінки в моє життя».

Четверо огрядних людей повільно п'ють пиво, повиваючи один одного димом сигар, вони розмовляють спокійно: мабуть, розв'язали всі спірні питання. Біля вікна два старики, схожі один на одного більше, ніж брати, мовчки грають у карти. Люди тут незграбні, відповідно до пейзажу. Усміхаючись, показують дуже білі зуби, але усмішка майже не змінює солідне застиглих облич.

«Живуть у згоді з природою і коштом сухотних іноземців»,— іронічно подумав Клим Іванович Самгін,— подумав і розсердився на когось.

«Чому мої думки вкладаються в чужі, пошлі форми? Я так часто помічаю це, але — чому не можу уникати?»

Повз терасу поспішно йшло двоє, один, без капелюха на голові, чистив апельсин, а другий, розмахуючи хусточкою чи папером, говорив по-російськи:

— Плеханов — має рацію.

— То що ж — з кадетами йти?—дуже дзвінко спитав чоловік без капелюха, з рук у нього вискочила корка з апельсина, він нагнувся, щоб підняти її, але в нього злетіло пенсне з носа, швидко випроставшись, він спіймав шнурок пенсне й забув про корку. А поки він робив усе це, чоловік з папером устиг сказати:

— Соціалізм без демократії—нонсенс, а демократія — з пими.

Пройшли. За десяток кроків за ними йшов високий старик, гидливо піднявши пишні білі вуса, він паличкою гнав поперед себе корку з апельсина, корка неслухняно ухилялась від удару, зіскакувала на брук, старий знову заганяв її на панель, і нарешті, запхавши між ґратки, куди стікала вода, переможно махнув палицею.

«Хазяїн»,— відзначив Самгін.

Ставало темніше, з гір повіяло запашною прохолодою, спалахували вогні, на чорній площині озера виникали мідні щілини. Синовате туманне небо здавалося дуже близьким до землі, зорі без проміння, схожі на шматки янтарю, не поглиблювали його. Вперше Самгін подумав, що небо може бути дуже бідним і сумним. Глянув на годинник: до поїзда в Париж залишалось понад дві години. Він заплатив за пиво, потішив мальовничу дівчину чималою добавкою на чай і, не поспішаючи, пішов додому, роздумуючи про старого, про корку:

«Широкі російські натури звичайно висміюють побутову дисципліну Європи, але...»

З провулка, наче з гори, скотилася жінка і, дуже штовхнувши, відскочила до стіни, пробурмотіла по-російськи:

— О, чорт,— пробачте...

І зразу ж схопивши його одною рукою за плече, другою — за рукав, вона, задихаючись, казала далі:

— Ти? Ой, ходімо хутчій. Лютов застрелився. Ходімо ж! Ти — що? Не впізнав?

— Дуняша,— приголомшено промовив Самгін, заглядаючи їй в обличчя, в мерехтливі очі, мокрі від сліз, вона штовхала його, тягла і, сухо схлиплюючи, швидко розказувала:

— Учора був веселий, смішний, як завжди. Я прийшла, а там скандалить поліція, не пускає мене. Алинї — нема, Макарова — теж, а я не знаю мови. Порозпихала всіх, пробилась до кімнати, а він... лежить, і револьвер на

підлозі. О, чорт! Побігла по Інокова, аж ось — ти. Ну, хутчій!..

— Ти заважаєш мені йти,— поскаржився Клим Іванович.

— Ах, дурниці! Сюди, сюди...

Вона впхнула його за залізні ґрати в сад, там мовчки стояло чоловіка з десять чоловік і жінок, на кам'яних східцях ганку сидів поліцейський; він устав, виявився дуже огрядним, широким, заткнувши собою двері в дім, він сказав щось неголосно й нерозбірливо.

— Пусти, дурню,— теж неголосно пробурмотіла Дуняша, штовхнула його плечем.— Нічого не розуміють,— додала вона, протягаючи Самгіна в двері. В кімнаті біля вікна стояв чоловік у білому з сигарою в зубах, другий, у чорному, з галунами, сидів верхи на стільці, він суворо спитав:

— Ви — родич?

Клим Іванович мовчки кивнув головою, а Дуняша сердито сказала:

— Іди, іди! Нема чого з ними церемонитись. Вони з нами не церемоняться.

Пропхнувши його в дальшу кімнату, вона притулилася плечем до дверей, витерла обличчя долонями, потім, діставши хусточку, зібгала її в грудку й міцно притиснула до рота. Клим Іванович Самгін розумів, що йому треба дивитися не на Дуняшу, а праворуч, де горить лампа. Але туди він не зразу повернув обличчя своє. Там, на кушетці, горілиць лежав Лютов у білій сорочці з м'яким коміром. На столі горіла маленька лампа під зеленим абажуром, неприємно забарвлюючи обличчя Лютова в два кольори: лоб — зеленуватий, а нижня частина обличчя, від очей до підборіддя, страхітливо темна. Самгіну здавалося, [що він бачить] знайому, кривеньку усмішечку, примружені очі. Захотілось вийти, але в дверях стояв поліцейський з галунами, махав перед обличчям у Дуняші квадратним аркушиком паперу й стримано ричав. Він ступив до Самгіна й поставив зразу чотири запитання:

— Ви — росіянин? Це — ваш родич? Це він писав? Що тут написано?

Самгін узяв з його руки конверт, там, де пишуть адресу, було написано товстими й прямими літерами:

«Пробач, любий друже, Алю, що наскандалив, але, розумієш, більше не можу. Волод. Л.».

Він машинально переклав поліцейському слова записки й присунувся до дверей, дуже хотілось піти, але поліцейський стояв на дверях і ричав дедалі голосніше, сердитіше, а Дуняша вмовляла його:

— Та йди собі геть!

Час ішов повільно й дедалі повільніше, Самгін почував, що поринає в холод якоїсь порожнечі, в стан бездумності, та ось золотава голова Дуняші зникла, на місці її велично стала Алина, вся в білому, наче мармурова. Кілька секунд вона стояла поряд нього — гучно дихаючи, стаючи начебто ще вищою. Самгін бачив, як її мальовниче обличчя побіліло, негарно виричилися очі, неприродно низьким голосом вона сказала:

— Ой, ні, ні... Володька!

Упала навколішки і, хапаючи руками в рукавичках обличчя, руки, груди Лютова, перекочуючи його голову на строкатій подушці, струшуючи,— заголосила, як голосять сільські жінки.

Заголосила й Дуняша, Самгін бачив, як з обличчя в неї на плече Алині капають сльози. Поруч нього став Макаров, пробурмотівши:

— Утік Володя...

З кушетки звисла права рука Лютова, пальці негарно зігнуті, розчепірені, наче готувалися схопити щось, а вказівний витягнутий і показує на підлогу, майже торкаючись її. Зриваючи рукавички з рук своїх, Алина голосила:

— Люба душа моя, ніжна душа моя... Розумний мій.

Дуняша, схлипуючи, знімала капелюшок з її пишного волосся, і коли зняла — Алина стала на ноги, розшарпана так, начебто довго йшла проти великого вітру.

— Не дбала я про нього,— стогнала вона.— Стомлювалась від його тривоги. Володю — як же це? Що ж мені залишилось?

Голос її звучав дедалі міцніше, в ньому чути було наростання люті. Без капелюшка на голові, обличчя її, обсіпане волоссям, стало маленьким і жалюгідним, вологі очі теж стали меншими.

— Не любив він себе,— чув Самгін.— А людей — усіх, як нянька. Всіх розумів. Соромився за всіх. Блазня з себе робив, аби тільки не догадувалися, що він усе розуміє...

Макаров узяв Аліну за плечі.

— Ну — годі! Перестань. Тут галасу не люблять.

— Мовчи, ти! — крикнула вона, розстібаючи комір блузи, розриваючи якісь поворозочки.

— Поліція просить прибрати тіло хутчій. Ховатимемо в Москві?

— Нізащо! — люто скрикнула жінка. — Тут. І сама залишуся тут. Назавжди. Хай вона буде проклята, Москва, і ви, всі!

Дуняша поклала руку Лютова на груди йому, але рука знову зсунулась, і палець торкнувся паркета. Упертість мертвої руки не сподобалась Самгіну, навіть примусила його здригнутись. Макаров мовчки відтиснув Аліну в куток кімнати, вдаривши ногою, відчинив там двері, сказав Дуняші: «Іди до неї!» — і звернувся до Самгіна.

— Подивися, щоб жінки не робили дурниць, я, на півгодини, до поліції.

Зпизавши плечима, Самгін слідом за ним вийшов у сад, сів на чавунну лаву, дістав цигарку. До нього зразу ж підійшов товстий чоловік у циліндрі, схожий на берлінського візника, він назвав себе агентом «Бюро похоронних процесій».

«Яке все це непотрібне: Лютов, Дуняша, Макаров... — думав Самгін, відмахуючись від агента. — До смішного тісно на землі. І одноманітні шляхи людей».

Закурив. Подивився на годинник, — до поїзда в Париж понад дві години. Тьмяний кружок місяця наливався світлом, туман над озером теж світлішав, з гір сунули хмари, за ними тяглися тіні. В двох пунктах міста лунала музика, в одному особливо вирізнявся корнет-а-пістон, у другому — віолончель. Музика не допомагала Самгіну знайти в пам'яті своїй печальний афоризм, придатний для випадку, і відчуття порожнечі підсилювалося від цього. Все-таки він згадав, що, коли помирав Співак і над димарем флігеля струмувало гріте повітря, Варвара, побачивши це ледве помітне для ока коливання прозорості, примусила його відчуті теж щось невловне словами. Перед очима плавало сіре обличчя, з кривенькою усмішкою тонких, темних губ, вказівний палець, що торкався підлоги. Швидко, одна за одною, згадувалися зустрічі з Лютовим, неспокійні очі його, грайливі, двозначні фрази. Що ховалося за всім цим? Невже Аліна сказала правду: «Соромився за всіх, блазня з себе робив, щоб не догада-

лися, що він усе розуміє?» Згадався сумний жарт Пітера Альтенберга: «Так само, як хороша книжка, прочитана до останнього рядка,— людина ішколи дозволяє зрозуміти її тільки після смерті».

Вийшла Дуняша, кліпаючи заплаканими очима, подивилася на Самгіна, сіла поруч, кажучи півголосом:

— Вигнала. Ой, боюсь я за неї! Що вона робитиме? Волода був для неї батьком і другом...

— А — Макаров коханцем? — спитав Самгін, встаючи.

— Ні, ні — що ти! Він? Такий... заморожений... Ти — куди? Будь ласка — не йди! Макарову треба йти до поліції, я — німа, Аліну не можна залишати, не можна!

Схопивши його за руку, посадила поруч себе.

— Ти — емігрант?

— Ні.

— А Іноков — емігрував.

— Віп — тут?

— Атож. Я з ним живу.

— Он як! Давно?

— Вже понад рік. Він — хороший.

— Вітаю,— сказав Самгін і несподівано для себе додав: — Бережись, щоб не посадив він тебе в тюрму.

— Ой, що це? Ревнуєш? — здивовано спитала жінка. Самгін теж був здивований, почувачи, що зв'язок її з Іноковим образив його. Та він поспішно сказав:

— Розуміється — ні!.. Можливо — трошки.

Вийшов Макаров і, показуючи цигаркою на вікно, сказав Самгіну:

— Хоче поговорити з тобою...

Внутрішньо протестуючи, Самгін зайшов у дім. Алина в розстебнутій кофті, глибоко оголивши шию й плече, сиділа в кріслі, прикривши рот хусткою, кадик у неї судорожно ворушився. У правій руці в неї гребінець, руку перекинуто через ручку крісла й вона тихенько здригається, здавалося, що й усе тіло в неї тихенько тремтить, тільки очі нерухомо спинилися на обличчі Лютова, жмуткувате волосся в нього було чимось змазане, гладенько причесане, і обличчя стало благообразнішим. Самгін з хвилину стояв мовчки, збираючись сказати що-небудь оригінальне, але не встиг,— заговорила Алина, соковитий низький голос її звучав глухо, невиразно, уривався.

— Все-таки це — егоїзм, рвати зв'язки з людьми... так страшно!

— Авжеж,— погодився Самгін.

— Він тебе не любив.

— Хіба?

— Казав, що до всіх людей тобі байдуже, ти зневажаєш людей. Тримаєш — як пісок у кишені — розумець другого сорту й шпурляєш людям у вічі, потрошку, пучками, а справжній твій розум ховаєш до часу, коли тебе покличуть у міністри...

— Це... дотепно,— сказав Самгін півголосом і спитав себе: «Що це вона — марить?»

Потім він швидко струснув у пам'яті сказане нею й не почув у словах Лютова нічого образливого для себе.

— Він завжди про людей говорив серйозно, а про себе — жартома,— вона, поривчасто встаючи, кинувши зібгану хусточку на підлогу, пішла до сусідньої кімнати, з виском висунула там якусь шухляду, на підлогу впала в'язка ключів,— Самгін у привиділося, що Лютов здригнувся, навіть трохи розплющив очі.

«Це я здригнувся»,— заспокоїв він себе і, поправивши окуляри, заглянув до кімнати, куди пішла Алина. Вона, стоячи навколішки, викидала з шухляди комода якісь ганчірки, коробки, футляри.

«Вона револьвера шукає?»

Та вона підвелась на ноги і, струснувши щось чорне, похитнулася, сіла на ліжко.

— Як страшно,— пробурмотіла вона, дивлячись в обличчя Самгіну, вологі очі в неї широко розплющені і рот напівроззявлений, але обличчя виявляло не страх, а скоріше розгубленість, подив.— Я весь час чую його слова.

Самгін спитав: чи не дати води? Вона заперечливо покрутила головою.

— Я хотіла дізнатися в тебе... забула про що. Я — згадаю. Иди, мені треба переодягтися.

Піти Самгін не наважувався.

«Піду, а вона — теж... Вона не тямить себе...»

Згадав, як вона, гарна дівчинка, декламувала вірші Брюсова, як потім скаржилася на важкий тягар своєї краси, згадав її тріумф у капищі Омона, істеричну поведінку на похороні Туробоева.

— Иди, пошли до мене Дуняшу,— наполегливо повторила вона, готуючись скинути блузку.

Він вийшов на ганок, навстріч йому з лави схопилася Дуняша:

— Мене кличе?

На лаві залишився чоловік у солом'яному капелюсі, сидів він поклавши лікті на спинку лави, витягнувши ноги, капелюх його, освітлений місяцем, світився, наче мідний, на доріжці лежала чоловікова тінь без голови.

— Здрастуйте,— сказав він півголосом, не встаючи, тільки простягнув руку і, притягаючи Самгіна до себе, спитав:

— В дивних обставинах зустрічаємось, га?

Він був у новому, не пом'ятому костюмі сірого кольору й металічно блищав. Руку Самгіна він стиснув до болю міцно.

«Почне згадувати про свої подвиги і, напевно, дякуватиме мені»,— з досадою подумав Самгін, а Іноків говорив півголосом, роздумливо:

— Скінчив базар купець. Дивно: вчора був веселий, цікавий, як завжди, симпатичний плутяга... Це я — від дієслова плутати.

Скоса придивляючись до нього, Клим Іванович виявив, що Іноків постарішав, схуд, вилиці стирчать гострими кутами, в орбітах — чорні тіні.

— Хворіли?

— Атож, побили мене. А вішають у нас як заповідливо? Розлютіли, свині. Я теж майже з вішалки зіскочив. Навіть — з боєм, конвойний хотів шаблею розколоти. Тепер ось відпочиваю, прислухаюсь, придивляюсь. Росіяні тут збирається чимало. Розмовляють на всі лади: одні — каються, другі — заїкаються, взагалі — розважаються.

Він став говорити голосніше і начебто веселіше, а після каламбура навіть засміявся, але зразу ж, прикривши рота долонею, вдавився сміхом — бо з вікна висунулася Дуняша, докірливо хитаючи головою.

— Пробач, пробач,— прошепотів Іноків і навіть скинув капелюх, — з-під волосся на ліву брову косо спускався багровий рубець; він погладив його пальцем.

«Бойову відзнаку показує»,— подумав Самгін, легко знаходячи в старому знайомому пове й неприємне. Уявив Дуняшу в руках цього чоловіка.

«Напевно — жорсткі, грубі руки».

Подумав про Лютова:

«Він був проникливий, умів розбиратися в людях».

З вікна, наче дим, випливало благаюче бурмотіння Дуняші, Іноків теж розказував щось півголосом, знизу,

з міста, долинав важкий, але м'який, химерно плямкаючий звук, начебто величезні підшви ляпали по камінню бруку. Самгін дістав годинник, подивився на циферблат — час ішов повільно.

— Ви — анархіст? — спитав він з чемності.

— Читав Кропоткіна, Штірнера та інших отців цієї церкви, — тихо й начебто знехотя відповів Іноків. — Та я — не теоретик, у мене нема довіри до слів. Пам'ятаєте — Томилін учив нас: пізнання — третій інстинкт? Це, мабуть, правильно щодо деяких, подібних до мене, хто сприймає життя емоційно.

«Як дику», — в думці вставив Самгін, закурюючи цигарку.

— Томилін інстинктом своїм у бога вперся, ну — він боягуз, рудий кнур. А я якось задумався: з яких мотивів дію? Виявилось — з мотивів особистої образи на долю, та — з молодечтва. Є така теоріяка: театр для себе, от я, мабуть, і розігрував сам себе перед собою. Нудно. І — безвідповідально.

— Перед ким? — мимоволі вихопилося в Самгіна.

— Ну, як це — перед ким? Жартуєте...

Він теж закурив цигарку, потім кілька секунд дивився на обтапулий шматок місяця й знову заговорив:

— На Уралі групочка парубійків екси влаштуувала й після вдалого доручили одному з своїх товаришів передати гроші, кілька десятків тисяч, в Уфу, чи то — сірим, чи то — сивим, так називали вони есерів і есдеків. А в хлопця — чоботи стоптались, він узяв з тисяч три карбованці й купив чоботи. Передав гроші на адресу, повідомивши, що три карбованці — привласнив, вернувся до своїх, а вони його за привласнення трояка розстріляли. Дико? Правильно! Чудові хлопці. Розуміли, що революція — діло чесне.

Збираючись гостро заперечити йому, Самгін кинув недокурену цигарку, наступив на неї, розтер підшвою.

— Революція спрямована проти безвідповідальних, — півголосом, але твердо казав Іноків. Заперечити йому Самгін не встиг — підійшов Макаров, сердито пробурчав, що поліція в усіх країнах однаково дурна, попросив цигарку. Елегантно одягнений, стрункий, сивоволосий, він запалив сірника, потримав його догори вогнем, як свічку, і, не закуривши цигарки, погасив сірник, запалив другий, дослухаючись до тихих голосів жінок.

— Як ти розумієш це? — спитав Самгін, кивнувши головою на вікно. Макаров сів, почовгав ногою, зітхнув.

— Під одним листом до мене Лютов підписався: «Московська, першої гільдії, зайва людина». Росія, як знаєш, багата зайвими людьми. Були з дворян зайві, ті — каялись, ось — з'явилися купці, що каються. Стріляються. Недавно в Москві трое зразу, двоє мужчин і дівчина Грибова. Всі — з багатих купецьких родин. Один — Тарасов — дуже обдарований. В масі буржуазія наша зовсім неосвічена і начебто невпевнена в сталості свого буття. Багато нервовохворих...

Говорив Макаров повільно й начебто знехотя. Самгін скося глянув на різко окреслений профіль. Не дуже давно ця людина тільки питала, допитувала, а тепер ось наважується пояснювати, повчати. І краса його, по суті, неприємна, пошлувата.

— Чоловік несимпатичний, але — цікавий, — тихо заговорив Іноків. — Дивлячись на нього, я бувало думав: звідки в нього ці судороги розуму? Страшно йому жити чи соромно? Тепер мені думається, що соромився він свого багатства, рабства, романа з цією навіженою бабою... Розумний він був.

— А так... Є в нас такі уми: працьовитий, але безплідний, — сказав Макаров і звернувся до Самгіна: — Пам'ятаєш, як сома ловили? Недавно, в Парижі, Лютов раптом сказав мені, що ніякого сома не було і що він договорився з мельником пожартувати з нас. І, уяви, цей жарт він вважає чомусь дуже поганим. Алгоритія якась, чи що? Пояснити — не міг.

Самгін почував, що ці двоє обурюють його своїми міркуваннями. У нього виникла потреба згадати що-небудь хороше про Лютова, але згадалася тільки заяложена латинська приказка, викликавши ниюче почуття досади. Все-таки він почав:

— У мене не було симпатії до нього, але я скажу, що він — людина своєрідна, можливо, неповторна. Він вносив у гомін життя свою, оригінальну ноту...

Макаров шпурнув цигарку в куш і пробурмотів:

— Еге ж, відомо: існують речі практично некорисні, але вигадливо зроблені, такі, що імітують красу.

— Я кажу не про речі...

— Є й серед людей імітації незвичайних...

Вийшла з дому Дуняша.

— Ідіть вниз, на кухню, там чай є і вино.

— Як Алина? — спитав Макаров.

— Лежить, щось шепоче... А ніч яка прекрасна, — зітхнувши, сказала вона Самгіну. Ті двоє пішли, а жінка, пильно подивившись в обличчя йому, пошепки промовила:

— Ось як люди пропадають. Підемо?

Самгін подумав, що спізниться на поїзд, але пішов за нею. Йому здавалося, що Макаров говорить з ним прикрим тоном, про Лютова міркує якось по-зрадницьки. І, напевно, в нього роман з Алиною, а Лютов застрелився з ревнощів.

На кухні — кисленько тхне газом, на плиті, у великому чайнику, шумно кипить вода, на білих кахльових стінах солідно сяє мідь каструль, у кутку, серед засушених квітів, ховається яскраво розмальована статуетка мадонни з немовлям. Макаров сів за стіл і, спершись ліктями, стиснув собі голову долонями. Іноков, наливаючи в склянки вина, півголосом каже:

— Це — правда: він не фанатик, а математик. Якщо в Москві губернатор Дубасов наказує «знищувати бунтівників силою зброї, бо судити тисячі людей неможливо», якщо в Петербурзі Трепов командує: «холостих залпів не давати, патронів не жаліти» — це означає, що уряд оголосив війну народів. Ленін і каже робітникам через свинячі голови лібералів, меншовиків та інших: озброюйтесь, організуйтеся для бою за вашу владу проти царя, губернаторів, фабрикантів, ведіть за собою селянську бідноту, інакше вас знищать. Просто і ясно.

Дуняша налила чашку чаю, вислухала Інокова й пішла, сказавши:

— Не дуже гомоніть.

Іноков подав Самгіну склянку вина, цокнувся з ним, хотів щось сказати, але заговорив Клим Самгін:

— А чи не занадто спрощено те, що вам здається простим і ясним?

І визивно звернувся до Макарова:

— Силу буржуазії ти недооцінюєш...

Макаров сьорбнув вина і, не приймаючи другої руки від голови, дивлячись у свій келих, неохоче відповів:

— Я її лікую. Мені здається, я її — знаю! Атож. Лікую. Ось — написав працю: «Соціальні причини істерії в

жінок». Показував Форелю, хвалить, пропонує видати, рукопис переклав один товариш німецькою мовою. А мені видавати — не хочеться. Ну, видам, сім чи сімдесят чоловік прочитають, а — далі що? Лікувати теж не хочеться.

Десь близько біля дому затупотіла по камінню коняка. Басовитий голос сказав по-німецьки:

— Тут.

Коняка наче провалилася крізь землю, і з хвилину в домі, де було п'ятеро живих людей, і навколо дому було неприємно тихо, а потім прогуркотіло щось металічне.

— Труп привезли, — непотрібно догадався Іноков і, дуже дмухнувши в мундштук цигарки, вистрілив у куток кухні червоненьким вогником, а Макаров похмуро сказав:

— Це — цинковий ящик, в труну вони вкладуть там, у себе в бюро. Поліція зажадала забрати труп до світанку. Закричить Алина. Піди до неї, Іноков, вона тебе слухається...

Повз вікно пройшло два чоловіки однаково товстих, у чорному.

— Доктори повинні писати популярні брошури про потворності побуту. Атож. Для медиків ці потворності особливо гостро видно. Самої економіки — мало для того, щоб прищепити робітникам огиду й ненависть до побуту. Потреби робітників примітивно низькі. Жінок задовольняє зайвий гривеник заробітної плати. Мало в нас людей, охоплених свідомістю найглибшого змісту соціальної революції, все якись... механічно втягнені в її процес...

Говорив Макаров уривчасто, дедалі сердитіше й голосніше.

«Думки Кутузова», — визначив Самгін, мимоволі прислухаючись до метушні й голосів нагорі.

— Де, в чому бачиш ти соціальну... — почав він, але в цей час нагорі почувся несамовитий, пронизливий крик Алини.

— Ну, от, — пробурмотів Макаров, вибігаючи з кухні; Самгін вийшов за ним, спинився на ганку.

— Не дам, не дозволю, — густо й хрипко кричала Алина; в сад зійшли згори два чорні товстуні, з'єднані тілом Лютова, один затиснув під пахвами в себе ноги його, другий учепився в плечі трупа, а голова його, неприродно звернута набік, хиталась, кланялась. Алина, ве-

личезна, розкошлана, вигинаючись, ловила голову одною рукою, на другій її руці повисла Дуняша, схлипуючи. Макаров, Іноків намагалися схопити Аліну, вона відбивалася від них стусанами, вдарила Іноків потилицею своєю, над білим її обличчям високо зметнулося волосься.

— Не смійте,— хропіла вона, задихаючись; рот її був роззявлений і разом з темними плямами очей показував обличчя розбитим.

— Перестань, — голосно сказав Макаров. — Ну, куди ти, куди?

Вона хропла, як коняка, і виривалася з його рук, а Іноків ішов ззаду, пирхав, сякався, втирав підборіддя хусточкою. З'єднавшись усі четверо в одно тіло, похитуючись, човгаючи ногами, вони вийшли за огорожу. Самгін пішов слідом за ними, але, помітивши, що вони спускаються донизу, пішов нагору. Його наздогнав залізний гуркіт, істеричні вигуки:

— Скриня... Яка пошлість... В скриню... Ідьте геть! Самгін ішов покvapливо й у темряві спотикався.

«Треба купити паличку», — подумав він, прислухаючись. Там, унизу, знову важко тупотіла по камінню коняка, а гуркоти коліс не було чути.

«Гумові шини».

Потім згадав, що, коли люди з похоронного бюро пішли Лютова, утрюх вони утворили букву Н.

Однак він почував, що цього разу дрібні думки не допомагають йому розвіяти тільки що пережите враження. Обережно й повільно йдучи нагору, він прислухався, як у ньому зростає щось незвідане. Це не була звична робота думки, що автоматично з'єднувала слова в знайомі фрази, це було наростання дуже дивного відчуття: десь глибоко під шкірою назрівало, пульсувало, як налив, слово:

«Смерть».

З'єднання п'яти неприємних звуків цього слова начебто вимагало, щоб його вимовляли пошепки. Клим Іванович Самгін почував, що по всьому тілу, знесилюючи його, розпливається жалісна й нудна тривога. Він зупинився, втираючи хусткою піт з лоба, оглядаючись. Попереду, в місячному тумані, чорні дерева схожі на горби, білі вілли нагадують краплі багатого кладовища. Дорога, крутячись між цими віллами, лізе кудись угору...

«Неввічливо, що я не попросився з ними»,— нагадав собі Самгін і швидко пішов назад. Йому вже здалося, що він спустився нижче дому, де Алина та її друзі, але за ґратами саду, за щільною стіною кущів, серед тиші чітко пролунав голос Макарова:

— Ідіоти, тримаються за свою владу над людьми, а дітей родити бояться. Що? Питай.

Самгін став, обмахуючи обличчя хусточкою, роздивляючись, де хвіртка в сад.

— Ні, ніколи, — сказав Макаров. — Родити вона не може, скалічила себе абортами. Мужчина потрібен їй не як муж, а як слуга.

— Годувальник, — вставив Іноков.

Не знаходячи хвіртки, Самгін зрозумів, що він підійшов до дому з іншого боку. Дім сховано між деревами, а Іноков з Макаровим далеко від нього й дуже близько до огорожі. Він уже хотів гукнути до них, та Іноков спитав:

— А що ти думаєш про Самгіна?

Макаров відповів нерозбірливо, а Іноков, мабуть, усміхнувся, голос його звучав весело, коли він заговорив:

— Ось, якраз! Апарат, що не стільки мислить, скільки міркує...

Самгін поспішно пішов геть, донизу, нагадавши собі:

«Я двічі йому допоміг. А втім — чорт з ними. Слід оберігати душу від засмічення потворністю маленьких кривд і суму».

Фраза сподобалась йому, але вернула до великого суму, зазнаного там, нагорі.

Він перебув дуже важку ніч: не спалося, тривожили які[сь] незнайомі, невиразні й безладні думки, хиталась голова Володимира Лютова, хитались його руки, і одна була значно коротша за другу. Ранком, напівхворий, пішов він на пошту, одержав там пакет листів з Берліна, вернувся до готелю і, розкривши пакет, знайшов у ньому серед листів і документів маленький і легкий конверт, надписаний почерком Марини. На тонкому аркушику бузкового паперу вона сповіщала, що через два дні виїжджає до Парижа, зупиниться в «Термінус», проживе там днів з десять. Це так схвилювало його, що він навіть збентежився, а глянувши на своє відображення в дзеркалі — збентежився ще більше і вже тривожно.

«Легковажність, — закинув він собі, хмурачись, але очі всміхалися. — Мене вабить до неї тільки цікавість, —

запевняв він себе, дивлячись у дзеркало і покручуючи борідку.— Ну, може бути, якась частка романтизму. Не позбавленого іронії. Що таке вона? Тип сучасної буржуазки, не дурної з природи, начитаної...»

Та радість не згасала. Тоді він спитав себе:

«А що і чому бентежить мене?»

Знайти відповідь на запитання це не вистачило часу,— треба було визначити: де тепер Марина? Він вирахував, що Марина вже третю добу в Парижі, і почав складати речі в чемодан.

В Парижі він зупинився в тому самому готелі, де й Марина, дбайливо причепурився, і ось він — з досадою на себе за хвилювання, якого зазнавав, — біля дверей до її кімнати, а за дверима виразно звучить знайомий, дужий голос:

— Ні, ні, Захаре Петровичу, на це я не піду.

Йй відповів голосок тоненький і з свистом:

— Пожалкуєте! Прощайте.

Двері розчинилися, з них вивалився гладкий, коротконогий чоловік з великим животом і гострими очейтами на жовтому, набряклому обличчі. Тяжко дихаючи, він уколов Самгіна сердитим поглядом, штовхнув його животом і, м'яко тупаючи ногою, проспівав, ніби загрожуючи:

— Одначе раджу, — подумайте! Ой, подумайте!

І, легко викидаючи вперед коротенькі ніжки, безшумно поплив по килиму в коридорі.

— А-а, приїхав, — без потреби голосно сказала Марина і, струснувши якимись паперами в лівій руці, праву швидко підкинула до підборіддя Климові. Вона ніколи раніше не давала йому цілувати руку, і в цьому її жесті Самгін відчув щось.

— Що — хороша Мариша? — спитала вона, кинувши папери на стіл.

— Дуже.

— Скупо хвалиш.

— Занадто хороша.

— Ну, хорошого занадто не буває,— недбало зауважила вона.— Сідай, розкажуй, де був, що бачив..

«Схвильована», — відзначив Самгін. Вона здавалася ще молодшою й кращою, ніж була в Росії. Просте, світло-

сіре плаття підкреслювало стрункість її фігури, висока зачіска, збільшуючи зріст, ніби коронувала її владне і яскраве обличчя.

«Занадто огрядна, по-купецькому здорова,— з досадою відзначав Самгін. Досаду змінило задоволення тим, що він бачить вади цієї жінки. — І плаття без смаку», — додав він, кажучи: — Ти чудово озброїлась для перемоги над французами.

— Тут — тільки причесали, а плаття шите в Москві і — погано, якщо хочеш знати, — сказала вона, вкладаючи папери в маленький, чорний чемодан, засунула його під стіл і, штовхнувши, спитала:

— Слідкуєш, як у нас банки ростуть і капітал організується? Вже утворилося «Товариство для продажу залізної руди» — Продаруд. Синдикат «Мідь».

— Що це за страховище було в тебе?

— Це — Захар Бердников.

В її соковитому голосі весь час звучали сердиті нотки. Закуривши цигарку, вона кинула сірник, але в попільницю не влучила й почекала, коли Самгін, облікаючи пальці, скине палаючий сірник з скатерки.

— Сьогодні він — між іншим — сказав, що за добрий процент банкір може дати грошей хоч на влаштування землетрусу. Про банкіра — не знаю, а Захар — дасть. Снідати — рано, — сказала вона, глянувши на годинник. — Чаю хочеш? Ще не пив? А я вже давно...

Подзвонивши, вона вела далі:

— Пометлялася я в Москві, в Пітері. Бачила й чула в одному купецькому домі новоявленого пророка й водія умів. Пам'ятається, ти мені розказував про нього: Томилін, гладкий, рудий, весь у масних плямах, як той, що млинці пече в обжерці. Слухали його поети, адвокати, панночки усіх сортів, розхитані голови, розшарпані душі. Начитаний мужик і дуже розлючений: мабуть, честолюбство не задоволене.

Внизу, за вікнами, якось особливо різноманітно й весело кричало, гриміло величезне місто, заважаючи слухати сердиту мову, заважала й накрохмалена покоївка з пташиним обличчям і здивованим поглядом широко розплющених, чорних очей.

— Говорив він про те, що господарська діяльність людей, за сенсом своїм, релігійна й жертвна, що в Христі сяяла душа Авеля, який жив з плодів земних, а

від Каїна пішли окаянні люди, користолюбці, спокушені дияволом інженери, хіміки. Ця нісенітниця чимось захоплювала Тугана-Барановського, він вигинався на довгих ногах своїх і рипів: ми — аграрна країна, так, так! Потім кирпатенький віршувальник читав щось смішне: «У човні мрій ми втішимося, сні горе рознесуть», — щось у цьому роді.

Вона усміхалась, але усмішка тільки розправляла складки проміж нахмурених брів, а очі поблискували не усмішливо, сердито. Плекані руки її, начебто втративши м'якість, рухалися поривчасто, незграбно; штовхали посуд на столі.

— Взагалі — нуднувато. Прибирають після домашнього свята, люді переживають похмілля, чистяться, все гарпешке, що повитягали заради свята з нутра свого, — ховають збентежено. Догадалися, що вчора поводились не відповідно до звання і стану. А начальство все дбає про заспокоєння, вішає лиходіїв. Почекало б душити, вони самі віддихнуться. Взагалі, живучи в провінції, уявляєш собі центральних людей... ну, багатішими, чи що, з начинкою цікавішою...

«Чого вона хоче? — думав Самгін, почувавочи, що настрої Маринин пригнічує його. Він спробував перевести Марину на іншу тему, спитавши:

— А як Безбедов?

— Прислав листа з Нижнього, гуляє на ярмарку. Лається, просить грошей і пробачення. Відповіла: пробачити — можу, грошей не дам. Схоже, що в мене з ним погано скінчиться.

У Самгіна з язика мимоволі зірвалось:

— Мені здається — ти навряд чи здатна пробачити.

Він сподівався, що жінка відповідь гостро, але вона, знизавши плечима, недбало сказала:

— Чому — не здатна? Пробачити — значить наплювати, а я дуже здатна плюнути в будь-яку піку.

«Ніколи вона не говорила так грубо», — відзначив Самгін, почувавочи наростання тривоги, сподіваючись якоїсь неприємності. Рухи і жести в неї поривчасті, незграбні, це зовсім не властиво їй.

«Прикро вражена чимось...»

Він покvapливо спитав: де вона була, що бачила? Вона двічі відвідала Лувр, післязавтра йде в парламент, слухати Бріана.

— Вчора була в Булонському лісі, дивилася парад кокоток. Звичайно, це всі кокотки, але всі — схожі. Справжні «артикль де Парі» і — для радості.

І, пустотливо примруживши праве око, вона сказала:

— Припасай грошики! Тобі треба розважитись, як ба-
чу, похмуро настроений!

— А мені здається, що це ти....

— Я? Авжеж! Я — злюся. Злюся, що не мужчина.

Закуривши цигарку, вона встала, глянула на себе в дзеркало, пустила у відображення своє струм диму.

— Була я в генеральші Богданович, я говорила тобі про неї: чоловік — генерал, староста Ісакиївського собору, напівідіот, але — шахрай. Вона — жіночка не дурна, дуже примітлива, в грошових справах однаково людинолюбно сприяє всім ближнім, незважаючи на національність. Бувала я в неї раніше, а цього разу вона мене запросила для розмови з Бердниковим, — про цю розмову я тобі потім розповім.

Вона говорила, ходячи з кутка в куток, покурюючи, рухаючи бровами й не дивлячись на Кліма.

— Я, наївна, провінціальна баберія, дуже подобається мені, коли мене навчають розуму, а генеральша любить це марне ремесло. Тепер я знаю, що з Росією — дуже погано, ніхто її не любить, цар і цариця — теж не люблять. Чесних патріотів у Росії — нема, а тільки — безчесні. Столипін — дводушний, таємний ліберал, ладен продати царя кому завгодно й хоче бути диктатором, тварюка! До речі: дачу Столипіну зіпсували не ссери, а — максималісти, групочка, що відколосалась від правовірних, в яких нібито негаразд у центрі, — когось з централістів підозрівають у дружбі з департаментом поліції.

Недбало сказавши це, вона далі говорила про генеральшу.

— Люди там усе титуловані, з орденами чи з гаманами завтовшки як біблія. Всі — вірують у бога й бажають продати одно одному що-небудь чуже.

Самгін дивився на її чіткий профіль, на маленькі, рожеві вуха, на гарну лінію спини, дивився, і йому хотілося міцно заплющити очі.

Вона зупинилась перед ним, золотисті зіниці в неї напружено іскрились.

— Якби я побажала вийти заміж, то мені за сотню — за дві тисяч можуть продати дуже багатого дідка...

Клим Іванович Самгін, почувавши себе засліпленим тривожною догадкою, що несподівано виникла, заплющив очі на секунду.

«Що могло б перешкодити їй служити в департаменті поліції? Я не бачу — що...»

Скинувши окуляри, він став протирати скельця клаптиком замші, — це допомагало йому у скрутних випадках.

— Ти чого скулився, наче в тебе кольки в шлунку? — спитала вона, і йому здалося, що голос Марини пролунав оглушливо.

— Тяжкі думки викликаєш, — пробурмотів він.

Вона знову почала ходити, говорючи півголосом і лагідніше:

— Так. Невесело. Тепер, коли жадібні дурні й ледарі почнуть закони видавати — розпродадуть вони Росію. Вже лізуть у Середню Азію, а це в нас — голий бік! І англійці прекрасно знають, що — голий...

Вона втомно довго міркувала на цю тему, рахуючи чийсь гроші, називаючи імена відомих промисловців, землевласників, імена міністрів. Самгін майже не слухав її, його тиснули свої думки.

«Сектантство — гра на час. Патріотизм? Купецький. Можливо — теж гра. Підсобництво Кутузову... Це — найважче пояснити. Департамент... Все можливо. Які ідеї обмежили б її? Недурна, начитана. Авантюристка. Вірує тільки в силу грошей, а все інше — для критики, для заперечення...»

І Кліма Івановича Самгіна майже тішило те, що він може думати про цю жінку вороже.

— Одначе — пора спідати! — сказала вона. — Тут у цей час обідають. Ходімо.

Вона вийшла в маленьку спальню, і Самгін відзначив, що на ходу вона похитує стегнами, як не робила цього раніше. Невидима, брязкаючи якимись замками, вона говорила:

— Бачила Степана, в нього дружину посадили в Хрести. Маленька така лялечка, безбарвна, з реб'ячим прізвищем...

— Сомова.

— Здається — так. Він прислав її до мене одного разу. Він настроений незламно. Упертий. Поважаю впертих.

Вийшла. На плечах у неї блакитна накидка, обшита

хутром песця, каштанове волосся накрите золотистим мереживом, на шиї чудово блищать ізумруд.

— Що — хороша Мариша? — спитала вона.

— Атож.

— Ото ж бо.

Снідали в ресторані готелю, потім їздили в колясці по бульварах, були на площі Згоди, подивилися Нотр Дам,— товстий, сивоусий кучер у смішному цератянському капелюсі повчально їй не без гордоців сказав:

— Це треба бачити при місяці.

— Московський візник не скаже, коли краще дивитися Кремль, — півголосом сказав Самгін, Марина промовчала, а він зразу ж згадав: щось подібне помітив він у поведінці хазяйки берлінського пансіону.— «У нас, росіян, нема патріотизму, нема почуття солідарності зі своєю нацією, пошани до неї, до її заслуг перед людством», — це сказано Катковим. Згадалося, що на похорон Каткова приїжджав Поль Дерулед і назвав його великим російським патріотом. Змагали строкаті, дрібні думки, з досадою відштовхуючи їх, Самгін нетерпляче чекав, що скаже Марина про Париж, але вона скупо кидала незначче:

— Гуляще місто, а людей скільки на вулицях. А мужчини — дрібнуваті,— помічаєш? Ніби наші вятські...

Скоса поглядаючи на неї, Самгін подумав, що вона каже пошленьке навмисно, нециро, маскуючи щось.

Вона запропонувала подивитися «ревію» у Фолі-Бержер. Поїхали, взяли квитки в партер, але незабаром Марина, усміхаючись, сказала:

— Слід було взяти ложу.

Так, публіка дуже безцеремонно розглядала її, підводячись з місць, перешіптуючись. Самгін вважав, що очі в жінок світяться заздрісно чи зневажливо, мужчини роблять солодкі гримаси, а якийсь смугляволиций, кучерявий, напівсвий красунь з пишними вусами вирячив чорні очі так напружено, начебто він колись уже бачив Марину, а тепер згадує: коли і де?

— Як думаєш: маркіз чи перукар?—прошепотіла вона.

— Нахаба. І, здається, п'яний, — сердито відповів Самгін.

На сцені розігрувалося щось незрозуміле: маленький спритний артист удавав боксера з карикатурно величезни-

ми біцепсами, його личко підлітка обклеєне сивою, коротко підстриженою борідкою, він перекидався на килимку й швидко, безперервно запевняв у чомусь червонопікого велетня у фраку.

— Це — Лепін, здається — мер Парижа чи префект поліції, — сказала Марина. — Нецікаво, якісь домашні справи.

З'являлися, зникали співачки, ексцентрики, танцюристи-негри. Марина буркотливо зауважила, що в Нижньому, на ярмарку, все це показується «в кращому вигляді». Та ось з-за куліс, під лютий гуркіт і виття оркестру вискочило десятьків зо три майстерно роздягнених дівчат, в такт задириливій музиці вони почали викидати з нагородження мережив і різнобарвних стрічок голі ноги; кожна з них була схожа на величезну махрову квітку, ноги в них тремтіли, як тичинки в пелюстках, дівчата носилися по сцені з такою швидкістю, що, здавалося, в усіх одне й те саме яскраво нафарбоване, принадно усміхнене обличчя і що їх ганяє по сцені шалений вітер. Потім, у бурхливий вихор танцю, розірвавши коло дівчат, впливла до рампи висока гнучка жінка, тягнучи за собою солдата в червоних штанах, в зім'ятому кепі і з безглуздим, червононосим обличчям. Сотні рук зустріли її аплодисментами, вигуками, струнка, гнучка, в коротенькій по коліна спідничці, вона теж щось кричала, сміялась, підморгувала до бічної ложі, солдат шаркав ногами, кланявся, посилав комусь повітряні поцілунки, — пронизливо заверещавши, жінка схопила його, і вони, в профіль до публіки, роблячи на сцені дугу, почали несамовито танцювати матчиш.

— Ого! Наочно, — тихенько сказала Марина, і Самгін бачив, як щока в неї густо почервоніла, вухо теж налилося кров'ю. Уявивши її голою, як бачив на «Заводі штучних мінеральних вод», він здивовано подумав:

«Цей цинізм не повинен би бентежити її».

Танцівниця вищала, солдат готував, три десятки напівголих жінок, обнявшись, коливалися в такт музиці, безперервне плескання в долоні, гуркіт барабана, спів міді і струн, різнобарвний промінь прожектора невідступно освітлював танцюристів, і все разом створювало дивне враження, — начебто кружляв, підстрибував весь зал, перекидаючись, провалюючись кудись.

— Так, уміють, — повільно й задумливо сказала

Марина, коли опустилася завіса.— Гарно подають це... ідоложертовне м'ясо.

Несподіваний кінець фрази обурило Самгіна, він хотів сказати, що мораль не завжди доречна, та замість цього спитав:

- Ти бувала в Москві, в Омона?
- Атож. Один раз. А — що?
- Там усе було цікавіше, багатше.
- Не пам'ятаю.

Додому пішли пішки. Чудове місто святково шуміло, сяяло вогнями, магазини хвасталися ряснотою гарних речей, бульвари заповнював веселий гомін, сміх, з каштанів падало лапчасте листя, але вітер був майже невідчутний і листя зривалося ніби веселою силою гомону, сміху, музики.

— Приємно влаштувалися колишні майстри революції, — сказала Марина і через кілька секунд додала: — Ніні — кредитори наші.

На людей, які йшли попереду, падали візерункові тіні каштанів.

— Дивися: все — наче в лахмітті, — сказала Марина.

Йти під руку з нею було незручно: важко погоджувати свої кроки з її, вона штовхала стегном. Мужчини оглядалися на неї, це дратувало Самгіна. Він, згадавши хвилювання, якого зазнав учора, коли читав її лист, подумав:

«Чого я зрадів? Звідки з'явилася думка, що вона може служити в політичній поліції? Як дивно все...»

Марина заявила, що хоче їсти. Зайшли до ресторану, в круглий зал, освітлений яскраво, але м'яко, на маленькій естраді грав струнний квартет, музика дуже добре вторувала гаркавому гомонові, сміхові жінок, дзеньканню скла, людей було дуже багато, і всі начебто давно знайомі одно з одним; столики розставлені начебто так, щоб зручно було милуватися костюмами дам; в центрі кола вальсували високий блондин у фракі і тоненька дама в червоному платті, на голові в неї, наче чубок незвичайної птиці, здіймався великий гребінець, блискаючи кольоровими камінцями. Ліворуч від Самгіна самотньо сидів, читаючи листи, солідний чоловік з залишками кучерявого волосся на блискучому черепі, з добродушним, лагідним обличчям; підвівши очі від аркушика паперу, він глянув на Марину, усміхнувся й поворушив губами, чорні очі його нерухомо спинилися на обличчі Марини. Портре-

ти цього чоловіка Самгін бачив у журналах, але не міг згадати — хто він? Він сказав Марині, що на неї дивиться хтось із визначних людей Франції.

— Не знаєш — хто?

Безцеремонно оглянувши француза, вона байдуже сказала:

— Втілення тілесної й духовної ситості.

Самгін щільно стиснув губи. Йому дедалі більше не подобалось, як вона поводитися. Золотисті зіниці її потемнішали, вона хмурилась, зсуваючи брови, і витирала губи серветкою так міцно, начебто бажала, щоб усі зрозуміли: губи в неї не нафарбовані... Три пари танцювали неприємно манірний танець, близько коло Марини виступав, як півень, косоокий, кривоногий чоловік, прикрашений безліччю орденів і мертвотно нерухомою усмішкою на жовтому обличчі, — кожного разу, коли він наближався до Маринино стільця, вона гидливо відхилялась і підбирала поділ плаття.

— Це вони спотворили менует, — вимовила вона. — Пам'ятаєш Мопассана? «Король танців і танець королів».

Самгіну здавалося, що всі чоловіки і дами дивляться на Марину, ніби чекаючи, коли вона танцюватиме. Він вважав, що вона відповідає на ці погляди занадто зневажливо. Марина чистить грушу, зрізаючи товсті шари, а поряд з цією рудоволоса дама, з брильєнтами на шії, на пальцях, спритно зрізує шкурочку з груші шарами тонкими, майже як папір.

«Що вона — грає роль російської нігілістки? А чого доброго, в неї є це — нігілізм...»

Він знову наткнувся на гостре запитання: як виникла думка про зв'язок Марини з департаментом поліції?

«Якби вона служила там, її, таку, напевно, тримали б не в провінції, а в Петербурзі, в Москві...»

Потім він пробував визначити, яке почуття розбудила в нього ця чудна думка?

«Тривогу? В мене нема причин тривожитися за себе».

Подумавши, він визнав, що думка про можливість зв'язку Марини з політичною поліцією не викликала в нього нічого, крім подиву. Думати про це під сміх і музику було неприємно, досадно, але потушити ці думки він не міг. До того ж він випив більше, ніж звик, почував, що сп'яніння настроює його лірично, а лірика і Марина — не поєднанні.

— Французи, напевно, думають, що ми жонаті й посварилися, — сказала Марина гидливо, фруктовим ножом розкидаючи франки здачі по тарілці, не взявши жодного з них, вона не кивнула головою на тихе «мерсі, мадам!» і низький поклін гарсона. — Я не в злагоді, не в злагоді сама з собою, — казала вона далі, взявши Кліма під руку й виходячи з ресторану. — Але, знаєш, перестрибнути ось так, зразу, з країни, де вішають, у країну, звідки вішателям дають гроші і де танцюють...

Самгін відчув бажання крикнути:

«Не вірю я тобі, не вірю!»

Але не насмілився й тихо сказав:

— Не зовсім розумію я тебе.

Вона вела далі:

— Почуваєш себе... незвичайно. Начебто — нещасною. А я не люблю нещастя... Ненавиджу страждання, наше російське, улюблене ремесло...

Замовкла. Готель був близько, за п'ять хвилин дійшли пішки.

Самгін увійшов до себе, не скидаючи пальта й капелюха, підійшов до вікна, сердито розчинив стулки рами, подивився вниз...

«Найнезрозуміліше, темне в ній — її революційні слова. Звичайно, слова — це ще не переконання, не симпатії, але в неї...» — Він не зумів визначити, в чому бачить своєрідність слів цієї жінки. Почуваючи легке запаморочення, він дивився, як там, унизу, по мало освітленій маленькій площі тихо перебігали темні фігурки людей, приглушено гуркотіли колеса екіпажів. Можна було думати, що все там утомилося за день, хоче спинитися, відпочити, — спинитися в наступну секунду, на точці, де вона застане. Самгін скинув на крісло пальто, капелюх, сів, закурив цигарку.

У тому кутку пам'яті, де злежалися думи про Марину, стало ще темніше, але начебто легше.

«Що я знайшов, що втратив? — спитав він себе й відповів: — Я набув, втративши почуття тяжіння до неї, але — зникла якась надія. На що надіявся? Бути коханцем її?»

І, уявивши ще раз Марину голою, він вирішив:

«Ні. Звичайно, ні. Але здавалося, що вона — людина з іншого світу, володіє чимось міцним, непохитним. А вона теж глибоко заражена критицизмом. Гіпертрофія

критичного ставлення до життя, як в усіх. У всіх книжників, позбавлених почуття віри, тих, що не охороняють нічого, крім права на свободу слова, думки. Ні, потрібні ідеї, які обмежували б цю свободу... цю анархію мислення».

Потім він подумав, що вона все-таки оригінальний характер.

«Тип корінної російської жінки.

Коня на скаку вона спинить,
В палаючу хату зайде...

А кінець кінцем, чорт знає, що в ній є,— втомлено й майже озлоблено подумав він. — Не може бути, щоб вона в поліції... Це я видумав, бажаючи відштовхнутися від неї. Бо вона сказала мені про вибух на дачі Століпіна і я згадав Любимову...»

Кілька секунд він ухитрився не думати, потім пригнався:

«Ти багато бачив жінок і хочеш жінки, ось що, друже мій! Та краще випити вина. Пізно, не дадуть...»

Але все-таки він подзвонив, з'явився черговий служник і через п'ять хвилин, випивши склянку смачного вина, Самгін оглянув кімнату очима людини, яка тільки що увійшла до неї. М'які, плюшові меблі, товстий килим, драпрі на вікнах, на дверях — все це робило кімнату дивно кошлатою. З чим можна порівняти її? Порівняння не знайшлося. Він повільно роздягся до нічної білизни, випив ще вина і, сидячи на постелі, відчув, що відновлюється почуття дозріваючого нариву, якого він зазнав у Женеві. Але тепер це не було почуттям неприємним, навпаки — йому здавалося, що назріває в ньому щось найсерйозніше і що він на межі важливого відкриття в самому собі. Він забув причинити вікно, і в кімнату з площі раптом вдерся вибух сміху, потім пронизливий свисток, крики людей.

— Ідіоти,— вилаявся Самгін, підходячи до вікна.— Сміються... потім — умирають...

Йому здалося, що останні три слова він подумав пошепки.

«Дурниця. Пошепки не думають. Думають беззвучно, навіть — без слів, а просто так... тінями слів».

Тут він відчув, що в ньому наче лопнуло щось і думки його наполегливо, самосильно, прикро закричали:

«Самотність. Один в цілому світі. Запхнутий в якесь ідіотське лігво. Один у світі образно й лінійно оформлених відчуттів моїх, у світі злої гри думки моєї. Леонід Андреев — має рацію: можливо, думка — хвороба матерії...»

Самгін сидів нахилившись, спираючись долонями на коліна, йому здавалося, що буйство думки розгойдує його, як удари язика в мідне тіло дзвона.

«Прометей — маска диявола» — вірно... Ієронім Босх формував своє світовідчуження сміливо, як ніхто до нього не наважувався...»

В кошлатій кімнаті все хиталось, крутилось. Самгін хотів устати, але не міг і, не піднявши ніг з підлоги, уткнувся головою в подушку. Прокинувся він пізно, подзвонив, послав покоївку спитати мадам Зотову, чи йде вона в парламент? Виявилось — йде. Це було не дуже приємно: він не хотів подивитися, як працює законодавчий орган Франції, не любив великих зборів, не хотілося йти ще й тому, що він уже переконався, що дуже погано знає мову французів. Та чомусь треба було бачити, як поведеться Марина, і — ось він сидить пліч-о-пліч з нею в ложі для публіки.

— Ось вона, правляча демократія, — напівпошепки каже Марина.

Самгін пильно дивився на ряди лисих, чорноволосих, сивих голів, згори голови здавалися непомірно великими порівняно з тулубами, вліпленими в крісла. Механічно думалося, що прадіди і діди цих пуголовків зробили «Велику революцію», створили Наполеона. Згадалось прочитане про 30-й, 48-й, 71-й роки в цій країні.

— Ліберте, егаліте¹, а — жінок у депутати парламенту не пускають, — буркотливо зауважила Марина.

Чоловік з обличчям кардинала Мазаріні солодким теппорком і дуже гаркавлячи читав якийсь папір, його слухали мовчки, тільки на лівих лавах зрідка чути було буркотливі вигуки.

— Ось і Арістід-зрадник, — сказала Марина.

На трибуні стояв веселий чоловік, теж головатий, шатен з неохайно розкошленою зачіскою, фігура огрядна, важкувата, начебто трохи сутула. Товсті щоки широкого обличчя запливли, відкриваючи дуже жваві,

---

¹ Воля, рівність (франц.). — Ред.

усмішливі очі. Примружившись, витягнувши шию вперед, він ствердно кивнув головою до когось з депутатів у першому ряду крісел, показав йому зуби й заговорив домашнім, приятельським тоном, погладжуючи лівою рукою лацкан сюртука, край попітра, тоді як права рука повільно плавала в повітрі, ніби розганяючи невидимий дим. Говорив він легко, голосом сильним, трошки сиплуватим, його чіткі слова гналися одно за одним жартівливо й ласкаво, патетично і з сумом, в якому начебто звучала іронія. Його слухали дуже уважно, багато голів схвально схилялося, чути було короткі, неголосні вигуки, почувалося, що у відповідь на його дружні усмішки люди теж усміхаються, а один депутат, зовсім лисий, ворухив сірими вухами, наче заєць. Потім Бріан почав говорити, підсиливши голос, високо піднявши брови, очі в нього стали більшими, щоки почервоніли, і Самгін почув фразу, сказану з особливим запалом:

— Наша країна, наша прекрасна Франція, яку ми безмежно любимо, служить справі визволення людства. Але треба пам'ятати, що свободи досягають боротьбою...

— І давайте гроші на озброєння,— сказала Марина, дивлячись на годинник свій.

Бріану аплодували, але було чути й крики протесту.

— Ну, з мене доволі! Маю сорок хвилин на те, щоб поспідати,— хочеш?

— З приємністю.

— Так, ось як, — казала вона, виходячи на вулицю.— Син дрібного трактирника, був соціалістом, як і його приятель Мільєран, а в шостому році, восени, дав розпорядження стріляти по страйкарях.

У невеликому ресторані, навскіс від парламенту, вона, замовивши сніданок, казала далі:

— Спритні люди. Ходять по ідеях, як по сходах. Можливо, що Бріан буде президентом.

Вона зітхнула, подумала, наливаючи горілки в чарки.

— Надзвичайно живучий, спритний народ. Коли-небудь поб'ють вони незграбних, товстих німців. Давай вип'ємо за Францію.

Випили, і вона мовчки заходилася їсти, а скінчивши снідати й виходячи, сказала:

— Увечері на Монмартр, в який-небудь шиночок веселий,— гаразд?

— Чудово.

Але ввечері, коли Самгін постукав у двері до Марини,— двері розчинив перед ним кремезний, широкоплечий, обернувся спиною до нього й сказав сиплуватим тенором:

— А він, мерзотник, посміюється...

— Заходь, заходь,— запропонувала Марина, усміхаючись.— Це — Григорій Михайлович Попов.

— Так,— підтвердив Попов, недбало сунувши Самгіну довгу руку, схопив його долоню довгими, гарячими пальцями і, не потиснувши,— відіпхнув; цим він зразу визначив ставлення Самгіна до нього. Марина відрекомендувала Попову Кліма Івановича.

— Ага,— байдуже сказав Попов, тупаючи і човгаючи ногами так, начебто він надівав калоші.

— Кажі далі,— запропонувала Марина. Вона була вже одягнена для виходу — в капелюшку, в рукавичці по лікоть на лівій руці, а в правій — шкіряний портфель, згорнутий в трубку; стоячи перед нею, Попов ліпив пальцями в повітрі різні фігури, паче розмовляючи з глухонімою.

— «Якщо, каже, в столиці, де розміщено корпус гвардії, де департамент поліції та ще багато чого такого,— було можливим шеститижневе існування революційної ради робітничих депутатів, якщо можливі в Москві барикади, у флоті — повстання і по всій країні — диявольський розгардіяш, то все це треба розуміти як репетицію революції...»

— Он який догадливий,— сказала Марина, глянувши на годинник.

— Я йому кажу: «Ваші гроші, наші знання», а він — своє: «Гарантуйте, що революції не буде!»

— Авжеж, зрозуміло! Торгувати грішми легше, спокійніше, ніж будувати заводи, фабрики, морочитися з робітниками,— промовила Марина, встаючи й лясаючи портфелем себе по коліну.— Ні, Гришо, тут банкіра мало, потрібен визначний чиновник або який-небудь придворний... Ну, мені — пора, якщо я не зможу вернутися через годину,— я подзвоню вам... і ви вільні...

Попов провів її до дверей, вернувся, незграбно втиснув себе в крісло, дістав шкіряний кисет, люльку і, набиваючи її тютюном, не дивлячись на Самгіна, спитав недбало:

— Ми не зустрічались?

— Ні,— рішуче відповів Самгін.

— Мм... Значить — помилився. У мене погана пам'ять на обличчя, а людину з вашим прізвиськом я знав, разом ішли на заслання. Якийсь етнограф.

«Брат»,— хотів сказати Самгін, але стримався й сказав:— Прізвисьце це не часто зустрічається.

Намагаючись закурити люльку й ламаючи сірники один за одним, Попов відказав:

— На Оці є пароплавство Качкова і Самгіна, і був гірнопромисловець Софрон Самгін.

Обличчя його схвалося в густій хмарі диму. Обличчя було неприємне: широколобе, туго обтягнуте смуглявою шкірою й нерухоме, наче кам'янс. На щоках — сині плями поголеної бороди, густі, чорні вуса коротко підстрижені, губи — товсті, кольору сирого м'яса, ніс великий, зім'ятий, брови — кушиками, над ними густа щітка чорного з сивиною волосся. Рухи, жести в нього важкі, незграбні, все навколо нього трясеться, рипить. Одягнений в темно-синю куртку незвичайного крою, схожу на мисливську. Неприємний і сиплуватий тенорок, в ньому чувається сердите напруження, готовність закричати, сказати щось грубе, зле, а особливо неприємні маленькі, опуклі — як вишні, темні очі.

«Нахаба і, здається, дурний»,— визначив Самгін і встав, бажаючи піти до себе, але знову сів, подумавши, що, може, ця людина скаже що-небудь цікаве про Марину.

— Незвичайна бестія, Софрон отой. Зустрів я його в Барнаулі й запропонував йому мої геологічні послуги. «Я, каже, вченим — не довіряю, я сам їх роблю. Ділом моїм керує колишній служник трактиру, в Томську. Років з тридцять тому було це: сиджу я в ресторані, задумався про щось, а лакей, гостроокий такий, молоденький, чіпляється. «Що скажете подати?» — «Пташиного молока склянку!» — «Пробачте, каже, пташине молоко все вишло!» Шанобливо сказав, не усміхнувся. Ну, я йому і кажу: «Ти, парубче, лакействувати кинь, а йди-но служити до мене». Через одинадцять років я його управителем зробив. Домовласник, гласний міської думи, капіталець має, тисячок з сотню, напевно. Таких у мене ще три є. Вірні слуги. А з ученими діла робити — не можна, вони ціни карбованцеві не знають. Поговорити з ними — цікаво, іноді навіть і корисно».

Попов почав говорити ліниво, а скінчив збуджено схропуючи й таким тоном, начебто він сам і є незвичайна bestія.

— Про пташине молоко — це старий анекдот,— зауважив Самгін.

— Все — старе, все! — похмуро відгукнувся Попов і казав далі: — Йому, Софроніві, було сімдесят три роки, а він верхи їздив по двадцять, тридцять верст і пив горілку без усякої обережності.

Самгін слухав байдуже, чекаючи моменту, коли зручно буде спитати про Марину. Про неї думалося безперервно, дедалі настирливіше й неспокійніше. Що вона робить у Парижі? Куди поїхала? Хто для неї ця людина?

«Це — що ж — ревності?» — спитав він себе, усміхаючись, і, не відповівши, раптом відчув, що йому хотілося б почути про Марину щось дуже хороше, незвичайне.

— В болотяній нашій вітчизні нас, інтелігентів, поставлено в трудну позицію, нам доводиться говорити промисловій буржуазії азбучні істини про цінність науки,— казав Попов.— А ми почали не з того кінця. Ви — есдек?

Самгін мовчки нахилив голову.

— Я теж віддав данину часові,— вів далі Попов, виколупуючи попіл з люльки в попільницю.— П'ять місяців тюрми, три роки заслання. Не скаржуся, заслання — добрий додаток до років навчання.

Він запхнув люльку в кишеню, встав, потягнувся, щось затріщало на ньому, заклопотано помацав під пахвами в себе, зсунув до перенісся чорні кущики брів і сердито заговорив:

— Наплутав Ленін, зіпсував гру, скомпрометував соціал-демократію в Росії. Це — не політика, а — епатаж, ось що! Треба брати приклад з німців, у них зростання соціалізму йде нормально, способом відбору кращих з робітничого класу і включення їх у правлячий клас,— говорив Попов і, ступивши, зачепив ногою ніжку крісла, потім штовхнув його коліном і, нарешті, взявши за спинку, відставив набік.— Погано ми знаємо нашу країну, звідси й заскоки в фантастику. Сумбурна країна! Населення — поспіль нігілісти, символісти, максималісти, взагалі — фантазери. А потрібна культурно грамотна буржуазія і технічно висококваліфікована інтелігенція,—

інакше — з'їдять нас німці, атож! Та ще англійці японців пацькують, а самі залізуть до нас у Середню Азію, на Кавказ...

Самгін не стерпів і спитав, куди поїхала Марина.

— Не знаю,— сказав Попов.— Хтось подзвонив до неї, начебто — консул.

— Ви її давно знаєте?

— З часів студентських. А — що?

Самгіну здалося, що рачачі очі в Попова змінили колір, він хитнувся вперед і спитав:

— Одружитися з нею збираєтесь?

— Хіба нема інших мотивів,— почав Самгін, та Попов перепинив його, говорячи далі зі свистом:

— Дівчиною знав, в одному гуртку мудроців навчались, тепер ось знову зустрілися, року з півтора тому. Цікава дама. Напевно, була б ще цікавішою, та її збив з пантелику один... фантазер. Перше кохання тощо...

Він замовк, знову дістав люльку з кишені. Його тон викликав у Самгіна почуття образи за Марину й загострив його неприязнь до інженера, але він усе-таки почав придумувати ще якесь запитання про Марину.

— Взагалі вона — видумана фігура,— раптом сказав Попов, погладжуючи, голублячи люльку довгими пальцями.— Як більшість інтелігентів. Не вміємо думати по історично даній прямій і все наліво збиваємось. А якщо праворуч повернемо, то вже до складання книжок про релігійне значення соціалізму і навіть аж до з'єднання з церквою... Я вважаю, що має рацію Плеханов: соціал-демократи можуть — до певного пункту — їхати в одному вагоні з лібералами. Ленін проклямає пугачовщину.

Набиваючи люльку тютюном, він усміхнувся, аж плямисте обличчя його неприродно збільшилось, а очі сховалися під бровами.

— Про те, як люди видумують себе, я розкажу вам прецікавий факт. Компанія студентів згадувала, при яких умовах кожен з них пізнав жінку. Один — хвастається, другий — жаліє, третій — бреше, а четвертий заявив: «Я — з рідною сестрою». І сплів історійку, що здивувала всіх безглуздістю своєю. Парубійко з багатой купецької родини, дуже скромний, недурний, чудовий музикант, сестру його я теж знав,— премила дівчина, суворой вдачі, вчилась на курсах Гер'є, серйозно працювала по історії

ренесансу у Франції. Я кажу йому: «Ти збрехав!» — «Збрехав», — признався він. «Навіщо?» — «Соромно стало перед товаришами, я, бачите, ще незайманий!» Який?

— Кумедно! — відгукнувся Самгін.

Попов устав і люто засипів:

— Ви — що ж — сенсу анекдота цього не почуваете? Кумедно!..

— Прошу пробачити мені, — сказав Самгін, — але я думав про інше. Мені хочеться спитати вас про Зотову...

Попов стояв спиною до дверей, в маленькому передпокої було темно, і Самгін побачив голову Марини за плечем у Попова тільки тоді, як вона сказала:

— Чого ж це у вас двері відчинено?

— Ого, як ти швидко, — здивувався Попов.

Вона мовчки пройшла до спальні, побрязкотіла там ключами, клацнув замок, покликала:

— Григорію! Поможи-но...

Він пішов, чути було, як ляскають ремені, рипить шкіра чмодана, і чути було швидкий гомін, притишений майже до шепоту. Потім Марина рішуче промовила:

— Так і скажи.

Вийшла вона поперед Попова, не скинувши капелюшка й говорячи:

— Ну, я з вами нікуди не поїду, а зараз же вирушаю на вокзал і — до Лондона! Проживу там не більше тижня, вернусь сюди і — гульнемо!

Попов грубувато заявив, що він проводити не любить, до того ж хоче їсти і — просить пробачити йому. Сунувши руку Самгіну, але не глянувши на нього, він пішов. Самгін устав, питаючи:

— Можна провести тебе?

— Ні, не треба.

— Тоді — до побачення!

Не взявши його руки й усміхаючись, вона недобрим тоном заговорила:

— А ти тут випитував Попова — хто я така, авжеж?

— Я спитав його тільки, чи давно ви знайомі...

Марина стерла хусточкою усмішку з губ і зітхнула.

— Це було, звичайно, запитання, за яким пішли б інші. Чому б не поставити їх передо мною? На всякий випадок я попереджаю тебе: Григорій Попов ще не падлюка тільки тому, що він лінивий і дурний...

— Послухай, — перепинив її Самгін і заговорив тихо,

поспішно й дуже дбайливо добираючи слів: — Ти жінка винятково цікава, незвичайна, — ти знаєш це. Я ще не зустрічав людини, яка збудила б у мене таке напружене бажання зрозуміти її... Не сердься, але...

— Нітрохи не серджусь, дуже розумію, — заговорила вона, спокійно і начебто вслухаючись у свої слова. — Справді: здорова жінка живе без коханця — неприродно. Не гидує наживати гроші й говорить про примат духу. Про революцію міркує не без скепсису, одначе — добродушно, — це вже зовсім чортовиння!

Вона подала йому руку.

— Мені пора на вокзал. Наступної зустрічі тут, на дозвіллі, ми поговоримо... Якщо захочеться. До побачення, іди!

Самгін затримав її руку в своїй, бажаючи сказати щось, та не знайшов готових слів, а вона, усміхаючись, спитала:

— Чи не здається вже тобі, що ти закохався в мене?

І, струснувши його руку з своєї, поспішно промовила:

— Все це дуже просто, друже мій: ми — цікаві одне одному і тому потрібні. В нашому віці цікавість до людини треба цінити. Ой, та — іди ж собі!

З'явився служник з рахунком, Самгін поцілував руку жінці, пішов, потім, стоячи посередині своєї кімнати, закурив, вирішивши йти на бульвари. Але, не сходячи з місця, дивлячись у мутносіру порожнечу за вікном, над дахами, викурив усю цигарку, подумав, що, напевно, буде дощ, подзвонив, замовив пляшку вина і взяв нову книжку Мережковського «Грядущий хам».

Ранком, випивши кофе, він стояв біля вікна, наче на краю глибокої ями, споглядаючи швидкий рух тіней хмар і мутних плям сонця по стінах будинків, по бруку площі. Там, унизу, наче підкоряючись грі світла і тіней, метушливо бігали коротенькі люди, зверху вони здавалися майже кубічними, приплюснутими до землі, щільно вкритої брудним камінням.

Клим Самгін почував себе так, наче скинув з плечей звичний тягар, і тепер треба було, щоб він змінив усі рухи свого тіла. Покручуючи борідку, він думав про шкідливість покvapливих розмов. Безумовно хотілося, щоб уявлення про Марину виникло знову в тих яскравих барвах, з тією інтригуючою силою, яким воно було в Росії.

«Що непокоїть мене? — роздумував він. — Боязнь порожнечі на тому місці, де почуття і уява створили оригінальний образ?»

За спиною в нього клацнула ручка дверей. Здригнувшись, він глянув через плече назад, — у двері втиснувся товстий чоловік, відсапуючись, кинув на стіл капелюх, розстебнув верхній гудзик сюртука і, випнувши живота завбільшки як велике барило, легко пішов на Самгіна, розмахуючи довгою правою рукою, наче збираючись ударити.

— Бердников, Захарій Петрович, — сказав він високим, майже жіночим голосом. Пухла, дуже тепла рука, міцно стиснувши руку Самгіну, смикнула її донизу, потім Бердников, трохи піднявши поли сюртука, поважно вмовстився в крісло, дістав хусточку й міцно витер велике, пухке обличчя своє ніби навмисно для того, щоб воно стало визначнішим.

— Пробачте, що вдираюсь, — промовив він і, надувши щоки, випустив на груди Самгіну потужний струм повітря.

На бугристому його черепі гладенько приліплено ріденькі пасма яснородого волосся, обличчя — наче в скопця — зовсім голе, тільки на місці брів скупю розкидано жовті щетинки, під ними банькати рачачі очі, голубувато-холодні, з невловним виразом, але начебто веселенькі. З-під очей на пухлі щоки, кольору пшеничного тіста, спускаються синюваті мішки зморщок, в подушечки здобних щік увіткнуто невеликого хрящуватого й гострого носа, чужого на цьому просторому обличчі. Рот великий, жаб'ячий, верхня губа щільно притиснута до зубів, а нижня надмірно товста, припухла, наче її муха вкусила, і гидливо одвисла.

«Комічний актор», — визначив Самгін, знайшовши в обличчі й фігурі товстуна щось симпатичне.

— Вивчаєте? — спитав Бердников і, легко хитнувши головою, додав: — Так, не чарівний. Ми з вами зіткнулися якраз біля дверей до Мариночки — не забули?

Нагадав він про це так суворо, що Самгін, не відповівши, подумав:

«Здається, нахаба».

— От і сьогодні я — до неї, — говорив далі гість, зітхнувши. — А її нема. Ну, тоді я — до вас.

— Чим можу служити? — спитав Самгін.

Бердников заплющив праве око, покрутив головою,

оглядаючи кімнату, голосно зітхнув, на столі поворухилась газета.

— Водиці б скляночечку, аполінарісу,— сказав він. Гострі очі його весело усміхнулись.

«Цікава тварина»,— далі визначав Самгін.

Чекаючи води, Бердников поскаржився на неприємну погоду, на втому серця, а потім, не кваплячись, випивши води, він, постукуючи вказівним пальцем по столу, заговорив діловито, але начебто й недбало:

— Ну от, не марнуватимемо часу. Людина я якраз комерційна, виходить — пряма. Прийшов з пропозицією, взаємно вигідною. Можете добре заробити, подавши допомогу мені в серйозній справі. І не тільки мені, а й клієнтці вашій, щирого мого приятеля шановній удові...

«Ось хто розкаже мені про неї» — подумав Самгін, а гість, похитнувши вперед пухке тіло своє, сказав, зітхаючи:

— А жінка, га? Хоч пісню про неї співай.

— Незвичайної краси, — підтвердив Самгін.

— Якраз — так: незвичайної! — погодився Бердников, двічі хитнувши головою, і було дивно бачити, що на такій товстій, короткій шиї голова хитається легко. Потім він відсупувся разом з кріслом далі від Самгіна, і знову його високий, бабський голосок зазвучав зневажливо й наполегливо, ласкаво й начебто безнадійно: — Ну от, звернімося до справи! Прошу терпеливої уваги. Справа така: потрапила Мариночка якраз у компанію деяких шарлатанів, — ви, звичайно, розумієте, що Державна дума відкриває шарлатанам широкі перспективи тощо. Підбивають Мариночку укласти договір з якимись англійцями про продаж деяких угідь на Уралі... Вам, звичайно, відомо це?

— Ні, — сказав Самгін.

— Хіба? — весело скрикнув Бердников і, склавши руки на животі, говорив далі, дивуючи Самгіна строкатою невизначеністю настрою й легкістю витіватої мови: — Як же це може бути невідомо вам, якщо ви повірений її? Жартуйте...

В обличчя Самгіну дивилися, голубувато усміхаючись, круглі, холодненькі оченята, гидливо ворухилась товста нижня губа, показуючи жовтий блиск золотих іклів, пухлі пальці правої руки бавилися платиновим ланцюжком на животі, вказівний палець лівої беззвучно тикався в стіл.

У всій поведінці цієї людини, в словах її, в гнучкій грі голосу було щось прикро несерйозне. Самгін сухо спитав:

— Припустімо, що я знаю договір, який цікавить вас. Що ж має бути далі?

— А далі дозвольте сповістити, що ця справа велика грошова і мені треба знати договір у всіх його подробицях. От я й пропоную вам ознайомити...

Самгін, схопившись з стільця, поквапливо крикнув:

— Прошу вас припинити... це! Як ви могли наважитись зробити мені таку пропозицію?

Він позасвідомо вигукував ще якісь слова, почувавши, що поквапився розсердитися, що сердиться занадто гучно, а головне — що пропозиція цього товстуну не так образила, як злякала чи здивувала. Стоячи перед Бердниковим, він сердито питає:

— Чому ви вважаєте мене здатним... ви знаєте мене?

— Ні, якраз — не знаю, — лагідно й навіть начебто сумовито сказав Бердников, тримаючись за ручки крісла й похитуючись пухлим, безформним тілом своїм. — А рішучості ніякої особливої не треба. Я пропоную вам вигідну справу, як запропонував би й усякому іншому адвокатові...

— Я для вас — не всякий! — крикнув Самгін.

— А який же? — спитав Бердников з цікавістю, і безглузде його запитання ще більше прохолодило Самгіна.

«Нахабний до комізму», — визначив він, закурюючи цигарку й говорячи суворим тоном:

— Повторюю: про договір, що цікавить вас, мені нічого невідомо. «Даремно сказав, і не те, не так!» — зразу ж догадався він; сірник у руці в нього тремтів, і це було досадно бачити.

Упираючись долонями в ручки крісла, Бердников поволі підводив розпливчате тіло своє, підставляючи під нього товсті ноги, пташині очі, кліпаючи, кидали голубуваті іскорки. Він бурмотів:

— Сьогодні — невідомо, а завтра — можна дізнатись. Марина ж, напевно, копійки платить вам, а тут...

— Досить про це, — вже майже попросив Самгін.

— Ну, ну, гаразд, — не кричіть, — відгукнувся Бердников, легко дригаючи ногами, щоб опустити штани, які піднялись догори, і сумовито заверещав: — На якого дідька вона працює, га! Ну, мужчина б за серце схопив, — таж мужчини коло неї не видно, — говорив він, плачливо звискуючи, дивлячись впрост на Самгіна й застібаючи гудзики

сюртука.— За мільйони хапається, за великі мільйони,— казав далі він, загрозливо махнувши довгою рукою.— А час який, пане Самгін! Через дурниці, за виторг горілчаних крамниць люди вбивають, бомби кидають, на шибеницю йдуть, га?

Бердников засміявся кумедно булькаючим сміхом:

— Ппу-бу-бу-бу!

Хитаючись, він надув губи, засопів, і губи, з'єднавшись з носом, утворили на обличчі в нього смішну гулю.

— Ви їй не кажіть, що я був у вас і чого. Ми з нею ще, може, якраз і зімкнемося в справах,— сказав він, відпливаючи до дверей. Він зник легко й беззвучно, як дим. Його останні слова прозвучали дуже непевно, можна було зрозуміти їх як погрозу і як приятельське застереження.

«Приятельське,— в думках усміхнувся Клим, ходячи по кімнаті й дивлячись на годинник.— Скільки часу сиділа ця людина: десять хвилин, півгодини? Зухвала й безглузда пропозиція його не образила мене, бо не можу ж я підозрівати себе здатним на вчинок проти моєї честі...»

І, заспокоївши себе, він подумав, що слід було затримати Бердникова, розпитати його про Марину.

«Я безглуздо роблю, не записуючи такі зустрічі й розмови. Записати — значить відштовхнути, забути; у всякому разі — оформити, тобто обмежити враження. Моя пам'ять надмірно перевантажена соціальним мотлохом».

Йому дуже сподобалися слова: соціальний мотлох. Він спинився, заплющив очі, і з швидкістю, яка приступна тільки роботі пам'яті, перед ним закрутився строкатий вихор пережитого, втомний танець різних людей. Особливо видно було Варавку і Кутузова, про яких давно б уже слід було забути, Лютова і Марину — чи нема в них чогось спорідненого? — Митрофанов і Любимова, рудий Томилін, зеленуватою тінню промайнула Варвара, і так само, на якусь частину секунди, ожили покірні своїй долі Куликова, Анфиміївна, ще і ще знайомі постаті. Незрозумілий, невловний сенс їхнього буття.

В цю хвилину повороту в минуле Самгін уперше відчув щось нове: начебто все, що пам'ять показувала йому, ожило поза ним, в тумані далекому, але все-таки ворожому йому. Сам він — у центрі тісного кола тіней, освітлюваних його думкою, його пам'яттю. Серед безлічі людей не було нікого, з ким він дозволив би собі вільно говорити

про найважливіше для нього, про себе. Жодної, крім Марини. Розплющивши очі, він побачив обличчя своє в димі цигарки відображеним у склі дзеркала; вираз обличчя був досадно нерозумний, похмурий і не відповідав серйозності моменту: стоїть чоловік, піднявши плечі, ніби намагаючись сховати голову, і крізь окуляри, примружившись, з побоюванням дивиться на себе, наче на незнайомого. Він сердито струснувся, нахмурився і знову почав ходити по кімнаті, думаючи:

«Істина з тими, хто запевняє, що дійсність знеосіблює людину, силує її. Є щось... недозволене в моєму зв'язку з дійсністю. Зв'язок передбачає взаємовплив, але як я можу... певніше: чи хочу я впливати на навколишнє інакше, як з метою самооборони проти його обмежувальних і згубних впливів?»

Згадалися слова Марини: «Світ обмежує людину, якщо людина не має підпори в душі». Щось подібне твердив і Томилін, коли говорив про пізнання як інстинкт.

«Так, пізнання автоматичне й майже безтямне, як інстинкт статі»,— суворо сказав Самгін собі і знову згадав Марину; усміхаючись, вона говорила:

«А вільним громадянином, друже мій, людину не конституції, не революції роблять, а самопізнання. Ти от візьми Шопенгауера, прочитай уважно, а після нього— Секста Емпірика про «Пірронові положення». На російській мові, здається, нема цієї книжки, я англійською мовою читала, французьке видання є. Вище за песимізм і скепсис людська думка не злітала, і, не знаючи цих двох її польотів, ні про що не догадаєшся, повір!»

Самгін спинився, притулившись до стіни, закурюючи. Йому здалося, що ніколи ще він не думав так напружено й ніколи не був так близько до чогось надзвичайно важливого, що розкриється перед ним у паступну хвилину, вибухне, розвіє все, що обтяжує його, заважаючи знайти основне в ньому, в людині, перевантаженій «соціальним мотлохом». Цигарку він курих повільно, стояв біля стіни довго, але нічого не трапилось, не вибухло, а просто він відчув утому й необхідність піти куди-небудь. Пішов, дивився картини в Люксембурзькому музеї, обідав у маленькому, затишному ресторані. До вечора ходив і їздив вулицями Парижа, відзначаючи в пам'яті все, про що згодом можна буде розказати комусь. Бульварами ошатного міста, в ласкавому затінку каштанів, повз чванливо багаті

вітрини магазинів і ресторанів, звідки лилися на панелі сміх і музика, гамірно рухалися навстріч одні одним веселі мужчини, дами, юнаки і дівчата; здавалося, що всі вони шукають одного — можливості необразливо посміятися, покричати, похвастатися своїм умінням жити легко. Життерадісний гамір збуджував приємно, як добре старе вино. Віддаючись рухові юрби, Самгін думав про те, що французи філософствують значно менше, ніж англійці та німці. Важко уявити на бульварах Парижа Іммануїла Канта, Шопенгауера або Гоббса. Важко припустити, що в цьому місті може народитися людина, подібна до Достоевського. Неможливий і канонік Джонатан Свіфт за столом одного з ресторанів. Але дуже зрозумілі гучний, масний сміх монаха Рабле, невичерпна дотепність Вольтера, і цілком на місці Анакреон ХІХ століття — лисий товстун Беранже. Чи можливий француз-фанатик? Самгін нашвидку пошукав такого в пам'яті своїй і — не знайшов. Згадалися вірші Полежаєва:

Француз — дитя,
Він жартома
Зруйнує трон,
Складе закон...

Ці вірші цілком збігалися з ритмом кроків Самгіна. Майнуло в пам'яті ім'я Бодлера і — згасло, не породивши думки. Подумалось:

«Буржуазія Франції виправдала кров і страхіття революції, показавши, що вона вміє жити легко й розумно, зробивши своє прекрасне, стародавнє місто справді Афінами світу...»

Увечері сидів у театрі, милуючись, як славетна Лавальєр, граючи роль дружини депутата-соціаліста, комічного буржуа, сміливо танцює, показуючи публіці коротенькі чорні панталочки з мережива, і як вправно забавляє вона якогось екзотичного короля, гостя Парижа. Додому пішов пішки, спокушало бажання взяти жінку, але — не наважився.

«Набридли мені її таємничі справи й дивні знайомства», — лягаючи спати, подумав він про Марину сердито, як про дружину. Сердився він і на себе; вчорашні думки здавалися йому наївними, марними, звичайного настрою його вони не змінили, хоч з'явилися якісь безкості думки, приємні своєю абстрактністю.

«Світ — гіпотеза», — сказав якийсь «пояснюючий пан»,

здається — Петражицький? Правильно сказав: світ для мене — безперервний потік суперечливих явищ, які вихором здіймаються або спадають кудись якоюсь спіраллю, що дає змогу мислити про схожість, про повторюваність подій. Погляд з минулого — знизу вгору — або з бажаного майбутнього — з гіпотетичного верхнього кільця спіралі вниз, у сучасне, — це, по суті, гра, яка догматизує думки. Не більше. Думка завжди догматизує, інакше вона — не може. Формула, форма — це вже догма, обмеження. Думка — один з феноменів світу, частина, яка намагається включити в себе ціле. Душа? Душа напівдикого сільського мужика, «дух» Марини. Постає питання про право додумувати до кінця, про право створення і ствердження догматів, гіпотез, теорій. «Пояснюючі пани» не ставлять перед собою цього питання. Не можна заперечувати цього права за аристократами духу, за рицарями краси, тут цілком можливе виправдання естетичне. Та коли це право привласнює син сільського мельника Кутузов, учень недовченого студента Ульянова... І повинна ж бути відповідальність за думки. Хто це твердив? Здається, Жозеф де-Местр. У нас — Костянтин Победоносцев...» Непомітно й силоміць думка приводила в куток, де згущено було найнеприємнішу дійсність. Самгін хмурився, курих і, намагаючись вислизнути з тісного кола марних міркувань, сердито барабанив пальцями по томику оповідань Мопассана. Він дедалі більше почував себе серед прочитаного, як у магазині готового одягу, де одначе не знаходив для себе костюма на фігуру. І самолюбство дедалі наполегливіше казало йому, що він сам повинен покроїти й пошити такий зручний, легкий, міцний костюм.

Годині о третій він сидів на терасі ресторану в Булонському лісі, уважно читаючи картку страв.

— Слухайте-но, Самгін, — почувся над головою в нього сиплуватий, притишений голос Попова, — тут тесть мій сидить, цікава фігура, багатючий чоловічище! Я сказав йому, що ви повірений Зотової, а вона — давня знайома його. Він хоче познайомитися з вами...

Попов говорив ніби просячи, на обличчі в нього застигла гримаса збентеження, він знизував плечима, наче від холоду, і взагалі був дивно не схожий на ту розмашисту людину, якою Самгін бачив його в Марини.

— Я зібрався обідати, — сказав Клим, зацікавлений

гримасами Попова і думаючи: «Мабуть, не дуже хоче, щоб тесь познайомився зі мною».

— Разом і пообідаємо,— пробурмотів Попов, і Самгін вирішив підкоритися маленькому насильству дійсності.

Пішли в куток тераси; там, за трельяжем квітів, під лавровим деревом сидів біля стола огрядний, важкий чоловік. Короткозорість Самгіна дала йому змогу впізнати Бердникова аж тоді, коли він підійшов близько до товстуна. Сидів Бердников, поклавши лікті на стіл і виставивши голову вперед, наскільки це дозволяла товста шия. В цій позі він дуже нагадував жабу. Самгіну здалося, що пташині оченята Бердникова блищать допитливо, наче питаючи:

«Ану-бо, як ви поведетеся?»

Невиразна якась підозра вколола Самгіна, він сердито глянув на Попова, а інженер, посуваючи стілець, боляче зачепив Самгіна по нозі і, не просячи пробачення, сказав:

— Самгін... Клим Іванович — так?

— Захар Петрович,— відгукнувся Бердников веселим голосом і, не встаючи, простягнув Самгіну свою м'яку лапу.— Сідайте-но, прошу щиро.

«Якщо посміє заговорити про договір — обірву!» — вирішив Самгін.

— Ми з зятем для збудження апетиту питання деякі ворушили, аж бачу: якраз росіянин іде, значить,— теж балакун, а тут виявилось, що Григорій знайомий з вами.— Він говорив з доброзичливою усміщечкою, від неї очі в нього ласкаво й масно помутнішали.— Ану-бо, замовляйте! Мені, Григорію, спаржі більше і сиру швейцарського,— найчистіший і найздоровіший сир. Я якраз прихильник їжі рослинної й молочної, а також фрукти дуже люблю. На чому французи зовсім артистично тонко знаються, то це на жінках і овочах. Жінку виховали так майстерно, що вона подає вам себе навіть ніби музикально, а овочі в них найкращі в світі, це всіма визнано. На Центральному ринку вранці не були? Навідайтесь. Чудовий не менше ніж Лувр.

Самгін слухав мовчки й насторожено. В нього зростала підозра, що цей тесь та й Попов, напевно, спробують розпитувати про справи Марини, на те й запросили. По суті, прикро, що вона приховує від нього свої справи...

Бердников, говорячи, поправляв галстук з великою чорною перлиною в ньому, з-під галстука блискала велика брильянтова запонка, в товстому персні з платини горів злим вогнем ізумруд. Гостренькі зіниці товстуна сьогодні теж блищали зеленувато.

— Татусь великий пустун щодо жінок,— пробурчав Попов, перервавши ділову розмову з гарсоном.

— Не вірте йому,— сказав Бердников, поворушивши незграбне тіло своє, підібрав, обсмоктав нижню губу і, зітхнувши, говорив усе так само співуче, доброзичливо: — Він таку вам біографію мою складе, що аж жахнетесь.

«Мабуть, дивак, на зразок Лютова»,— подумав Самгін, слухаючи гладеньку мову товстуна, вона заспокоювала його підозру. Але Попов, уважно розглядаючи подані закуски, несподівано й грубувато спитав:

— Зотова до Англії поїхала?

Самгін випростався, суворо, крізь окуляри глянув в обличчя Бердникову,— воно розпливалось, ніби тануло в благодушній усмішці. Здавалося, що товстун пропустив запитання Попова повз свої вуха. Хитнувшись до Самгіна, весело говорив:

— Татусем іменує мене, а право на це — втратив, дружина від нього втекла, та й не дочкою вона мені була, а племінницею. В мене своїх дітей не було: при широкому виборі не знайшов жінки, придатної для материнства, отож на перепряжних їздив... — Потім він несподівано спитав: — До політичної партії якої-небудь належите?

— Ні, я не займаюся політикою,— сухувато відповів Самгін.

— Це незвичайно для наших днів, коли якраз навіть хлопчики і дівчатка в політику кинулись,— тяжко зітхнувши, сказав Бердников і вів далі комічно скорботно: — Особливо дівчаток жалко, вони зовсім неїстівні стали, як, наприклад, мармелад з оцтом. Ось і Попов теж політикою зраний, до марксизму схильний, загрожує мужика соціалістом зробити, хоча мужик, навіть коли він зовсім злидень, все-таки не пролетар...

Попов, наливаючи горілки в чарки, похмуро зсунув до перенісся кущики брів, цмокнув, облизав губи й півголосом просипів:

— А ви навіщо? Ви, такі ось, кругленькі, перевиховате його на пролетаря, це ж і є ваше завдання...

— Ну, гаразд, я не заперечую, нехай буде навіть в

найдосконалішому вигляді! — жваво відгукнувся Бердников і, підморгнувши Самгіну, казав далі: — Чого при мені не станеться, те мене не турбує, а до благоденственого часу, обіцяного Чеховим, я якраз не дотягну. Ну-бо, вип'ємо за прекрасне майбутнє!

Піднісши чарку до носа, він понюхав її, і обличчя його зморщилося в смішний, майже безформний м'який клубок, в косі складки жирнуватої шкіри, кругленькі очі сховалися, погасли. Самгін удруге бачив цю гримасу на пухкому, бабському обличчі Бердникова, вона примусила його подумати:

«Кумедний базіка. І, здається, не дурний».

Його особливо дивувала легкість рухів товстуня, легкість його мови. Він навіть спробував пригадати: чи змальований у російській літературі такий життєрадісний і комічний тип? А Бердников, якимось особливо вправно змазуючи редиску маслом, поїдаючи її, помахуючи перед обличчям серветкою, виспівував тонким голоском:

— Люблю почухати язика об премудрості різні! Закидають нам, росіянам, що багато розмовляємо, ну, я якраз не вважаю це за гріх. Церква застерігає: «Во многоглаголанії — несть спасенія», а проте сама глаголе безустанно, хоч і пора б їй бачити, що нас, строкатих людей, глаголи її не однобарвлять, а якраз навпаки. Нам, пане Самгін, є про що поговорити. Європейці не розмовляють між собою на теми наші, вони вже добре влаштовані: п'ють, їдять, люблять, утилізують нашу сировину, хлібець наш їдять, живуть собі поволеньки, а для розмов вибирають до парламенту сусідів своїх, які честолюбніші й дурніші. Соціалістів вигодовують на цю роль, вони й розмовляють публічно про розширення умов для їди, пиття, сімейного життя. Про душу в парламентах не розмовляють, це навіть і непристойно було б, і навіть смішно. А ми ж усе якраз про душу. Ми — кочовий народ, на полях думки не дуже давно в Лаврова з Михайловським паслися, вчора у Фрідріха Ніцше, сьогодні ось травичку Карла Маркса жуємо і відригуємо.

Попов невміло й завзято різав качку, хрустіли кістки, з-під ножа вискакували шматки, він бурчав:

— Ох, чорт...

Самгін, обідаючи й уважно слухаючи, бачив вдалині, за стовбурами дерев, повільний рух нескінченної низки екіпажів, в них яскраві фігури ошатних жінок, поряд з

ними похитувалися вершники на гарних конях; над дрібним чагарником в сизуватому повітрі пливли голови пішоходів у солом'яних капелюхах, в котелках, десь далеко оркестр виразно грав «Кармен»; весела задирлива музика дуже гармоніювала з гомоном голосів, все було приємно строкате, але не різке, все святкове й гарне, як добре поставлена опера. І над цим святом, легко проймаючи його гамір, звивалась тонкоголоса, гостренька мова Бердникова; обсмоктуючи спаржу, він казав:

— Ми — народище не вольовий, а мислячий, ми не стільки пориваємось щось зробити, як хочемо що-небудь видумати для загального добробуту. Месіанство, воно ж якраз і ротозійство. Пробачте. Воля в нас не виховувалась, а придушувалась, зовні — державою, а зсередини розкладала її вільна думка. Про народ щиро турбувалися, все питали його: «Чи прокинешся ти, повний сил?» І от він прокинувся, як ми того бажали, і завдав державі величезних збитків, на дрізки, на прах і попіл розоривши найкультурніші поміщицькі господарства.

— У цього маєточок спалили,— байдуже сказав Попов, наливаючи шампанського.

— І худобу порізали,— додав Бердников.— Ну, я одначе не скаржусь. Бувши стоїком, я кажу: «Бий, але — навчи!» Охо-хо! Ану-бо, випиймо шампанського за наше здоров'я! Я, крім цього нешкідливого напою, нічого не дозволяю собі, обмежена людина.— Він вилив у свій келих чарку коньяку, цокнувся з склянкою Самгіна й ласкаво спитав: — Набридло вам моє базікання?

— Я слухаю вас з сугубою цікавістю,— цілком щиро відповів Самгін.

— Одначе мовчите.

— Неговіркий.

— Обережність — хороша властивість,— сказав Бердников, і знову Самгін побачив обличчя його комічно зморщеним. Потім товстун несподівано і якимось безпричинно засміявся. Сміявся він усім тілом, сміх ходив по ньому хвилями, гойдаючи живіт, роздуваючи шию, щоки, струшуючи товсті бабські плечі, але сміх був майже безшумний, він схлипував десь у животі, вириваючись з надутих щік і губ глухими булькаючими звуками:

— Пу-бу-бу-бу...

Самгін подумав:

«Він повинен би сміятися верескливо».

— Великий майстер пустослів'я,— ліниво, одначе з явною досадою сказав Попов, наливаючи Самгіну червоного вина.— Ви майте на увазі: йому дороге не те, що він каже, а те — як!

— Чуєте? — підхопив Бердников.— В естети вивів мене. А то — нігілістом лає. Одначе чим же я винен, якщо в нас воля думки саме до пустослів'я й сходить та й більш нікуди? Ану-бо, скажіть, де в нас вільна думка зразково подана? Чаадаєв? Бакунін і Кропоткін? Герцен, Киреевський, Данилевський та інші з цього гнізда?

— Це він, кокет, вам товар лицем показує, ось, мовляв, як я товсто начитаний,— все так само ліниво і вже подразнюючи промовив Попов. Тіло Бердникова заколихалось, наче попливло, навалюючись на стіл, кругленькі оченята зеленувато-люто спалахнули, він заговорив швидше, з присвистами й звискуванням:

— Ні, зажди! Ти покажи-но мені, замість Бакуніних з Кропоткіними, російських Оуєнів, Фур'є, Сен-Сімонів, покажи, ну? Сер-день-ко, у нас їх заміняють блаженненські Сютаєви, Бондарєви та дивакуватий граф, спокушений ними через бідність розуму його. Ой, недобре, зухвало сказав я,— вигукнув він, невміло прикидаючись зляканим.— Але ви, пане Самгіц, не думайте, я ж генія не заперечую, художника світового підношу вкупі з усіма. Одначе беру собі право сказати: дурний, як геній! І це то-сується не одного кого-небудь, а взагалі генія в мистецтві...

— Чернишевський...— почав Попов, сердито зсунувши брови.

Тесть махнув рукою на нього:

— Відчепись! Семінарист цей був старанним учнем, а чудотворця з нього літератори зробили за мужиколоубство. Я тобі скажу, що бурят Щапов був мислителем якраз густішим за нього, атож! Є ще мислитель — Федоров, але його «Філософія спільної справи» нікому не відома.

Він усім тілом похитнувся до Самгіна, усміхаючись, широко виставивши золоті ікла:

— Дорогий... Кириле Івановичу, старообрядці ми, запліснявіли, мохом обросли! Слов'янофіли оті наші, народники всякі — старообрядці всі! І хай тільки який-небудь Петро, великий чи маленький, почне нас до Європи повертати, ми горлаємо: «Антихрист! Блаженні покірливі»...

— Мені здається, ви недооцінюєте події, які тільки що...— заговорив Самгін, але Бердников, схопивши його за рукав піджака, швидко й уже озлоблено вів далі:

— Не люблю покірливих! Зробити б мене всесвітнім Іродом, я б якраз оголосив поголовне винищення покірливих, нещасних, любителів страждання. Не поважаю покірливих! Погано з ними, нездатні вони, нічого з ними робити. Не гуманна я людина, я якраз залізо виробляю, а — навіщо воно покірливому? Казку Толстого про «Трьох братів» пам'ятаєте? Навіщо дурневі залізо, якщо він оборонятися не хоче? Хату вкриває соломою, землю оре ралом, віз у нього на дерев'яних осях, цвяхів у нього виходить півфунта на рік.

Самгін, трошки захмелівши, стомлювався слухати цей тонкий, різкий голос. Цікаво, але — багато... Еге, ось які думки носить у собі така людина.

«Яка людина?» — спитав себе Клим, але шукати відповіді не хотілось, а підозріле його ставлення до Бердникова зникало. Самгін почував себе надзвичайно благодушно, ніби відпочиваючи після тривалої казуїстичної суперечки з настирливим супротивником у цивільному процесі.

Приємно було спостерігати за деревами спокійний, парадний рух святкової юрби в алеї. Люди йшли в скісному промінні сонця навстріч одно одному, ніби хвостовито показуючи себе, милуючись одно одним. Музика, пом'якшена гомоном голосів, супроводжувала їх лірично-ласкаво. Часто долинав веселий сміх, іржання коня, за рогом ресторану жваво грали на скрипку, масляно звучала віолончель, жіночий голос співав «Матчиш», і Попов, люто насупившись, відбиваючи такт волохатим пальцем по склянці, півголосом, чітко вимовляв:

Су вотр жюп бланш
Брієє ля анш...¹

Бердников весь час пив, підливаючи в шампанське коньяку, але не п'янів, тільки голос у нього понизився, став ще тьмянішим, наче відвологнув, та зітхав товстун дедалі частіше, тяжче. Він далі показував строкатість свого словесного оперення, але вже не так весело й надто явно намагаючись розсмішити.

---

¹ У вас під білою епідницею
Виблискує стегно... (франц.). — Ред.

Самгіну подумалося, що настав момент, коли можна б заговорити з Бердниковим про Марину, та заважав Попов,— в його настрої було щось напружене, підстерігаюче, можна було думати, що він має намір затіяти якусь ділову розмову, а Бердников не хоче цього, тому й говорить так багато, майже безперервно. Ось Попов похмуро пробурмотів щось про безвідповідальність,— товстий чоловік погладив долонями безкосте обличчя своє й заговорив дзвінкіше, навіть ніби ехидно:

— А перед ким відповідати? Сам знаєш: я роблю історію, може — погано, а все-таки роблю, надаючи інтелектуалам волю судити й ганити мене. Але — щоб у мої справи не лізли інакше, як словесно! Тобі дано історією роль кухаря-марксиста, мені — роль kota Васьки, а пролетарій навіть у Німеччині до справи фабрикації історії не дозрів. Одначе я розумію: революції на гачок не почепити, а Століпін — дуже провінціальний дурень: він би спочатку поступився, а потім потрошку відібрав, як роблять розумні хазяї. А він ось хоче село на відрубати покришити, гадаючи, що створить на російських полях американських фермерів, а створити він може тільки мільйони злиднених бунтарів, на виробництво фермерів у нього якраз сільськогосподарського реманенту цевистачить, навіть якби він половинку Росії французьким банкірам заставив.

— Поєднання жвавості мови з наївною поверховістю думки — не велика мудрість,— докторально й навіть сердито почав Попов, але тесть перепинив його:

— Це ти про мене? Спасибі.

І, випивши келих шампанського з коньяком, казав далі, звертаючись до Самгіна:

— Бунт виявив слабосилля влади, можливість справжньої революції, кадетики, поїхавши до Виборга, якраз скомпрометували себе до кінця віку в очах розсудливих людей. Тепер, якщо пролетарій наш вирішить іти за Леніним і зуміє захопити з собою мужичка — наймогутнішу фігуру в грі,— Росія лопне, як булька.

Він засмівся:

— Ппу-бу-бу-бу.

І, погладжуючи животище, що здувся майже до підборіддя, поляпуючи його долонею, блискаючи ізумрудом на пальці й усмішечкою в очах, він докінчив:

— Єдиний, Кириле Івановичу, порятунок наш — у

золоті, в іноземному золоті! Треба всипати в нашу країну великі мільярди франків, марок, фунтів, аби хазяї золота в небезпечний момент стали на захист його, ось якраз моя думка!

— Дурниця, — сказав Попов, хитаючи головою від плеча до плеча й міцно заплющивши очі.

— Патріот! — відгукнувся Бердников, підморгнувши Самгіну. — Патріот і соціаліст через невідале життя. Відкриття зробив — украли, дружина — втекла, в карти — не щастить.

— Годі вам! Їдьмо кататися, — стомлено запропонував Попов, а Бердников, особливо ласкаво дивлячись в обличчя Самгіну, казав:

— Люблю дражнити! Хлопчаком будши, батька дражнив, батько мій штейгером був, потім докопався до діла — великим тисячником став. Бив мене нещадно, але, як бачите, не пошкодив. Чехов має рацію: якщо зайця бити, він сірники запалювати вивчиться. Ви як Чехова оцінюєте?

— Чудовий і найправдивіший художник, — сказав Самгін і почув, що сказано це тоном недоречно суворим і вийшло смішно. Він глянув на Попова, але інженер уважно вибирав сигару, а Бердников, поправивши галстук, схвально висунув голову вперед, — як видно, це була його манера кланятись.

— Найвитонченіший письменник, — говорив він. — Дехто скаржиться — сумний. А воно ж не резон скаржитися на жовтень за те, що в ньому погана погода. Одначе і в жовтні бувають чудові дні...

— Коли октябристи народжуються, — похмуро вставив Попов.

— Ну, вітаю, сказав дотеп! — схвально промовив Бердников, і жаб'ячі губи його розсунулися широкою посмішкою. — Захід сонця хороший у жовтні. І вранішні зорі. Я ж до сорока років мисливцем був, одинадцять ведмедів знищив...

Попов викликав коляску, товстун упросив Самгіна «не розбивати компанії», та Самгін і не мав такого наміру. Бердников чемно запропонував йому сісти поряд, Попов з сигарою в зубах сів на передне сидіння, широко розставивши ноги. Він, як видно, сп'янів, курих, смішно надуваючи щоки, кривився, рухав бровами, пускав дим в обличчя Самгіну, і Самгін дедалі певніше почував, що інженер заважає йому. Коляска виїхала на широку алею й увімк-

нулася ланкою в нескінченний ланцюг різноманітно химерних екіпажів. Самгін відчув, що його приємно збуджує парадний рух святково веселої, ошатно одягненої юрби людей, дзеркальний блиск різнобарвного лаку, металічних оздоб екіпажів і збруї плеканих коней, які, ніби усвідомлюючи свою красу, ступали повільно й урочисто, даючи змогу милуватися потужною грацією їх рухів. Сліпуче блищало золото ліврей ідолоподібно нерухомих кучерів і грумів, їх голови в лакованих капелюхах здавалися металічними, на обличчях застигла сувора поважність, начебто вони правили не тільки кіньми, а всім цим рухом по колу, над невеликим озером; по спокійній, все ще рожевуватій у промінні сонця воді, серед відображених у ній хмар плавали лебеді, запитливо й гордо вигнувши шиї, а на берегах галасували яскраво одягнені діти, кидаючи птицям хліб. Мигтіли бронзові обличчя негрів, підкреслені білими усмішками, блиском зубів і синюватим фарфором веселих очей, здавалося, що ці матові очі фосфорично димляться. Слідом за екіпажами й навстріч їм густо рухалася юрба мужчин, над ними похитувались, підстрибували на сідлах військові, гарні, наче іграшки, цивільні в циліндрах, амазонки у фантастичних капелюшках, тонконогі коні гордо змахували головами. Ритмічний тупіт коней ледве було чути в строкатому й гучному гаморі голосів, в безперервному сміхові, іноді несподівано й дуже химерно звучав свист, але все ж здавалося, що юрба пішоходів скоряється глухому ритмові ударів копит об землю. Тісна група мужчин дружно аплодувала, в середині її поважно ступали чорнобороді, з бронзовими обличчями, у білих чалмах і бурнусах, їх супроводжували зуави в широких червоних штанах. Весь час, то перемагаючи гамір юрби, то потопаючи в ньому, звучала музика військового оркестру. Сонце, освітлюючи пил у повітрі, забарвлювало його в рожевуватий колір, на рожевуватому дзеркалі озера з'явилося два пасма перистих хмар, розпростертих у небі, наче велетенські крила невидимого птаха, і, впливаючи у відображення цих хмар, лебеді ставали майже невидними. Це було дуже гарно, сумно, нагадало Самгину якісь казки, вірші про лебедів, тужливий романс Гріга. Хотілося віддати себе під владу дрімотної бездумності, забути в спогляданні цього барвистого життя. Заважало нахмурене обличчя Попова, тупуватий, хмільний погляд його очей, заважав солодко ласкавий голос Бердникова.

— Світик який мальовничий, га? — говорив він, ніби додумуючи неясні думки Самгіна. — Легкість, радість буття, справді демократично й невибагливо.

— Так, — несподівано для себе сказав Самгін. — Вони вміють відпочивати від буденного клопоту і насильств дійсності.

Цими словами він дуже втішив Бердникова.

— Саме так! Якраз — так! Найрозумніша буржуазія Європи живе тут. А в нас, у Пітері, на Стрілці, — монументальна нудьга, бундючність — їдуть, начебто поважно-го покійника проводжаючи...

Похитуючись, він штовхав Самгіна теплим, м'яким плечем. Самгін, скося поглядаючи на нього, кивав головою. Милуючись жінками, він не хотів, щоб це було помічено, і навіть сам собі не хотів признатися, що милується. Дивлячись, як вони, закутані яскравими тканинами, в мереживах, квітах і страусовому пір'ї, напівлежачи на подушках вигадливих екіпажів, дивляться на людей байдуже або бундючно, ласкаво або визивно усміхаючись, він згадував суворі романи Золя, пряні оповідання Мопассана й намагався визначити, яка з цих жінок родичка Нана чи Рене Саккар, madame де-Бюрн або героїнь Октава Фельє, Жоржа Оне, героїнь модних п'єс Бернштейна? Було цілком ясно, що ці напрочуд ошатні жінки, які велично пливають в екіпажах, глибоко почувають силу своєї чарівності і що сотні мужчин, милуючись їх красою, сотні жінок, заздрячи їх багатству, ще більше, якщо тільки це можливо, поглиблюють свідомість сили і влади красунь, які переможно й безсоромно показують себе.

— Так, — казав Самгін якимсь своїм ще не оформленим думкам. — Так, так. — І згадував Аліну біля трупа Лютова.

Гомін юрби ставав начебто тихішим, коли з'являлися особливо оригінальні екіпажі. Поряд з коляскою, випереджаючи її з боку Бердникова, ішов, граючись вудилами, танцюючи, невеликий білий кінь, з пишною, довгою, майже до копит, гривною; його запрягли в іграшкову коробку на двох високих колесах, вкриту блискучим лаком бузкового кольору; в коробці сиділа, туго натягнувши білі віжки, маленька, пишна, смагляволиця жінка з темними очима і яскраво нафарбованим ротом. Вона ласкаво й задирливо усміхалася, правлячи конем, розпалюючи його, на ній блакитна курточка, вишивана сріблом, спиці коліс екіпажа

теж посріблені і, обертаючись, наче розбризкують білі іскри, так само іскриться й срібло візерунків на рукавах курточки. Ззаду екіпажа, на високій, вузькій лавочці, хитається, схрестивши руки на грудях, маленький негр, весь у білому, в смішній шапочці на кучерявій голові, з дитячим личком і поважно чи скривджено надутими губами. Бердников шанобливо трохи підняв капелюха і висунув голову наперед, скрививши обличчя усмішкою; жінка глянувши на нього, підняла чорні брови й ударила коня віжками. Бердников зітхнув, надіваючи капелюха.

— С-стерво, — сказав він, присвистуючи. — У великій моді... Високо ціниться. Тепер її утримує один фінансист, кандидат у міністри торгівлі...

У чорній колясці, формою схожій на човен, запряженій парою сухорлявих, сірих коней, напівлежала довгонога жінка; пишне, рудувате волосся, прикрите чорним мереживом, робило її обличчя маленьким, наче обличчя підлітка. Її золотисті брови насуплені, очі прикриті віями, щільно стулені, яскраві губи надавали їй обличчю виразу втоми й гидливості. Під чорним шумовинням мережив чітко видно її довге, риб'яче тіло, туго обтягнуте перламутровим шовком, коляска погойдувалась на м'яких ресорах, тіло жінки тихенько підіймалось і опадало, начебто тануло. Кіньми правив огрядний синьошокий кучер, з товстими чорними вусами, поряд з ним сидів чоловік у костюмі шотландця, голений, з голими литками, з безліччю золотих гудзиків на куртці, гудзики здавалися головками цвяхів, позабаваних в його товсте тіло.

— Це що ж? Алегорія якась, чи що? — спитав Попов, усміхаючись.

Бердников зразу ж відгукнувся:

— Застосовують бридке, щоб підкреслити красу, розумієш? Вони, голубчику мій, знають, кого чим узяти за зябра. Через цю душечку вже дві дуелі було...

— На шпильках дуелі?

Бердников хотів щось сказати, але тільки свиснув крізь зуби: коляску випередив маленький плетений шарабан, у ньому сиділа жінка в червоному, поряд з нею, висунувши довгого язика, хитав головою великий собака з рябою, гладенькою шерстю, його обрізані вуха стирчали насторожено, над оскаленою пащею по-старечому опустилися криваві повіки, тьмяно блищали руді, кам'яні очі.

— Собаки, негри, — шкода, що чортів нема, а то б і чортів возили, — сказав Бердников і засміявся своїм химерним, пирхаючим сміхом. — Деякі показують себе страшними, ну, а за страх якраз треба додати. Тут у цій справі пущено таке ліберте, що вже для мораліте — місця нема!

Обличчя в Попова налилося бурою кров'ю, очі вирячилися, здавалося, що він з усіх сил намагається не дрімати, але волохаті пальці нервозно барабанили по колінах, голова оберталася так швидко, наче він шукав когось в юрбі й боявся не помітити. На тестя він поглядав сердито, явно не схвалюючи його балаканини, і Самгін сподівався, що ось зараз ця неприємна людина почне відказувати тестеві й затріщить нескінченний, марний, гумористично-недоречний на цьому параді гарних жінок діалог двох росіян, які все знають.

«Все, крім самих себе, — думав Самгін. — Я волю монологі, їх можна слухати не відказуючи, як слухаєш шум вітру. Це не зобов'язує мене мати в запасі якісь істини і напружуватися, захищаючи їх сумнівну святість...»

Пара темнобронзових, монументально великих копей поважно котила солідне ландо: в ньому — стара жінка в чорному шовку, з чорним мереживом на сивоволосій голові, з довгим, сухим обличчям; голову вона тримала прямо, гордовито, сіренькі плями очей дивилися в широку синю спину кучера, рука в рукавичці тримала золотий лорнет. Поряд з нею благодушно усміхалась, киваючи головою, товста дама, проти них два хлопчики, теж нерухомі й невиразні, наче ляльки.

— Де-Лярош-Фуко, — пояснював Бердников, знявши капелюха, прикриваючи ним обличчя. — Маркіза чи графиня... щось у цьому роді. Моралістка. Святенниця. Стара — теж аристократка, — як її? Забув прізвище... Бульон, котильон... Крильон? Ділова, гострозуба, з кігтями, з великим впливом в промислових колах, чорт її... Жебраків підгодує... Ви, пане Самгін, мораліст? — спитав він, навалюючись на Самгіна.

— Волю утримуватись, — відповів Клим і докорив собі за необдуману відповідь.

— Приємно знати, — почув він схвальний вигук. — Я якраз жінок цих не засуджую. Більш того, коли полічити, який прибуток дають кокотки Парижеві, то можна навіть якраз пошаною проїнятися до них. Не жартую!

Текстиль, ювелірна, кравецька справа, домашнє умеблювання і всякий отакий «артикуль де Парі» — це все кокоточки рухають, повірте! Спочатку — кокотка, а за нею вже й усяка інша фамма¹. І майте ж на увазі, що кокотка переважно стриже не француза, а іноземця. Ось банкіри тутешні позичку дали нам для придушення заколотів, — адже в цій позиції кокоточний заробіток серйозну частинку має...

— Чорт знає, що ви кажете, — пробурчав Попов.

— Правду кажу, Григорію, — огризнувся товстун, штовхаючи зята ногою в м'якому замшовому черевіку. — Тут інша жінка вживає за рік товарів на суму не меншу, ніж у нас населення цілого повіту за той самий час. Це треба зрозуміти! А в нас дама, зіпсована літературою, намагається жити, одягаючись в ризи мрії, то уявляє себе Анною Кареніною, то божевільною з Достоевського або мадам Роллан, а то — Софією Перовською. Нудна в нас дама!

Самгін слухав неухважно й намагався остаточно визначити своє ставлення до Бердникова. «Попов, напевно, має рацію: йому однаково про що говорити». Не хотілося визнати, що деякі думки Бердникова нові й принадно своєрідні, але Самгін почував це. Дивно було згадати, що ця людина намагалася підкупити його, та вже з'являлися мотиви, що пом'якшували його провини.

«Звук перебувати в середовищі продажного чиновництва...» Він пропустив повз вуха якесь зауваження Попова, Бердников зневажливо кричав зятеві:

— Що ти мені все вказуєш, чие те, чие це? Я скрізь беру все, що мені подобається. Суворін — не дурень. Для кого люди філософствують? Для мужика, чи що? Для мене!

Розпалювалася суперечка, як і сподівався Самгін. Екіпажів і гарних жінок ставало начебто дедалі більше. Випередила пара великих, рудих коней, в колясці сиділи, сміючись, дві жінки, проти них огрядний, лисий чоловік з сивими вусами; піднявши над головою циліндр, він говорив щось, звертаючись до юрби, надував червоні щоки, смішно ворухив вусами, йому аплодували. Подув вітер, і, змішавши гомін, сміх, аплодисменти, пирхання коней, надав гаморові хорової сили.

«Потрібен двічі геніальний Босх, щоб перетворити ось таку дійсність на кошмарний гротеск», — подумав Самгін,

---

¹Жінка (перекруч. франц.). — Ред.

сперечаючись з кимось, хто ще не встиг сказати нічого, що вимагало б заперечення. Сум, що його він намагався подолати, ставав гострішим, раптом чомусь згадалися жінки, яких він знав. «За ці зв'язки не подякуєш долі... І взагалі треба сказати, що моє життя...»

Він пошукав визначення й не знайшов. Попов торкнувся пальцем його коліна, кажучи:

— Я тут злізаю. До побачення.

— А ми ще покатаємось по місту, — весело й тонко скрикнув Бердников. — Потім — до якого-небудь місця розваги; ви не проти?

— Чудово, — сказав Самгін. Нарешті перед ним відкривалася змога поговорити про Марину. Він глянув на Бердникова, той усміхнувся, зморщив обличчя і, штовхаючи його плечем, спитав:

— Стомились?

— Нітрохи.

— Терплячий ви. Одначе зблідли. Знаєте: живеш-живеш, говориш-говориш, а все щось якраз не вимовляється, якесь невелике, одначе — найголовніше слово. Правда?

— Так, — охоче погодився Самгін, — це правда.

Бердников, усміхаючись, цмокнув, ніби цілуючи повітря.

— Так і помреш, не вимовивши цього слова, — казав далі він, зітхнувши. — Набридаю я вам балаканиною своєю? — спитав він, але відповіді не став чекати. — Старий, а на старості розмова — єдина для нас утіха, говориш, начебто струшуєш у душі порох пережитого. Та й рідко вдається щиро побалакати, неуважні ми один для одного слухачі...

Самгін відзначив: людина ця стала серйозніше й симпатичніше говорити після того, як зник Попов.

«Мабуть, дуже самотня людина й стомилася від самотності», — подумав він, слухаючи Бердникова уважніше.

— До того ж, справжня щирість — цинічна завжди, інакше якраз і бути не може, адже людина — погань, фальшивка, з того живе, що сама собі словесно приємні фокуси показує, нещасне чадо.

І, вже зовсім навалюючись кволим тілом своїм, Бердников вигукнув притишеним, наче відвологлим голосом:

— Які ж нещасні ми, люди, любий мій Іване Кирилівчу... пробачте! Кліме Івановичу, так так... Це розумієш тільки ось напередодні кінця, коли підкрадається тихенько якась хвороба й нашіптує ночами, як звідниця: «Ой,

Захаре, з якою я тебе дамочкою хочу познайомити!» Це вона — про смерть...

Бердников засміявся химерним своїм сміхом, а Самгін визнав сміх цей зовсім недоречним і, неприємно здивований, подумав:

«Який... хамелеон...» Слово «хамелеон» здалося йому незаслужено прикрим. «Гнучкість яка... Розгнужданість?»

Та й ці слова не визначали Бердникова. Коляска котилась якоюсь дуже гарною вулицею, обабіч пливли чудові особняки, зв'язані залізними ґратами. На залізі сяяла густа позолота, панелями йшли люди, випереджаючи важкий рух будівель. Самгіну хотілося пити, хотілось нерухомості й тиші, щоб серед тиші уважно зважити, обдумати жваві, строкаті думки Бердникова, зрозуміти його, поговорити про Марину. Йому здалося, що ніхто ніколи не говорив з ним так вільно, в тоні такої безмежної інтимності, і він мусив визнати, що деякі фрази товстуна подобаються йому. «Ні, він глибший, своєрідніший, ніж Лютов...»

— Добре б чаю випити, — запропонував він.

— Чаю? Якраз пора!

— Де-небудь у тихому місці...

— Саме в тихому! — вигукнув Бердников і, надувши щоки, задоволено видихнув струмінь повітря. — По-російськи, за самоварчиком! Прощу до мене! Мешкаю в пансіоні, чудовий притулок для сиріт життя, російська дама держить, посольські наші охоче навідуються...

Не чекаючи згоди Самгіна, він сказав кучерові адресу й попросив його їхати хутчій. Притулок його був близько, і от він іде сходами, підіймаючись зі східця на східець, як гумовий, знову дивуючи Самгіна легкістю свого кулястого тіла. На тісній площадці трое дверей. Бердников уперся животом в середні і, уступившись, запросив Самгіна:

— Уклінно прошу.

Слідом за цим він відкотився кудись у червонувату сутінь, вигукуючи:

— Анно Денисівно! Анеточко-о?

Самгін, протираючи окуляри, обдивлявся: маленька, без вікон, кімната, схожа на приймальню дантиста, обставлена м'якими меблями в чохлах з сірої парусини, посередині — круглий стіл, на столі — альбоми, на стінах — сірі квадрати гравюр. Крізь драпі кольору бордо на дверях у сусіднє приміщення до кімнати вливається

червонувата сутінь і запах духів, і десь далеко, серед тиші звучить приглушений голос Бердникова:

— Самоварчик та інше. Так, так. Вірочка і Жоржет? Щоб не йшли. Ясно! Ну так, саме так... Ппу-бу-бу-бу...

Через хвилину він викотився з-за драпрі, радісно вигукуючи:

— Будь лас-ска, Кліме Івановичу!

І пішов поряд з Климом, говорячи півголосом:

— Схоже на бардачок, але дуже затишно і «далеко від міського шуму».

Серед тиші пройшли через три кімнати, одна — велика й порожня, як зал для танців, дві інші — менші, тісно заставлені меблями й кімнатними рослинами, вийшли в коридор, він переломився під прямим кутом і вперся в двері, Бердников відчинив їх, пхнувши ногою.

— От ми й біля пристані! Якщо вам жарко — зайве можна скинути, — говорив він, безцеремонно скидаючи з плечей сюртук. Без сюртука він став ще товстішим і гостріше заблискала брильянтова запонка в м'якій сорочці. Зірвав він і галстук, недбало кинув його на піддзеркальник, де стояла ваза з квітами. Обмахуючи хусточкою обличчя, висунувся у відчинене вікно й задоволено сказав:

— Благодать!

Його хазяйська безцеремонність трохи покоробила Самгіна. Він нахмурився, але, побачивши в дзеркалі свою фігуру комічно худою поряд з круглою тушею Бердникова, мимоволі усміхнувся, і виникло неминуче порівняння: «Дон-Кіхот, Санчо...»

Слідом за цим він почув жартівливі слова:

— Ми з вами в кімнатці оцій — як карбованець і гривеник в одному гаманці...

І зараз же заграли начебто злякані слова:

— Ой, пробачте, безглуздо я пожартував, уподібнивши вас до гривеника! Ви, Кліме Івановичу, повірте слову: я ціну вам якраз дуже почуваю! Найсердечніше радий зустріти в особі вашій не торохтія й пустослова, не злидня, подібного, скажімо, до зятька мого, а людину зосередженого розуму, що філософічно обмірковує те, що видиме і що твориться. Отакі люди — незвичайні, як, наприклад... двоголові риби, яких і зовсім нема. Мое знайомство з вами — удача, свято...

«Він, здається, віршами говорити здатний», — подумав Самгін і, примирившись з товстуном, сказав з усмішкою:

— Але, дозвольте, я ж маю право думати, що ви не мене, а себе уподібноли до дрібної монети...

Бердников висунув голову наперед, гучно ляпнув губами, наче закривши в роті якесь незручне і передчасне слово, дивлячись на Самгіна з подивом, він помовчав кілька секунд, а потім голосок його верескливо здійнявся:

— Господи, боже мій, ну звичайно! Якраз маєте повне право. Ось вони, жарти ті. Я ж натякав на об'ємну, фізичну різницю між нами. Та ви ж знаєте: жарт на правду не вважає...

Прийшла огрядна чорноброва жінка, в білій напівпрозорій блузі, з грудьми, як два невеличкі кавуни, і надмірно ласкавою усмішкою на підфарбованому обличчі,— особливо підкреслені були на ньому отруйно червоні губи. В руках, оголених по лікоть, вона несла на підносі чайний посуд, пляшки, вази, за нею йшов кучерявий, вусатенький чоловічок, товстогубий, наче негр; здавалося, що його смугляве обличчя було дуже темним, але вилиняло. Він вніс невеликого срібного самовара. Бердников командував по-французьки:

— Заберіть бенедиктин, дайте куантро... Вогню!

Самгін озирався. Кімнату було умебльовано, як у дорогому готелі, третина її відокремлювалась темносиньою драпіровкою, за нею — широке ліжко, звідти долинав дуже сильний запах духів. Двоє відчинених вікон виходило в невеликий старий сад, обмежений стіною, зовсім укритою плющем, верхівки дерев підіймалися на височінь вікон, солодкувата пахуча вогкість вливалася в кімнату, в ній було похмуро й душно. І в духоті цій звивався тонкий, бабський голосок, креслячи словесні візерунки:

— Та-ак, жарт на правду не вважає, це саме так! Позаторік познайомився, випадково, знаєте, мимохідь, у Москві з відомим літератором, песимістом, одначе — не без гумору. Звичайно,—знаєте хто? Випили. Питаю: «Чого це ви так похмуро пишете?» А він відповідає: «Пишу, не щадячи правди». Дуже багато сміялися ми з ним і коньячку випили трошки за нещадне ставлення до правди. Цікавий він: ідеаліст і навіть до містики тяжіє, а в життєвій практиці — жорстокий спритник, я тоді з папером мав діло і побіжно з видавничою справою ознайомився. Без помилочки містик той торгував продуктами душевного свого блювання. Ой, — засміявся, забулькав він. — Негарно як помилився

на слові я! Ви слівце «блювання» зрозумійте як поривання й прагнення душі за межі реального...

Самгін слухав байдуже, чекаючи нагоди поставити своє запитання. На столі, освітленому спиртовою лампою, самозадоволено й хвастовито сяяв самовар, блищав фарфор посуду, в кристалі ваз блискали білясті іскри, в чарках — золотистий коньяк.

«Послухати б, як він говорить з Мариною», — думав Самгін. Він пропустив якісь слова.

— Як у цирку, вправляються в головоломному, Достоевським спокушені, — говорив Бердников. — А тут інтелігент якраз дошесті ситий, буржуазія його дуже смачно годує. У Мопассана — яхта, у Франса — будиночок, в Лоті — музей. От, треба сподіватися, і в нас років через десять — двадцять інтелігент дістане порму корму, ну й відчує, що йому з пролетарем не по дорозі...

— Ви давно знаєте Зотову? — спитав Самгін, сьорб-чувши коньяку.

Бердников відповів не зразу. Він зняв чайник з конфорки самовара, закрив трубу тушилкою, відкрив чайник, понюхав чай і почав наливати його в чашки.

— Вугіллям відгонить, — пояснив він дбайливі свої дії. Потім спитав: — Варта уваги фігурашка? Атож, я її знаю. Навіть сватався. Не зласкавилась. Думаю: береже себе для дворянина. Можливо, що й про титулизованого мріє. Чудовою губернаторшею була б!

Помовчав і, дивлячись у чашку, вичавлюючи в ній ложкою лимон, говорив роздумливо, не поспішаючи:

— Знайомий я з нею років з сім. Зустрівся з чоловіком її в Лондоні. Це був химерних якостей мужичок. Не без ідеалу. Торгував прядивом, а хотілось йому взятися до якоїсь делікатної справи для втіхи душі. Він був з таких, в яких душа ніби опух і — свербить. Усе з квакерами і взагалі з англійськими попами морочився. Навіть і мене в це втягли, та мені здалося, що попи англійські, крім портвейну, якраз нічого не тямлять, а про бога говорять — з обов'язку службового, пристойності ради.

Підморгнувши Самгіну на його чарку, він вилив зі своєї коньяк у чай, налив другу, випив, запив ковтком чаю. Самгін, стежачи, які легкі й упевнені його рухи, нетерпляче чекав.

— Він, Зотов, був з отаких, з охайних, є такі у купецтві нашому. На зразок Пілата вони, все шукають, якою б

водицею не тільки руки, а взагалі всю плоть свою помити від гріхів. А я якраз не люблю людей з пориванням до святості. Сам я — великий грішник, з юнацтва прокопчений у гріху, мене, напевно, глибоко шанують усі чорти в пеклі. Люди не шанують. Я людей — теж...

Самгін побачив, що пухле, майже безформне обличчя Бердникова раптом дуже оформилось, стало начебто меншим, незграбнішим, на вилицях виступили жовна, загострився ніс, підборіддя піднялося догори, губи щільно стулилися, зникли, а в очах з'явився якийсь мідно-зелений блиск. Права рука його, спущена через ручку крісла, густо налилася кров'ю.

«Здається, він п'яніє», — думав Самгін, а його співрозмовник казав далі притишеним, відвологлим голосом:

— Я ділова людина, а це однаково, як військова. Безгрішних діл на світі — нема. Прудони і Маркси довели це значно ґрунтовніше, ніж усякі отці церкви, гуманісти та інші... безграмотні душі. Ленін цілком правильно твердить, що стан наш слід весь винищити. Я сказав — слід, одначе не вірю, що це можливо. Мабуть, і Ленін не вірить, а тільки страхає. Ви як думаете про Леніна?

— Це — несерйозний мислитель, — сказав Самгін.

Бердников начебто здивувався й кілька секунд мовчки, кліпаючи, дивився в обличчя Самгіну.

— Це ви — щиро?

— Атож. Все, що я читав у нього, — вкрай примітивне.

— Та-ак, — непевно протягнув Бердников і усміхнувся. — А от Сава Морозов — чули про такого? — вважає Леніна дуже... серйозною фігурою, навіть начебто матеріально сприяє його руйнівній роботі.

— Теж — Пілат? — іронічно спитав Самгін.

— Н-не знаю. Начебто розумний занадто для Пілата. А в примітивізмі, думаете, нема небезпеки? Християнство на світанку його днів теж було примітивне, а більше як на тисячу років засліпило людей. Я ось теж примітивно міркую, а людина я небезпечна, — нудно сказав він, знову наливаючи коньяку в чарки.

Помовчали. Рожевувато-курне небо за вікном зблякло, сіренькі хмари з'явилися на небі. Переривчасто й тонко пищав самовар.

«Не хоче він говорити про Марину, — подумав Самгін, — напився. Здається, і я хмелію. Треба йти...»

Та Бердников заговорив—неохоче й з усмішкою на обличчі, воно в нього знову розпливлося.

— Значить, Зотова цікавить вас? Розумію. Це — шматок. Але, одверто скажу, не бажаючи як-небудь зачепити вас, я можу про неї говорити тільки після того, як знатиму: вона для вас тільки вигідна клієнтка чи ще що-небудь?

— Тільки клієнтка, і не можу сказати — вигідна, — відповів Самгін дуже рішуче.

— Ага, — жваво вигукнув Бердников. — Так, так, вона скупа, вона жадібна! У справах вона — кат. Розумна. Найгрубіший мужицький розум, вбраний у книжну одежину. Мені вона — ворог, — сказав він за три удари, тричі лягнувши рукою себе по коліну. — Зростанню промисловості російської — теж ворог. Варягів кличе — розумієте? Продає англійцям величезне діло. Лихварка. В неї у Москві підручний є, якийсь хлист чи скопець, дисконтом її векселів займається на її гроші, прехитрий грабіжник! Раб її, сучий син...

Він пегарю збуджувався. В нього тряслися плечі, він совав головою вперед, жовтувате, пухле обличчя його знову закам'яніло, очі засліплено кліпали, губи, спалахнувши, ворушилися, червоні, неприємно вологі. Тонкий голос зсискував, переривався, в словах кипіла лють. Самгін, почувавши себе гидко, навіть опустил голову, щоб не бачити перед собою огидне тремтіння цього кволого тіла.

— Карний тип, — чув він. — Скінчить тюрмою, побачите! Та ще й вас втисне в яку-небудь карну справу. Навідництва, злодіям дорогу показує.

Він неприродно швидко схопився з стільця, хитнувши столом так, що все на ньому задеренчало, і, поки Самгін тримав лампу, живіт Бердникова вперся йому в плечі, над головою в нього завищали поквапливі слова:

— Слушайте... Я відновлюю свою пропозицію. Дістаньте мені проект договору. Я йду до п'яти тисяч, розумієте?

Самгін спробував устати, та рука Бердникова важко натиснула йому на плече, другу руку він підняв, ніби приймаючи присягу чи збираючись ударити Самгіна по голові.

— Стривайте! — спокійніше й тверезіше сказав Бердников, його обличчя вкрилося, як слізьми, дрібним потом і тануло. — Ви не можете співчувати розпродажеві

вітчизни, якщо ви чесна людина, росіянин. Ми самі підій-
memo її на ноги, ми дужі, талановиті, безстрашні...

— Я вже сказав: я нічого не знаю про цей договір. Зо-
това не знайомить мене з своїми справами, — встиг вимо-
вити Самгін, даремно намагаючись вислизнути з-під важ-
кої руки.

— Не ві-рю,— крикнув Бердников.— Навіщо ж ви при-
ній, ну? Не знаєте, чи приховує вона від вас цю угоду?
Дізнайтесь! Ви — не маленький. Я вам кар'єру зроблю.
Не дурійте. До дідька Пілатову охайніть. Ви ж бачите:
життя йде від поганого до гіршого. Що ви можете зро-
бити проти цього, ви?

Останні слова Бердников сказав явно зневажливо і цим
дав Самгіну силу відіпхнути його, встати, схопити з під-
дзеркальника капелюх.

— Я не бажаю слухати, — крикнув він, заїкаючись від
обурення. — Ви з глузду з'їхали...

Бердников штовхнув його животом, притиснув до стіни
й завищав йому в обличчя:

— А ти — розумний! На якого дідька потрібен твій
розум? Яку твоїм розумом діру заткнути можна? Ну! Вчи-
теся в університетах, — у чиїх? Іди собі! Іди к чорту! Геть...

І Бердников паскудно вилаявся. Самгін не пам'ятав,
як він вибіг на вулицю. Здрігаючись, задихаючись, він
ішов, тримаючи капелюх у руці, і в думках істерично го-
лосив, релетував, вив:

«Я повинен був ударити його по пиці. Треба було вда-
рити».

Він не скоро помітив, що люди занадто швидко дають
йому дорогу, а деякі, спиняючись на мить, дивляться на
нього так, наче хочуть догадатися: що ж він робитиме те-
пер? Надів капелюх і пішов повільніше, звернувши у ву-
зеньку, погано освітлену вулицю.

«Підла тварюка! Він зовсім не такий п'яний, свиня!
Таких треба знищувати, безжалісно знищувати».

Вулицю заповнювало неприємне пахуче тепло, майже
біля кожного під'їзду сиділи й стояли групи людей, без-
перервний гомін супроводжував Самгіна. Люди сміяли-
ся, покрикували, можливо, це не стосувалося його, але
збільшувало нудотне відчуття отруєння кривдою. Захоті-
лося вийти на відкрите місце, на площу, в поле, в порож-
нечу й самотність. Переходячи з вулиці на вулицю, він
не скоро натрапив на старенький екіпаж: худим, потворно

довгим конем правив веселий, балакучий дідок, екіпаж котився повільно, деренчав і аж до фізичного болю, до запаморочення голови відчутно перетрушував у пам'яті круглу постать оскаженілого товстуна і його верескливі фрази.

Дома він зажадав содової води, роздягся, скидаючи одяг, як забруднений в грязь, закурив, ліг на диван. Відчуття отрути ставало задушливішим, у сірій хмарі диму плавало, як пузир, люто надуте обличчя Бердникова, думка працювала безладно, збентежено, підказуючи й відкидаючи суперечливі вирішення.

«Авжеж, знищувати, знищувати таких... Який огидний, цинічний розум. Треба виїхати звідси. Завтра ж. Я помилюково вибрав професію. Що, кого я можу щиро обороняти? Я сам беззахисний перед такими, як цей негідник. І — Марина. Відмовлюся від роботи в неї, переїду до Москви чи Петербурга. Там можна жити непомітніше, ніж у провінції...»

Йому здалося, що він схвалив тверде вирішення, і це трохи заспокоїло його. Встав, випив ще склянку холодної, шипучої води. Закурив другу цигарку, спинився біля вікна. Внизу, по маленькій площі, обмеженій стінами будиноків, освітлених неясковими плямами жовтих вогнів, перебігали, наче в рідкому жирі, дрібні, темні люди.

«Хіба я хочу жити непомітно? Незалежно хочу я жити. Цей... бандит знайшов незалежність думки в цинізмі».

Механічно згадалося, що циніка Діогена греки назвали собакою.

«Греки — мають рацію: жити в бочці, обмежувати свої потреби — це нижче людської гідності. В цинізмі є спільне з християнською аскезою...»

Самгін сердито відмахнувся від насильства книжних спогадів. Бердников теж багато читав. Та здається, що прочитане міцно спаялося в ньому з пережитим, з безпосереднім досвідом.

«Не можна заперечувати, що ця тварюка вміє думати й говорити дуже своєрідно. Для неї світ — не тільки «система фраз», чим він був для Лютова. Думкою, як знаряддям самозахисту, Бердников володіє краще, ніж я. Він пошлий? Навряд. Він — пристрасна людина, а пристрасні не бувають пошлыми, вони — трагічні... Можна подумати, що я виправдую його. Але я хочу бути тільки об'єктивним. Я зіткнувся з людиною класу, що живе конкуренцією. Він

правильно назвав себе військовим: життя його проходить у нападах на людей, в захисті проти нападів на нього. Він шукав у моїй особі союзника...

«Може, я хочу запевнити себе, що поразка в єдиноборстві з велетнем — не ганебна? Та хіба я зазнав поразки? Я розумію причину його ганебної вихватки, а не виправдую її, не прощаю...»

Паморочилась голова. Самгін роздягся, ліг у ліжко і, лежачи, спробував підвести остаточний підсумок усьому, чого зазнав і що передумав цього надзвичайно місткого дня. Дуже хотілося, щоб підсумок був утішний.

«Стаю розумнішим...»

Пам'ять, хоч уже і стомлено, все ще перебирала грайливі фрази:

«Людина дрантячко, фальшивка, з того й живе, що сама собі словесно приємні фокуси показує, нещасне чадо...»

І звучав вогкий булькаючий сміх.

Прокинувся пізно, почувавачи в роті кислий смак іржі, голова налита важкою муттю, повітря в кімнаті було теж мутносіре, наче перед світанком. Знехотя встав, розсунув драпрі на вікні, — вітер безшумно бризкав у вікна водяним пилом, сизі хмари валилися на дахи. Так само, як учора, як завжди, на площі гомоніли, метушилися люди. Дуже трудно внести свою, помітну ноту в цей усепоглинаючий гамір. Однакові екіпажі котяться в усіх напрямках, і легко уявити, що це один і той самий екіпаж рухається то туди, то сюди, шукаючи виходу з тісної, маленької площі, засміченої дрібними фігурками людей.

Місто гомоніло глухо, роздратовано, з вулиці на площу вийшли голубуватосірі музиканти, обвішані тьмяною міддю труб, виїхали два вершники, один — товстий, другий — маленький, наче підліток, він підкреслено гордо сидів на довгому, бронзовому, тонконогому коні. Механічно ступаючи, впливли дрібні, щільно сплюснуті солдатички свинцевого кольору.

«Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе», — згадав Самгін латинську фразу і з досадою відійшов від вікна, думаючи:

«Чи розказати Марині про це... про вчорашнє?»

Запитання залишилося без відповіді. Подзвонив,

попросив кофе, російські газети, почав умиватися, а в пам'яті нав'язливо звучало:

«Morituri te salutant!»

Розтираючи спину мокрим джгутом рушника, Самгін подумав:

«Можливо, що хто-небудь з цезарів — Тіберій, Клавдій, Вітеллій — був схожий на Бердникова», — подумав Самгін і здивувався, що думає необразливо, байдуже.

За кофе читав газети. Коректно бурчали «Русские ведомости», обережно раділо «Новое время», в «Русском слове» уривчасто, як гавкає старий пес, знаменитий фейлетоніст нудно вправлявся в дотепності, а на другій шпальті підраховано було кількість повішених за вироками військово-польових судів. Вішали щодня й заповідливо.

«Morituri...»

Читання газет скоро набридло й зажадало підсумку. Засмічена й обтяжена пам'ять догідливо, як завжди, підказувала афоризми, вірші. Найдоречнішими здалися Самгіну півтора рядки Жсмчужникова:

...у наші часи
Той чесний, хто не любить батьківщину...

Потім згадався докір Якубовича-Мельшина:

За що любить тебе? Яка ти мати нам?

Час посувався вже за полудень. Самгін узяв книжку Мережковського «Грядущий хам», приліг на диван, але скоро перекопався, що автор, випередивши деякі його думки, надав їм дряблості, спотворюючої форми. Це було досадно. Кинувши книжку на стіл, він відновив у пам'яті яскраву картину параду жінок у Булонському лісі.

«А світлик який мальовничий», — прозвучала в пам'яті фраза Бердникова.

Увійшла покоївка й спитала: чи не заважатиме вона мсьє, якщо почне прибирати кімнату? Ні, не заважатиме.

— Мерсі, — сказала покоївка. Вона була в смішному чепчику, тоненька, струнка, з-під чепчика вибивалися рудуваті кучерики, на гостроносому обличчі весело й ласкаво усміхалися синюваті очі. Прибираючи ліжко, вона розбуркала в Самгіна якийсь грайливий намір.

— Ви схожі на англійку, — сказав він.

— О, ні! Я з Ельзасу, мсьє.

Вона подивилась на Самгіна так упевнено, начебто вже

догадалася, про що він думає. Це збентежило його, і він застеріг себе:

«Звичайно, вона до всього готова і за маленькі гроші, але — можна схопити нежить».

Він устав і вийшов у коридор, думаючи:

«А в Бердникова там, напевно, маленький гарем».

Тримаючи руки в кишенях, безшумно ходячи по м'якому килиму, він уявив собі звивистий хід своєї думки цього ранку й залишився задоволеним її грою. Легко згадалися вірші Федора Сологуба:

Я — бог таємничого світу,
Весь світ лише в мріях моїх.

...Самгін сів до стола й почав писати, замовивши служникові пляшку вина. Він не чув, як Попов стукав у двері, і підвів голову, коли двері відчинилися. Розмашисто кинувши капелюх на стілець, утираючи хусточкою відвологле обличчя, Попов ішов до стола, вирячивши очі, блискаючи зубами.

— Полаялися з Бердниковим? — тоном старого знайомого спитав він, вмощуючись у кріслі, і, не чекаючи відповіді, заговорив, ніби прохаючи прощення: — Вийшло так, начебто я вас підвів. Але в мене дурне становище було: не познайомити вас з бандитом тим я — не міг, та, до того ж, виявляється, він уже був у вас, чортів кум...

Трохи приголомшений раптовою появою й безцеремонністю гостя, але й зацікавлений, Самгін подумав:

«Присланий попросити прощення. Не пробачу», — вирішив він. І спитав: — Він сказав вам, що був у мене?

— Авжеж! А що: бреше?

— Ні.

— Не бреше? Гмм...

Помукавши і чогось зрадівши, Попов витяг з кишені жилета сигару, вирячив очі, кажучи:

— Ви помітили, як я вчора тримався? От бачите. Можу одверто говорити?

— Інакше — не варто, — сухо сказав Самгін.

Туге обличчя в Попова змінилося, з-під жорсткої шітки темного волосся на гладенький лоб вилізли дві глибокі зморшки, зсунули брови на очі, прикривши їх, інженер відкусив кінчик сигари, виплюнув його на підлогу і, притишивши сиплуватий голос, спитав:

— Пробачте за слово — він вас пробував підкупити?

— Припустімо. Ну?

Гість махнув на нього рукою, з запаленим сірником у ній, і поквапливо, з запалом засипів:

— Ми — в однакових умовах, мене теж хочуть купити, — розумієте? Чорт їх побрав би, всіх оших Бердникових у штанах і в спідницях, але ж — хочеш чи не хочеш — а нам доводиться продавати свої знання.

— Але не честь, — нагадав Самгін. Попов підняв брови, здивовано змигнув.

— Ну... розуміється!

І, закуривши сигару, попихкуючи димом, він задумливо вимовив:

— Знання треба відокремлювати від честі... якщо це можливо.

«Я безглуздо сказав», — з досадою збагнув Самгін і вирішив поводитися з цією людиною обережніше.

— Ви — з твердокам'яних? — спитав Попов.

Слуга приніс вино і поміг Самгіну не відповісти на запитання, та Попов і не чекав відповіді, кажучи далі:

— А втім, цей термін, здається, вийшов із вжитку. Я вважаю, що має рацію Плеханов: соціал-демократи можуть зручно їхати в одному вагоні з лібералами. Європейський капіталізм досить здоровий і років з сотню проживе щасливо. Нашому, російському недоліткові треба вчитися жити й працювати у варягів. Велика й багата земля наша, але — засмічена злиденним мужиком, безсилим споживачем, і якщо ми не перебудуємось — нам загрожує доля Китаю. А ваш Ленін для прискорення цієї долі бажає організувати пугачовщину.

Самгін, сьорбаючи вино, чекав, коли інженер почне пробачатися за поведження Бердникова. Звичайно, він прийшов з доручення товстуна з цією метою. Попов почав говорити так само збуджено, як і при першій зустрічі. Тримаючи в одній руці сигару, в другій склянку вина, він говорив, дивлячись на Самгіна докірливо:

— Вас, юристів, ці питання не так зачіпають, як нас, інженерів. Грубо кажучи — ви охороняєте права тих, хто грабує і кого грабують, не змінюючи встановлених стосунків. Наше діло — будувати, збагачувати країну рудою, паливом, технічно озброювати її. В справі закликання варягів ми краще за купця знаємо, який варяг корисніший

країні, а купець шукає дешевого варяга. А якби дали грошей нам, ми могли б обійтися й без варягів.

Зразу випивши повну склянку вина і все більше збуджуючись, він говорив далі:

— Нам потрібен промисловець європейського типу, організатор, який міг би посісти посаду міністра, як тут, у Франції, або як у німців. І «не біда, що потерпить мужик» або напівмужик-робітник. Історично необхідно, щоб терпіли, — не запізнюйся! А наш промисловець — безграмотна тварина, хижак, крохобор. Недавно вискочив з клітки кріпацтва і все ще раб...

— Ви давно знаєте Зотову? — несподівано вихопилось у Самгіна.

Попов стулив губи, надув щоки і, витерши хусткою плямисте обличчя, пробурмотів:

— Одружитися з нею збираєтеся?

Самгіну здалося, що в очах у гостя мигнув смішок...

— Її Бердников знає. Він — цинік, брехун, зневажає людей, як мідні гроші, але всіх і кожного наскрізь бачить. Він — невисокої... а втім, мабуть, саме високої думки про вашу патронесу. <Називає її—темна дама.> У нього з нею, як видно, якісь великі рахунки, вона, мабуть, у нього шматок шкіри зрізала... На мою думку, вона — видумана особа...

...В кімнаті стало видніше. Самгін глянув на запону диму, встав, відчинив вікно.

За спиною барабанив пальцями по столу інженер, Самгін подумав:

«Коли ж він почне просити прощення за тестя?»

І, бажаючи ще що-небудь почути про Марину, спитав:

— Ви Кутузова — знаєте?

— Знав. Знаю. Студентом був у його гуртку, потім він звів мене з робітниками. Чудово викладав Маркса, а сам—фантаст. А втім, це не заважає йому бути з людьми примітивним, як сокира. Взагалі ж хлопець для бійки.—Пробурмотівши цю характеристику поквалливо й ніби стомлено, Попов висунувся з крісла, наче його щось ударило по потилиці, і спитав:

— Слушайте — скільки пропонував вам Бердников за ознайомлення з договором?

Самгін подумав про щось не ясне для нього й відповів, усміхаючись:

<— Здається,— п'ять тисяч, свиня.

Попов, дивлячись на підлогу, ляснув пальцями.

— Ач... чортів кум! Напевно — дав би й більше.

І, відкинувшись на спинку крісла, випустивши зморшки, виричавши круглі, пташині очі, він хвалебно промовив:

— Дуже його прищемила Зотова! Він може ду-уже широко розмахнутися грішми. Він — спортсмен!

Погляд Попова і тон його були досить красномовні. Самгін відчув щось близьке до переляку.

— Я не бажаю говорити на цю тему, — сказав він і зрозумів, що сказано не так суворо, як слід було б.

Інженер незграбно виліз із крісла, оглянувся, взяв капелюх і, стоячи боком до Самгіна, гучно зітхнувши, спитав:

— Не бажаєте? Рішуче?

— Забирайтесь к чорту! — закричав Самгін, зірвавши окуляри з носа, і навіть тупнув ногою, а Попов, обернувшись до нього широку спину свою, ступаючи до дверей, пробурмотів невизразне, але, мабуть, образливе.

У Самгіна тремтіли ноги в колінах, він присів на диван, розглядаючи пружину окулярів, кліпаючи очима.

— Мерзотники. Шахраї. >

Ніколи ще він не почував так гірко своєї безпорадності, безсилля свого. Був момент нервової судороги в горлі, і дорослий, майже сорокалітній чоловік ледве придушив малодушне бажання заплакати від кривди. Викурюючи цигарку за цигаркою, він лежав довго, в думках блукаючи в строкатості пережитого, і вже спалахнули вечірні вогні, коли перед ним з небувалою гострістю постало питання: як вирватися з безперервного потоку пошлості, цинізму і з хитрої балаканини, що безперервно кипить, не щадить ніяких ідей і «високих слів», перетворюючи усі їх в їдку пиліугу, яка отруює мозок?

Думати в цьому напрямі довелось недовго. Дуже легко з'явилася проста думка, що в світі купівлі-продажу тільки гроші, великі гроші можуть забезпечити свободу, тільки вони дозволять відійти набік із стада людей, кожне з яких несамовито прагне незалежності коштом інших.

«Якщо існують гроші для нападу — повинні бути гроші для самозахисту. Робітники Німеччини, в особі їх партії, — крупні власники».

Він уявив себе багатим, що живе десь у маленькій затишній країні, можливо, в одній з республік Південної

Америку або — як доктор Руссель — на островах Гаїті. Він знає стільки слів чужої мови, скільки треба знати їх для неминучого єднання з тубільцями. Нема потреби говорити про все й так багато, як це заведено в Росії. У нього велика бібліотека, він виписує найцікавіші російські книжки й пише свою книжку.

«Я не Пітер Шлеміль і не страждатиму, втративши свою тінь. І я не втратив її, а самовільно відмовився від болісної неминучості тягати за собою тінь, яка стає дедалі тяжчою. Я вже прожив половину строку життя, маю право на відпочинок. Який сенс у цьому безперервному нагромадженні досвіду? Я досить багатий. Який сенс життя?.. Смішно в моєму віці ставити «дитячі запитання».

Та довелось поставити практичне запитання:

«Чи значить усе це, що я можу поступитися перед Бердниковим?»

Він рішуче відповів:

«Ні, не можу».

Так рішуче, начебто він знав про договір і міг зняти копію з нього.

У цьому настрої він прожив кілька непогожих днів, відвідуючи музеї, веселі шиночки Монпарнаса, і, одного вечора, сидячи в маленькому ресторані, почув у себе за спиною російську мову:

— Розказують, що дружина Льва Толстого теж наймала інгушів охороняти Ясну Полянку.

«Макаров», — подумав Самгін.

— Значить — поміщики на козаків уже не покладаються, запрошують, так би мовити, — колоніальні війська? Цікаво. А може, кавказці дешевше беруть? — Це було сказано голосом Кутузова. Не бажаючи, щоб його впізнали, Самгін ще нижче нахилив голову над тарілкою, але земляки вже розплатилися й ішли до дверей. Самгін скося подивився їм услід, побачив струнку постать і кучеряву голову Макарова, круто стесану потилицю Кутузова, його плечі вантажника, неприязно згадав чийсь кислуватий жарт: «Фігура хоч епізодична, але — неприємна».

Дома його чекала телеграма з Антверпена. «Париж не вернуся їду Петербург Зотова». Він порвав папірець на дрібні клаптики, поклав їх у попільницю, підпалив і, розмішуючи олівцем, дочекався, коли папір перетворився на попіл. Після цього йому стало так нудно, начебто раптом зникла мета, заради якої він жив у цьому величезному

місті. По суті — місто неприємне, розбещене багатими іноземцями, живе напоказ і зобов'язує до цього всіх своїх людей.

«Парад кокоток у Булонському лісі теж пошлість, як «Фолі-Бержер». Коше дивиться на мене як на людину, якій він міг би зробити честь потрусити її в поганенькому екіпажі. Гарсони прислужують мені поблажливо, як дикунові. Напевно, такі самі поблажливі й дівчата».

Все-таки він вирішив пожити ще, скільки дозволять гроші, побувати в «Мулен Руж», «Ша Нуар», поїхати до Версаля. Купив у букініста на набережній Сени стару солідну книжку «Париж» Максима дю-Кан, Флоберового приятеля, ранками читав її й потім ішов оглядати «старий Париж». Була хвилинка, коли він гудив це місто, але йому дуже подобалося ходити по історичних вулицях міста, і він почував, що Париж чогось навчає його. Шибки вітрин, прозоріші за повітря, хвасталися ряснотою жирного золота, дорогоцінного каміння, хутра, невичерпною кількістю осінніх матерій, спокусливою невагомістю жіночої білизни, парижани покрикували, посміювалися, з дверей ресторанів вилітали клапті музики, і все разом, створюючи вихори звуків, підказувало ритми, мелодії, нагадувало вірші, афоризми, анекдоти. Непокіли «дівчата для розваг». На вулицях Москви, Петербурга вони просять, а тут начебто певні свого права на увагу й вимагають швидких вирішень.

— Ходімо, старий, — кажуть вони, сміливо заглянувши в обличчя, і, не чекаючи відповіді, проходять мимо.

«Боятися поліції, — думав Самгін. — Але все-таки занадто войовничі. Амазоністи. Так, тут влада жінки виявлена певніше, наочніше. Це стверджується й літературою».

Згадавши давно прочитану статтю філософа Н. Федорова про Паризьку виставку 89 року, він додав:

«І промисловістю».

Він почував потяг до жінки дедалі певніше, і це втягло його в пригоду, яку він назвав смішною. Пізно ввечері він забрів у якісь вузькі, криві вулиці, тісно забудовані високими домами. Лінія вікон була зламана, здавалося, що цей будинок заходить у землю від тісноти, а сусідній випихається догори. В присмерку, заповненому важкими запахами, на панелях, біля дверей сиділи й стояли дуже демократичні люди, гув неголосний гомін,

стриманий сміх, виюче позіхання. Почувався настрій втоми.

Самгін <відчув>, що його фігура викликає насторожену мовчанку або неприязні вигуки. Товстий чоловік з великою головою і обличчям у сивій шетині відтягнув підтяжку штанів і пустив її, вона так гучно ляснула, що Самгін здригнувся, а чоловік заспокійливо сказав:

— Ні, ні, мосє, це не револьвер!

«Напевно, блазень свого кварталу», — вирішив Самгін і, прискоривши ходу, вийшов на берег Сени. Над нею гамір міста став густішим, а річка текла так повільно, начебто їй важко було нести цей гамір в темну щілину, прорвану нею в нагромадженні кам'яних будинків. На чорній воді тремтіли, ніби намагаючись розтанути, відображення тьмяних вогнів у вікнах. Чорна баржа приліпилася до берега, на борту її стояв чоловік, мацаючи воду довгою жердиною, з річки хтось невидимий глухо казав йому:

— Праворуч, Андре. Праворуч. Ще праворуч. Годі. Безнадійно.

Кинувши жердину в баржу, чоловік гучно й озлоблено сказав:

— Хай йому чорт! Цей бик вліпить нам штраф!

З дверей дому швидко, майже наскочивши на Самгіна, вийшла жінка в білому платті, без капелюшка, зміряла його поглядом і пішла вперед, не кваплячись. Середня на зріст, дуже струнка, легка.

«Ось», — раптом вирішив Самгін, ідучи слідом за нею. Вона дійшла до маленького ресторану, перед ним горів газовий ліхтар, по обидва боки дверей — столики, за одним грали в карти маленький, чимось смішний солдатик і лисий чоловік з носом хижого птаха, на третьому стільці сиділа товста жінка, блищали окуляри в неї на широкому обличчі, блищали в'язальні спиці в руках і срібне волосся на голові.

— Ти сьогодні пізно, Ліз! — сказала вона. Жінка в білому сіла до вільного стола, звучно відповівши:

— Хазяї лічать час по своїх годинниках.

— А годинники в них завжди відстають, — приемним голосом додав солдат.

Самгін, замовивши склянку вина, сів напроти Ліз, а товста жінка пішла до ресторану, закинувши комусь з гравців:

— Ти страшенно ризикуєш! Я лічила: ти програв уже майже франк.

Ліз — мила на вигляд. Її обличчя дуже прикрашають гарно вигнуті, темні брови, сміливі, весело відкриті карі очі, невеликий, задирливо кирпатенький ніс і твердо окреслений рот. Гарний, в міру високий бюст.

«Схожа на українку», — визначив Самгін, придумуючи першу фразу звернення до неї, та Ліз почала розмову сама:

— Мосьє — іноземець? О-о, росіянин? Що ж ваша революція? Селяни не пішли з робітниками?

— Скільки запитань, — сказав Самгін, усміхаючись, а вона додала ще два:

— Революціонер? Емігрант?

— Чому ви так думаете?

— О, буржуа-іноземці не відвідують наш квартал, — зневажливо відповіла вона. Солдат і лисий, переставши грати в карти, замовкли. Не дивлячись на них, Самгін почував — вони чекають, що він скаже. І, як це нерідко бувало з ним, він сказав:

— Так, я брав участь у Московському повстанні.

Він навіть ледве стримався, щоб не назвати себе емігрантом. Знайомство розвивалося легко, просто і, зміцнюючи деякі наміри, спонукало квапитись. Товста жінка поставила перед ним графин вина, перед Ліз — тарілку з цвітною капустою, поклала маленький хлібець.

— Сідайте за мій стіл, — запропонувала Ліз, а коли він зробив це, спитала:

— Отже? Що ж у вас роблять тепер?

Самгін почав розказувати про те, що прочитав ранком у газетах Москви і Петербурга, та Ліз вимогливо заявила:

— Це — менше за те, що пишуть у наших буржуазних газетах, не кажучи про «Юманіте». Незнайомі люди, це заважає вам?

Показуючи на лисого, вона швидко й чітко сказала:

— Це — мій дядько. Може, ви чули його ім'я? Це про нього цими днями писав камрад Жорес. Мій брат, — показала вона на солдата. — Він — не солдат, це тільки костюм для естради. Він — шансоньє, пише й співає пісні, я допомагаю йому робити музику та акомпаную.

Мужчини потиснули руку Самгіну дуже міцно, але Ліз ще дужче стиснула йому пальці і, не випускаючи їх, сказала:

— Через десять хвилин ми повинні почати нашу роботу. Це — близько звідси — дві хвилини. Це забере півгодини...

— Годину, — сказав солдат.

— Мовчи! Ми — скінчимо, вернемося сюди, і ви розкажете нам...

Втрутився лисий. Хрипко, зірваним голосом він заговорив:

— Вертатися — нема рації. Простіше буде, якщо я там вийду на естраду й запропоную вислухати повідомлення камрада про сучасні події в Росії.

«Я потрапив в анекдот, у водевіль», — збагнув Самгін. І, з прикрістю дивлячись в ласкаві очі, на високий бюст Ліз, заявив, що він, на жаль, через годину їде до Швейцарії. Ліз випустила його руку, кажучи з явною досадою:

— Це я можу зрозуміти, там багато ваших. Дивно все-таки: в Парижі немало російських емігрантів, але вони... недосить товариські. Вас начебто не цікавить французький робітник...

Самгін зразу ж запропонував випити за французького робітника, випили, він розкланявся й пішов так швидко, наче боявся, що його спинять. Він не любив сміятися з себе, він рідко дозволяв собі це, але тепер, ідучи темною, тихою вулицею, усміхався.

«Випадок, про який не розкажеш друзям. Добре, що в мене нема друзів».

Він роздумував ще багато про що, намагаючись загнати неприємне, кслювате відчуття невдачі, невмілості, і почував себе захмелілим не стільки від вина, як від жінки. Ідучи коридором свого готелю, він заглянув до кімнати чергової покоївки, кімната була порожня, значить — дівчина не спить ще. Він подзвонив, і коли покоївка увійшла, він, поклавши руки на плечі їй, спитав, усміхаючись:

— Ви можете подарувати мені приємність, еге ж?

Примруживши гострі очі свої, дівчина не зразу зрозуміла запитання, а зрозумівши, пригорнулася до нього, і її відповідь він переклав так:

«О, мсьє, це завжди приємно, для того, хто вміє!»

Швидкі поцілунки її теж були гострі, але вони якимось незвичайно лоскотали губи Самгіну, і це дуже збуджувало його. Між поцілунками вона пошепки питала:

— Трошки пізніше, мсьє, коли скінчу чергування, правда? Двадцять п'ять франків, мсьє?

Вислизнувши з його рук — зникла.

«Діловито, просто, ніякої брехні»,— в думці схвалив її Самгін. Він чекав її недовго, але дуже нетерпляче. Прийшла і, роздягаючись, сказала півголосом:

— Мені дуже приємно, що в Парижі, де так багато гарних жінок, на всі смаки, мсьє не знайшов партнерші, вартої його більше, ніж я. Я буду дуже рада, якщо доведу, що це — комплімент смаку мсьє!

Гнучка, дужа, вона доводила це з невтомністю й заповпадливістю фокусника, який ще захоплений своїм мистецтвом і цинить його само по собі, а не тільки як засіб до життя.

Самгін прожив у Парижі ще днів з десять, настроєний, як людина, яка не може вирішити, що їй робити. Ось він поїде в Росію, в тихе міщансько-купецьке місто, де люди, що їх струснула революція, вкладають у належний, знайомий йому, нудний порядок свої звички, думки, ставлення — і де Марина Зотова розгортатиме перед ним свою сумнівну, темнувату мудрість.

«Я, мабуть, єдиний, на кому вона розвішує цю мудрість, щоб милуватися нею. Чарівна, як життя, і така сама незрозуміла».

Думав про те, що якби в нього були кошти, добре б залишитися тут, у країні, де життя міцно налагоджено, в місті, яке вважається найкращим у світі і безмежно багатим на спокуси...

«Для дикунів і напівдикунів, що на їхні гроші воно живе й оздоблюється»,— нагадав він собі недавнє своє ставлення до Парижа.

«Ні, люди тут простіші, ближчі до простого, реального змісту життя. Тут нема Лютових, Кутузових, нема філософствуючих розбійників на зразок Бердникова, Попова. Тут і соціалісти — люди розсудливі, їх завдання зводиться до реального діла: перешкоджати погіршенню умов праці для робітників». Думки цього порядку розгорталися з приємною легкістю, ніби самотужки. Пам'ять послужливо підказувала десятки афоризмів: «Справжня свобода — це свобода відбору вражень». «У світі, де все безперервно змінюється, поривання до висновків — безглузде». «Багато хто прагне пізнати істину, та — хто досяг її, не спотворюючи дійсності?»

У мозку в Самгіна утворилась якась нерухома точка, маленьке дзеркало, яке завжди, коли він бажав цього, показувало йому все, про що він думає, як думає і в чому його думки суперечать одна одній. Інколи ця властивість розуму дуже стомлювала його, заважала жити, але все частіше він милувався роботою цього цензора й звикав вважати цю роботу найоригінальнішою властивістю психіки своєї.

Доживаючи останні дні в Парижі, він з ранку ходив і їздив по місту, по околицях, на ніч повертався до готелю, відпочивав, а після десятої години приходила Бланш і між ділом, під час пауз, питала його: хто він, жонатий чи ні, що таке Росія, спитала — чому там революція, чого хочуть революціонери. Про себе він наговорив нісенітниць, а на запитання про революцію суворо відповів, що про це не говорять з жінкою в постелі, і йому здалося, що відповідь ця ще більше піднесла його в очах у Бланш. Діловито наївна безсоромність цієї дівчини і те, що вона акуратно, як незнайомий лікар за візит, бере з нього гроші, викликало в Самгіна презирство до неї. Та одного разу, коли вона, втомившись, заснула, встроївши під пахву йому голову, облутану пасмами розкошлого волосся, Самгін почув до неї щось схоже на жалощі. Він теж хотів спати, а поряд неї було тісно. Він підвівся, спираючись на лікоть, і подивився в її обличчя з напівроззявленим ротом, з чорними тіннями в орбітах, дихала вона важко, нерівно, і було щось дуже сумне в цьому маленькому обличчі, вдень — приємно забарвленому легким рум'янцем, а тепер невідомо забарвленому. Закуривши цигарку, він подумав:

«Що ж, вона, по суті, непогана дівчина. Можливо — назбирає грошей, знайде чоловіка, відкриє маленький ресторан, як та, в окулярах».

Потім згадав, що елегантний герой Мопассана в «Нашому сердці» зробив своєю коханкою покоївку. Він розбудив Бланш, і це примусило її просити пробачення в нього. Вижджаючи, він подарував їй браслет на півтора-ста франків і дав ще п'ятдесят. Це дуже зворушило її, спалахнули щоки, радісно заблищали очі і, тихенько сміючись, вона щасливо пробурмотіла:

— О, ви — великодушні! Я весь вік пам'ятатиму про росіянина, що такий...

І, не знайшовши слова, вона повторила:

— Великодушний.

Самгін ласкаво поплескав її по плечу.

На четверту добу, ранком, він їхав з вокзалу до себе додому. Над містом, серед дрібно розірваних хмар, сяяло блідоблакитне небо, по мерзлій землі перебігали холодні промені сонця, гуляв вітер, зриваючи останнє листя з дерев,— все давно знайоме. І добре знайомі, схожі одні на одних, як сірники, росіяни, тепло, по-осінньому, одягнені, що поспішно йдуть до казенної палати, окружного суду, земської управи та до інших установ, сірі гімназисти, зеленуваті реалісти, шоколадні гімназистки, бешкетні учні міських шкіл. Все знайоме, але все стало дрібнішим, нікчемним, будинки в місті начебто розсунуто вітром, вони віддалилися один від одного, і прозорість осіннього повітря безжалісно оголює дряхлість дерев'яних домів і тяжку потворність кам'яних.

«При першій же змозі переїду до Москви або Петербурга,— сумно подумав Самгін.— Марина? Сьогодні або завтра побачу її, почую поблажливі сентенції. Годі! Де тепер Безбедов?»

Всі четверо вікон квартири його було закрито віконницями, і це дуже підсилило неприємний його настрій. Двері відчинила суха, темна бабуся Феліцата, вона здалася ще сутулішою, ще більше осіла до землі, завжди мовчазна, вона й тепер поклонилася йому мовчки, але тьмяні очі її дивилися на нього, як на незнайомого, ганчір'яні губи ворушилися, і вона розводила руками так, начебто ось зараз питає:

«Вам — кого?»

А коли Самгін спитав про Безбедова, вона беззвучно сказала:

— В тюрму посадили.

— Он як? За віщо?

— Марину Петрівну вбив.

Самгін встиг скинути пальто лише з одної руки, друга безсило опустилася, наче звихнута, і пальто сповзло з неї на підлогу. В напівтемному передпокої стало ще темніше, задушливіше. Самгін притулився до стіни спиною, пробурмотів:

— Дозвольте... Що таке? Коли?

— На другий день, як приїхала. З пістолета застрелив.

Старенька пішла до кімнат, заgrimіла там залізними

прогоничами віконниць, до кімнати вдерлися, одна за одною, дві вузькі смуги світла.

— Самовар подавати? — спитала Феліцата.

Кивнувши головою, Самгін обережно пройшов до кімнати, огидно порожньої, всі меблі зсунуто в один куток. Він сів на запорошений диван, погладив долонями обличчя, руки тремтіли, а перед очима ніби стояло в повітрі голе тіло жінки, гордої своєю красою. Трудно було уявити, що вона вмерла.

«Убив. Кретин...»

Образ Марини випхнув незграбний, крихкотілий чоловік з білим обличчям у жовтому курчачому пухові на щоках і на підборідді, блакитні, скляні очі, товсті губи, дурний, пожадливий рот. Та швидко відбувалася витверезуюча робота розуму, спрямована на звичну для нього справу захисту людини від небезпек і непотрібних хвилювань.

«Доведеться брати участь як свідок на попередньому слідстві та й на суді».

Спалахнуло обурення, всоте виникло знайоме запитання:

«Чому, чому я повинен брати участь у подіях огидних?»

На дверях стала Феліцата, склавши руки на грудях так, начебто вона вже вмерла і її покладено в труну.

— Велено сказати в поліцію, коли ви приїдете, треба сказати?

— Розуміється.

— Самовар Саша подасть.

В сусідній кімнаті човгали важкі кроки, задзвеніла мідь підноса, деренчав посуд. Самгін перейшов туди, — там, щасливо усміхаючись, поклонилася йому пишна, рум'янощока дівчина з блакитними очима й товстою, білявою косою нижче пояса. Самгін сказав їй, що він подивиться за самоваром, а вона піде й купить йому місцеві газети за п'ятнадцять днів. Потім він згадав, що не встиг вмитися у вагоні, пішов до туалетної, довго мився, забувши про самовар, і вніс його в їдальню, коли він несамовито кипів і став смугастим від засохлих потоків води. Майже з годину він просидів біля стола, нетерпляче чекаючи газет, а самовар усе кипів, драгував гудінням і свистом, заповнював кімнату парою.

«Куди, к чорту, вони засунули тушилку?» — обурювався Самгін і, боячись, що вся вода википить, самовар розпаяється, хотів зняти з нього накривку, заглянути — чи багато води? Та одної з шишок на накривці не було, друга хиталась, він попик пальці, довелось подумати про те, як по-варварськи недбало ставиться прислуга до хазяйських речей. Нарешті він догадався налити в трубу води, щоб погасити вугілля. Ця морока заважала думати, смачний запах гарячого хліба й липового меду збуджували апетит, і думалося тільки про одне:

«Так, треба виїхати».

На його подив у газетах було надруковано тільки дві замітки; одна розповідала:

«Вчора все місто вражене було вбивством відомої й шановної М. П. Зотової. Злочин виявлено при таких обставинах: звичайно по неділях М. П. Зотова зачищала свій магазин церковних речей о другій годині дня, але вчора торговці Великої Торговельної вулиці були дуже здивовані тим, що в звичайний час магазин не зачинений, хоч ні покупців, ні хазяйки не помітно було в ньому. Першим, хто наважився дізнатись, у чому річ, був власник міняльної крамниці К. Ф. Храпов. Увійшовши до магазину й гукнувши хазяйку, він не дістав відповіді, а пройшовши в кімнатку за магазином, побачив, що вона лежала на підлозі».

«Ідіоти, писати грамотно не вміють», — відзначив Самгін.

«Думаючи, що Зотова перебуває в непритомному стані, він вийшов і сказав про це торговцеві галантерейним крамом Я. П. Перцеву, запропонувавши йому подзвонити квартирантові Перцева докторові Євгеньеву. Та якраз у цей час вулицею проходив К. Г. Бекман, лікар міської поліції, який і констатував, що Зотову вбито пострілом в потилицю і що з моменту смерті минуло вже не менше як дві години. Дальші подробиці цієї страшної драми ми, через пізній час, відкладаємо на завтра». Але в наступному номері газета сповістила тільки про арешт «племінника убитої, Безбедова, в нетверезому стані». І через номер коротко сповіщала про урочистий похорон убитої, «що її труну проводжало до місця останнього спочинку все місто».

Самгін випустив газету з рук, вона впала на коліна йому, тоді він гидливо скинув її під стіл і задумався. Хоч

арешт Безбедова пояснював причину вбивства,— все-таки виникли якісь неясні думки.

«Свиня. Кретин. Як він міг... наважитись? Він — боявся її...»

Після полудня він сидів у слідчого в кімнаті з вікном у двір, де видно було стіс березових дров. Кімнату заповнював схожий на чад запах тютюнового диму й сухого тліну. Над широкою, але невисокою шафою висіла олеографія — портрет царя Олександра Третього в шапці поліцейського на голові, чудово пристосованій, щоб носити густу, важку бороду. За стареньким письмовим столом сидів, з цигаркою в зубах, у шкіряному кріслі з високою спинкою сіроокий дідок, чисто вимитий, акуратно заштитий у чорну тужурку. Його жовті щоки густо розфарбовані червоними жилками, сива гостра борідка благородно подовжує обличчя, закручені вуса надають йому чогось войовничого, на голому черепі, під вухами, стирчать, як роги, сиві вихори,— загалом судовий слідчий Гудим-Чарновицький схожий на героя французької мелодрами. Він заслужив у місті славу найазартнішого гравця у вінт, і Самгін згадав, як у кімнаті присяжних повірених при окружному суді розказували: якимось Гудим і його партнери грали безперервно двадцять сім годин, а на двадцять восьмій один з них, зігравши «великий шолом», з радості помер, чим і дав Леоніду Андрееву змогу написати хороше оповідання.

— Так ось,— тихо дзюркотливим м'яким басом говорив слідчий,— потурбував я вас, шановний Климе Івановичу, в справі про таємниче вбивство клієнтки вашої...

— Чому — таємниче? — спитав Самгін.— Адже вбивцю — заарештовано?

Слідчий зітхнув, погладив вуса пальцем і сказав з жалем:

— Та оскільки він не признався в злочині, то, як вам відомо, <до> вирішення суду він — тільки підозрюваний.

Очі в слідчого були безбарвні, білки мутні, сірі зіниці водянисті, але Самгіну здавалося, що за цими очима ховаються інші. Він почував себе тривожно, напружено й обурювався на себе за це.

— Я не бачу письменоводителя вашого,— сказав він.

— Цілком правильно зволили зауважити,— відгукнувся Гудим, нахиливши голову, знову закурюючи цигарку,— курив він безперервно.— Це тому, шановний Климе Іва-

новичу, що я й не маю наміру брати з вас зізнання, яке законом вимагається. Якби не заважала недуга,— ноги болять, ходити не можу,— то я сам, особисто з'явився б на квартиру вашу для цієї розмови. Звичайно, ви будете допитані з усією суворістю, необхідною в цьому випадку і встановленою законом. Деякі моменти зізнань Безбедова наполегливо вимагають цього. За умовами часу суб'єктові цьому загрожує дуже сувора кара, він це почуває — і, вигороджуючи себе, звичайно, не схильний щадити інших.

Самгін у здалося, що стілець під ним хитнувся назад.

Він застромив олівець у бороду собі і, почухуючи підборіддя, дивлячись кудись у куток, за шафу, далі дзюркотів:

— Запросив я вас, так би мовити, для... інформації.

— Тобто? — поквапився спитати Самгін, здивований і ще більше стривожений.

— Тобто... певною мірою ніби поінформувати вас про... стан справи.

Слідчий говорив з паузами, і вони були огидні.

— Говоритиму одверто, начистоту,— казав він далі, притишивши голосок.— Суть у тому, що справою цією зацікавлений Петербург, звідти прислали товариша прокурора для нагляду за попереднім слідством. Мав приємність бачити його: між нами кажучи — нахаба і, як усі столичні кар'єристи, не пожаліє ні батька, ні неньки. Наш прокурор, як вам відомо, зять губернатора й кандидат у прокурори палати. Розуміється, його ображає поява спостерігача. Цим — не все сказано. Отож тут, знаєте, взагалі, може бути...

Задеренчав дзвінок телефону, слідчий притулив трубку до сірого хряща вуха.

— Слухаю. Маю честь. Так. Наказ прокурора. Перервати? Так, але — мотив... Слухаю. Негайно? Слухаю...

Червоні жилки на щоках у слідчого виступили гостріше, очі теж почервоніли, і здригнулися вуса. Самгін виразно почув щось недобре.

— Викликають до суду, негайно, — сказав він і сухо кашлянув. — А ви, здається, сьогодні з-за кордону?

— З Парижа.

— Ех, Париж! Та-ак! — слідчий з жалем похитав головою. — Був я там студентом, потім, після весілля, їздив з дружиною, цілий місяць жили. А життя, Кліме Іванови-

чу, яке? Спочатку — Париж, Флоренція, Венеція, а потім — двадцять сім років — тут! Нудний городок, га?

— Так.

— Ва-ажке місто, — впевнено сказав Гудим-Черновицький. — Готова теж була там?

— Кілька днів. Потім поїхала до Лондона.

— Так. У Лондоні — не був. А — можна спитати: не знаєте — які в неї зв'язки були в Петербурзі?

— Вона казала, що буває в генерала Богдановича, — не подумавши, відповів Самгін.

— О-о! — промовив слідчий, впираючись руками в стіл і підвівши брови. — Це — персона! Кажуть навіть, що це певною мірою... підойма! Пробачте, — сказав він, — не можу встати — ноги!

«А як же ти в суд підеш?» — похмуро подумав Самгін, потискуючи холодну руку старого, а старий, ще більше знебарвивши очі свої легкою усмішкою, промовив напівпошепки й тоном поради:

— З почуття пошани й симпатії до вас, Климе Івановичу, дозвольте нагадати, що в нашій практиці юристів — і особливо в наші дні — бувають події, які дуже... шкідливо роздуваються.

Він сказав щось про налякану уяву обивателів, про покvapливність провінціальних кореспондентів і корисливу багатослівність преси, але Самгін не слухав його, ледве стримуючи бажання висмикнути свою руку з холодних пальців.

На вулиці було сонячно й холодно, калюжі, відтанувши за день, знову вкривалися льодком, клопотався вітер, заганяючи у воду куряче пір'я, осінні шкіряне листя, лущиння з цибулі, смикав пальто Самгіна, роздував його тривогу. І, наче у відповідь на кожний поштовх вітру, з'являлося запитання:

«Що міг набалакати про мене Безбедов? Здатний він убити? Якщо не він — хто ж?»

Тут він згадав, що газетна замітка ані слова не сказала про мету вбивства. Про Марину подумалося не тільки байдуже, а майже вороже:

«Темна дама».

Знову виникла думка про можливість її служби в департаменті поліції, потім він згадав, що вона двічі доручала йому платити штрафи за щось: один раз — півтораста карбованців, другий — п'ятсот.

«Мабуть, це були хабарі. Чого від мене хотів Гудим? Діяв він незаконно. Кінцева порада його — химерна вихватка».

Якись неприємні молоточки стукали зсередини черепа в кості скронь. Дома він з хвилину розглядав у дзеркалі очі, що збуджено блищали, сиві ниті в поріділому волоссі, відзначив, що щоки стали повнішими, обличчя — круглішим і що до такого обличчя борідка вже не йде, краще зголити її. Дзеркало показувало, як у сусідній кімнаті ставить на стіл посуд пишнотіла, мальовнича дівчина, рум'янощока, блакитноока, з золотистою косою нижче пояса.

«Напевно — дурна», — подумав Самгін.

— Чи пан дома? — спитала її Феліцата.

— Дома, — гучно й весело відповіла дівчина.

«Дому в мене — нема, — ходячи по кімнаті, в думках відказав Самгін. — Його нема не тільки в розумінні реальному: дружина, діти, певне коло знайомих, приемний друг, розумна людина, яка приблизно дорівнюється до мене, — нема в мене дому й у розумінні ідеальному, в розумінні внутрішнього затишку... Уот Уйтмен сказав, що людині набридло скромне життя, що вона прагне грізних небезпек, незвіданого, незвичайного... Кокетство анархіста...

Є насолода у бою
Й коло безодні на краю.

Романтизм підлітків... Майн-Рід, втеча від гімназії в Америку».

Увійшла Феліцата, мовчки встромила йому візитну картку. Самгін підніс її до окулярів і прочитав:

— «Антон Никифорович Тагільський».

— Так, так, — нерішуче пробурмотів Самгін. — Просіть... Будь ласка!

До нього вже підкотився на коротких ніжках товстенький, схожий на самовар з червоної міді, чоловічок в якомусь дуже рудому костюмі.

— Здрастуйте! Ого, постаріли! А — я? Не впізнали б? — покрикував він дзвінким тенорком. Самгін бачив лисий череп, червоне, голене обличчя з щетиною на скронях, заплілі, свинячі оченята і під широким носом темні щіточки коротко підстрижених вусів.

— Не впізнав би, — погодився він.

— Ви пробачте, що я так, без церемонії... Право старо-

го знайомства. До дідька багато прав у нас, га? Слід зменшити, — як думаєте?

Надавши обличчю своєму діловитого, очікуючого виразу, Самгін сухувато запропонував:

— Будь ласка...

— Обідати? Спасибі. А я хотів запросити вас до ресторану, тут, на площі у вас, не поганий ресторанос, — швидко й дзвінко говорив Тагільський, ідучи до їдальні поперед Самгіна, сідаючи до стола. Він дивно не схожий був на чоловіка, яким Самгін бачив його в суворому кабінеті Прейса, — тоді він здавався стриманим, гордим своїми знаннями, ставився до людей повчально, як професор до студентів, а тепер ось смітить словами, наче вітер.

«Прийшов, як у трактир. Звичайно — питати про Марину».

Так і було. Тагільський, розстебнувши візитку, показавши дуже строкатий жилет і засовуючи серветку за комір, сповістив, що командирований для нагляду за слідством у справі про вбивство Зотової.

— Кажуть — красуня була?

— Так. Дуже гарна.

— Ага. Ну, що ж? Гарну річ — приємно зіпсувати. Гарних убивають частіше, ніж потвор. Але вбивають чоловіки, коханці і, як правило, завжди з фасаду: в голову, в груди, в живіт, а тут убили з фасаду на двір — в потилицю. Це теж заведено, але з метою грабунку, а в даному разі — наявність грабунку не встановлено. В цьому бачать — таємницю. А на мій погляд — таємниці нема, а є болягуз!

Розширивши ніздрі, він понюхав пару з супу, очиці його спалахнули, і він ласково сказав:

— Суп з потрухами? Дуже люблю!

«Хитрує, тварюка», — подумав Самгін.

— Слідчий, старий осел, викликав вас, але я припинив цю процедуру. Справа ця широкому розголосові не підлягає. Ви спитаєте — чому? А я — не знаю. Мабуть — через дурість, можливо — через дурість, поєднану з підлістю. За ваше здоров'я!

Він перехилив у рот чарку горілки, клацнувши язиком, на секунду заплющив оченята й знову почав смітити:

— Вигляд у вас — щонайбелегантніший. Вигляд жінка для багатой вдови.

«Негідник», — в думках вилаявся Клим.

— Ось що означає побувати в Парижі! А я розквітнув

барвисто, одначе — не привабливо для витонченого зору, — говорив Тагільський, поглядаючи на покоївку, а коли вона вийшла — зітхнув:

— Яка смачна дівчина, дияволиця...

І зразу ж спитав:

— Готова мала коханця?

— Не знаю.

— Мала, — сказав Тагільський, хитнувши головою, випив ще чарку й вів далі:

— Є думка, що останнім часом коханцем її були ви.

— Дурниця, — сухо відгукнувся Самгін.

— Дурниця — значить: правдоподібно, але — не правда. В нас, у Росії, дурниця дуже часто є дійсною правдою.

Ів Тагільський не кваплячись, і це не заважало йому говорити. Дивлячись у тарілку, спритно оголюючи виделкою і ножем кістки курчати, він спитав: чи відомий Самгін розмір статків Марини? І на негативну відповідь сказав: грішми і в стійких акціях близько чотирьохсот тисяч, землею на Уралі й за Волгою в Нижегородській губернії, напевно, вдвое більше.

— А можливо — втрое. Атож. Родичів — нема. Виходить: маємо виморочне майно, яке, за законами імперії нашої, відходить у казну. Це дуже хвилює деяких... людей зі смаком до життя.

Він випустив з товстеньких пальців знаряддя праці — ніж, виделку, поляпав себе долонями по щоках і, наливаючи вина в склянку, вже не жартівливо, а серйозно сказав:

— Я — п'ю, а ви — не п'єте, і ваша обережність, похмуре личко ваше... не те, щоб турбували мене, — я турбуватися не вмію, — але все-таки заважають. Серед племені, що населяє це місто, я — чужа людина, найбільші ставляться до мене вороже. У них тут збереглося родове начало і взагалі... начебто переважають шахраї.

Опираючись ліктями на стіл, підтримуючи долонею підборіддя, він простягнув над столом ліву руку з келихом вина в ній, і безбарвні очі його дивилися в обличчя Самгіну недобре, начебто визивно. В його дзвінкому голосі звучали їдкі, задирливі ноти.

«З ним треба поводитися м'якше», — вирішив Самгін, згадавши Бердникова, цокнувся з його склянкою й сказав:

— Напевно, на моєму настроєві позначається втома, я — з дороги.

— Припустімо, — напівпогодився Тагільський. — І зга-

даймо, що хоч убито начебто й лихварку, але ж ви не Раскольников, я — не Порфирій. Згадаймо також, що кілька років тому ми розмовляли про Маркса... тощо. За ваше здоров'я!

Випили. Тагільський казав далі:

— Отож: з одного боку — багате, виморочне майно і всі документи на право володіння ним — в руках шахраюватих тубільців. Розумієте?

— Розумію, — сказав Самгін.

— З другого: в одній із шаф магазину знайдено чималу кількість нелегальної літератури есдеків і дружні — на ти — листи до Зотової від якогось марксиста, віровчителя і дотепника. На якого дідька багатій бабі зберігати в себе нелегальщину? А тому гадається, що це ваше майно.

Самгін випрямився й сердито спитав:

— Ви — допитуєте?

— Не допитую й не питаю, а розкажую: гадається, — сказав Тагільський, прикривши очі жирними подушечками повік, на шкірі його лоба ворушилися легкі зморшки. — Інтереси клієнтки вашої дуже різноманітні: в неї виявилася солідна кількість найрідкіших стародрукованих книжок і сектантських рукописів, — роздумливо промовив Тагільський.

Повітря на вулиці начебто наповнилося сірсю курявою, шибки у вікнах спітніли, в кімнаті утворилися димні сутінки, — Самгін хотів засвітити лампу.

— Не варто, — тихо сказав Тагільський. — Темрява чудово зближує людей... у деяких випадках. Правом допитувати вас я — не наділений. Прийшов до вас не як особа прокурорського нагляду, а як інтелігент до такого ж самого, прийшов на предмет консультації в одній дуже темній справі. Ви можете повірити в це?

— Так, — не зразу сказав Самгін, дуже стривожений. Згадалася заява слідчого про зізнання Безбедова, а тепер ось іще нелегальщина.

— Так, я вам вірю, — повторив він, і йому здалося, що навіть м'язи в нього напружились, як перед стрибком через яму.

«Ловить він мене чи — що?» — думав він, а Тагільський говорив:

— З цієї справи можна спекти карний процес з політичною підкладкою й на ньому можна хапнути великі гроші. Я — за те, щоб розікрали гроші і — заспокоїлись. Для

цього необхідно, щоб Безбедов признався у вбивстві. Як ви думаете — був у нього мотив?

— Так, був,— упевнено сказав Самгін.

— Який?

— Помста.

— Правильно, підтверджується його листами, — з задоволенням промовив Тагільський. — Розкажіть про нього, — запропонував він, закурюючи цигарку, взяту в Самгіна. Самгін теж закурив і почав обережно розказувати про Безбедова.

Він дуже хотів вірити цьому круглому чоловікові з свинячими очима й обличчям звичного п'яка, але — не вірив йому. У всьому, що сказав Тагільський, почувалась якась правда, але почувалася й загроза бути втягненим в гучний карний процес, в якому не хотілося б брати участі навіть як свідок, а можуть же приплутати і як співучасника. Виправдають через недоведеність обвинувачення, та — однаково на нього буде кинуто тінь.

«Я — не Іванов, не Єфимов, а — Самгін. Прізвище — незвичайне. Самгін? Це той, котрий... Я — беззахисний», — тривожно міркував Самгін. Тагільський перервав його розповідь.

— Ну, взагалі — кретин, нікчема цей Безбедов. Для алібі йому бракує півтора чи два десятки хвилин. Він вимагає, щоб ви обороняли його...

Самгін мовчав, повторюючи про себе:

«Беззахисний».

В кімнаті стало зовсім темно. Самгін тихо спитав:

— Я засвічу лампу?

— Засвітіть лампу, — в тон йому відповів Тагільський, і поки Клим запаливав сірники, а вони ламалися, гість сказав щось значне:

— Ми мало знаємо один одного і, наскільки пам'ятаю, в минулому не почували взаємної симпатії. Напевно, мій візит викликає у вас деякі підозріння. Це природно. Мабуть, я ще більше підсилю підозріння ваші, якщо скажу, що я не оборонець когось або чогось. Обороняю я тільки себе, бо не хочу потрапити в брудну історію. Можливість ця загрожує й вам. А тому ми, тимчасово, повинні укласти оборонний союз. Можна б і наступальний, тобто поінформувати пресу, але — це, поки що, передчасно.

«Заспокоює,— зміркував Самгін.— Бреше». — І сказав півголосом:

— Я дуже добре пам'ятаю вас, але не можу сказати, щоб ви викликали в мене антипатію.

— Ну, і не говоріть, — порадив Тагільський.

При світлі обличчя його стало начебто благообразнішим: схудло, опали щоки, ширше розплющилися очі і якимось добродушніше наїжились вуса. Якби він був вищий на зріст і не такий товстий, він був би схожий на офіцера якого-небудь запасного батальйону, розташованого в глухому повітовому місті.

— Стратонова — пам'ятаєте? — спитав він. — Октябрист. Збудував великий шкіряний завод на урядову субсидію. Промови Прейса, звичайно, читає. Не блискуче ораторствує. Сумне видовище являє собою російський ліберал. А Державна дума наша — аматорський спектакль. Атож. Запросили на роль приборкувача і рятівника саратовського губернатора. Мужчина — показний, але — дурнеподібний і хвастун... Торік я з ним і компанією на полювання їздив, чув, як він розказував родовід свій. Неук у генеалогії, як і в економії. Забув про предка свого, вбитого в Севастополі матросами, здається — в тридцятих роках.

Він настроїв корок на виделку і, говорячи, вдаряв корком по краях келиха, акомпануючи словам своїм скляним дзвоном, дзвін цей був неприємний Самгіну, заважав йому визначити: чи можна й наскільки можна вірити в щирість Тагільського? А Тагільський, примруживши ліве око, далі говорячи так само швидко й дошкульно, думав, як видно, не про те, що говорив.

— Хвастав мудрістю батька, який писав проти общини, за фермерське — хутірське — господарство, і називав його поклонником Іммануїла Канта, а татусь Огюстові Конту поклонявся й навіть торік написав про природно-наукові закони в галузі соціальної. Я, знаєте, генеалогією дворянських фамілій цікавився, мене цікавила роль іноземців у будівництві Російської імперії...

І раптом, переставши дзвонити, він сказав:

— Безбедов дуже... вірить вам. Я думаю, що ви могли б умовити його признатись у вбивстві. Участь оборонця в попередньому судовому слідстві — не допускається, до вручення обвинуваченому обвинувального акта, але... Ви подумайте на цю тему.

Гість підвівся і цим викликав у хазяїна легке зітхання полегшення.

— Щоб не... тривожити вас офіціальностями, я, днинки через дві, зайду до вас, — сказав Тагільський, простягнувши Самгіну руку, — рука м'яка, дуже гаряча. — Претендую на довіру вашу в цій... поганенькій справі, — сказав він і вперше так широко усміхнувся, що все його обличчя наче розтануло, щоки розлізлись до вух, розтягнувши рот, оголивши дрібні зуби гризуна. Ця усмішка злякала Самгіна.

«Ні, він — негідник!»

Але товстенький чоловік перекотився до передпокою й там, півголосом, сказав:

— Ось що — все може бути! І коли у вас є яка-небудь нелегальщина, то краще, щоб її не було...

Відчувши нервовий дроз, наче його вкололи голкою, Самгін глухо спитав:

— Зотова служила в департаменті поліції?

— Я-ак? Ах, диявольщина, — пробурмотів Тагільський, змахнувши руками. — Це — що? Здогад? Упевненість? Є факти?

— Здогад, — тихо сказав Самгін.

Тагільський свиснув:

— А — фактів нема?

— Нема. Та іноді мені думалось...

— Здогад є міркування, що потребує фактів. А, за Кантом, не всяке міркування є пізнання, — роздумливо бурмотів Тагільський. — Ви нікому не казали про ваші підозріння?

— Нікому.

— Товаришам по партії?

— Я — поза партією.

— Хіба? Дуже добре... тобто добре, що не казали, — додав він, ще раз потиснувши руку Самгіну. — Ну, я — іду. Спасибі за хліб-сіль!

Пішов. Коротко, наче удар сокирою, стукнули двері ганку. Хвилиний діалог у передпокої трохи заспокоїв тривогу Самгіна. Мандруючи з кутка в куток по кімнаті, він почав шукати словесні форми для перекладу дуже складного й обтяжливого відчуття на мову думки. Втомна плутанина вражень вимагала точного, ясного слова, яке, розв'язавши цю плутанину, визначило б певне ставлення до джерела її — Тагільського.

«Здається, він не повірив, що я — поза партією. Попередив про можливість трусу. Чого хоче від мене?»

Згадалося, як одного разу в Прейса Тагільський холодно й жорстко говорив про державу, як про орган пригнічення особи, а коли Прейс докторально сказав йому: «Ви шаржуєте»,— він відповів недбало: «Це історія шаржує». Стратонов сказав: «Іронія ваша — іронія нігіліста». Так само недбало Тагільський відповів і йому: «Помиляєтесь, я не іронізую. Одначе вважаю, що людина зі смаком до життя не може прожувати дійсності, не присмачивши її сіллю і перцем іронії. Вчить — скепсис, а оптимізм виховує дурнів».

Тагільський у минулому — людина самовпевнена, що докторально орудує цифрами, фактами або ж п'яний цинік.

«Так, він дуже змінився. Звичайно — він хитрує зі мною. Мусить хитрувати. Але в нього з'явилося начебто нове щось... Порядне. Це не усуває обережності щодо нього. Товстий. Товсті говорять високими голосами. Юлій Цезар — у Шекспіра — вважає товстих безпечними...»

Тут Самгіну неприємно згадався Бердников.

«Я — даремно сказав про свої підозри щодо Марини. У мене нерідко злітає з язика... зайве. Це — через мою чистоплотність. Від небажання носити в собі... темне, нечесне, погане, прищеплюване людьми».

В дзеркалі перебігала добре знайома Самгіну фігура, заклопотане інтелігентне обличчя. Скоса стежачи за нею, Самгін вирішив:

«Ні, не квапитимуся з висновками».

«Марина?» — спитав він себе. І через кілька хвилин переконався, що тепер, коли її — нема, необхідність думати про неї втратила свою гостроту.

«Доводиться думати не про неї, а — з приводу неї. Марина... — Згадав її незвичайний настрій у Парижі. — Кінець кінцем — її смерть не така вже й загадкова, щонебудь... подібне повинно було трапитися. «По Савці — свитка», як то кажуть. Вона жила близько до чогось, що передбачено «Положенням про покарання за злочини».

Днів зо три він провів запопадливо працюючи, — впорядковував судові справи Зотової, свої рахунки з нею, і виявив, що має одержати з неї двісті тридцять карбованців. Це було приємно. Працював і сподівався, що ось з'явиться Тагільський, хотілося, щоб він з'явився. Але Тагільський викликав його до камери прокурора й зустрів там одягнений у тужурку з позолоченими гудзиками. Він зда-

вався < вищим > на зріст, < тоншим >, червоне обличчя його начебто вилиняло, побуріло, очі розкрилися ширше, говорив він стримуючи свій дзвінкий, їдкий голос, лінивіше, тьмяніше.

— Прокурор захворів. Хвороба — дуже корисна, коли вона дає змогу ухилитися від деяких неприємностей, — з них виключається смерть, що звільняє від усіх неприємностей, мінус — пекельні муки.

В середині цієї промови він різко сказав у трубку телефону:

— Прошу завітати.

— Ну, запитання до вас, — офіційно почав він, підсовуючи пальцем до Самгіна якийсь лист. — Чи не знаєте: хто автор цього послання?

Лист був написаний дрібним, але чітким почерком, слова стояли так щільно, начебто кожен рядок — одно слово. Самгін читав:

«Сумніви і заперечення твої наївні, а що я знаю, що ти — людина розумна, то почуваю, що наївність штучна. Маркса перекручують дворові пси буржуазії, кімнатні собачки її, клички собак цих тобі відомі, гавкіт і виття, звичайно, зрозумілі. Кинь фантазувати, читай Леніна. Тебе «відштовхує його груба іронія», це тому, що ти не почуваш його пафосу. І багато хто нездатний почувати це, бо таке поєднання іронії і пафосу — щонайрідкіше поєднання, і до Ілліча я почуваю його тільки в Марата, але не в такій силі».

«Кутузов, — догадався Самгін. — Це його стиль. Назвати? Сказати — хто?»

Увійшов місцевий товариш прокурора Брюн-де-Сент-Іполит, чепурун і красень, — Тагільський простягнув руку за листом, питаючи: — Не знаєте? — Запитання прозвучало ствердно, і це дуже втішило Самгіна, він міцно потиснув руку чепурунові й на його запитання: «Як — Париж, га?» — легко відповів:

— Дивовижний!

Брюн самовдоволено усміхнувся, погладив пальцями шовкові вусики, підібрані волосок до волоска.

— Мій друг, князь Урусов, чудово сказав: «Париж — Сілоамська купіль, в ньому виліковуються всі душевні недуги й печалі».

— Сілоамська купіль — це якась цілюща грязь, на зразок сакської, — зауважив Тагільський і — суворо спитав:

— А хто цей Бердников?

Про Бердникова Самгін говорив з задоволенням і ви-
кликав з боку тубільного товариша прокурора приємне
зауваження:

— О, у вас обдарування белетриста!

— Так, — перепинив Тагільський, закурюючи цигар-
ку. — Значить: ділок з орієнтацією на іноземний капітал?
Французький, так?

— Не знаю.

— А Зотова — на англійський, зважаючи на доку-
менти?

— З цими її справами вона мене не знайомила. Спра-
ви, які я вів, приготовлено мною для здачі судові.

— Чудово, — сказав Тагільський. Сент-Іполит нудно
подивився на нього, двічі голосно цмокнув і пішов, а Та-
гільський, перегортаючи папери, пробурмотів:

— Оцей парубійко кар'єрочку зробить! Для початку —
ожениться з багатою, це йому легко, як муху вбити. На
схилі віку буде сенатором, товаришем міністра, членом
Державної ради, взагалі — великим цабе! А за всіма
своїми даними, він — бовдур і неук. Ну — чорт з
ним!

Поляпавши долонею по паперах, він заговорив з від-
тінком подиву:

— Одначе Зотова — дама широкого діапазону! А зва-
жаючи на відгомін її справ — людина не малого розуму і
великої пожадливості. Я аж приголомшений: марксист,
фінансист, сектанти. Підстав для здогаду вашого про її
близькість до департаменту поліції — не почуваю, не зна-
ходжу. Хіба — лінією сектантства? Зовсім не можна зро-
зуміти, на яку потребу вона збирала всі ці книжки, руко-
писи? Така груба, безграмотна нісенітниця, таке злидар-
ське недоумство... Рядом з цим мотлохом — бібліотека
російських і європейських класиків, книжки Ле-Бона про
еволюцію матерії, сили. Леслі Уорд, Олівер Лодж англій-
ською мовою, останнє німецьке видання «Космосу» Гум-
больдта, Маркс, Енгельс... І все читано з олівцем, вкла-
дено записочки з вказівкою, що де шукати. Ви, звичайно,
знаєте все це?

— Ні, — сказав Самгін. — Дома в неї я був разів зо
два, зо три... У справах зустрічалися в магазині.

— Магазин — камуфляж? Га?

Самгін мовчки знизав плечима й раптом сказав:

— Вона була кормчею корабля хлестів. Місцевою богородицею.

— Во-она? --- заїкаючись, повторив Тагільський і майже беззвучно, короткими зітханнями засміявся, підстрибуючи на стільці, стрясаючись, роззявивши зубатого рота. Потім, стираючи хусточкою зі щік сльози сміху, він казав далі:

— Йй-богу, таких плутаників, як у нас, ніде в світі нема. Що це означає? Богородиця, га? Ох, дияволи... Одначе — ходімо далі.

Він став швидко питати з приводу ділових документів Марини, а через десяток хвилин різко спитав:

— Кому вона могла заважати — як ви думаєте?

— Безбедову. Бердникову, — відповів Самгін.

— Убив — Безбедов, — сердито сказав Тагільський, закурюючи. — Постає питання ініціативи: самосильно чи за змогою? Ваша характеристика Бердникова...

Він замовк, читаючи якийсь папір, а Самгін, трохи збентежений рішучістю своєї відповіді, спробував пом'якшити її:

— Дуже трудно уявити Безбедова убивцем...

— Чому? Вбивають і діти. Бики вбивають.

Шпурнувши папір геть, він заговорив дуже швидко й сердито:

— На Волзі, в Ставрополі, учителя гімназії баран убив. Сидів учитель, дачник, на землі, вивчаючи побут якихось травок, коماشок, а баран розбігся — гуп його рогами в потилицю! І — осиротіли коماشки.

Він устав, живіт його вперся в край стола, руки застібали тужурку.

— Попереднє слідство закінчено, обвинувальний акт готовий, але ще не підписаний прокурором. — Він спинився перед Самгіним і, майже торкаючись його животом, спитав:

— Євреї були серед її знайомих, ділових людей, га?

— Ні. Не знаю.

— Не було чи не знаєте?

— Не знаю.

— А я думаю: не було, — зробив висновок Тагільський і чомусь зрадів. — Ось що: давайте підемо до Безбедова, спробуйте умовити його признатися — згода?

Пропозиція була несподівана й дуже не сподобалася Самгіну, але, згадавши, як Тагільський стримав його від

визнання знайомства з Кутузовим, — він мовчки нахилив голову.

— Так, — пробурмотів Тагільський, уповільнено простягаючи йому руку.

Другого дня, ранком, він і Тагільський під'їхали до воріт тюрми на околиці міста. Сіявся холодний дощ, дрібний, наче порох, знищував сніг, що випав уночі, оголював земну грязь. Тюрма — похмурий квадрат високих товстих мурів з цегли, всередині мурів уріс в землю давно не білений корпус, весь у плямах, наче пролежні, по кутках корпусу — чотири вежі, посеред нього на даху стирчить хрест тюремної церкви.

— Єлизаветинських часів штучка, — сказав Тагільський. — Чудово, міцно у нас тюрми будували. Ми підемо до камери підслідственого, не викликаючи його в контору. Так — інтимніше буде, — поспішно бурчав він.

Їх зустрів помічник начальника, маленька, чорна фігурка з безбарвним, стертим обличчям заяложеної ганчір'яної ляльки, з револьвером при поясі й шаблею при боці.

— До камери Безбедова, — сказав Тагільський. Чоловічок, злякано кліпнувши мишачими оченятами, скомандував наглядачеві:

— Приведи підслідственого Безбедова з...

— Я сказав — до камери! — суворо цагадав Тагільський.

— Так точно. Але він — у карцері.

— За що?

— Буйствує нестерпно, б'ється.

— Звільнити, привести до камери...

— Вільних камер нема, ваше висококородіє. Пана Безбедова тримаємо в загальнокарній. У нас все переповнено...

Тримаючи руку біля козирка кашкета, обережно втрутився наглядач:

— Ліва, задня вежа вільна, як учора ввечері політичного до карцера одвели.

Ця сцена настроїла Самгіна похмуро. Неприємна була різка команда Тагільського, його обличчя, надуте, опукле, як півкуля великого гумового м'яча, начебто закам'яніло, свинячі, червоні очиці сердито вирячились. Коротенькі товсті ніжки безшумно, як лапи кота, пронесли його по мокрому булижнику двору, по чавунних сходах, по стоптаній підлозі коридора; увійшовши в круглу, як середина бочки,

камеру вежі, він швидко зачинив за собою двері, наче сховався.

— Стільці принеси,— сказав помічник начальника наглядачеві. Тагільський спинив його.

— Не треба. Давайте підслідственного. Ви почекаєте в коридорі.

Самгін сів на нари. Світло падало в камеру з квадратного вікна під стелею, падало мутною смугою, залишаючи стіни в сутіні. Тагільський сів поряд і тихенько спитав Самгіна:

— Ви сиділи в тюрмі?

— Так. Недовго.

— А я — садовив, — так само тихо відгукнувся Тагільський. — Інтелігенти садовлять один одного в тюрми. Це не схоже на... непорозуміння? На анекдот?

Самгін не встиг відповісти, — увійшов Безбедов. Він наче ступив з приступки, висоту якої розрахував неправильно, ступив, і поги в нього підломилися, він ніби перестрибнув у смужку мутного світла.

— Станьте до стіни, — западто голосно наказав Тагільський, і Безбедов слухняно відхитнувся в сутінь, притулився до стіни. Самгін не зразу роздивився його, спочатку він бачив тільки неповоротку й майже безформну фігуру, чув її важке сопіння, нечленоподільні вигуки, схожі на гикання.

— Слухайте, Безбедов, — почав Тагільський, йому відповіло глухе, сипле виття:

— Мене побили. Топтали ногами. Я хочу доктора, до лікарні мене...

— Хто вас бив? — спитав Тагільський.

— Карні, наглядачі, всі. Тут усі б'ють. За що мене? Я подам скаргу... Ви — хто такий?

Напружуючи зір, Самгін дивився на Безбедова з почуттям гострої гидливості. Добре знайомого, пухлого, широкого обличчя не можна було впізнати, воно запливло, щоки, втративши жир, обвисли, наче в бульдога, і схожість обличчя з мордою собаки збільшувалась шерстю на щоках, на шиї, вискаленими зубами; розкошлане волосся стирчало на голові клаптями, наче порвана шапка. Одне око було закрите опухом, друге, розширене, безперервно кліпало. Безбедова трусило, ноги в нього підламувались, халапуючись одною рукою за стіну, другою він натягав на плече майже зовсім відірваний рукав зім'ятого під-

жака, сорочка теж була розірвана, оголювала груди, біла шкіра грудей вся в якихось плямах.

— Як я, побитий, буду на суді? Мене все місто знає. Мені важко дихати, говорити. Мене лікувати треба...

— Вам треба признатися, Безбедов,— знову й суворо почав Тагільський. І знову почулося сипле ревіння:

— Ага, це — ви? Знову — ви? Ні, я не дурень. Паперу дайте... я скаржитимусь. Губернаторові.

— До вас прийшов оборонець, — голосно сказав Тагільський. Самгін зразу ж тривожно, пошепки нагадав йому:

— Я відмовляюся, не можу...

А Безбедов, дряпаючи стіну, закричав:

— Не хочу! Я заявив: Самгін або це треба! Душіть! Вашим адвокатам не вірю.

— Він — тут, Самгін, — сказав Тагільський.

— Так, я ось прийшов,— підтвердив Клим, кажучи це неголосно, почувуючи, що віддав би перевагу ролі безмовного глядача.

Безбедов відірвався від стіни, ступив до нього, вдарився коліном об риг нар, ойкнув, сів на підлогу й схопив Самгіна за ногу.

— Климе Івановичу, — гаряче засопів він. — Господи... який я радий! Ну, тепер... Знаєте, вони мене хочуть повісити. Тепер — усіх вішають. Ховають мене. Б'ють, кидають у карцер. Розгойдали та й — кинули. Дорогий чоловіче, ви знаєте... Хіба я здатний убити? Якби я здатний, я б уже давно...

— Ви говорите... без тями, на шкоду собі, — застеріг його Самгін, обережно смикаючи ногою, намагаючись звільнити її з рук Безбедова, а той судорожно далі викрикував гикаючі слова:

— Ви знаєте, який вона диявол... Відьма з мідними очима. Це — не я, це наречена сказала. Моя наречена.

— Заспокойтесь, — запропонував Самгін, зовсім пригнічений, і йому здалося, що Безбедов справді став спокійнішим. Тагільський мовчки відійшов під вікно і там розпух, розплився в сутіні. Безбедов сидів, зігнувши одну ногу, глядячи коліно долонею, другу ногу він засунув під нари, рука його все смикала рукав піджака.

— Вона зіпсувала мені все життя, ви знаєте,— говорив він. — Вона — все може. Пам'ятаєте — дурень

отой, сторож, такий величезний? Він — утікач. Це він мі-
няйла вбив. А вона його — схвала, вбивцю.

— Ви здаєте собі справу в тому, що говорите? — спи-
тав Тагільський. Безбедов, відірвавши рукав, махнув ним
до Тагільського й став совати рукав під паху собі.

— Здаю, розумію, не боюсь я вас... Ех ви, прокурор.
Тепер — не боюсь. І її — не боюсь. Вмерла, можу все ска-
зати про неї. Ви — що думаете, Кліме Івановичу, — ду-
маєте, вона вас шанувала? Вона?

— Я — не вірю вам, не можу вірити, — майже закри-
чав Самгін, з огидою дивлячись у підняте до нього воло-
хате, тремтяче обличчя. Мигцем глянув на Тагільського, —
той стояв, нахиливши голову, хмара диму стояла над нею,
його обличчя не видно було.

«Він усе-таки влаштовує мені якусь пастку», — три-
вожно подумав Самгін, а Безбедов, хапаючи його коліно
і край нар, намагаючись устати, шипів, мабуть, здивова-
ний, зляканий:

— Не вірите? Як же — обороняти? Вам треба оборо-
няти мене. Як же це ви?

— Я не маю наміру обороняти вас, — твердо, як міг,
сказав Самгін, відсуваючись від його рук. — Якщо ви
зробили це — вбили... Вам легше буде — признайтесь! —
додав він.

Безбедов став на ноги, похитнувся, змахнув руками,
він начебто не чув останніх слів Самгіна, він став гово-
рити тихіше, але від цього мова його, здавалося Клімо-
ві, ще більше кипіла, обпікала.

— Як це ви? Я — поважаю вас. Ви — страшенно ро-
зумна, мудра людина, а вона сміялася з вас. Мені розка-
зував Миша, він — знає... Вона Крейтону, англійцеві ка-
зала...

— Перестаньте! — <крикнув> Самгін, відкинувши ру-
кав піджака, що впав на погу йому. — Все це видуманє
вами. Ви — хвора людина.

— Я? Ні! Меңе побили, але я — здоровий.

— Не кричіть, Безбедов, — сказав Тагільський, під-
ходячи до нього. Безбедов, накульгуючи, кинувся до две-
рей, штовхнув їх плечем, двері відчинилися, на порозі став
помічник начальника, за плечем у нього здіймалося си-
воусе обличчя наглядача.

— Зачиніть, — наказав Тагільський. Двері, покvapливо
брязнувши залізом, зачинили, Безбедов притулився спи-

ною до них, притиснув руки до грудей жестом жіпки, смикаючи лахміття сорочки.

— Ось що, Безбедов, — дзвінко заговорив товариш прокурора. — Припиніть істерику, вона не на вашу користь, а — проти вас. Клим Іванович і я — ми знаємо, коли людина прикидається невинним, зляканим хлопчиком, коли вона бреше...

Безбедов стукнув потилицею в двері й закричав майже нормальним, знайомим Самгіну голосом:

— Я — не брешу! Я жити хочу. Це — брехня? Дурень! Хіба люди брешуть, якщо хочуть жити? Ну? Я — багатий тепер, коли її вбили. Спадкоємець. В неї нікого нема. Климе Івановичу... — задушливо й ридуючи закричав він. Голос Тагільського заглушив його:

— Кажіть прямо: самі ви вбили її чи хтось інший, підбурений вами? Ну?

Безбедов заричав, ступив уперед, повалився набік і безформно розплився на підлозі.

— А-а, чорт, — пробурмотів Тагільський, відскочивши до нар, потім, переступивши через ноги Безбедова, постукав у двері носком черевика.

— Фельдшера, доктора, — наказав він. — Цього залишити тут, у вежі. Захоче паперу, чорнила — дати.

Ідучи коридором, він півголосом спитав:

— Симулює?

— Не певен.

— Х-ху, чорт, душно як! — втираючи обличчя хусточкою, сказав Тагільський, коли вийшли в двір, потім скинувши капелюх і, потрушуючи лисою головою, немов скидаючи дрібні краплинки дощу, пробурчав:

— Погань чоловічок. Пияк?

— Ні. Дурень і марнотратник.

Тагільський пробурчав:

— Шкідливий суб'єкт. Здатний заварити таку кашу... чорт би його взяв!

«Він мене лякає», — догадався Самгін.

Тагільський витер хусточкою лисину й надів капелюх. Самгін, навпаки, почував обтяжливий вогкий холод у грудях, липку, майже крижану мокрість на обличчі. Тривожило запитання: навіщо цей товстун улаштував йому побачення з Безбедовим? І, коли Тагільський запропонував обідати в ресторані, Самгін запросив його до себе, запро-

сив люб'язно, одначе памагаючись приховати, що дуже хоче цього.

Потім якийсь час настирливо барабанив дощ по шкіряному верху екіпажа, дзюркотіла вода, стікаючи з дахів, хлюпали в калюжах гумові шини, екіпаж струшувало на вибоях бруку, сусід штовхав Самгіна плечем, візник покрикував:

— Бер-режись, гей!

«Так, з ним треба триматися дуже обережно», — думав Самгін про сусіда, а той бурмотів чомусь про Сологуба:

— І талановитий і песиміст, але — не Бодлер. Тепленький і м'який, як подушка.

Здригаючись від холоду, Самгін питав себе:

«Чи міг Безбедов убити?»

Відповіді він не шукав, заважала розшарпана, жалюгідна фігура, розбите, спотворене страхом і обуренням обличчя, згадувалася заздрісна скарга:

«Мене жінки не люблять, я одвертий з ними, балакучий, зразу відкриваю себе, а жінки люблять таємниче. Вас, звичайно, люблять, ви — загадковий, ховаєте щось у собі, це інтригує...»

У Самгіна Тагільський закурив цигарку, притулився до білих кахлів груби й кілька хвилин стояв мовчки, слухаючи, як хазяїн замовляє покоївці закуски до обіду, вино.

— Гарна яка, — сказав він, коли дівчина пішла, і зітхнув, а потім, тримаючи цигарку вертикально, стежачи, як вона димить, наче фабричний димар, розказав:

— У мене років зо два, до весни цього року, теж була отака, кругленька, весела, міщаночка з Пскова. Дружина встановила з нею навіть отакі фамільярні взаємини, давала їй книжки читати і... взагалі займалася «інтелектуальним розвитком примітивної натури», як вона пояснила мені. Дружина в мене була людинка наївна.

— Була? — спитав Самгін.

— Так. Розлучились. Отож — Поля. Цієї весни коло неї з'явився пристойний юнак. Явище — цілком природне:

Це вже так ведеться:
Тоді весна була.
Сама ж богородиця
Весною понесла.

Поїхала дружина з Полею влаштовуватися на дачі, я з нудьги пішов до цирку, на борню, але борні не дочекав-

ся, приходжу додому — в кабінеті, бачу, світло, за столом моїм сидить Полин кавалер і заглиблено папірці розглядає. У мене — револьверик, маленький браунінг. Питаю: «Знайшли що-небудь цікаве?» Він хотів устати, ноги в нього поїхали під стіл, гепнувся в крісло і, піднявши руки, оголосив: «Я — не злодій!» — «Ви, кажучи, дурень. Вам слід би було саме злодієм прикинутися, я подзвонив би в поліцію, вона б вас вивела й з миром відпустила до чергових ваших справ, тут і — кінець історії. Ну-бо, розкажіть, «як дійшли до життя отакого?» Виявилось: син чиновника з пошти, служив діловодом у жіночій гімназії, давав дівчатам нелегальну літературу, викрили, заарештували, пригрозили, запропонували — погодився. Питаю: «А як же — Поля?» — «А вона, каже, теж зі мною служить». Довелось розклятися з дівчиною. Я потім у палаті розкажу: діло, як видно, погане, коли почалися таємні труси в членів прокурорського нагляду! Викликало мене безпосереднє моє начальство й картає: «Ви, каже, розказуєте анекдоти, що компрометують владу. Ви, каже, забули, що Петро Великий називав прокурора «царевим оком».

Говорив Тагільський поволі, стомлено воркітливим голосом. Самгін намагався зрозуміти: навіщо він розказує це? І раптом перервав розповідь, спитавши:

— Чи не поясните ви: який сенс мало для вас відвідання мною... тюрми?

— А я — чекав, що ви спитаєте про це, — відгукнувся Тагільський, засунув руки в кишені штанів, підсмикнув їх, ступив до дверей в ідальню, причинив їх, встромив димний недокурок в землю кадки з фікусом. І, гуляючи по кімнаті, викидаючи коротенькі ноги смішно й поважно, як півень, заговорив, ніби читаючи документ:

— Підозрюваний у карному злочині — в убивстві, — нагадав він, змахнувши правою рукою, — виявив наполегливе бажання, щоб його обороняли на суді саме ви. Чому? Тому що ви — квартирант його? Малувато. Може, існує ще якийсь інший зв'язок? Від цієї підозри Безбедов реабілітував вас. Ось — один сенс.

Він підійшов до Самгіна і, майже впираючись животом йому в коліна, казав далі:

— Є — інший. Але він... не зовсім ясний і мені самому.

Червоне обличчя його зблякло, примружені очі не добре блиснули.

— Я розумію вас; вам здається, що я хочу зробити вам якусь судову капость.

— Ви помиляєтесь...

— Облиште, Самгін.

Махнувши рукою, Тагільський знову почав ходити, говорячи в тоні іронії:

— Виходить так, що я вам пропоную товар моєї одвертості, а ви... не маєте потреби в ньому і, як видно, певні: гнилий товар.

— Ви, звичайно, знаєте, що люди взагалі не викликають довіри, — промовив Самгін докторально, але зразу ж збагнув, що каже поблажливо і цим може підсилити іронію гостя. Гість, стоячи спиною до нього, розглядаючи корінці книжок у шафі, сказав:

— Навіть самі собі погано вірять.

Він повернувся, як м'яч, і додав:

— Російський інтелігент живе в безперервному стані самозахисту і в безперервних вправах в еристиці.

— Це — дуже вірно, — погодився Клим Самгін, побоюючись, що діалог перетвориться в суперечку.— Ви, Антоне Никифоровичу, дуже змінилися, — ласкаво, як тільки міг, заговорив він, наміряючись сказати гостеві щось приємне. Та в цьому не було потреби, — покоївка покликкала до столу.

— Їсти я люблю, — сказав Тагільський.

Самгін налив горілки, цокнулись, випили, гість зразу ж палив по другій, кажучи:

— Я починаю з трьох, за батьковим заповітом. Це — кращий з його заповітів. Здається, я — захворюю. Температура повзе вгору, якийсь дроз усередині, а під шкірою пухирці здіймаються й лопаються. Це зобов'язує мене добре випити.

Намагаючись поводитися з ним люб'язніше, Самгін запопадливо частував його, розказував про Париж. Тагільський старанно наїдався, мовчав і раптом сказав, трухнувши головою:

— У Москві, коли ми з вами зустрілися, я починав пити. — Зробивши паузу, він додав: — Щоб не думати.

— Ви. — москвич? — спитав Самгін.

— Туляк. Батько мій самовари робив у братів Батшових.

Він витер губи серветкою і, не довіряючи їй, обливав язиком.

— Я — інтелігент у першому поколінні. А ви? — спитав він, роздувши щоки усмішкою.

— У третьому, — сказав Самгін. Тагільський, готуючись закурити цигарку, пробурмотів:

— Вже аристократ, у порівнянні зі мною.

Самгін, теж закуривши, запитливо подивився на нього.

— Цікава тема, — сказав Тагільський, кивнувши головою. — Коли батькові було років під тридцять, він прочитав якусь книжку про розгульне життя золотошукачів, спокусився й поїхав на Урал. У п'ятдесят років він був хазяїном трактиру й будинку розпусти в Катеринбурзі.

Тагільський, примруживши червоненькі очиці, кілька секунд мовчав, уважно дивлячись в обличчя Самгіну, Самгін, не змигнувши, витримав цей допитливий погляд.

— Мати, особа без слів, померла, коли мені було одинадцять років. Того ж року з'явилася мачуха, вдова дякона, могутне, цинічне й огидно боголюбиве бабище. Я її хотів стукнути пляшкою — порожньою — по голові, батько дуже відшмагав мене, а вона поставила навколішки, сама стала позад мене теж навколішки. «Преси в бога прощення за те, [що] підняв руку на мене, богодану тобі матір!» Молитись я повинен був уголос, але я почав читати соромітні вірші. Вибили ще раз, і батько так розпалився, що в нього «серце зайшлося», і мачуха злякалась, коли він, теж великий, товстий, упав, задихаючись. Потім обоє вони плакали. Люди чутливі...

Самгін слухав і, стежачи за обличчям оповідача, не вірив йому. Розповідь нагадувала щось читане, одну з історій, які складалися дрібними письменниками сімдесятих років. Чомусь було приємно дізнатися, що цей модно одягнений чоловік — син утримувача будинку розпусти і що його шмагали.

— Жили тісно, — казав далі Тагільський не поспішаючи і ніби байдуже. — Я неодноразово бачив... так би мовити, вибухи пристрасті двох тварин. В дворі, у великій прибудові до трактиру, містилися гулящі дівки. У дванадцять років я почав онанувати, одна з дівчат піймала мене на цьому й навчила віддавати перевагу нормальному статевому життю...

Самгін сховав обличчя в дим від цигарки, міркуючи:

«Навіщо йому треба розповідати цю гидоту? Якби я

азнав подібного, я вважав би своїм обов'язком забути про це... Мотивів таких брудних сповідей не можна збагнути».

Тагільський говорив, розширивши очі, дивлячись через голову Самгіна, там, за вікном, у саду, посвистував вітер, рипіла якась гілляка.

— Мене так били, що довелося прикинутись смиренним, хоч я не один раз хотів зарізати батька або мачуху. Та все-таки я їм заважав жити. Батько високо цінив користь від освіти, розуміючи її як незалежність від поліції, що набридала йому. Він узяв репетитора, я підготувався до гімназії й закінчив її з золотою медаллю. Не говоритиму, чого коштувало це мені. Жив я не в трактирі, а в сестри мачушиної, вона наймала кімнати з столом для гімназистів. Від участі в гуртках самоосвіти не тільки ухилився, а й усіяко демонстрував моє негативне, навіть вороже ставлення до них. Там були діти легкого життя — сини торговців з повітів, інженерів, докторів з заводів — аристократи. Батько не багато давав мені грошей, вимагав тільки, щоб я одягався чисто. Я обігравав сожителів у карти і складав гроші.

Настрій у Самгіна двоївся: було приємно, що людина, яку він вважав небезпечною, оголюється, роззброюється перед ним, і дедалі наполегливіше хотілося зрозуміти: навіщо ця кругленька, жирно відгодована людина так одверто говорить? А Тагільський воркотів, стримуючи дзвінкий голос свій, і дедалі частіше крізь нуднувату воркотню виривалися дзвінкі схлипування.

«Він чимось нагадує Бердникова», — застеріг себе Самгін.

— Був у сьомому класі — син штейгера, керівник гуртка марксистів, упертий, носатий хлопець... Торік я випадково дізнався, що його втрете вирядили на заслання... Здається, навіть — на каторгу. Він повчав мене, що інтелігенти — така сама прислуга в буржуазії, як кухарі, кучери тощо. З почуття огиди до всього, що мене ображало, я вирішив довести йому, що це — не так. Батько наказав мені вчитися в Томському університеті на лікаря або адвоката, а я поїхав до Москви, вирішивши, що піду в прокуратуру. Батько відмовився мені допомагати. Вчитись я любив, професори ставилися до мене прихильно, пропонували залишитися при університеті. Та на четвертому курсі я одружився, дружина з солідної судейської сім'ї, батько її — прокурор у провінції, дядько — професор. Мав сина,

він помер на п'ятому році. Чесний був, прямодушний чоловічок. Забороняв матері цілувати його: «У тебе, каже, губи в милі». Милом він називав помаду. «Ти, каже, мамо, кричиш на тата, як на кухаря». Кухаря він терпіти не міг. Після його смерті з дружиною розлучився.

Тагільський раптом різко струснувся на стільці, закліпав очима й поквапливо промовив:

— Ви пробачте мені... цей монолог...

— Даруйте, що це ви! — вигукнув Самгін, упевнено почувавши себе людиною значнішою й дужчою, ніж гість його. — Я слухав з глибокою цікавістю. І, кажучи правду, мені дуже приємно, я радий, що ви так...

— Ну, та й інше, — перепинив його Тагільський, піднісши келих на рівень рота. — За ваше здоров'я!

Випив, цмокнув, погладив щоки долоньями й гучно зітхнув.

— Як бачите, перед вами — типовий невдаха. Чому? Треба вам сказати, що мою здібність розв'язувати процесуальні вузли, плутанину понять начальство дуже цінить, і якби не це, то мене давно б уже збили з сідла за норовистість і любов до оголювання суперечностей. В практиці юристів важать не люди, а норми, догми, поняття, — це вам повинно бути відомо. Люди, з їх діяннями, потрібні тільки для перевірки стійкості понять та для більшого зміцнення їх.

Тагільський устав, підійшов до вікна, подихав на шибку, написав пальцем ікс, ігрек і невиразно промовив:

— А люди побудовані на двох суперечливих началах, біологічному і соціальному. Перше владно проказує: стій на своєму місці й усіляко зміцнюй його, інакше — сусіди повалять у прах. А соціальне начало вимагає тісного контакту з сусідами по класу. От уже і — причина багатьох скандалів. Крім того, існує насильство класу і помста його. Ви, інтелігент у третьому поколінні, навряд чи зрозумієте, в чому тут заковика. А я ось чудово розумію, що мій шлях через двадцять років повинен закінчитися в касаційному департаменті сенату, це — найменше, чого я можу досягти. Та обстановочка міністерства юстиції мені огидна. Органічно огидна. Огидне — все: люди, поняття, наміри, діла. — Бурмотів він дедалі невиразніше.

«П'яніє, — вирішив Самгін, усміхаючись і почувавши, що втопився від цієї людини. — Людина чужого стилю.

Зважаючи на фігуру, на те, як він їсть, п'є, він повинен бути веселуном».

Побоюючись, що гість раптом обернеться й помітить усмішку в нього на обличчі, Самгін погасив її.

«Син утримувача будинку розпусти — сенатор».

Знову згадалося, яким індіком тримався Тагільський у компанії Прейса. Мабуть, і тоді вже він накреслив собі шлях до сенату. Грубуватий Поярков сказав йому: «Лічити — треба, одначе не забуваючи, що через бухгалтерію революції не зробиш». Потім він казав, що особливу пристрасть до цифр виявляють вульгаризатори Маркса і що Маркс не просто економіст, а основоположник наукою обгрунтованої філософії економіки.

Товариш прокурора відкотився в куток, сів у крісло, говорючи далі, почухуючи пальцями лоба.

Самгін, відвернутий спогадами, слухав не уважно, напівдрімотно, і раптом був розбуджений чудною фразою:

— Душа, маленька, як дорогоцінний камінь.

— Пробачте, це — в кого?

— У Сомової. За рік перед цим я її зустрів в одній теософки, є така дурненька, худа і гонориста жіночка. Дуже багата й впливова в деяких колах. І от довелось зустрітись у камері «Хрестів»,— вона подала скаргу на грубе поводження й на відмову покласти її в лікарню.

— Сомову?

— Так.

«Я її знав», — хотів сказати Самгін, але втримався.

— Акулька,— нормальним голосом, дуже дзвінко промовив Тагільський. Тонкий майстер зовнішніх спостережень, Самгін відзначив, що його усмішка така важка, начебто м'язи обличчя опираються їй. І вона зовсім закриває маленькі оченята Тагільського.

— Знаєте Акульку? Іграшка, виточена з дерева, а в ній ще така сама і ще штук з шість таких, а в останній, найменшій — дерев'яна кулька, вона вже не розкривається. Я мав доручення відкрити її. Дівчина ця організувала втечу з заслання для одного дуже солідного товариша. І взагалі — дівчина, обізнана з конспіративною технікою. Заарештували її на явочній квартирі, і вже втретє. Я сподівався зустріти отаку сердиту вовчицю й побачив насправді хвору фігурку, однолюбку революційної ідеї, яку

вона навряд чи й зрозуміла, але засвоїла емоціонально, як вірування.

Тагільський зітхнув і промовив начебто з жалем:

— Такі — трапляються не рідко, чорт би їх забрав. Одну — Ванскок, Анну Скокову — дуже добре змалював Лесков у романі «На ножах», — читали?

— Ні, — сказав Самгін, слухаючи уважно.

— Погано написана, але цікава книжка. З'явилася на рік, на два раніше за «Біси». «Збаламучене море» Писемського теж, здається, з'явилося раніше за книжку Достоевського?

— Не пам'ятаю.

— Ну, чорт із ним, з Достоевським, не люблю!

«Повинен би любити», — подумав Самгін.

— Так от, Акулька. Негарна, маленька, але має отаку... внутрішню миловидність... Розумненька душа, і в очах отака ніжність... ніжність няньки, для якої люди насамперед — немовлята, приречені на важке життя. Тому ця революційна дівчина сказала мені: «Я вас викликала, щоб ви розпорядилися перевести мене до лікарні, у мене — рак, а ви допитуете мене. Це — недобре, нечесно. Ви ж знаєте, що я нічого не скажу. І — як вам не соромно бути прокурором в ці дні, коли Столипін...» ну, і так далі. Чомусь додала, що я розумний, добрий і тому — особливо повинен соромитись. Взагалі — відчитала мене, як покійника. Це був момент глибоко гумористичний. Розуміється, я сказав їй, що прокурор повинен бути розумним, а добрість його є необхідна по посаді справедливості. Обличчя в неї зробилось напрочуд нудним. І мені теж стало нудно. Ну, вклонився та й пішов. Тут і казці кінець.

— А вона? — спитав Самгін, дивлячись, як Тагільський ловить цигарку в портсигарі.

— А її незабаром з'їв рак.

Тагільський встав і, підходячи до столу, промовив півголосом:

— Утомив я вас розповідями. Бувають такі примхи пам'яті, — казав він далі, наливаючи вина в склянки. — Іноді згадують, мабуть, для того, щоб скоріше забути. Розвантажити пам'ять.

Він простягнув руку Самгіну, в той самий час присьорбучи з склянки.

— Ну, я — іду. Спасибі... за увагу. Народився я до

того, як батько став трактирником, він був вантажником на вагонному дворі, коли я народився. Трактир він завів, мабуть, на якісь темні гроші.

У передпокої, одягаючись, він знову заговорив:

— Виховують нас як мислячі машинки і — не на фактах, а для перекручення фактів. На поняттях, але не на логіці, а на містиці понять і проти логіки фактів.

Самгін обережно зауважив:

— Виховують як носіїв енергії, що творить культуру...

— Ну-у — де там? Культура створюється з розпорядження торговців колоніальними товарами.

— Годуйте ви — добре, — сказав він на прощання.

— Дуже радий, що подобається. Заходьте.

— Неодмінно.

Самгін подивився у вікно, як невисока, огряденька фігурка, ступаючи швидко й дрібно, переходить вулицю, і, протираючи скельця окулярів клаптиком замші, спитав себе:

«Чому потрібно, щоб ця й раніше неприємна, а тепер підозріла людина знову стала на моєму шляху?»

Але зараз-таки подумав:

«Скаржитися — нема на що. Він — навряд чи хитрує. Начебто навіть і не дуже розумний. Про Любашу він, напевно, видумав, це — література. І — погана. Кінець кінцем він усе-таки неприємна людина. Змінився? Змінюються люди... без внутрішнього стрижня. Дешеві люди».

Майнув здогад, що в настрої Тагільського є щось спільне з настроєм Макарова, Інокова. Та про Тагільського вже не хотілося думати, і, кваплячись скінчити з ним, Самгін вирішив:

«Мабуть, [боровся проти] якихось дрібних протизаконностей, підлоти і — втомився. Або — злякався».

Дрібні думки долали його, він закурив, приліг на диван, прислухався: місто жило тихо, лише десь у сусідів стукали сокирою, ніби зрубували дерево з кореня, глухий звук цей дивно був схожий на ліниве гавкання великого собаки і повільний, розмірений крок важких ніг.

«Стр-рунко-о! — згадав він командуючий крик унтер-офіцера, що навчав солдатів. Давно, в дитинстві, чув він цей крик. Потім згадалася горбатенька дівчинка: «Та — чого ви бешкетуєте?» «А може, хлопчика й не було?»

«Так, очевидно, не було Тагільського, яким він здався мені. І — Марини не було. Напевно, її життєва практика була злочинна, це цілком природно в світі, де працюють Бердникови».

Він заплющив очі, уявив собі Марину голою.

«Мідні очі... Так, у ній було щось металічне. Не припускаю, щоб вона говорила про мене — так... як сказав цей ідіот. Мідні очі — не його слово».

І — слідом за цим Самгін мусив був визнати, що Безбедов взагалі не здатний видумати нічого. Спалахнуло обурення проти Марини.

«Варавка в спідниці».

Вино, випите за обідом, плутало думки, розкривало їх.

Вислизнули в пам'яті слова товариша прокурора про насильство, про помсту класу.

«Що він хотів сказати?»

За склом шафи блищали золоті написи на спинках книжок, у склі відбивався дим цигарки. І, намагаючись піднятися над пережитим за цей день, — піднятися через самонасичення словесною мудрістю, — Самгін повторив про себе фрази недавно прочитаного в ліберальній газеті фейлетона про сучасну літературу; фрази звучали по-новому задирливо, в них говорилося «про духовні злидні людей, яким життя здається простим, зрозумілим», про «велич мучеників незалежної думки, які свою духовну свободу цінять вище за всі спокуси світу». «Людина — громадська тварина? Так, якщо вона — тварина, а не творець легенд, не здатна бути творцем гармонії в своїй таємничій душі».

На цьому Самгін задрімав і заснув, а прокинувся тільки для того, щоб роздягтися й лягти в постіль.

Наступний день з ранку до вечора він провів, сподіваючись якихось візитів, подій.

«В місті, напевно, говорять пошлости про мое ставлення до Марини».

Він уперше пожалів за тим, що, занадто захоплений нею, не створив ні в громадянстві, ні серед адвокатів міцних зв'язків. У нього не було бажання пошукати серед шести десятків [тисяч] жителів міста одного чи двох, хоч би й менш цікавих, ніж Зотова. Він був певен, що досить добре вивчив провінціалів під час поїздок у справах московського патрона і Марининих. Більшість адвокатів — старі судейські вовки, картярі, гурмани, театralи,

цілком схожі на людей, змальованих Боборикіним у романі «На ущербі». Молода адвокатура — чепуруни, «кадети», двоє проповідують модерністські течії в мистецтві, один — непогано грає на віолончелі, а всі троє разом — завзяті вінтери. Інколи Самгін запрошував їх до себе, а що він грав погано, гравці приводили з собою четвертого, старика з скляним оком, одного з членів окружного суду. Був він чоловік довгий, худий, похмурий, горбоносий, з великою бородою клином, мав щось спільне з цибатим птахом, одноокість зробила шию його напрочуд верткою, гнучкою, він майже безперервно крутив головою і був знаменитий тим, що вивчив усі картонні гри Європи.

Від цих людей Самгін знав, що в місті його вважають «столичною штучкою», гордуном і відлюдьком, в якого є причини жити самотньо, підозрівають, що він людина переконань крайніх і, налякані подіями п'ятого року, не пориваються ближче познайомитися з людиною з бунтівної Москви. Все це Самгін пригадав увечері, гуляючи знайомими, багаторазово виходженими вулицями міста. В холодному, голубуватому повітрі лунав дзвін до всеношної, удари дзвонів, наздоганяючи один одного, зливались у мідне гудіння, воно настроювало лірично, миролюбно. Місяць чітко освітлював купецькі особняки, роз'єднані дворами, садами і зв'язані щільними огорожами, сяяли золоті бані церков і хрести на них. За подвійними рамами подекуди світилися жовтенькі вогні, але вікна більшості будинків були не освітлені, звичне, стійке життя тихо ворушилося в задніх кімнатах. Самгін не вперше подумав, що в цих міцно збудованих домах живуть нуднуваті, але, по суті, недурні люди, живуть недовго, років з шістдесят, починають думати пізно і за весь вік не ставлять перед собою запитань — божество чи людство, запитань про вірогідність знань, про...

«Я теж не розв'язую цих питань», — нагадав він собі, але не спитав — чому? — а подумав, що, мабуть, ось так само відпочивала французька провінція після 1795 року. Пройшов повз поганенький театр, збудований поміщиком ще до «епохи великих реформ», повз дворянське зібрання, купецький клуб, повернув на широку вулицю дворянських особняків і нерішуче уповільнив ходу, наближаючись до двоповерхового, кам'яного дому, з трьома колонами по фасаді і з вівіскою на воротах: «Біло-

щвейна майстерня мадам Лариси Нольде». Згадав дво-
вірш:

Не так багато шили там,
І не в шитті була там сила.

Там, серед інших, була Анюта, білява, м'яка й тепла, наче свіже молоко. Сиренькі її очі усміхалися по-дитячому ласкаво й несміливо, і ця усмішка дивно не збігалася з її професійною досвідченістю. Дуже втішна дівчина. Одної ночі вона, лежачи з ним у постелі, попросила:

— Подаруйте мені найновіший пісенник! Такий, знаєте, товстий, з картинкою на обкладинці,— танець дівчата ведуть. Я його в магазині бачила, та — посоромилась зайти купити.

Він спитав: чому — пісенник? Вона любить вірші?

— Ні, віршів — не люблю, дуже важко розуміти. Я люблю прості пісні.

І тихенько, слабкеньким голосом, вона проспівала дві пісні, одну, пошлу, Самгін відкинув, а другу навіть записав. На його запитання — чи кохала Анюта когось? — вона відповіла:

— Ні, не доводилось. Знаєте, в нашому ділі кохання набридає. Хоч деякі дівчата заводять «кредитних», ніби як коханців, і грошей з них не беруть, але це тільки так, сама гра, розвага з нудьги.

Потім він спитав, чи буває, що чоловіки грубо поводяться з нею? Вона начебто трошки образилась.

— За віщо ж грубіянити? Я — ласкава, гарненька, п'яна — не буваю. Будинок у нас пристойний, ви самі знаєте. Гості — дуже відомі, скандалити соромляться. Ні, в нас тихо. Навіть — нудно буває.

Говорила вона, стоячи перед дзеркалом, заплітаючи в косу густе й м'яке біляве волосся, гола, наче куряче яйце.

— А от під час революції цікаво було, нові гості приходили, таке, знаєте, пошвавлення. Один, зовсім, юнак, чудово танцював, просто — як у цирку. Та він якісь гроші вкрав, і прийшла поліція заарештувати його, тоді він вибіг надвір і — трах! Застрелився. Такий легкий був, жвавий.

«Я міг би написати оповідання про цю дівчину, — подумав Самгін. — Але в нас, з ласки Достоевського, так багато написано й пишеться про повій. «Милость до

пропащих. А пропащі не почувують себе такими і нашої милості — не потребують».

Він вийшов на берег річки, вкритої сірою лускою крижаного «сала». Вода, прибуваючи, тихенько терлася об засмічений берег, порипувало стерно невеликої баржі, похитувалась її шогла, і десь близько ритмічно стогнали невидимі люди:

— О-ой — раз, іще раз...

Тут особливо почувалася пізня осінь, повітря, пройняте важким, вогким холодом.

Через півгодини Самгін сидів у залі купецького клубу, слухаючи лекцію приват-доцента Аркадія Пильникова про «культурні завдання демократії». Коли Самгін увійшов і сів у шостому ряду стільців, доцент Пильников говорив, що «пошлувано-зелені збірники «Знання» віджили свій короткий вік, встигши одначе посіяти все естетично й філософськи малограмотне, політично шкідливе, що вони могли посіяти, засмітивши, на час, мудрі, незабутні твори геніїв російської літератури, безсмертних серцевідців, що досконало володіли чарівною магією слова.

Доцент був середнього зросту, ситенький, з широкими стегнами, лисуватий, з великими червоними вухами й борідкою короля Генріха IV.

Човгаючи лакованими черевиками, дригаючи стегнами, відштовхував ними фалди фрака, і сідниці його здавались окриленими. Праву руку він простягав до публіки, ніби на допомогу їй, у лівій тримав аркушик паперу і, вимахуючи ним, як носовою хусточкою, інколи наближав його до обличчя. Говорив він легко, з явною радістю, з усмішками на добродушному, плоскому обличчі.

— Тон і зміст міського, культурного життя, забарвлення його, давала та частина філософськи сильної інтелігенції, яка [йшла] шляхом, що його показали Герцен, Бєлінський та інші, чії гучні імена відомі вам. Саме ця інтелігенція, очолювана Павлом Миколайовичем Мілюковим, людиною виняткової політичної прозорливості, задовго до того, як скластися в потужну партію конституціоналістів-демократів, самовіддано провадила роботу культурного виховання нашої країни. Було видано чудову «Програму домашнього читання», організовано видання класиків сучасної радикально-демократичної думки, імениті професори їздили по провінції, читаючи лекції з питань культури. Мета цієї різноманітної й упертої роботи схо-

дила до того, щоб виховати російського обивателя європейцем і щоб молодь могла протистояти морально руйнівному впливові людей, які, грубо взявши на віру спірне вчення Маркса, штовхали студентство в середовище робітників з проповіддю анархізму. Ви знаєте, скільки коштувала народові ця безумна гра, ця гра авантюристів...

Самгін сидів на крайньому стільці біля проходу й добре бачив перед собою п'ять рядів уважних потилиць чоловіків і жінок. Люди перших рядів сиділи не дуже густо, відокремлені порожнечами, за спиною в Самгіна їх було ще менше. На хорах не більше як півсотні безмовних.

«Три роки тому з хорів освистали б лектора»,— нудно подумав він. І взагалі було нудно, хоч лектор говорив дедалі радісніше.

— Творцем справжніх культурних цінностей завжди був інстинкт власності, і Маркс зовсім не заперечував цього. Всі великі уми схилились перед власністю, як основою культури,— виголосив доцент Пильников, мацаючи правою рукою графин з водою і все розмахуючи лівою, але вже не з папірцями в ній, а з якоюсь зеленою книжкою.

— До чого веде нас безвідповідальний критицизм? — спитав він і, ляснувши пальцями правої руки по книжці, казав далі: — Ця книжка має заголовок «Сповідь людини ХХ століття». Автор, якийсь Іхоров, вчить: «Зроби в самому собі лабораторію й розкладай у собі всі людські бажання, весь людський досвід минулого». Він прочитав «Сліпих» Метерлінка й зробив висновок: все людство сліпе.

Тут з хорів ніби впали густо, грубо й повільно сказані слова:

— Ну, це — не так! Крадемо та б'ємо, як видюші.

Лектор змахнув головою, багато людей з публіки теж попідводили голови догори, в залі почулося шипіння, наче лопнуло щось, чоловіка з п'ять устало й пішло до дверей.

«Можливий скандал»,— зміркував Самгін і теж пішов, раптом відчувши роздратування проти лектора, вважаючи, що його фрази пошлуваті й компрометують дуже серйозні, дуже поважні думки. Він, Самгін, міг би сказати на теми, зачеплені доцентом Пильниковим, щось гостріше й значніше. Особливо драгували: вихватка проти критицизму і недоречна, дурнувата цитата з зеленої книжки.

«Треба прочитати,— що це таке?» — вирішив він.

Ображено подумалось про те, що його обганяють, заскакуючи вперед, дрібні люди, охоплені пристрастю проповідувати, повчати, сповідатися, якісь пусті люди, якісь мильні бульки, що поверхово відображають рай-дужну барвистість мислення. Він ішов, шулячись від холоду, і думав.

«Мені вже скоро сорок років. Це — більше ніж половина життя. З дитинства в мене визнавали виняткові здібності. Все життя я почуваю незадоволеність подіями, людьми, самим собою. Ця незадоволеність може бути тільки ознакою великої духовної сили».

Це не заспокоїло його так легко, як заспокоювало раніше.

«Все життя моє — ланцюг незв'язаних випадковостей,— подумав він.— Саме — ланцюг...»

Днів зо три він прожив у незвичному настрої досади на себе, в чеканні подій. Справи Марини не вимагали явки в суд, не викликали і його особисто. І Тагільський не з'являвся.

«Ідіоти»,— лаявся він і думав, що, мабуть, треба вийхати з цього міста.

«Інтелігенція — кочове плем'я. Добре, що в мене нема сім'ї».

Тагільський прийшов до обіду, і першим його словом було:

— Погодуєте?

Він з'явився в якомусь вигадливому сірому сюртуку, схожому на мундир, і цей костюм зробив його вищим на зріст, благообразнішим. Настроений він був весело, таким Самгін ще не бачив його.

— Дивуюсь, як вас занесло в такий закуток,— казав він, розглядаючи книжки в шафі.— Тут навіть прокурор так здичавів, що Верхарна з Ведекіндом плутає. Гине від діабету. Губернатор певен, що Короленко — родоначальник усіх подій дев'ятсот п'ятого року. Директриса гімназії доводить, що грамофон і кінематограф зміцнюють віру в привиди, в загробне життя і взагалі — в чортівня.

І, глянувши на хазяїна через плече, він раптом спитав:

— А — Безбедов, чули?

— Що?

— Помер.
— Від чого?
— Параліч серця.
— Він здавався зовсім здоровим.
— Серце — зрадливий орган,— сказав Тагільський.
— Дуже дивна смерть,— відгукнувся Самгін, все так само тривожно й не розуміючи причин тривоги.

— Розумна смерть,— рішуче оповістив товариш прокурора.— Нею цілком зручно й законно розв'язується справа Зотової. Єдиний спадкоємець, він же й підозрюваний у вбивстві,— усунувся. Виморочне майно йде в казну, і коло нього хтось погірє спритні руки. Люди, зацікавлені в гучних карних процесах, як, наприклад, процес Тальма, убивство генеральші Болдиревої в Пензі, процес братів Святських у Полтаві,— програли. А також програли й ті, кому захотілося б змайструвати політичний процес на ґрунті карного злочину.

Постукавши пальцем у скло шафи, він заговорив недбаліше, наче жартуючи:

— Смерть Безбедова й для вас корисна, адже вам довелося б брати участь у судовому слідстві як свідок, якби ви не виступили оборонцем. І — знаєте: можливо, що прокурор одвів би вас як оборонця.

«Він мене чимось лякає»,— догадався Самгін і спитав: — Чому?

Тагільський безцеремонно позіхнув, сказав, що вночі, до п'ятої години ранку, він працював, і далі смітив словами.

— В місті є поголосочка про ваші інтимні стосунки з убитою. До речі: цим пояснюють ваше самотнє життя. Вас нібито обтяжувало становище фаворита багатой вдови...

Самгін зрозумів, що тут слід обуритися, і обурився:

— Яке ідіотство!

А Тагільський, умошуючись, довбав, як дятел:

— До того ж: не думайте, що департамент поліції здатний що-небудь забути, ні, ця поважна установа має властивість вічно пам'ятати.

— Що ви хочете сказати? — спитав Самгін, поправивши окуляри, хоч цього й не треба було.

— Уявіть, що хтось, у розмові з приятелем, віддав належне вашій поведінці в дні Московського повстання.

Зав'язуючи серветку на грудях, він пояснив:

— Я кажу не про донос, а про похвалу.

«Шахрай»,— в думках вилаяв Самгін гостя, дивлячись в обличчя йому, але обличчя було таке зацікавлене ловінням маринованого рижика в тарілці, що Самгін подумав: «А може, просто базака».— Вголос він сказав, намагаючись надати словам недбалого тону:

— Моя участь у Московському повстанні пояснюється топографією місця,— я жив у будинку між двома барикадами.

І, боячись, що сказав щось зайве, він додав:

— Розуміється, я не виправдуюсь, а пояснюю.

Але Тагільський, як видно, не потребував ні виправдань, ні пояснень, нахиливши голову, він ретельно розмішував виделкою оцет і гірчицю в тарілці, потім став виделкою ганяти гриби по цій рідині, потім налив горілки, кивнув головою до хазяїна і, проковтнувши горілку, смачно крякнувши, поклав у рот кілька грибів, посопуючи носом, розжував, проковтнув гриби і тоді, наливаючи по другій, заговорив нарешті:

— Я був у Мюнхені, коли почалася ота... незвичайна подія й газети закричали про неї, як про переклад з французької.

Випив ще чарку.

— Не вірилося. Москва? Сита, товста, самодостатня, глибоко провінціальна, партикулярна Москва робить революцію? Фантастика. І — одначе виявилася справжня суворая реальність.

Насипаючи супу в тарілку, він говорив далі жвавіше:

— Я не знаю, яка роль більшовиків у цьому акті, але повинен визнати, що вони — вороги, яких... дай боже кожному! По посаді я мав приємність — кажу без іронії! — приємність познайомитися з зізнаннями деяких, а де з ким розмовляти особисто. Зокрема — з Поярковим,— пам'ятаєте?

— Так.

— Його заслали на п'ять років кудись далеко. Утік. Більшовик,— вольовий тип, дуже корисний у країні, де люди скоро стомлюються метлятися між так і ні. Естети і аматори пристойного шкільного мислення вважають політичне вчення Леніна примітивно грубим. Та коли читати його уважно й чесно — ех, чорт би забрав! — Тагільський обірвав фразу, бо перекинув на стіл чарку, тільки що налиту горілкою. Самгін поклав ложку, зняв

серветку з шиї, почувавши, що в нього зник апетит і закипає злоба проти цієї людини.

«Він ловить мене. Бреше. Глузує. Свиня».

— Ви, Антоне Никифоровичу, дивуєте мене,— почав він, а Тагільський, знову наливаючи чарку, по-блазенськи промовив:

— Не сподівався, що здивую, і здивований, що здивував.

Самгін, стримуючи озлоблення, готував убійче запитання:

«Як можете ви, представник закону, говорити спокійно і майже хвалебно про проповідника вчення, яке заперечує основні закони держави?»

А Тагільський з'їв суп, урізав шматок сиру і, намазуючи хліб маслом, повідомив:

— Сюди приїхав співробітник якоїсь московської газети, рознюхує — як, що, хто — кого? Напевно — поткнеться до вас. Раджу — не приймайте. Це мені сказав такий собі Пильников, Аркашка, чоловічок всезнаючий і балакучий, як балабончик. Кандидат на «учителя життя»,— є такий рід занять, не зареєстрований ремісничою управою. З новгородських дворян, дядько його десь біля Новгорода унітази й урильники виробляє.

«Все це слід було б сказати сміючись або озлоблено»,— відзначив Самгін.

— Незвичайний тип зовсім щасливої людини. Жонатий з племінницею якогось архієрея, дружину звать — Агафія, а в словнику Брокгауза сказано: «Агафія — ім'я святої, що її дійсне існування сумнівне».

Артистично наїдаючись, Тагільський балакав дедалі покпапливіше, і Самгін не знаходив місця, куди ткнути своє ущипливе запитання, та й повідомлення про співробітника газети, зменшивши його злість, знову загострило тривожну цікавість до Тагільського. Він почував, що людина ця дедалі більше спантеличує його.

Люди були цікаві для Самгіна настільки, наскільки він, придивляючись до них, бачив себе несхожим на них. Він досить швидко знаходив і визначав основну систему фраз, в яку та чи інша людина звикла вкладати свій досвід. Він бачив, що найбільш легко сприймаються і врастають у пам'ять ідеї й образи художньої літератури й критичні оцінки її ідей, образів. На основі цих ідей і суджень він установлював свою відміну від кожного й намагався

встановити свою незалежність від усіх. Тагільський був суперечливий, невловний, та інколи й дедалі частіше в його словах звучало щось знайоме, хоч прикро перекручене. І начебто Тагільський, теж почувуючи що невловну схожість, дражнив нею Самгіна.

Ось він закінчив смакувати телятину, акуратно, як парижанин, зібрав з тарілки рештки соусу шматком хліба, поклав у рот, проковтнув, запив вином, вдячно поляпав долонями по щоках себе. Все це майже не заважало йому вивергати дзвінкі слівця, і можна було думати, що страва, потрапляючи до нього в шлунок, зразу ж перетравлюється в слова. Відкинувшись плечима на спинку стільця, засунувши руки в кишені штанів, він говорив:

— Чому ви живете тут? Жити треба в Петербурзі, або — в Москві, але це — в гіршому разі. Переїжджайте до Петербурга. У мене там є добрий знайомий, видатний адвокат, неослов'янофіл, тобто імперіаліст, патріот, трошки — ідіот, взагалі — < скот >. Він мені дечим завдячує, і хоч у нього, здається, три співробітники, але й вам знайшлася б добра робота. Переїжджайте.

— Я подумаю,— сказав Самгін і подумав: «Комусь треба, щоб я виїхав звідси».

Потім — спитав про роботу:

— Хороша, в розумінні гонорару?

— Ну, а — яке ж інше розуміння? Оборона принижених і зневажених, зміцнення справедливості? Це рекомендується професорами на факультетських лекціях, але, як ви знаєте, практичного значення не може мати.

Він зразу ж розказав: якийсь наївний юрист подав Столипіну записку, в якій доводилося, що аграрним рухом керували багаті мужики, що це була війна «куркулів» з поміщиками, що велася вона силами бідноти й дуже передбачливо; коли ділили завойоване, дрібні речі високої ціни, потрапляючи до рук куркулів, безслідно зникали, а речі великі обсягом, виявляючись на подвір'ях і в хатах бідняків, правили для начальників каральних загонів найкращою вказівкою, хто злочинець. Столипін, ознайомившись з запискою, наказав: «Вислати гумориста у Сибір, якомога далі». Та гумориста вже розчавили коні пожежної команди, коли він їхав з лазні додому. Самгін вислухав розповідь, як один з анекдотів, які складаються для того, щоб ілюструвати дурість адміністраторів.

«Старовинна традиція «критично мислячих»,— думав він.— Дивно, що й цей не вільний від анекдота...»

Його ставлення до Тагільського в цей день коливалося особливо різко і втомно. Озлоблення проти гостя зотліло, не встигнувши розгорітись, неприємна думка про те, що Тагільський знайшов щось схоже між ним і собою, поступилася місцем роздумуванню: чому Тагільський умовляє переїхати до Петербурга? Він не вперше демонструє доброзичливе ставлення до мене, але — чому? Це так хвилювало, що аж промайнув намір: поставити запитання вголос, в лоб товаришеві прокурора.

Та червоненькі й мутнуваті, мабуть, п'яні очі Тагільського — недобрі очі. Короткозорість Самгіна заважала йому визначити вираз цих очей з потрібною точністю. І навіть колір їх начебто змінювався залежно від світла, як змінюється перламутр. Одначе майже завжди в них є щось гостреньке.

«Очі брехуна»,— з досадою визначив Самгін і зауважив:

— Ви сьогодні в доброму настрої.

— Помітно? — спитав Тагільський.— Але ж я взагалі людина... не з тяжкими настроями. А сьогодні радий, що це дільце буде здане в архів.

Він устав, широко розмахнувся руками, і це примусило Самгіна [згадати] іронічний вигук, що його викликають хвастощі: «Руки короткі!»

«Поводиться безцеремонно, як студент»,— далі спостерігав Самгін і зважував, а Тагільський, знову тихенько й ласкаво поляпавши себе по щоках долонями, почав крутитись по кімнаті, кажучи:

— Люблю суперечити. З дитинства привчився. Інколи, як нема кращого об'єкта, сам собі суперечу.

«Я ще не бачив, як він сміється»,— згадав Самгін, прислухаючись до лінивеньких слів.

— До добра ця звичка не доведе мене. Я вже людина скомпрометована,— висловив кілька необережних зауважень з приводу наміру Столипіна заарештувати робітників — депутатів Думи. В нашому міністерстві шукали, як би надати беззаконству забарвлення законності. Дістав догану з попередженням.

Тагільський спинився, дістав цигарку, замовк, розминаючи її пальцями.

«Видно — йому чогось треба від мене, інакше —

навіщо б він говорив одверто?» — подумав Самгін, подаючи йому сірники.

Тагільський, кивнувши головою, узяв сірники, цигарка — зламалась, він всунув її в попільницю, а сірники — до кишені собі й казав далі:

— Посланий сюди для випробування тверезості розуму і благонаміреності поведінки. Але, здається, не виправдав надій. А втім, я про це вже казав.

Підсівши до стола, знову помовчав, закурив не кваплячись.

— Думаю — подати у відставку. До вас, адвокатів, не піду, — незатишно буде мені в сонмі... професіональних лібералів, — пардон! Віддаю персвагу приватній службі. В промисловості. Де-небудь на Уралі чи за Уралом. Ви на Уралі бували?

— Ні.

— Ех, — зітхнув Тагільський і став розказувати про краси Уралу навіть з деяким запалом. Щось піддрознююче зникло з його слів і з тону, але Самгін насторожено чекав, що воно знову з'явиться. Гість дратував і стомлював ряснотою слів. Все, що він говорив, сприймалося хазяїном, як фальшиве і як передмова до чогось важливішого. Раптом виникло запитання:

«А — як би я поведився на його місці?»

Запитання було неприємне так само, як і несподіване, і Самгін зразу ж погасив його, суворо сказавши собі:

«Між нами нема нічого спільного».

А Тагільський, покурюючи, диригуючи цигаркою, розмальовуючи повітря блакитними візерунками диму, говорив:

— Корінний сибіряк примітивніший, серйозніше й успішніше захоплений справою самоствердження в житті. Толстовці й усякі інші, що каються, та взагалі базіки там — не водяться. Там розуміють, що коли основний закон буття — боротьба, то всяке я має право на безсоромність і жорстокість.

— Гм, — промовив Самгін.

— Так, так, розуміють!

Тепер, коли Тагільський перейшов від пейзажу до жанру, увага до його слів загострилася ще більше, і вона вже ставила перед собою певну мету: заперечити схожість думки, знайти і ствердити різницю.

— «Во гресех роді мя маті моя», — з неї й питаєте, —

а я повинен грішити,— чув він.— А тут ось учора Аркашка Пильников...

— Він ще тут?

— Атож. Він прибув сюди не стільки освічувати уми, як на весілля сестри своєї, курсисточки, вона вийшла заміж за сина найпершого тутешнього багатія Ідакова, Іздокова...

— Ізвекова,— поправив Самгін.

— Нехай буде так, якщо це ще гірше,— сказав Тагільський.— То ось Аркашка, після весільного бенкету, відкривав своє серце перед напівп'яним купецтвом, розгортав перед Розуваєвими тему майбутньої лекції своєї: «Релігія як регулятор поведінки». Перелічив, за доповіддю Мережковського в «Релігійно-філософському зібранні», всі гріхи Толстого проти релігії, науки, мистецтва, нагадав його заяву Льва, щоб «затягли на старому горлі його намилений зашморг», і пояснив усе це хворобою совісті. Потім висловив палке переконання, що Русь неминуче прийде до теократичної організації держави, і взагалі набалакав чорт знає чого.

Він устав, щоб встромити недокурок у попільницю, і перекинув її.

«П'яний»,— вирішив Самгін.

— Однак купці слухали його, наче він їм розказував про операції міністерства фінансів. Звичайно, подив неуків — коштує дешево, але ж — інтелігенція як злякалась, Самгін, га? — спитав він, роззявивши рота, вискаливши жовті зуби.— Я не про Аркашку, він — дурень, дурні нічого не бояться, це з казок відомо. Я взагалі про інтелігентів. Злякались. Літератори як завили, га?

Діставши годинник з кишені жилета, дивлячись на циферблат, він говорив далі ліниво:

— Достоевський вважав найхарактернішою особливістю інтелігенції — і Толстого — шалену, нестямну прямолінійність неповороткого, важкого російського розуму. Дурниця. Де вона — прямолінійність? Там, де вона є, її можна пояснити саме страхом. Злякались і — тікають прямо, «світ за очі». От і все.

Він устав, похитнувся.

— Ну, я наговорив... досить. На півроку, га? — спитав він, гучно клацнувши кришкою годинника.— Слухач ви... ідеальний! Це ви — ховаєтесь у мовчанці чи — це через презирство?

— Ви цікаво говорили,— відповів Самгін. Тагільський підійшов щільно до нього й сказав щось несподіване:

— Можливо, що я більше, ніж інші подібні, актор для себе,— інші, і серед них Гоголі, Достоевські, Толсті.

Він знову вискалив жовті зуби.

— Це — погано, я знаю. Погано, коли людина, хоч би там що, хоче подобатися сама собі, бо стривожена запитанням: чи не дурна вона? І здогадується, що коли не дурна, тоді ця гра з самою собою, для себе самої, може зробити людину ще гіршою, ніж вона є. Розумієте, яка штука?

— Не зовсім,— сказав Самгін.

Тагільський махнув рукою:

— Не вірю. Розумієте. Приїжджайте до Петербурга. Серйозно раджу. Тут — дико. Завтра виїжджаю...

Він покинув Самгіна в стані незазвано важкої втоми, змученим напруженням, в якому тримав його Тагільський. Він звалився на диван, заплющив очі і якийсь час, не думаючи ні про що, вслухався в зміст несподіваних слів — «актор для себе», «гра з самою собою». Потім, поступово й швидко відновлюючи в пам'яті все, що сказав Тагільський за три візити, Самгін спробував заспокоїти себе:

«Це — правда: він — актор. Для себе? Звичайно — ні, він актор для мене, для гри зі мною. І взагалі — з усяким, з ким ця гра цікава. Чому вона цікава зі мною?»

Перед ним майже фізично відчутно колихалася кругленька, огрядненька фігурка, рожеві кисті коротеньких рук, ласкаве погладження обличчя долонями, а обличчя — негарне, туго заповнене жиром, нерухоме. І непристойні, червоненькі оченята пияка.

«Фігура й обличчя коміка, але нічого смішного в ньому не почувається. Він — злий і не приховує цього. Він — небезпечна людина». Але, перевіривши свої враження, Самгін мусив був визнати, що йому щось подобається в цій людині.

«Я не мало зустрічав базік, інколи вони збуджували в мене почуття, близьке до заздрості. Чому я заздрив? Умінню зв'язувати всі суперечності думки в один ланцюг, освітлювати їх якимось одним своїм вогником. По суті, це насильство над волею думки і заздрість до насильства — безглузда. Та цей...» — Самгін був неприємно здивований своїм відкриттям, але що більше думав про Тагільського, то більше впевнявся, що син трактирника при-

ємний йому. «Чим? Інтелігент у першому поколінні? Любов'ю до суперечностей? Злістю? Ні. Це — не те».

Про «актора для себе», про «гру з собою» він не згадав.

З думками, які дуже непокоїли його, Самгін не звик морочитися й дуже легко відштовхував їх. Але спогади про Тагільського трималися в ньому міцно, він переглядав їх плутанину охоче й упевнявся, що від Тагільського залишилося в ньому значно більше, ніж від Лютова й інших аматорів строкатенької домашньої словесності.

Протягом найближчих днів він переконався, що справді йому не слід жити в цьому місті. Було ясно: в адвокатурі місцевій, та, здається, і в деяких обивателів підозріле й вороже ставлення до нього — збільшилось. Віталіс з ним так, начебто, скидаючи шапку, виявляли цим ласку, не заслужену ним. Один з помічників, які приходили до нього грати у вінт, відповів на його запрошення сухою відмовою. А Гудим, зустрівши його в коридорі суду, крякнув і спитав:

— Цей, прокурорчик з Петербурга, давно знайомий з вами?

— Так.

— Угу! Морозище який сьогодні!

«Ну і — чорт з тобою, старий дурню», — подумав Самгін і усміхнувся. — Мабуть, Тагільський справді насоловив їм».

До людей він ставився досить зневажливо для того, щоб не ображатися на них, але вони наполегливо показували йому, що він — зайвий у цьому місті. Особливо демонстративно орудували судейські, мало не щодня покладаючи на нього казенну оборону в дрібних карних справах і затримуючи його цивільні процеси. Все це примусило його відібрати для продажу деякий одяг, меблі, непотрібні книжки, і якось увечері, стоячи серед речей, зібраних в їдальні, засунувши руки в кишені, він у думці декламував:

Я бог таємничого світу,
Весь світ тільки в мріях моїх.

Від цих рядків самовільно спалахнули інші:

І що тут заважає
Спорудити світи,
Яких я забажаю
У мріях досягти?

Тут Самгін згадав про світ, змальований на картинах Ієроніма Босха, а тоді подумав, що Федір Сологуб — чудовий пост, але — «полонений мислитель», — він дозволив оволодіти собою одній ідеї — ідеї нікчемності й безглуздості життя.

«Цей полон думки обмежує його обдаровання, примушує повторюватись, робить його вірші занадто розумними, логічно нудними. Запишу що мою оцінку. І — треба порівняти «Бісів» Достоевського з «Дрібним бісом». Мені пора писати книжку. Я дам заголовок їй «Життя і думка». Книжки про насильство думки над життям ніхто ще не написав, — книжки про свободу життя».

Але тут Самгін нахмурився, згадавши, що Іван Карамазов радив: «Життя треба любити перше, ніж логіку».

«Спробуємо ще раз нагадати, що людина має право жити для себе, а не для майбутнього, як повчають Чехови та інші епігони літератури, — вирішив він, переходячи до кабінету. — Ще Герцен, в сорокових роках, сміявся з позитивістів, які вважають життя ступенем для майбутнього. Чехов, з його обіцянкою прекрасного життя через двісті, триста років, розвінчаний Горький з наївним твердженням, що «людина живе для кращого» й «звучить гордо», — все це проповідники тривіального позитивізму Огюста Конта. Ця теорія доросла до марксизму, свєї ще потворнішої крайності...»

Самгін здригнувся, йому здалося, що поряд з ним стоїть хтось. Та це був він сам, відображений у холодній площині дзеркала. На нього зосереджено дивилися очі мислителя, що розпливлися завдяки скельцям окулярів. Він примружив їх, очі стали нормальнішими. Скинувши окуляри й протираючи їх, він знову подумав про людей, які обіцяють створити «мир на землі і в челоуцех благовоління», потім, до речі, згадав, що хтось — Ніцше? — назвав людство «багатоголовою гідрою пошлості», сів до стола й почав записувати свої думки.

Через кілька днів він сидів у вагоні другого класу, маючи в бумажнику 383 карбованці, два чемодани з собою й один у багажі. Сидів і думав:

«Якщо в мене вкрадуть гроші або я загублю їх, — я приїду до Петербурга жебраком».

Було прикро: прожив майже сорок років, з них років з десять працював у суді, а назбирав копійки. І прикро

було, що довелося продати півсотні цінних книжок у дуже добрих оправах.

Іхав він у вагоні другого класу, пасажирів було небагато, і крізь залізний гуркіт поїзда дзвінким струмком пробивався знайомий голос Пильникова:

Світ треба виправдати весь,
Щоб можна було жити,

— чітко скандував приват-доцент, а якийсь сердитий чоловік басовито кричав:

— Що це — одеколон розлили? Дихати нема чим!

У вагоні, змінюючи один одного, гуляли запахи шинки, вакси, смаженого м'яса, за вікном, у сіруватому присмерку вечора, рухалися снігові горби, чорні дерева, трусилось якесь пруття, наче загрожуючи відшмагати поїзд, а за спиною в Самгіна, покашлюючи, люто відхаркуючись, хтось похмуро розказував:

— Одного інгуша — вбили, другого — поранили, троє інших повезли пораненого до міста, в лікарню і — зникли...

— Добродійко, — урочисто вигукував Пильников. — Все-таки, все-таки — як же ви розв'яжете питання про зміст буття? Божество чи людство?

Проти Самгіна лежав горілиць, заплющивши очі, довгоногий чоловік, з руденькою, гостренькою борідкою, лежав, засунувши руки під потилицю собі. Крик Пильникова розбудив його, він скинув ноги на підлогу, сів і, подивившись злякано блакитними очима в обличчя Самгіну, покwapливо вийшов у коридор, наче спішив на допомогу комусь.

— Розрив даю саме по цій лінії, — кричав Пильников. — Відмовляємось ми від культури духу, побудованої на релігійній, християнській основі, на користь культури, наскрізь матеріалістичної, варварської, — відмовляємось чи ні?

Якось раптом усі запахи заглушив одеколон, а мова Пильникова вкрилась надсадним кашлем і суворою, голосно сказаною фразою:

— Не шмагати, а руки рубати треба було, руки!

— Ну, все ж страху нагнали досить мотуззяними галстуками...

— А — збитки? Хто мені збитки відшкодує?

І знову сплив переможний голосок Пильникова:

— А ви впевнені у достовірності знання? Та й — до чого тут наукове знання? Наукової етики — нема, не може бути, а весь світ прагне саме етики, яку може створити тільки метафізика, атож!

«Хаос,— думав Самгін, почувуючи, що його отруюють, силоміць втискуючи йому в мозок непотрібні думки.— Хаос...»

Ще недавно йому подобалось вслухатися в розшарпаний гомін людей, він був певен, що балакучі пасажири поїздів, гості ресторанів, збагачуючи його знанням справжньої життєвої правди, насичують плоттю сухуваті системи книжних фраз. Та він уже почував себе перенасиченим, стомленим багатством знання людей, і йому здавалося, що прийшла пора міцно оформити все, що він бачив, чув, пережив, у свою, оригінальну систему. Та ось, наче вітер у кімнату, крізь щілини погано причинених вікон і дверей настирливо вривається щось уже зайве, непотрібне, але начебто незнайоме. Згадалось, як Пильников, закривши рожеве обличчя своє зеленою книжкою, читав:

«Я бачив у притулку сліпих, як ходять ці нещасні, витягнувши руки вперед, не знаючи, куди йти. Та все людство чи не є такі самі сліпці, чи не ходять вони в світі теж навпомацки?»

«Я знаю, куди йду, знаю, чого хочу»,— сказав Самгін собі.

У коридорі з'явився довгоногий чоловік з руденькою борідкою, його ніби пхала огрядна жінка, закутана сірою шаллю.

— Розумієш? — півголосом, але дуже виразно й басовито питала вона.— В самому центрі.

— Не віриться,— пробурмотів сусід Самгіна.

— Так, так! Провокатор у центрі партії. Факт!

Відіпхнувши довгого чоловіка рухом руки, вона пройшла до кінця вагона, а він похитнувся, сів напроти Самгіна і, закусивши губу, кілька секунд безтямно дивився в обличчя йому.

«Зараз почне говорити»,— подумав Самгін, але тут з'явився провідник, засвітив свічку, за вікном стало темно, загуркотіла жерсть, мабуть, хтось впустив чайник. Потім у вагоні стало тихіше, і ще виразніше зазвучав свердлярчий голосок доцента:

— Питання не в тому, як примирити індивідуальне з соціальним, в епоху, коли останнє оглушує, осліплює, об-

межу свободу зростання нашого «я»,— питання в тому, чи слід примиряти?

— Дайте сірника,— жалібно попросив сусід Самгіна в провідника; поки він незграбно закурював, Самгін, повернувшись спиною до нього, витягнувся на дивані, почувачи зле бажання заткнути рота Пильникову носовою хусточкою.

Петербург зустрів Самгіна морозним, холодно сяючим ранком. На бронзовій шапці й на товстих плечах царя Олександра виблискував іней, голка Адміралтейства здавалась розпеченою аж червоною й наче показувала на біле, зимове сонце. Кілька днів він прожив, блукаючи по музеях, вечорами сидючи в театрах, зазнаючи приємного почуття незалежності від безлічі людей, що населяють величезне місто. Картини, старовинні речі, милуючи зір строкатістю барв, вигадливістю форм, стомлювали теж приємно. Артисти в театрах говорили якісь туманні, легкі слова про любов, про життя.

«Треба шукати роботи»,— нагадував він собі і знову рухався по незчисленних залах Ермітажу, розглядаючи речі, задовольняючись тим, що бачене не ставить запитань, не вимагає відповідей, дозволяючи думати про них як завгодно або — не думати. Клим Іванович Самгін легко і втішливо думав не про мистецтво, а про життя, крізь яке він йшов, нічого не втрачаючи, а, навпаки, дедалі більше впевняючись, що його шлях не тільки правильний, а й героїчний, але він не вмів чи не хотів — може, навіть побоювався — викривати внутрішній зміст фактів, шукати в них єдності. Йому часто доводилося відчувати, що єдність, навіть схожість думки — ображає його, принижує, зводячи в ряд одноманітностей. Його життєвий особистий досвід ще не набрав оригінальної форми, але — повинен набрати. Його, Кліма Самгіна, ще в дитинстві було визнано володарем виняткових здібностей, про це він не забував, та й не міг забути, бо людей визначніших за нього — не бачив. У переважній більшості люди — це неуки, захоплені простяцькою справою живлення, розмноження і нагромадження власності, над масою цих людей і в самій масі ворущаться люди, які, взявши й освоївши ту чи іншу систему фраз, іменують себе консерваторами, лібералами, соціалістами. Вони розколюються на безліч групочок — народники, толстовці, анархісти тощо, але це, не прикрашаючи їх, робить ще дрібнішими, ще менш ціка-

вими. Увімкнути себе в будь-який ряд таких людей, сприйняти їх догматику — це означає обмежити свободу своєї думки. Самгін стояв перед вікном, курив, і роздратування, дедалі зростаючи, квапило, штовхало його кудись. За вікном дедалі рясніше падав сніг, по шибках вікна повзав синюватий дим від цигарки, лоскотав очі, подразнював ніздрі. Самгін стояв не рухаючись, чекаючи, що ось зараз народиться якась незвичайна, нова й чиста його думка, невідома нікому, з'явиться й наситить його відчуттям влади над хаосом.

«Всяка догма, звичайно, осмислена, але догматика — неминуче насильство над свободою думки. Лютов був адогматичний, але він жив у страху перед життям, і страх його вбив. Єдина людина, незалежний хазяїн самої себе, — Марина».

Та він утомився стояти, сів у крісло, і ця вільна всерозв'язуюча думка — не з'явилась, а роздратування залишилося в усій силі й змусило його поїхати до Варвари.

Крізь холодне, біле місиво снігу, заповнене глухуватим вологим [цоканням] кінських підків і шарудінням гуми коліс по дереву торців, їхали поволі, довго, мокрі сніжинки прилипали до скелець окулярів і шкіри шік, — все це не заспокоювало.

«Якого дідька їду? Безглуздо...»

Та він збентежився, коли Варвара, вставши з крісла, похитнулася і, схопившись за спинку, злякано, кволим голосом заговорила:

— Ні, ні, не підходь! Сядь — там, далі, я боюсь заразити тебе. В мене — інфлюєнца... чи щось таке.

Він спитав про температуру, про доктора, сказав кілька звичайних у таких випадках — утішливих слів, придивився до обличчя Варвари й вирішив:

«Так, дуже хвора». Обличчя, в червоних плямах, здавалося обпеченим, зеленуваті очі блищали неприємно, голос звучав підвищено верескливо й начебто тривожно, сухуватий кашель супроводжувався свистом.

— Ось усе чай п'ю, — говорила вона, сховавши <обличчя> за самоваром. — Нехай кипить вода, а не кров. Я, знаєш, боягузка, захворівши — боюся, що вмру. Яке огидне, не російське слово — умру.

— Ти — здорова людина, — сказав Самгін.

— Ні, — відказала вона. — Я — нездорова, давно. Професор-гінеколог сказав, що мене прив'язує до життя надірвана нитка. Аборт — не минає без сліду, сказав він.

«Почнетесь перегляд минулого»,— неприязно подумав Самгін і, не спитавши дозволу, закурив цигарку, а Варвара, простягнувши руку, сказала:

— І мені дай.

Закуривши, вона стала кашляти частіше, але це не заважало їй говорити.

— Такий огидний, м'який, гладкий кіт, бундючний, безсердечний,— помстилася вона гінекологу, але, мабуть, вважаючи, що цього ще мало йому — додала: — толстовець, мораліст, ригорист. Мораллю Толстого користуються якесь особливі люди... Віруючі в злого й холодного бога. І дрібні шахраї, на зразок Ногайцева. Ти, будь ласка, не вір Ногайцеву — він безсовісний, жадібний і взагалі — негідник.

— Я думаю, що це правда,— погодився Клим, вона двічі кивнула головою.

— Правда, правда, я знаю...

Дедалі неприємніше було бачити її руки,— поблискуючи рожевуватим перламутром гострих, дбайливо почищених нігтів, вони безустанно й неспокійно хапали чайну ложку, щипці для цукру, чашку, шаруділи оранжовим шовком халата, без потреби поправляючи його, мацали мочки червоних вух, розкошлане волосся на голові. І це так опанувало увагу Самгіна, що він не дивився в обличчя жінці.

— Яке жахливе місто! У Москві все таке просте... І — тепле. Охотний ряд, Художній театр, Воробйові гори... На Москву можна подивитися здаля, я не знаю, чи можна бачити Петербург з висоти, чи дозволяє він це? Такий плоский, величезний, кам'яний... Знаєш,— Стратонов сказав: «Ми, політики, хочемо зробити дерев'яну Росію кам'яною».

«Що вона — марить?» — подумав Самгін, озиратись, оглядаючи маленьку неприбрану кімнату, обвішану товстими драпіровками; в ній стояв такий сильний запах аптеки, що дим тютюну не заглушав його.

— Ніде, я думаю, людина не відчуває себе так самотньо, як тут,— покvapливо говорила жінка.— Ах, Климе, яке ж це тяжке почуття — самотність! Революція страшенно загострила й підсилила в людях свідомість самотності... І багато хто від цього зробився звіром. Як це — ті, що грабують на війні?.. Після боїв?

— Мародери,— підказав Самгін.

— Еге, ось такі — мародери...

— Ти говорила про це,— нагадав він.

— Це жахливо, Кліме...— свистячим шепотом сказала вона.

«Серйозно хвора,— з тривогою думав він, стежачи за судорожними рухами її рук.— Наче падає або тоне»,— порівняв він, і це порівняння ще більше підсилило його тривогу. А Варвара говорила дедалі невиразніше:

— Ти, звичайно, знаєш— я захоплювалась Стратоновим.

— Ні, не знав,— відгукнувся Самгін і зразу ж збачнував, що не треба було казати цього. Та— що-небудь треба ж говорити?

— Це ти— з делікатності,— сказала Варвара, задихаючись.— Ох, яка підла, груба тварина Стратонов... Каменяр. Мерзотник... Для багатих молодичь... А ти— з гордоців. Ти— такий чистий, чесний. В тебе є мужність... не погоджуватися з життям...

Вона раптом замовкла. Самгін підвівся, глянув на неї і зразу ж злякано випрямився,— фігура жінки втратила природні обриси, розпливлася в кріслі, голова безсило звисла на груди, було видно напівзаплющене око, дивно потемніла щока, одна рука лежала на колінах, друга звисла через ручку крісла.

Перша думка, яку підказав Самгіну переляк: «Треба піти»,— друга: «Покликати доктора!»

Він вибіг у коридор, знайшов служника, спитав: чи нема в гостиниці доктора? Виявилося— є: в 32 номері, доктор Макаров, сьогодні приїхав з-за кордону.

— Покличте його.

— Вони— вийшли.

— Подзвоніть до іншого— негайно!

Добре вихований чоловік з маленькою головою без волосся, спинивши Самгіна, півголосом запропонував викликати карету «Швидкої допомоги».

— Погодьтеся— незручно! Може, що-небудь заразне.

— Так, звичайно! Так, так,— погодився Самгін і, вернувшись до Варвари, побачив: вона сидить на підлозі, втираючись в неї руками, притулившись спиною до сидіння крісла й високо закинувши голову.

— Хотіла встати та й упала,— заговорила вона слабеньким голосом, з очей у неї текли сльози, губи тремтіли. Самгін підняв її, вклав на постіль, сів поруч і, поглажуючи долоню її, старався не дивитися в обличчя їй, подитячому зворушливе й начебто провинне.

— Мені погано, Климе,— тихенько й жалібно казала вона,— мені дуже погано. Задихаюсь.

— Тут — Макаров,— сказав Самгін.— Пам'ятаєш — Макарова?

Вона ствердно кивнула головою.

— Так. Красунь.

Він теж почував себе погано й принизливо. Принижувало безсилля, невміння допомогти їй, сказати якісь утішливі слова. Він усе-таки говорив:

— Не втрачай бадьорості. Сила волі допомагає краще за всі ліки.

А Варвара, жадібно хапаючи ротом повітря, бурмотіла:

— У нотаріуса Зелинського — заповіт. Я все заповіла тобі... Не сердься, Климе. Тобі — треба, друже мій. Ти — чесний. Будинок і все...

— Це — пусте,— сказав він.— Ти мовчи,— відпочинь.

— Ти продаси все. Гроші — незалежність, любий. В сумці. І в портфелі, в чемодані. Ах, боже мій!.. Невже... ні — невже я... Погаси світло над ліжком... Ріже очі.

Вона плакала й дедалі більше задихалася, а Самгін почував — йому теж тісно і важко дихати, начебто стіни кімнати зсуваються, витискуючи повітря, залишаючи тільки задушливі запахи. І час тягся так повільно, начебто хотів спинитись. В задусі, в півтемряві, напівмаячна мова Варвари ставала важчою, уривчастішою:

— Пам'ятаєш, умирав музикант? Ми сиділи в саду, і над димарем срібні струмки... повітря. Адже — тільки повітря? Так?

— Так,— тільки повітря,— підтвердив Самгін і подумав, що, може, було б краще сказати:

«Я не знаю».

— Стратонов... негідник! Ударив мене в живіт... Як візник.

У кімнату хтось зайшов, Самгін устав, виглянув з-за портьєри.

— Доктор Макаров,— сердито сказав йому дивно знайомим голосом франтувато одягнений чоловік, весь у чорному, голений, з підстриженими вусами, з обличчям військового.— Макаров,— повторив він лагідніше й усміхнувся.

«Кутузов,— догадався Самгін, мовчки, жестом руки показуючи на ліжко.— Приїхав з паспортом Макарова. Нелегальний. Добре, що я не привітався з ним».

Ввічливий чоловік, що стояв біля дверей, пробурмотів, що карета «Швидкої допомоги» зараз прибуде, і спитав:

— Ви — родич пані Самгіної?

— Муж.

— Де зволите проживати?

Клим назвав гостиницю.

Чоловік шанобливо вклонився, зник.

— От як я... потрапив! — тихенько промовив Кутузов, виходячи з-за порт'єри, примруживши праве око, потираючи долонею підборіддя.— Відмовитися — не можна: назався грибом — лізь у козуб. Це ж ваша дружина? — шепотів він.— Ось що: я ж медик не тільки за паспортом і навіть на засланні трошки практикував. Мені здається: в неї пневмонія і — крупозна, а це — не жарт. Розумієте?

І, наступаючи на Кліма, запропонував:

— Давайте умовимось: як краще — ми не знайомі?

— Так,— відповів Клим.

— Правильно. Є Макаров — ваш приятель, але це прізвище трапляється часто. До речі: теж, напевно, вже переїхав кордон, в іншому пункті. Ну, я йду. Треба б побалакати з вами, га? Ви не проти?

— Ні. Коли її повезуть.

— Чудово.

Кутузов пішов, а Самгін, прислухаючись, як Варвара, кашляючи, захлинається словами, подумав:

«Навіщо я погодився?»

— Напував вином... як повію,— чув він, підходячи до постелі.

Варвара зустріла його хрипким криком:

— Це — хто? Ти? Іди геть!

— Це — я, Клим,— сказав він, нахилиючись до неї.

Але, не впізнаючи його, тривожно мацаючи неспокійними руками груди, халат, подушки, вона повторювала, схрюкуючи:

— Геть. Звір...

Минуло ще хвилин з п'ять, перше ніж з'явилися санітари з носилками, винесли її, вона вже мовчала, і на потемнілому обличчі в неї тьмяно світилися неприємні зелені, ніби злі очі.

«Помирає,— вирішив Самгін.— Помре, звичайно»,— повторив він, коли залишився сам. Неприємно тупе слово «помре», заважаючи думати, набридало, наче осіння муха.

Його прогнав чемний, коротконогий і кругленький чоловічок, з маленькою голівкою, блискучою, як більярдна куля. Увійшовши нишком, наче кішка, він тихо виголосив коротку промову:

— По закону ми повинні сповістити поліцію, бо все може бути, а хвора залишила майно. Та ми, пробачте, навели довідку, встановили, що ви законний муж, то начебто все гаразд. Одначе, щоб міцніше було, вам слід було б подарувати помічнику пристава карбованців з п'ятдесят. Щоб не турбували, вони це люблять. І, до того ж — налякані, — час ненадійний...

У Самгіна була асигнація в сто карбованців і ще карбованців з двадцять. Він дав сто.

Тоді чоловік щасливим голосом заявив, що цей номер треба дезинфікувати, і запропонував перенести речі Варвари в інший, і якщо пан Самгін бажає ночувати тут, то це буде дуже приємно адміністрації гостиниці.

Він пішов.

«Негідник і, напевне, шпигун», — відзначив гидливо Самгін і тут-таки подумав, що вторгнення побутових епізодів у драми життя не тільки природна річ, а, перериваючи хід драматичних подій, дає змогу легше пережити їх. Потім він згадав, що цю думку вичитав у рецензії якоїсь паризької газети на якусь п'єсу, і задумався про справи практичні.

«Про що хоче говорити Кутузов? Чи слід говорити з ним? Зустріч з ним — не небезпечна. Макаров — ризикує...»

Відчинив кватирку у вікні й, ходячи по кімнаті, з цигаркою в зубах, помітив на піддзеркальнику Варварин золотий годинник, узяв його, зважив на долоні. Цього годинника подарував їй він. Коли прибиратимуть кімнату, його можуть украсти. Він поклав годинник до кишені своїх штанів. Потім, глянувши на відображене в дзеркалі заклопотане обличчя своє, відкрив сумку. В ній була пудрениця, записна книжка, флакон англійської солі, олівець від мігрені, золотий браслет, сімдесят три карбованці папірцями, ціла жменя срібла.

«Вона любила срібло, — згадав він. — Якщо вона помре, в мене не вистачить грошей поховати її».

Той факт, що Варвара заповідала йому будинок, не дуже зворушив і не здивував його, в неї не було рідні.

Заповіту їй не треба було — він, Самгін, єдиний законний спадкоємець.

Він сів, відкрив на колінах у себе невеличкий ручний чемодан, дуже гарний, з ріжками з окисованого срібла. В ньому — несесер, у сумці верхньої його кришки — дорогий портфель, у портфелі якісь папери, а в одному з його відділів дев'ять асигнацій по сто карбованців, він сунув їх у внутрішню кишеню піджака, а на їх місце поклав 73 карбованці. Все це він робив машинально, не оцінюючи: треба чи не треба робити так? Робив і думав:

«Вона не мало бачила людей, але я залишився для неї найяскравішою фігурою. Її перше кохання. Хтось сказав: «Перше кохання — не іржавіє». По суті, в мене не було досить солідних причин розривати зв'язок з нею. Стосунки загострилися... бо все навколо було загострене».

Протягом хвилини він чесно пошукав: чи нема в минулому чогось, що Варвара могла б поставити в провину йому? Але — нічого не знайшов.

Коли він закурював нову цигарку, асигнації в кишені піджака нагадали про себе сухим хрустом. Самгін оглянувся, — все навколо було неохайне, неприємне, пройняте задушливими запахами. Прийшли два коридорні і покоївка, він сказав їм, що йде до доктора, в 32-й, і, якщо подзвонять з лікарні, хай скажуть йому.

Кутузов, скинувши піджак, розстебнувши жилет, сидів за столом біля самовара, з газетою в руках, газети валялись на дивані, на підлозі; він підвівся і, розкидаючи їх ногами, легко присунув до стола важке крісло.

— Повезли? — спитав він, вдивляючись в обличчя Самгіну.— А я ось читаю вітчизняну пресу. Буйне маячіння й ліберально-інтелігентські спроби замовити зуби звірові. Істотне — столиціпські хутори і поквапність промисловців якомога швидше продати все, що хоче купити іноземний капітал. А він — не дрімає й пре навіть у текстиль, міцне московське діло. Взагалі — балаган. А ви — постаріли, Самгін.

— Вам цього не можна сказати, — відповів Самгін.

— Про мене — начальство дбає, посилало відпочити далеко на північ, чотирнадцять місяців відпочивав. Не зовсім зручно, а — дуже добре для душі. Потім ось за кордон збігав.

Говорив Кутузов півголосом, і, як завжди, в бузкових

зіницях у нього мигтіла усмішка. Грубувате обличчя без бороди здавалося ще різкішим і легко запам'ятовувалось.

— Бачили Леніна? — спитав Самгін, наливаючи собі чаю.

— Аякже.

— Що він — з тими ж думками?

— Цілком і навіть — міцніше. Старик — чудовий. Інколи з ним дуже важко погоджуватися, але — пострибавши, погоджуєшся. Він дивиться в майбутнє крізь щілину в сучасному, тільки йому відому. Вас, інтелігентів, лає дуже енергійно...

— За що?

— За меншовизм і всіх інших марок лібералізм. Тут Луначарський з Богдановим якусь ахінею створили?

— Не читав.

— Ілліч каже, що вони шліфують соціалізм буржуазною думкою, — вважаючи, що його треба облагородити.

Кутузов устав, засунувши руки в кишені, пройшов до дверей. Клим відзначив, що людина ця стала начебто стрункішою, легшою.

«Схуд. Або — від костюма».

А Кутузов, вернувшись до стола, заговорив нуднувато, без звичайного натиску:

— Питання про шляхи інтелігенції — ясне: або вона йде з капіталом, або проти нього — з робітничим класом. А її роль каталізатора в акціях і реакціях класової боротьби — марна, згубна для неї роль... Та й смішна. Марністю і, мабуть, невиразно усвідомлюваною згубністю цієї позиції Ілліч пояснює те смертне верещання й виття, на які така багата сучасна література. Правильно пояснює. Читав я дещо, — Андреева, Мережковського та інших, — чорт знає, як їм не соромно? Дитячий переляк якийсь...

Нахилившись до Самгіна й дивлячись особливо пильно, він спитав, притишивши голос:

— Слухайте-но, ви ж були повіреним у Зотової, — що це за історія з нею? Справді — вбито?

І, повторюючи короткі обережні відповіді Клима, він запитував:

— Ким? Підозривали племінника. Мотиви? Дурень. Мало для вбивці. Пригнічувала — ага! Це схоже на неї. І — що ж племінник? Умер в тюрмі, — гм...

«Вважає, що має право питати тоном судового слідчого», — подумав Самгін і сказав:

— Мені здається — отруїли його.

— Зовсім кримінальний роман. Ви — не любите таких? Я — охоче читаю Конан-Дойля. Гра логікою. Не дуже мудро, але — забавно.

Говорячи це, він м'яв пальцями підборіддя й дивився в обличчя Самгіна з тим напруженням, за яким почувается, що людина думає не про те, на що дивиться. Зіниці в нього потемніли.

— Темна історія, — тихо сказав він. — Якщо вбили, значить, комусь заважала. Дурень тут — зайвий. А буржуазія — не дурень. Але механічну роль, звичайно, міг зіграти й дурень, на те він і існує.

Самгін, скинувши окуляри, протираючи їх скельця, опустив голову.

— Я майже два роки близько знав її, — заговорив він. — Знав, та — не міг зрозуміти. Вам відомо, що вона була кормчею в хлистівському кораблі?

— Що-о? Вона? — Кутузов недбало махнув рукою й усміхнувся. — Це — провінціальна дурниця, плітка.

Він дуже здивувався, коли Самгін розказав йому про радіння, нахмурих брови, найжене волосся на голові в нього поворушилось.

— Ото — балаган, — пробурмотів він і замовк, міцно розтираючи долонями тугі щоки.

— Як про неї думаєте — кінець кінцем? — спитав Самгін.

— Насамперед — честолюбна, — не зразу відповів Кутузов. — Дуже недурна, але збудником розуму її було саме честолюбство. Здорова плоть і тому — гидлива, гидливість, мабуть, була стримуючим началом її хтивості. Дітей — не любила й не хотіла, — сказав він, наморщивши лоба, і знову помовчав. — Знаттєлюбна була, начитана. Сектантством вона дуже цікавилась, так, але я погано знаю цей рух, на мою думку — всі сектанти, крім, можливо, бігунів, тобто анархістів, — багаті мужики та й тільки. Сектанти вони до пори, поки мужики, а стаючи купцями, забувають про свої незгоди з церквою, що воює за істину, тобто — за владу. Цікавість до справ церковних їй прищепив її чоловік.

Кутузов зразу й дуже пожвавішав:

— Оце був — цікавий тип! Мужчина великої ненависті до церкви й до всякої влади. Паскаля читав по-французьки, Янсена і, заперечуючи свободу волі, доводив

що всі діяння людини для себе — наскрізь гріховні і що свобода обмежена тільки вибором гріха: воювати, торгувати, дітей робити... Вважаючи благодать божу неприступною для людини, стояв на шляху до сатанізму або цілковитої безбожності. Гаряча був людина. Договорювався, в запалі, до того, що одного разу сказав: «Бог є ворог людині, якщо розуміти його церковно».

Закуривши цигарку, він дав сірникові догоріти до кінця, попик пальці собі і, помахуючи рукою в повітрі, сказав:

— Тепер мені здається, що Марина на цих думках і збилася в хлистівство...

Але зразу ж, заперечливо струснувши головою, встав і, ходячи по кімнаті, казав далі:

— Та — ні! Хлистівство — балаган. За ним приховувалося щось інше. Хлистівство — маскування. Вона була жадібна, гроші любила. Чоловік її давав мені на потреби партії щедріше. Я дивився на нього як на кандидата в революціонери. Мав підстави. Він і про село правильно міркував, в есери не годився. Так, ось що я можу сказати про неї.

— Ви сказали значно більше про нього, — зауважив Самгін; Кутузов мовчки низав плечима, а тоді, притулившись спиною до стіни, тримаючи руки в кишенях, цигарку в зубах і кривлячись від диму, сказав:

— Була в неї безглузда ідея назбирати грошей і влаштувати десь у Сибіру щось у дусі Роберта Оуена... Фаланстер, чи що... Взагалі — балаган. Інтелігентка. Добрий, здоровий мозок, розвиток і вільне виявлення якого тісно обмежене догмами й нормами класових інтересів буржуазії. Людство діяльно організується для всесвітнього бою — для бійки, як каже Ілліч. Туреччина, Персія, Китай, Індія охоплені національним прагненням вирватися з-під залізної руки європейського капіталу. Цей останній, бачачи, чим це загрожує йому, не менш навально зміцнює свої сили, збільшує бойові промислово-технічні кадри коштом найобдарованіших робітників, роблячи з них висококваліфікованих робітників, майстрів, дрібних техніків, інженерів, адвокатів, учених, особливо — хіміків, як у Німеччині. Вміло впливаючи на інстинкт власності, на честолюбство, притягає пролетаріат інтелігентний, як дрібних акціонерів, до справи обдирання мас. Готування боротьби зі Сходом не виключає, звичайно, боротьби з пролетаріатом у себе

дома, — дев'ятсот п'ятий-шостий роки дечого навчили капіталістів. Буржуазія — не дурень, — повторив Кутузов, усміхаючись.

Говорив він, дивлячись у вікно, в густосірий присмерк за ним, на жовту, масну пляму вогню в присмерку. І говорив, ніби нагадуючи самому собі:

— Інтелігенти, особливо — наші, більш голодні, ніж у Європі, невиразно почувають трагізм грядущого, і багатьох лякає не небезпека тимчасових поразок пролетаріату, а — нещастя перемоги. Ілліч — прав. Стократно прав. Лякає ідея влади робітничого класу. І ось вони ховаються в релігійно-філософські нетрі, в хлистівство, в розпусту, к чорту. А — особливо — в примиренство різних форм і різних роду. А знаєте, Самгін, дуже добре, що у нас і самодержавство і буржуазія однаково бездарні. Але дуже погано, що багато мужиків, — закінчив він і, усміхаючись, погасив недокурок цигарки, як майстровий, об підшву чобота. А Самгін негайно й поквапливо закурив, і ця майже смішна поквапливість вимагала пояснення.

«Почне випитувати, як я думаю. Переконаватиме в можливості захоплення політичної влади робітниками...»

Слухаючи Кутузова уважно, Самгін не почував бажання заперечувати йому — але все-таки готувався до самозахисту, придумуючи гладенькі фрази:

«Людина має право думати як їй хочеться, але право вчити — вимагає підстав ясних для мене, того, кого повчають... На чому, крім інстинкту власності, можна збудити почуття власної гідності в пролетарія?.. Мислити історично можна тільки виходячи з буржуазної думки, бо це вона є родоначальницею соціалізму...»

Він приготував ще кілька фраз, але всі вони не задовольняли його, бо кожна обіцяла запалити марну, некорисну суперечку.

«Він не має сумніву в своєму праві вчити, а я не хочу чути повчань». Самгіна опановувала дедалі неприємніша тривога: він розумів, що коли розгориться суперечка, Кутузов легко викрие, оголить його байдужість до соціально-політичних питань. Він уперше назвав своє ставлення до питань цього порядку — байдужим і аж сам не повірив собі: чи так це?

І поправив здогад:

«Тимчасово зниженим...»

Кутузов, розтираючи щоки долонями, казав:

— Пренеприємно свербить шкіра. Обморозив, коли йшов із заслання. А товариш — ноги зіпсував собі.

— Ви знаєте, що Сомова — вмерла? — раптом згадав Самгін.

— Так, знаю,— відгукнувся Кутузов і, гучно кашляючи, повторив: — Знаю, авжеж...— Помовчавши кілька секунд, додав, неголосно і якимось жорстко: — Вона була з тих жінок, які йдуть у революцію через захоплення героями. З романтизму. Вона була людина морально грамотна...

— Тобто? — спитав Самгін.

Кутузов, двічі ляснувши пальцями, відповів, ніби сердячись на когось:

— Безпомилкове чуття на ворога. Розумна душа. Ви — пам'ятаєте її? Кошеня. Маленька, м'яка. І — гостре почуття гидливості до всякого негідництва. Був випадок: вирішили пробачити людині вчинок дуже поганенький, але вимушений комбінацією деяких драматичних обставин особистого характеру. «Прощати — не маєте права», — сказала вона і хоч не дуже логічно, але вперто доводила, що цей герой товариського ставлення — не заслуговує. Простили. І табір ворогів набув дуже недурного негідника.

— Вона пропонувала вбити? — зацікавлено спитав Самгін.

Кутузов усміхнувся, але не встиг відповісти: в двері постукали і потім шанобливий голосок промовив:

— Телефоном сповістили, що хвора пані... Самкіна дуже небезпечна.

Кутузов мовчки глянув на Клима, мовчки потиснув руку йому.

Клим Іванович Самгін визнав, що він повинен поїхати до лікарні, але на вулиці вирішив пройтися пішки.

Місто було пишно всіяне снігом, і освітлюваний повним місяцем сніг здавався приємно зеленуватим. Рипіли залізнi лопати двірників, шаруділи мітли, а сани візників бігли по м'якому снігу майже беззвучно. Рясне світло з вітрин і вікон магазинів, легкий, підбадьорливий морозець і все навколо робили життя вечора чистеньким, лагідно сяючим, навівало якийсь поблажливий настрій.

«Сомову він розмалював дуже суб'єктивно, — думав Самгін, але, згадавши розповідь Тагільського, перестав думати про Любашу. — Він став значно лагіднішим, Кутузов. Навіть цікавішим. Життя вміє шліфувати людей. Див-

ний день прожив я,— подумав він і не міг стримати усмішки.— Можу продати будинок і знову поїду за кордон, писатиму мемуари або — роман».

Але тут він збагнув, що йде не на ту вулицю, де лікарня, і уповільнив ходу.

«Пізно, навряд чи допустять... до хворої. І — який сенс іти до неї? Бути при акті вмирання тяжка і марна річ».

Він ішов далі і через півгодини сидів у себе в гостиниці, розбираючи папери в портфелі Варвари. Знайшов вексель Дронова на п'ятсот карбованців, ключ від сейфа, проект договору з фінською фабрикою про постачання паперу, газетні вирізки з рецензіями про якісь книжки, Варварині нотатки. Потім спустився в ресторан, повечеряв і, вернувшись до себе, роздягся, ліг у постіль з книжкою Мережковського «Не мир, а меч».

Прокинувся рано, в настрої дуже доброму, подзвонив, щоб дали кофе, але увійшов коридорний і сказав:

— Вас чекає людина з похоронної контори...

Самгін з хвилину посидів на постелі, дослухаючись, як відгукнеться в ньому звістка про смерть Варвари? Нічого не почув, скривився, невдоволений собою, докірливо питаючи когось:

«Хіба я безсердечний?»

Одягаючись, він думав:

«Бідолашна. Так рано. Так швидко».

І, думаючи словами, він намагався уявити собі порядок і кількість неприємної мороки, що чекає його. Морока почалася негайно: з'явився чоловік у чорному сюртуку, червонощокій, вусатий, з товстим шаром чорного волосся на голові, зачесане на потилицю, воно надає йому схожості з дияконом, а чорновусе обличчя нагадує про поліцейського. Огрядний, товстий, він повинен би говорити басом, а говорить високим, дзвінким тенором.

— Наше бюро було повідомлене про смерть шановної...

— Коли вона померла? — спитав Клим Іванович.

— О-пів на сьому цього ранку, і я негайно...

Самгін спинив його, сказавши, що він сьогодні о п'ятій годині має вийхати з Петербурга і що церемонія похорону повинна відбутися прискорено.

— Для бюро похоронних процесій бажання ваше — закон,— сказав чоловік, шанобливо кланяючись, і сказав про ціну церемонії.

«Дорого»,— подумав Самгін, нахмурившись, але торгуватися не став, вважаючи це принизливим для себе.

— Значить — священик не проводить, — сказав представник бюро. — Як ваша воля, — додав він.

О другій годині дня він ішов слідом за катафалком, без шапки, потираючи щоки і вуха. День був ясний, сухо морозний, гострий блиск снігу неприємно засліплював очі, дратували уколи й щипання морозу, і згадувалося темне, гостроносе обличчя Варвари, скривджено чи здивовано підведені брови, криво напіврозтулені губи. Іти було незручно й важко, сніг набивався в калози, коні, вкриті чорною попоною, ступали швидко, отруюючи повітря парою дихання й кислуватим запахом поту, хрустів сніг під колесами катафалка і під ногами чотирьох людей у циліндрах, в якихось мантиях з капюшонами, з запаленими свічками в руках. П'ятий, з хрестом у руках, ішов попереду коней. Вітер здував сніг з дахів, падав на дорогу, кружляв, здіймаючи прозорі білі вихори під ногами в людей і в коней, і знову злітав на дахи.

«Ідіоти», — сердито назвав їх Самгін, спідлоба оглядаючись. Катафалк їхав якимись порожніми вулицями, майже без магазинів у будинках, прокожних було мало, і вони начебто не звертали уваги на процесію, та все ж Самгін думав, що його самотня постать повинна викликати в людей жалюгідне враження. І не тільки жалюгідне, а, чого доброго, навіть смішне: кощаві, старі коні ставили ноги в сніг невпевнено, чорні фігури в циліндрах похитувались на біліні снігу, тяжко по снігу волоклися їх тіні, на кінцях свічок тремтіли непотрібні, безсилі язички вогнів — і самотня людина в окулярах, з невідкритою головою й розкошланим рідким волоссям на ній. Самгін догадувався, що в усьому цьому є щось надмірно, потворно похмуре, здатне викликати усмішку, як викликає її карикатура. Згадувались найнеприємніші враження: похорон Туробоева, жовтий палець Лютова, що алегорично показує на підлогу, розірваний бомбою губернатор — Самгін почував себе прикро й тоскно. Він дуже зрадів, коли його наздогнав лихач, з саней вискочив Дронов і, підійшовши до нього, сказав:

— Ви не дійдете, адже це — далеко! Ідьмо, зустрінемо на кладовищі.

Не чекаючи згоди, він узяв Самгіна під руку, посадив у санки, порадив:

— Надіньте шапку...

Лихач труснув віжками, рудий кінь навально вдерся в потік різкого холоду, Самгін зщулився і, сховавши обличчя в комір пальта, подумав сумно:

«Простуджусь».

Швидко домчали до кладовища. Дронов сказав лихачу:

— Підождеш! — Спитав Самгіна: — Змерзли? — і вилаявся: — Морозець, хай йому чорт!

Піхнувши Клима на ганок маленького одноповерхового будинку, він відчинив двері вільно, як у ресторан, в теплі окуляри в Самгіна негайно спітніли, а коли він скинув їх — перед ним опинився Ногайцев і висока, носата, чоловікоподібна дама, в котиковій шапці.

— Співчуваю широко — і теж надзвичайно засмучений, — сказав він, струшуючи руку Самгіну, а дама басовито промовила:

— Орехова, Марія, подруга Варі, майже чотири роки не бачились, зустрілися випадково, у вересні, і ось — прийшла проводити її туди, звідки не повертаються.

Вона велично відійшла в куток кімнати, прикрашеної безліччю ікон і трьома лампадами, сіла до стола, на ньому бурхливо кипів самовар, випускаючи густу пару, блищав посуд, кімнату заповнював запах оливи, здобного тіста і меду. Самгін з приємністю підсів до стола, обняв долонями гарячу склянку чаю. З стіни, крізь запітніле скло, на нього дивилося обличчя бородатого царя Олександра Третього, а під ним картинка: овечу отару пасе благообразний Христос, з довгою палицею в руці.

— Так, ось як підкрадається до нас смерть, — казав Ногайцев, гріючи спину коло кахлів голландської грубки.

— Нестерпно жалко Варю, — сказала Орехова, вмочаючи оладок у блюдечко з медом. — Чи можна було думати...

Дронов, розшукуючи щось у кишенях штанів і піджака, голосно відгукнувся:

— Про смерть думати — марна річ. Про життя — теж. Треба просто — жити, та й — більш ніяких чортів.

— Ти, Ваню, мовчи, — порадив Ногайцев.

— Це — чому?

— Ти — напідпитку, — пояснив Ногайцев. — А це, брат, не зовсім доречно в даному, надзвичайному випадку.

— Ба, — сказав Дронов. — Нічого надзвичайного —

нема. Людина вмерла. Сьогодні в цьому місті, напевно, сотні людей умруть, у Росії — сотні тисяч, у світі — мільйони. І — нікому, нікого не жалко... Ти краще спитай-но в доглядача горілки,— запропонував він.

— Оце вже непристойно — пити горілку тут,— зауважила Орехова.

Дронов, читаючи якусь записку, пробурмотів:

— Навіть і на могилах п'ють...

— А могила — далеко? — спитав Самгін. Орехова відповіла:

— На жаль,— дуже далеко, на шостій ділянці. Знаєте — така дорожнеча!

Самгін зітхнув. Він зігрівся, настроїв у нього робився лагіднішим, хмільний Дронов здавався йому симпатичнішим за Ногайцева і Орехову, але було неприємно думати, що знову треба йти по снігу, серед могил і надгробків, кудись далеко, слухати тужний спів панахиди. Та ось відчинилися двері і хтось сказав:

— Привезли.

Ногайцев одвів Самгіна набік і пошепотів йому:

— Тут почнеться отака, знаєте... пустяковина. Попи, жебраки, гробокопи, треба давати на чай і взагалі... Вам гидко буде, то ви дайте Марії Іванівні карбованців... ну, з півсотні! Вона вже розпорядиться.

Так, могила була далеко, і важко було добратися до неї доріжками, примхливо покрученими, погано очищеними від снігу. Каміння і бронза надгробків, горби снігу на могилах, пишні чепчики на хрестах випускали якийсь особливо різкий і пронизливий холод. Що далі, то нижчі, бідніші ставали хрести, і менше було їх, нарешті прийшли на місце, де майже зовсім не було хрестів і рядом одна з одною було викопано в землі чотири могили. Над п'ятою вже здіймалася довгаста купа грудок мерзлої землі брудножовтого кольору, і, наче надгробок, нерухомо стояли, опустивши голови, дві жінки: стара і молода. Коли низенький, товстий піп, у ризі, надітій поверх хутряного пальта, почав покvapливо говорити і так само поспішно почав співати дячок, жінки не поворухнулись, начебто вони замерзли. Самгін дивився на труну, на ями, на пустинну місцевість і, здригаючись, думав:

«От і мене так само...»

В лікарні, коли виносили труну, він глянув на обличчя Варвари, і тепер воно ніби плавало в нього перед очима,

сіреньке, гостроносе, зі стуленими губами,— вони стулені криво і залишають відкриту щілинку з лівого боку рота, в щілинці стирчить золота коронка нижнього різця. Так Варвара кривила губи завжди під час сварок, скрикуючи:

«Ах, облиш!»

Він уявив своє обличчя на подушці в труні—неприродно довгим і — без окулярів.

«В окулярах, здається, не ховають...»

— Так, ось що чекає всіх нас,— пробурмотіла Орехова, а Ногайцев гучно крякнув і кашлянув, оглянувся навколо і, вийнявши хусточку з кишені, сплюнув у неї...

...Це було образливо майже до сліз. Піп, струшуючи русвою гривою, виголошував:

— «Во блаженном успеніи вечний покой подаждь, господі...»

Побрязкували ланцюжки кадила, синюватий димок літав над снігом, дячок сиплувато завивав:

— «Ве-ечная па-ам'ять, ве-ечная...»

«Еге ж, от і мене отак»,— певідчійно крутилася одна й та сама думка, в одних і тих самих словах, холодних, як сухе й дзвінке морозне повітря кладовища. Потім Ногайцев довго й охоче кидав у могилу мерзлі грудки землі, а Орехова кинула одну, але — велику. Дронов стояв, засунувши шапку під пахву, руки в кишені пальта, і червоними очима дивився під ноги собі.

— Ну — гаразд, ходімо! — сказав він, штовхнувши Самгіна ліктем. Він був одягнений краще за Самгіна — і при виході з кладовища жебраки, чоловіка з десять дідів, баб, обступили його.

— К чорту! — крикнув він ї, сідаючи в санки, пробурмотів: — Терпіти не можу жебраків. Бородавки на пиці життя. А вона й без них — потвора. Правда?

Самгін не відповів. Змерзла коняка мчала назустріч морозові так, що санки і все навколо підстрибувало, грудки снігу летіли з-під копит, різкий холод бив і рвав обличчя, і цей зовнішній холод, зливаючись із внутрішнім, обезволював Самгіна. А Дронов, просунувши руку свою під лікоть йому, бурмотів:

— Скаржилася на самотність. Це останній крик моди — скаржитися на самотність. Але — в неї це був біль, а не мода.

Слово «самотність» теж начебто підстрибувало, розризалось по складах, загрожуvalo викинути з саней. Самгін

міцно притулявся до плеча Дронову й подякував йому, коли Іван сказав:

— Ідьмо до мене, чай пити.

Спинилися біля ганку двоповерхового будинку, вибігли чавунними сходами на другий поверх. Дронов, відчинивши двері своїм ключем, увіпхнув Самгіна в темне тепло, допоміг йому роздягтися, сказав:

— Наліво,— і побіг кудись у темряву.

Змерзлими руками Самгін скинув окуляри, витер скельця, оглядівся: маленька кімната, овальний стіл, диван, три крісла й півдюжини м'яких стільців малинового кольору біля стін, шафа з книжками, фісгармонія, на стіні велика репродукція з картини Франца Штука «Гріх» — гола жінка, з грубим обличчям, в обіймах у змія, товстого, як ринва, голова змія — на плечі в жінки. Над фісгармонією велика фотографія «Богатирів» Віктора Васнецова. Поряд з книжковою шафою — важка драпіровка. За двома вікнами — висока, червоноцегляна, сліпа стіна. І в кімнаті дуже міцний запах духів.

«Жонатий», — механічно подумав Самгін.

Неприємно заскреготали мідні кільця драпіровки, високо піднявши руку й смикаючи драпіровку, з'явилася жінка й сказала:

— Здрастуйте. Мене звать — Тося. Прошу вас... А, диявол!

І вона так різко смикнула драпіровку, що кільця вискнули, в повітрі звився шнур і китицею вдарив її в груди.

Самгін пройшов у кімнату трохи більшу, обставлену твердими меблями, з великим обіднім столом посередині, на столі кипів самовар. Біля буфета поралась маленька суха бабуся в чорному платті, в шовковій наколці, витягла з буфета пляшки. Стіл і кімнату освітлювали зі стелі три блакитні розетки.

— Петрівна, — сказала Тося, проходячи повз неї, і махнула рукою, наче бажаючи вдарити стареньку, але тільки показала на неї через плече великим пальцем. Старенька, тримаючи в руках по пляшці, підняла голову й кивнула нею, — обличчя в неї було гостроносе, пташине, і очі теж пташині, кругленькі, чорні.

— Сідайте, будь ласка. Дуже холодно?

— Дуже.

— Випийте горілки.

...Голос у неї низький, глухуватий, говорила вона

повільно, чи то — байдуже, чи то — ліниво. На її ставній фігурі — гладеньке, модне плаття попелястого кольору, рясне, темне волосся теж модно начесане на вуха й негарно підкреслює висоту лоба. Та й усе на обличчі в неї підкреслено: брови занадто густі, темні очі — великі й, мабуть, підмальовані, рівний гострий ніс неприємно хрящуватий, а маленький рот нафарбований занадто яскраво.

«Чудне обличчя. Невміло зроблене. Похмуре. Напевно — декадентка. І Леоніда Андреева обожує. Років з тридцять — тридцять п'ять,— обдумував Самгін. У кімнаті було тепло, кладовищенські думки тихенько танули. Самгін квапився вигнати їх з пам'яті, і йому дуже не хотілося їхати до себе, в гостиницю, побоюювався, що там ці холодні думки охоплять його з новою силою. Серед тиші кімнати заспокійливо звучав грудний голос жінки, вона, явно стараючись розважити його, говорила про дрібниці, скаржилася, що вікна квартири виходять у двір і перед ними — стіна.

— Нагадує «Стіну» Леоніда Андреева?—спитав Самгін.

— Ні. Я не люблю Андреева,—відповіла вона, тримаючи в руці чарку з коньяком.— Я все стареньких читаю — Гончарова, Тургенева, Писемського...

— Достоевського,— підказав Самгін.

— А я і його не люблю,—сказала вона так просто, що Самгін подумав: «Напевно — гімназистка, що недовчилася, третя дочка дрібного чиновника»,— подумав і спитав:

— А — Горький?

— Цей, іноді, нічого, цікавий, але теж дуже кричить. Теж, мабуть, злий. І жінок не вмів малювати. Видно, що любить, а не вмів... Одначе — що ж це Іван? Піду, гляну...

«Гарна фігура,— відзначив Самгін, дивлячись, як вона плавно зникла.— Чим привабив її Дропов?»

Вона вернулася через хвилину, з усмішкою на кольористому обличчі, але усмішка майже не змінила його, тільки рот став більшим, трохи підвелися брови, збільшивши очі. Самгін подумав, що такого кольору очі звичайно звуть оксамитними, з поволокою, а в неї вони якісь жорсткі, шліфовані, блищать металічно.

— Уявіть, він — спить! — сказала вона, знизуючи плечима.— Хотів переодягтися, але повалився на кушетку і — заснув, наче кіт. Ви, будь ласка, не думайте, що це з непошани до вас! Просто: він цілу ніч грав у карти, при-

йшов додому о десятій ранку, п'яний, хотів лягти спати, та згадав про вас, дзвонив у гостиницю, до вас, у лікарню... потім подався на кладовище.

Самгін чемно попросив її не турбуватися й заявив, що він зараз піде, але жінка, все так само не поспішаючи, заговорила, підсідаючи до стола:

— Ні, я вас не пушу, посидьте зі мною, познайомимось, може, навіть сподобаємось одне одному. Тільки — вірте: Іван дуже шанує вас, дуже високо цінить. А вам... тяжко буде самому в ці перші години, після похорону.

«Перші години»,— відзначив Клим.

— Іван казав мені, що ви давно розійшлися з дружиною, та... все-таки... не весело, коли люди вмирають.

Помовчавши, вона додала:

— Краще не думати про те, про що некорисно думати, правда?

— Так,— погодився Самгін, а вона запропонувала:

— Щоб вам було простіше зі мною, я скажу про себе: підкидьок, виховувалась у сирітському притулку, потім здали до монастирської школи, там вивчилась золотошвейної справи, < три роки жила з одним живописцем, натурщицею була, потім мене відбив у нього один письменник, та я через рік пішла від нього, служила > продавщицею в кондитерській, там познайомився зі мною Іван. Як бачите — птах невисокого льоту. Тепер ви знаєте, як триматися зі мною.

— Невеселе життя,— збентежено сказав Самгін, вона відказала:

— Ні, бувало й весело. Художник був славний чоловічок, тепер він уже — знаменитий. А письменник — погань, самолюбний, заздрісний. Він теж — відомий. Пише солоденькі оповіданнячка про нудних людей, про людей, які вірують у бога. Прикидається, що й сам теж вірує.

«Про кого це вона?» — подумав Самгін і хотів спитати, але — не встиг: витираючи рушником чашку, жінка відламала ручку в неї <і>, кинувши в мідну полоскальницю, казала далі:

— Дуже революція привчила, знаєте, до незвичайного. Вона, певна річ, злякала, але вчила, щоб кожен день приходив з незвичайним. А тепер ось звелось до того, що Столипін усе вішає, вішає людей, і всі швидко отупіли. Старенький Толстой оголосив: «Не може мовчати», вийшло

так, що й він хотів би мовчати, та вже таке в нього становище, що треба говорити, кричати...

— Це навряд чи правильно,— сказав Самгін.

— Неправильно? — спитала вона.— Ну, що ж? Я ж дуже просто розумію, грубо.

Самгін, слухаючи, вирішував: як поставитись до цієї жінки, до її біографії, не дуже схожої на сповідь?

«Навіщо це вона розказала? Дивний спосіб розважати гостя...»

А вона далі розважала його:

— Знаєте, якщо звичайна людина відчує свою злиденність — біда з нею! Починає вона грати перед вами, ламається, а для вас це — і не забавно, а тільки тяжко. Ось Ванечка в мене — звичайний, і дуже скривджений цим, і все хоче зробити що-небудь... разюче! Мільйон виграти на скачках чи в карти, царя вбити, Думу висадити в повітря, однаково — що. І всі дуже хочуть незвичайного. Ми, баби, мордочки собі фарбуємо, пудримося, ніжки, персоньки показуємо, а вам, мужчинам, доводиться незвичайне шукати в словах, у газетах, в книжках.

Це було неприємно слухати. Говорячи, вона дивилася на Самгіна так пильно, що це бентежило його, примушуючи чекати слів ще неприємніших. Та раптом змінилася, набрала іншого тону.

— Адже ось я — чому я витанцьовую себе перед вами? Швидше познайомитись хочеться. От про вас Іван розказує як про людину справді незвичайну, як про одного з таких, які мають нещастя бути розумнішими за свій час... Здається, так він сказав...

— Ну, це занадто... приємно,— відгукнувся Самгін.

— Чому ж приємно, якщо нещастя? — спитала вона.

Самгін сказав про кілька фактів особистого нещастя одиниць, які дуже багато зробили для загального добра людей, і, кажучи це, думав:

«Чудна яка! Є ознаки оригінального розуму, а разом з цим — все грубе, наївне...»

— Загальне добро,— повторила Тося.— Важко зрозуміти, як це виходить? У мене подруга, вчителька на заводі, в провінції, там у них — дифтерит, страшенно мруть дітлахи, а сироватки — нема. Тут, у місті — скільки хоч її.

— Випадковість,— сказав Самгін.— Нерозпорядливість...

Він почував бажання повторити вголос її фразу — «не-

щастя бути розумнішим за свій час», але — не зробив цього.

«Так, саме цим пояснюються багато які тяжкі долі. Як дивно, що забуваються думки, які мають вагу й значення аксіом».

Кінець кінцем було дуже приємно сидіти за столом у маленькій, затишній кімнаті, серед теплої, запашної тиші й слухати лагідний, густий голос гарної жінки. Вона була б ще кращою, якби обличчя її було рухливішим, якби темні очі її були м'якшими. Руки в неї теж гарні і дуже меткі пальці.

«Звикла зав'язувати коробки з цукерками», — догадався він і тоді подумав, що до Дронова він ставився несправедливо. Він просидів довго, слухаючи дивно одверті розповіді її про себе саму, її грубуваті міркування про людей, книжки, події.

— От — приходьте до нас, — запросила вона. — В нас збираються різні люди, є цікаві. Та й усі цікаві, якщо не заважати їм говорити про себе...

Коли він ішов, Тося, дуже міцно потиснувши руку йому гарячою рукою, сказала:

— Ось ми вже й старі знайомі...

— Уявіть, і в мене таке саме почуття, — відгукнувся він, і це була майже правда.

Решту вечора він провів у думках про цю жінку, а коли вони переривались, пам'ять показувала темне, гостре обличчя Варвари, з щільно заплющеними очима, з кривою усмішкою на губах, — нещільно стулені з правого боку, вони відкривали три неприємно білі зуби, з золотою коронкою на різці. Показувала пустинний клапоть кладовища, одягнений товстим шаром снігу, купи грудок рудої землі, дві нерухомі постаті над могилою, тільки що загорнутою.

«Скаржилася на самотність, — думав він про Варвару. — Вона не була розумнішою за свій час. А ця, Тося? Що може дати їй Дронов, крім сяких-таких умов життя?»

Він вирішив завтра ж подякувати Дронову за його співчуття, та ранком, коли він пив кофе, — Дронов сам з'явився.

— Пробач, Климе Івановичу, я вчора поведився як свиня, — почав він, струшуючи руки Самгину. — П'яний був з радості, виграв у заліску сім тисяч триста карбованців, — мені в карти щастить.

— Здається, і в коханні — теж? — приязно спитав Самгін, не звертаючи уваги на «ти».

— Інтересна Тоська? — відгукнувся Дронов, кинувши себе в крісло, аж воно зарипіло.— Дуже інтересна,— поквапливо відповів він сам собі.— Її один більшовичок обробляє, сухотний, скоро його до прабатьків віднесуть, але — чудовий! Ти тут — ненадовго чи — жити? Я приїхав кликати тебе до нас. Чого тобі самому стирчати у цій комірці?

Він дуже квапився, Дронов, і був мало схожий на ту людину, якою знав його Самгін. Він, як видно, щось утратив, щось придбав, а взагалі — виграв. Ситішим і спокійнішим стало його плоске, широконосе обличчя, не так помітно виступали вилиці, не так розшарпано бігали руді очі, тільки золоті зуби блищали ще яскравіше. Він зголив вуса. Говорив він поквапливіше, ніж раніше, але не так зухвало. Як і перше, він відмовився від кофе й попросив білого вина.

— Я, брат, знаю, що симпатії в тебе до мене нема,— але це мені не заважає...

— Про симпатії я не вмію говорити,— перепинив його Самгін.— Але ти — неправий. Я дуже зворушений твоїм ставленням...

— Гарзд,— облишмо це,— махнув рукою Дронов і говорив далі: — Там, при останньому побаченні, я сказав, що не вірю тобі. То це я — словам не вірю, не вірю, коли ти говориш чужими словами. Я все ще кручуся на одному місці, наче теля, припнуте мотузком до дерева.

Він випив цілу склянку вина, швидко втер губи хусточкою й махнув нею в повітрі, говорячи далі:

— Я могу бути багатим. Тепер — найзручніший час багатіти, як багатіють вчорашні прикажчики дурних хазяїв: Второви, Баторіни та інші. Революція зробила своє діло: струснула життя до дна. Тепер треба задовольняти і заспокоювати, тобто—нагодувати жадібних досхочу. Всіх — не нагодуеш. Столипін вирішив нагодувати краших. Я — з краших, бо — розумний. Та я — як би це сказати? Я люблю знати, і це мене... хитає. Це може занаяснити мене — розумієш? Я хочу бути багатим, але не для того, щоб народити дітей і залишити їм спадщину — мільйони. Ні, діти багатих — ідіоти. Я хочу розбагатіти, щоб показати людям, які мною командують, що я не гірший за них, а — розумніший. Але я знаю, добре знаю, що купець

живе коштом розумних людей і дужий не сам своєю силою, а тими, хто йому служить. Я мільйони на революцію дам. Сава Морозов тисячі давав, а я — Іван Дронов — сотні тисяч дам.

— Ти фантазуєш,— сказав Самгін, слухаючи його з великою цікавістю.

— Без фантазії — не можна, не проживеш. Не влаштуєш життя. Про невлаштованість життя говорили тисячі років, говорять дедалі більше, але — нічого твердо встановленого нема, крім того, що життя — безглузде. Безглузде, брат. Це всяка розумна людина знає. Може, це люди винайтакво, потворно розумні, ось як — ти...

— Спасибі за комплімент,— сказав Самгін, усміхаючись і дедалі уважніше слухаючи.

— Нема за що. Ти — потворно розумний, так я тебе бачу, здавна, з дитинства. Але — слухай, Кліме Івановичу, я не... весь почувую, що мені треба бути багатим. Іноді — навіть досить часто — мені гидко уявити себе багатим, ось такого, на коротеньких ніжках. Якби я був гарний, я вже давно був би першорядним мерзотником. Ти — віриш мені?

— Не маю права не вірити,— серйозно сказав Самгін.

— То от — скажи: революція — скінчилась чи тільки ще починається?

Самгін не поспішаючи відкрив нову коробку цигарок, узяв одну — виявилась занадто туго набитою, треба було розім'яти її, а вона лопнула в пальцях, довелось узяти другу, але ця була вогкою, як усе в Петербурзі. Роблячи все це, він подумав, що на запитання Дронова можна відповісти і так і ні, але — в обох випадках Дронов вимагатиме мотивації. Він, Самгін, не ставив перед собою запитання про долю революції, знаючи, що вона скінчилась як факт і живе тільки як спогад. Не з приємних. Самгін відчував, що запитанням Дронова він стривожений значно глибше, ніж розмовою з Кутузовим.

«Чому?»

І, висушуючи цигарку коло гарячого боку самовара, він обережно заговорив:

— Твоє запитання — запитання людини, яка хоче визначити: з ким їй іти і як далеко йти.

— Авжеж! — вигукнув Дронов, підскачовиши в кріслі. — Це особисте запитання тисяч,— додав він, смикаючи правим плечем, а потім схопився і, спираючись обома руками на стіл, нахилившись до Самгіна, став говорити півголо-

сом, ніби переказуючи таємницю: — Тисячі інтелігентів схоплено за горло необхідністю швидко вирішити саме це: з хазяями чи з робітниками? Багато хто вже вирішив, підмінивши поняття: з божеством чи з людством? Розумієш? Вирішили: з божеством! Наплювати на людство! З божеством — зручніше, відповідальність далі. Але це, брат, схоже на шахрайство, на нещирість.

Він випрямився, штовхнув стіл, махнув рукою і, сварячись кулаком, верескливо прокричав:

— Професор Захар'їн у Лівадії, в палаці, горлав і тупотів ногами на придворних за те, що вони примістили хворого царя в погану кімнату, — оце я розумію! Оце влада розуму й знання...

Цей крик згасив тривогу Самгіна, він дивився на Дронова, усміхаючись, киваючи головою, і думав:

«Ні, він залишився таким, яким був...»

Дронов втер хусточкою спітнілий лоб, червоні щоки, сів, випив вина й говорив далі тихше, навіть начебто сумно:

— Ти — усміхаєшся. Розумію, — ти десь, там, — він помахав рукою над головою в себе. — Підійсся на висоти філософські і — задоволений собою. А — згадай-но наше дитинство: тобою — захоплювались, мене — кривдили. Пам'ятаєш, як я заздрив вам, заважав гратися, шукав копійку?

— Так, я пам'ятаю. Ти дуже майстерно й наполегливо робив це.

Дронов зітхнув і похитав головою.

— Ви, діти родовитих інтелігентів, ставились до мене, демократа, вискочки... аристократично. Як американці до негра.

— Перебільшуєш.

— Можливо. Але дитячі враження чудово запам'ятовуються.

Оглядаючись навколо й запитливо дивлячись на Самгіна, Дронов сказав:

— Знаєш, Кліме Івановичу, надзвичайно багато людей принижених і зневажених. Надзвичайно багато і все більше. Вони — не за Достоевським, а начебто вже за <Марксом...> І стають дедалі розумнішими.

«Він вірить, що революція ще не скінчилась», — вирішив Самгін.

— Недавно прочитав я роман якогось Лопатіна «Чума», — нуднувато став розказувати Дронов. — Тільки

що вийшла книжка. В ній говориться, що людство — дурне, життя — нудне, що цікаве воно може бути тільки з богом, з чортом, при наявності незвичайного, невідомого, таємничого. Доводиться, що геніальні вчені та всі їх відкриття, винаходи — шкідливі, убивають уяву, змертвлюють душу, створюють плем'я самовдоволених людей, яким нібито все відомо, ясно й зрозуміло. А сюжет книжки — такий: негарний на вроду чоловік, але геніальний учений отруїв Москву чумою, думку цю навів йому п'яний студент. Москва була ізольована і майже вимерла. Випадково дізнавшись, що чуму прищеплено штучно, — вченого вбили. Ось, брат, які книжки пишуть... негарні на вроду люди.

— Так, — погодився Самгін, — видається дуже багато мотлоху.

— Мотлох? — Дронов почував потилицю. — Ні, не мотлох, бо читається тисячами людей. Я ж, як майбутній книготорговець, повинен вивчати товар, я переглядаю все, що видається — з белетристики, поезії, критики, тобто все, що одверто вибовкує настрої й наміри людей. Я вже числюся серед знавців книжки, мене Ситін улещує, і взагалі — мене помічено!

Голос його зазвучав самовдоволено, він тримав у руці порожню склянку, пригладжуючи другою рукою рудувате волосся, і стегна в нього по черзі здригалися, наче він ішов сходами.

— Тепер справу ставиться так: істину й вічну мудрість дано проклятими запитаннями Івана Карамазова. Іванов-Розумник твердить, що розв'язання цих питань не може бути зведене до норм логічних чи етичних і, значить, на щастя, неможливе. Зваж: на щастя! «Проблеми іdealізму» — читав? Там Булгаков питає: чим відрізняється людство від людини? І відповідає: якщо життя особи — безглузде, то така сама безглузда й доля людства, — здорово?

— Я мало читав останнього року, — сказав Самгін.

— Леонід Андреев, Сологуб, Лев Шестов, Булгаков, Мережковський, Брюсов і — за ними — десятки менш значних авторів твердять, що життя безглузде. Навіть — ось як.

Він вихопив з кишені записну книжку і, усміхаючись, витріщивши очі, радісно виючим тоном прочитав:

— «Людство — багатомільйонна гідра пошлості», — це Іванов-Розумник. А ось Мережковський: «Люди у великій

кількості ніколи не були такі малі й нікчемні, як у Росії дев'ятнадцятого століття». А Шестов каже так: «Особиста трагедія є єдиний шлях до суб'єктивної осмисленості існування».

Ляпнувши книжкою по долоні, він засунув її до кишені, допив рештки вина й сказав:

— У мене записано таких афоризмів штук з півтора-ста. Ціле століття доїли корову, і — ось тобі вершки! Хочу видати книжечку під титулом: «До чого прийшли ми за сто років». І — знак запитання. Заговорив я тебе? Ну — пробач.

Клим Самгін вважав потрібним залишити останнє слово за собою.

— Все це в тебе дуже однобічне, адже є інші явища, — докторально заговорив він, та Дронов, змахнувши каракульовою шапкою, перепинив його мову:

— Чехов і загальний добробут через двісті—триста років? Це він — з чемності, з жалості. Горький? Цей — кінчений, та він і не філософ, а тепер вимагають, щоб письменник філософствував. Про нього кажуть — ділок, хитрий, емігрував, хоч йому нічого не загрожувало. Втік з сутички ідеалізму з реалізмом. Ти б, Климе Івановичу, зайшов до мене увечері посидіти. У мене завжди народець буває. Сьогодні буде. Чого тобі тут самому сидіти? Га?

— Я подумаю, — сказав Самгін.

Дронов уже надів пальто, потупав ногами, назуваючи калоші, але раптом пробурмотів:

— А весь цей гамір здійснювали марксистки. Вони нагнали страху, вони! Отакий... дуже холодний вітер подув, і всі відчували себе легко одягненими. От і я — теж. Хоч жиронок у мене — є, та холод — тривожить усе-таки. Жду, — сказав він, зникаючи.

Самгін насамперед відчув багаторазово зазнане незадоволення собою: було дуже неприємно визнати, що Дронов став цікавішим, гострішим, набув уміння згущувати думки.

«Це — небезпечне вміння, але — в якійсь мірі — воно потрібне для захисту проти насильства ворожих ідей, — думав він. — Важко зрозуміти, що він визнає, що заперечує. І — чому, визнаючи одне, заперечує інше? Які люди збираються в нього? І як поводить з ним та чудна жінка?»

Ще неприємніше було переконатися, що багато які ідеї поточної літератури формують враження його, Самгіна, і що він, як завжди, спізнюється з формулюваннями.

«Мало читаю. І — неухважно читаю,— суворо закинув він собі.— Живу монологами й діалогами майже завжди».

Подумавши ще, виявив, що мало бачить людей, і вирішив: увечері — до Дронова.

Коли він прийшов, Дронова не було дома. Тося напівлежала у вітальні на широкій кушетці, під головою постільна подушка в білій наволоці, по подушці розкидано густі пасма темного волосся.

— От — приємно,— сказала вона, простягнувши Самгіну голу до плеча руку, показавши неголену пахву.— Ви— пробачте: брала ванну, вчаділа, сушу волосся. А це добрий мій друг і вчитель, Євген Васильович Юрін.

У великому шкіряному кріслі глибоко загруз якийсь чоловік, виставивши далеко від крісла гострі коліна довгих ніг.

— Пробачте, не встану,— сказав він, піднявши руку, простягаючи її. Самгін, обережно потиснувши довгі сухі пальці, побачив лисуватий череп, ніби приліплений до спинки крісла, сіре, кощаве обличчя, підняте до стелі, прикрашене такою самою борідкою, як у нього, Самгіна, і під високим лобом — дуже блискучі очі.

— Сідайте на кушетку,— запропонувала Тося, посуваючись.— Євген Васильович розповідає цікаво.

— Я думаю — досить? — спитав Юрін, закашлявся й сплюнув у синю пляшечку з металічною накривочкою, а поки він кашляв, Тося встигла погладити руку Самгіна й сказати:

— Дуже добре, що ви прийшли... Ні, розкажіть далі, Женечко...

— Так от,— слухняно почав Юрін,— у мене й склалося таке враження: робітники, які особливо любили слухати серйозну музику,— виявили себе найбільш сприятливими до всіх питань життя, і розуміється, особливо — до питань соціально-економічної політики.

Говорив він характерно безбарвним і безсилим голосом туберкульозного, тьмяно поблискували в нього зуби, як видно, штучні, дуже рівні й білі. На шиї в нього шовкове картате кашне, хоч у кімнаті — тепло.

Тося закутана в зелений бухарський халат, в неї на ногах — чорні панчохи. Самгін визначив, що під халатом

має бути сама сорочка і тому форми її тіла окреслено так різко.

«Напевно — дуже легко доступна, — вирішив він, придивляючись до її задумливо нахмуреного обличчя. — З розпущеним волоссям і обличчя, і вся вона — краща. Нагадує якусь картину. Портрет одаліски, рабині... Щось у цьому роді».

— В робітничому класі криється величезна кількість різноманітних талановитих людей, і всі вони гинуть марно, — сухо й холодно говорив Юрін. — Ось, наприклад...

Увійшло дві дами: Орехова і середнього зросту брюнетка, дуже схожа на галку, — схожість з пташкою збільшилась, коли вона, дрібно ступаючи й підстрибуючи, підскочила до Тосі, нахилилась, цілуючи її, промукала:

— М-мамочко, красуне моя.

Випрямилась, наче її вдарили в груди, й заговорила жваво, крикливо, з жахом, явно неприродним і невміло удаваним:

— Юрін? Ви? Тут? Чому? А — до Криму? Послухайте: це — самогубство! Тосю — як же це?

Тося, безцеремонно витираючи хусткою обціловане обличчя, спустила чорні ноги на підлогу й зникла, сказавши:

— Знайомтесь: Самгін — Плотникова, Марфа Миколаївна. Піду одягнуся.

Орехова солідно привіталася з нею, співчутливо дивлячись на Самгіна, потрусила йому руку й стала допомагати Юріну підвестися з крісла. Він сприйняв її допомогу мовчки і, високий, сутулий, пішов до фісгармонії, костюм на ньому був з товстого сукна, але й костюм не приховував гостроти його кощавих плечей, ліктів, колін. Плотникова поспішно розказувала Ореховій:

— Вирובה стає дедалі впливовішою при дворі, цариця від неї — в нестямі й навіть кажуть, що між ними отакі стосунки...

Вона визначила стосунки пошепки і, з жахом вигукнувши: — Подумайте! І це — цариця! — казала далі: — А в той же час у Вирубової — коханець якийсь простий сибірський мужик, богатир, велетенського зросту, вона тримає портрет його в євангелії... Ні, ви подумайте: в євангелії — портрет коханця! Чорт знає що!

— Все це, друже мій, дурниці, а от я можу сказати новину...

— Що таке, що?

— Потім скажу, коли прийдуть Дронови.

Юрін почав грати на фісгармонії щось урочисте й похмуре. Жінки, сидячи поряд, замовкли. Орехова слухала, прихильно похитуючи головою, випнувши губи, погладжуючи коліно. Плотникова, попудривши носа, з хвилину подивившись круглими очима пташки в спину музикантові, сказала тихенько:

— Це йому, напевно, шкодить... Це ж, здається, церковне, так?

З'явилася Тося в блакитному сарафані, з товстою кошою, перекинутою через плече на груди, з бусами на шії,— тепер вона схожа на фігуру з картини Маковського «Боярське весілля».

— Добре грає? — спитала вона Кліма, він мовчки нахилив голову,— фісгармонія взагалі не подобалась йому, а тепер чомусь особливо неприємно було бачити, як ця людина, приречена на близьку смерть, рухаючи руками й ногами, наче здираючись кудись, видобуває з інструмента густі, похмурі звуки.

— У нього сили нема,— тихо говорила Тося.— А ще влітку він у нас на дачі чудово грав, особливо на роялі.

— Вам дуже личить сарафан,— сказав Самгін.

— Так, личить,— підтвердила Тося, кивнувши головою, заплітаючи кінець коси вправними пальцями.— Я люблю сарафани, вони — зручні.

Вона замовкла, і крізь музику Самгін почув тиху суперечку двох дам:

— Повірте мені: Думбадзе було поранено бомбою!

— Ні. Це неправда.

— Так, так! Відірвало козирьок кашкета... і...

— Ніяких — і!

< — Ваше ім'я — Тетяна? — спитав Самгін.

— Таїсія, — > дуже тихо відповіла жінка, взявши цигарку в нього з пальців: — Та, коли мене звуть Тося, я здаюся сама собі молодшою. Мені ж уже двадцять п'ять.

Закуривши, вона говорила й далі так само тихо й дивлячись у потилицю Юріну:

— Грізна яка музика! Він завжди вибирає таку. Бетховена, Баха. Величне й грізне. Він — чудовий. І — от — хворий, умирає.

Самгін глянув в обличчя їй,— брови її суворо нахмурились, вона закусила нижню губу, можна було подумати,

що вона зараз заплаче. Самгін поквапливо спитав: чи давно вона знає Юріна?

Нуднуватим напівшепотом, вміло пускаючи в повітря кільця диму, вона сказала:

— Вісім років. Він телеграфістом був, учився на скрипку грати. Хороший такий, ласкавий, розумний. Потім його заарештували, сидів у тюрмі дев'ять місяців, вислали до Архангельська. Я навіть хотіла їхати до нього, та він утік, незабаром його знову арештували в Нижньому, звільнився вже аж у п'ятому році. В кінці шостого знову арештували. Весною звільнили через хворобу, батько клопотався, Ваня — теж. У нього був брат слюсар, потім матрос, убито в Свеаборзі. А батько був шляховим майстром, потім — підрядчиком у грабарстві, дуже багатий, літом цим — помер. Женя навіть ховати його не пішов. Його викликали сюди в справі про спадщину, але Женя каже, що навмисно затягають справу, чекають, щоб він помер.

«Чому вона так квапиться розказати про себе?» — підозріло думав Самгін.

Слухати цей шепіт під похмуре виття фісгармонії було дуже неприємно. Самгін почував у цьому поєднанні щось близьке до похмурого гумору й зітхнув полегшено, коли Юрін, переставши грати, випростав зігнуту спину й сказав:

— Це — музика Мейєрбера до трагедії Есхіла «Евменіди». На скрині її грати — не можна, та й забув я щось. А — чаю дадуть?

— Ходімо, — сказала Тося, встаючи.

Огрядна, чоловікоподібна Орехова, у важкому шерстяному платті кольору іржавого заліза, поклавши руку на плече Плотниковій, стукала пальцем по якійсь кісточці й говорила обурено:

— У «Кафе де Парі», під час мі-карем великий князь Борис Володимирович за вечерею з кокотками сидів обплутаний серпантином, і кокотки прив'язали йому до вуха пузир у вигляді свині. Ви подумайте, любя моя, це — представник царської династії, га? Ось як вони ганьблять Росію! Візьміть до уваги: це розказував Рейнбот, московський градоначальник.

— Жах, жах! — шиплячими звуками озвалась Плотникова. — Кажуть, що Балетта, коханка великого князя Олексія, коштує нам дорожче за Цусіму!

— А — що ви думаєте? І — коштує!

Юрін, ведучи Тосю під руку, пояснював їй:

— Евменіди, вони ж ерінні, богині помсти, величаві, люті богині. На зразок Марії Іванівни.

— Що, що? На зразок мене — хто? — відгукнулася Орехова тривожно, як злякана курка.

З передпокою з'явився Ногайцев, витираючи бороду хусточкою, ласкаві очі в нього променисто сяяли, за ним поважно ступав довговолосий чоловік, туго застебнутий у чорний сюртук, плоскогрудий і неприродно рівний. Ногайцев зразу ж витягнув з кишені бумажник, махнув ним і оповістив:

— Надзвичайно цікава новина!

— І в мене є! — поквапливо відгукнулася Орехова.

— А — що у вас?

— Ні, спочатку ви скажіть.

Ногайцев, сховавши бумажник за спину, спитав:

— Чому я? Перше місце — дамі!

— Ні, ні! Не в цьому випадку!

Поки вони сперечалися, чоловік у сюртуку, не згинаючись, підняв руку Тосі до свого обличчя, мовчки й довго цілував її, потім зігнув ноги прямим кутом, сів поряд з Климом, подав йому маленьку долоню, сказав півголосом:

— Антон Краснов.

Самгін, потискуючи йому руку, здивувався: він сподівався, що пальці міцні, але відчув їх м'якими, ніби позбавленими кісток.

З'явився Дронов, пропустивши поперед себе маленьку, кругленьку даму в пенсне, з рудуватими кучериками на голові, з гарненьким ляльковим обличчям. Дронов прислухався до суперечки, дістав з кишені записну книжку, навіщося підморгнув Самгину й проголосив:

— Увага!

Потім він голосно й співуче, наслідуючи диякона, почав читати:

— «О, окаянний і мерзенний російський Іудо...»

— От, от,— скрикнув Ногайцев.— І в мене це! А — у вас? — звернувся він до Орехової.

— Атож,— невесело сказала вона, кивнувши головою.

— Увага! — повторив Дронов і почав знову:

— «...Іудо, що задушив у душі своєму все святе, морально чисте й морально благородне, що повісив себе, як самогубець лютий, на сухій гілляці бундючного розуму й розбещеного таланту, що морально згнів до мозку кісток

і своїм обурливим, морально-релігійним поганим смородом заражає усю життєву атмосферу нашого інтелігентного громадянства! Анафема тобі, підлий, оскаженілий спокуснику, що отрутою пристрасного й розбещуючого твого таланту отруїв і призвів до вічної загибелі багато й багато душ нещасних і недоумкуватих співвітчизників твоїх».

Поки Дронов читав — Орехова і Ногайцев перевіряли текст по своїх записках, а ледве він скінчив — Ногайцев швидко заговорив:

— Це — з промови єпископа Гермогена про Толстого, — розумієте? Як вам?

— По-неуцьки, — знизуючи плечима, заявив Краснов: — Зверніть увагу на сполучення слів — морально-релігійний поганій сморід? Подумайте, чи дозволене таке словосполучення в караючому глаголі церкви?

Руденька дама, задерикувато струснувши кучерями, спитала тоном готовності сперечатися довго й непримиренно:

— А — якщо ересь?

— Якщо ересь злосмердюча — як вона може бути названа релігійно моральною? Сугубо по-неуцьки.

Публіка загомоніла, щиро виявляючи одно перед одним обурення з промови єпископа, але Краснов постукав чайною ложкою по столу і, коли люди замовкли, кашлянув і почав:

— Вульгарна промова безграмотного єпископа не може образити нас, не повинна хвилювати. Лев Толстой — явище найглибшого етико-соціального змісту, явище, яке все ще не дістало правильної, об'єктивної оцінки, прийнятної для більшості мислячих людей.

Він, як видно, привчив Ногайцева і жінок слухати себе, вони тихо пили чай, стараючись не стукати посудом. Юрін, закинувши голову на спинку дивана, дивився в стелю, тільки Дронов, сидячи поряд з Тосею, бурмотів:

— До Москви, неодмінно, завтра. А — ти?

— Ні. Не хочу, — сказала Тося досить голосно, наче кинувши камінь у спокійний ручай.

— У невеликій, але високо цінній брошурі Преображенського «Толстой як мислитель-мораліст» дано одинадцять визначень особи й проповіді шановного й знаменитого письменника, — говорив Краснов, дрімотно прикривши очі, а Самгін, скоса стежачи за його обличчям, думав:

«Мабуть, він тому так напружено прямо тримається і

такий туго одягнений, що весь м'який, дряблий, як його химерні руки».

Чорне сукно сюртука й білий, високий, накрохмалений комір дуже невигідно для Краснова підкреслювали сірий тон шкіри його щік, волосся на щоках лежало гладенько, безсило, кінцями донизу, так само й на верхній губі, на підборідді воно з'єднувалося в невеликий клинець, і це надавало обличчю химерного вигляду: начебто все воно стікало донизу. Лоб покреслений поздовжніми зморшками, довге волосся на голові м'яке, лежить щільно й тому здається густим, але крізь нього просвічує шкіра. Очі — невидні, стомлено прикриті верхніми повіками, ніс — якийсь не-вдалий, занадто й похмуро довгий.

«Напевно, йому вже понад сорок»,— визначив Самгін, слухаючи, як Краснов перелічує:

— Пантеїст, атеїст, раціоналіст-деїст, свідомий брехун, що відіграє роль російського Ренана чи Штрауса, найви-значніший мислитель нашого часу, жалюгідний діалектик і так далі і так далі і, нарешті, навіть проповідник моралі егоїзму, в якій є й епікурейські і грубо утилітарні мотиви, і соціалістичні і комуністичні тенденції,— на останньому особливо наполягають професори: Гусев, Козлов, Юрій Ніколаєв, мислителі поважні.

— І все — дурниця,— сказав Юрін, безцеремонно по-зіхнувши.— Дурниця і пустослів'я,— додав він, а Тося недбало спитала промовця:

— Чаю хочете?

Заговорили всі зразу, не слухаючи одно одного, а ніби намагаючись вдертися в прорив нудної промови, дружно бажуючи засипати її й пам'ять про неї своїми словами. Руденька заявила:

— В мене є сумнів, що промову Гермогена записано правильно...

— Певне джерело, певне,— кричала Орехова, притуплюючи ногою.

Плотникова, стоячи з чашкою чаю в руці, казала Краснову:

— Анархіст-комуніст — ви забули нагадати! А це найкраще, що сказано про нього.

Ногайцев ласкаво умовляв Юріна:

— Ні-і, ви надзвичайно гостро! Адже треба зрозуміти, визначити, з нами він чи проти?

— З ким,— з нами? — питав Юрін. А Дронов, витя-

гаючи з буфета пляшки і тарілки з закусками, ставив їх на стіл, гримотів посудом.

— Ось так завжди й сперечаються,— сказала Тося, усміхаючись до Самгіна.— Ви — не любите сперечатись?

— Ні,— сказав він, жінка схвально кивнула головою:

— Це — добре. А Женя — любить, хоч йому це шкодить.

Хмара синюватого диму гоїдалася над столом.

— Завтра їду до Москви, — сказав Дронов Самгіну.— Чи нема доручень? Сам їдеш? Завтра? Значить, разом!

— Треба протестувати,— кричала руда, а Плотникова запропонувала:

— Надіслати промову Гермогена в Європу...

— Любий мій,— умовляв Ногайцев, притуляючи руку до серця.— Пишуть багато! Філософи, літератори. Гоголь злякався російської тройки, закричав... як це? Куди ти пориваєшся тощо. А — ніякої тройки й не було за його часу. І ніхто нікуди не поривався, крім петрашевців, які хотіли повторити декабристів. А що ж таке декабристи? Адже, з вашого погляду, вони феодали. Адже вони... коміки, між нами кажучи.

Юрін скрикував хрипко:

— Ви самі — комік...

— Авжеж,— з вашого погляду люди або падлюки, або дурні,— благодушним тоном сказав Ногайцев, але жовті очі в нього фосфорично спалахнули і борода на вилицях наїжилась. До нього підкотився Дронов з пляшкою в руці, на шийці пляшки догори дном стирчала й побрязкувала склянка.

— Ходімо, ходімо,— сказав він, підхопивши Ногайцева під руку й повів до вітальні. Там вони, руденька дама й Орехова, сіли грати в карти, а Краснов, тихенько похитуючи головою, запнувши очі віями, сказав Тосі:

— Люди, мила Таїсіє Романівно, поділяються на дітей віку і дітей світу. Перші захоплені тим, що видиме й нібито існує, а другі, осяяні світлом внутрішнім, шукають града невидимого...

— От яка в нас компанія,— перепинила його Тося, наливаючи червоного вина в склянки.— Цікава?

— Так, дуже,— люб'язно відповів Самгін, а Юрін пробурмотів [щось], простягаючи руку за склянкою.

— Ну — як? Читаєте книжку Дюпреля? — спитав Краснов. Тося, нахмурившись, відповіла:

— Пробую. Дуже важко розуміти.

— Це «Філософію містики» — чи що? — спитав Юрін і, не чекаючи відповіді, казав далі:

— Не читай, Тосю, нісенітна філософія.

— Доведіть, — запропонував Краснов, але Тося дуже суворо попросила:

— Ні, будь ласка, не треба сперечатись! Ви, Антоне Петровичу, краще розкажіть про королеву.

Краснов, покійно нахиливши голову, потер лоба долонею, заговорив:

— Шведська королева Ульріка-Елеонора померла в замському своєму замку й лежала в труні. Опівдні з Стокгольма приїхала подруга її, графиня Стенбок-Фермор, і начальник варти провів її до труни. А що вона дуже довго не поверталася звідти, начальник варти і офіцери відчинили двері, і — що ж постало перед очима в них?

У вітальні люди голосно назначали:

— Чирва.

— Бубонці, — вигукував Ногайцев.

— Королева сиділа в труні, обіймаючи графиню. Злякана варта зачинила двері. Знали, що графиня Стенбок теж небезпечно хвора. Послали гінця в замок до неї, і — виявилось, що вона померла саме в ту хвилину, коли її бачили в обіймах покійної королеви.

— Ясно! — сказав Юрін. — Варта була п'яна, як хлющ.

Краснов розказав про королеву півголосом і з такими придиханнями, начебто йому було важко говорити. Це було так поважно й так неприємно, що Самгін, протестуючи, низав плечима. Потім він подумав:

«Руки в нього зовсім не дряблі».

Так, у Краснова руки були химерні, вони весь час, безперервно, по-змійному гнучко рухались, начебто не маючи кісток від плечей до пальців. Рухались ніби нерішуче, сліпо, але пальці чіпко й безпомилково ловили все, що їм треба було: склянку вина, бісквіт, чайну ложку. Рухи цих рук значно підсилювали неприємне враження розповіді. На слова Юріна Краснов не звернув уваги, похитуючи склянку, дивлячись невидимими очима на гру вогню в червоному вині, він розповідав все так само півголосом, через силу:

— Про подію цю складено протокол і підписано його всіма, хто бачив її. У нас про неї опубліковано в «Историческом и статистическом журнале» за 1815 рік.

— Знайшли місце, де нісенітницю друкувати,— вставив Юрін, покашлюючи й посьорбуючи вино, а Тося, усміхаючись, сказала:

— Я дуже люблю усе таке. Читати — не люблю, а слухати ладна завжди. Я — страх люблю. Приємно, коли мурахи під шкірою бігають. Ну, ще що-небудь розкажіть.

— Охоче,— погодився Краснов.

— Без трьох,— сердито, басом сказала Орехова.

— А — навіщо ходили з дами пікової? — докорив її Ногайцев.

— Іван Прашов, офіцер, учасник приборкання поляків в 1831 році, мав денщика Івана Середу. Отой Середя, бувши смертельно поранений, попросив Прашова переслати його, Середи, домашнім три червінці. Офіцер сказав, що пошле й навіть додасть за вірну службу, але запропонував Середі: «Прийди з того світу в день, коли я повинен буду вмерти». — «Слухаю, ваше благородіє», — сказав солдат та й помер.

— А в мене — десятка, хо-хо! — радісно виголосив Дронов.

— Через тридцять років Прашов з дружиною, дочкою й женихом її сиділи вночі в саду своєму. Загавкав собака, кинувся в куші. Прашов — за ним та й бачить: стоїть у куцах Середя, віддаючи йому честь. «Що, Середо, настав день смерті моєї?» — «Так точно, ваше благородіє!»

— Оце — дисципліна! — захоплено сказав Юрін, але іронічний вигук його не перервав наполегливого плину розповіді:

— Прашов висповідався, запричастився, зробив усі розпорядження, а ранком йому до ніг кинулася дружина кухаря, його кріпачка, за нею гнався [кухар] з ножом у руках. Він вгородив ножа не в дружину, а в живіт Прашову, від чого той негайно й помер.

— Страшно жити, Тосю! — скрикнув Юрін.

— Страшно — слухати, а жити... жити не страшно,— відповіла вона, починаючи прибирати чайний посуд зі стола.

У вітальні Ногайцев голосно, тоскно скаржився:

— Це не гра, а — карна справа. Зрадництво.

Дронов — реготав, а руда дама заходилася дзвінким сміхом, і журливо мимрила Орехова.

— Ви, пане Юрін, все іронізуєте,— заговорив Краснов,

пересуваючи Тосі вимиті чашки.— Я, як видно, здаюсь вам ідіотом...

— Діагноз приблизно правильний.

— Ось бачите, вам уже хочеться образити мене...

— Тим, що я вважаю ваше самовизначення правильним? — спитав Юрін.

— Ага, ви вже відкинули слово приблизно!

Самгін скривився, думаючи:

«Здається, почнуть сваритись».

І справді, Краснов заговорив голосом підвищеним і шиплячим, ніби втягаючи повітря крізь зуби.

— Вам, людині небезпечно, невидужно хворій, слід було б...

— Померти,— докінчив Юрін.— Я й помру, заждіть трошки. Та моя хвороба і смерть — моя особиста справа, сугубо, вузько особиста й нікому шкоди вона не завдасть. А от ви — шкідлива... особа. Як згадаєш, що ви професор — отруюєте молодь, фабрикуючи з неї попів...— Юрін подумав і сказав прохально, з гумором: — Дуже хочеться, щоб ви померли раніше за мене, сьогодні б! Зараз...

— Убийте,— запропонував Краснов, повільно, начебто через силу випрямивши шию, піднявши обличчя. Голубувато блиснули вузькі очі.

— Сили нема,— відповів Юрін.

Тримаючи в руках самовар, Тося сказала неголосно:

— Ви — що? Збожеволіли? Прошу припинити ці... жарти. Тобі, Женю, шкодить сердитися, вина п'єш ти багато. Та й куриш.

Самгін, поправивши окуляри, глянув на неї здивовано, він не сподівався, що ця жінка здатна говорити таким грубо владним тоном. Ще дивніше було, що її послухали, Краснов навіть попросив:

— Пробачте...

— Краще допоможіть-но мені стола накрити, вечеряти пора. Картярі, ви — скоро?

Поставивши самовар на столик поряд з буфетом, розкладаючи серветки, вона звернулася до Самгіна:

— Одні грають у карти, інші словами, а ви — мовчите, наче іноземець. А обличчя у вас — звичайне, і людина ви, мабуть, суха, гаряча, вперта — правда?

— Не знаю. Я ще не пізнав самого себе,— несподівано промовив Самгін, і йому здалося, що він сказав правду.

— Наче іноземець,— повторила Тося.— Бувало в кондитерській у нас кофе п'ють, балакають, сміються, а де-небудь у кутку сидить англієць і всіх зневажає.

— Я далекий від цього,— сказав Клим, а вона сказала:

— От уже не люблю англійців! Такі... індики! — І гукнула до вітальні:

— Картярі, ви — скоро?

Картярі з'явилися, поділені на зраділих і засмучених. Радість сяяла на обличчі в Дронова і в очах поважно надутого обличчя Орехової,— руденька дама нервово знизувала плечем, Ногайцев, засунувши руки в кишені, дивився на стелю. Вечеряли миролюбно, захоплюючись смаком сига і величезної індички, порівнювали гастрономічні багатства Милютіних крамниць з багатствами Охотного ряду, і всі, крім Орехової, погодилися, що в Москві їдять краще, різноманітніше. Краснов, сидячи проти Ногайцева, почав був говорити про те, що безперервне зростання розуму людей поширює їх смак до земних благ і тим самим збільшує кількість страждань, зовсім не сприяючи поглибленню змісту буття.

— Істина буддизму в аксіомі: всяке існування є страждання, але в страждання воно перетворюється завдяки бажанню. Безперервне зростання страждань завдяки зростанню бажань, і, нарешті, смерть — переконають людину в ілюзорності її прагнення досягти особистого блага.

— Ні, вже про смерть, будь ласка, не треба,— суворо заявила Тося,— Дронов підтримав її:

— Я — теж проти. К чорту!

— Жєня правильно сказав: смерть — особиста справа кожного.

— Одначе, хоч і особиста,— почав був Ногайцев, та, коли Тося вп'ялася в нього своїми темними очима, він змінив тон і швидко заговорив:

— А, знаєте, ходить чутка, що в есерів не все гаразд.

— У головах? — спитав Юрін.

— В партії, в центрі,— пояснив Дронов, як видно не зрозумівши іронії запитання чи не бажаючи зрозуміти.— Чутка ця — не молода.

— Нібито останні арешти — наслідок провокації...

Краснов повідомив, що в Петербурзі з'явився царицинський бунтівник ієромонах Іліодор, викликаний Распутіним, і що Вирубова відрекомендувала ієромонаха цариці.

— Діла домашні, сімейні діла,— промовив Ногайцев, а Дронов — сказав дотеп:

— Монах для дами — смачніший за копченого сига...

— Ох, Ванечко,— зітхнула Тося.

Стежачи, як їсть Краснов, як швидко і впевнено його гнучкі руки знаходять кращі шматки їжі, Самгін подумав: «Цей завжди буде ситий».

Струснувши кучерями, дзвінко заговорила руденька дама:

— Жах, як багато подій у нашій країні! — почала вона, зітхаючи, вирячивши синюваті круглі очі, і обличчя в неї від цього зробилося ще більше ляльковим.—Завжди так було, і — я не знаю: коли це скінчиться? Все події, події, про все інтелігентна людина повинна думати. Селянські і студентські бунти, терор, японська війна, терор, повстання у флоті, знову терор, 9 Січня, революція, Державна дума, і все-таки терор! Кінець кінцем — страшно вийти на вулицю. Я зовсім розгублююсь! Чим же це скінчиться?

Юрін, усміхаючись, прошепотів до Тосі щось, вона, посарившись на нього пальцем, сказала:

— Не треба! Не пустуй.

Всі мовчали. Самгін подумав, що ця жінка говорить іронічно, але придивився до її обличчя й побачив, що на очах у неї сльози і губи здригаються.

«Напилась»,— вирішив він, а руденька вела далі ще тривожніше, протестуючи:

— У Франції, в Англії інтелігенція може не займатися політикою, якщо вона не хоче цього, а ми — повинні! Кожен з нас мусить думати про все, що робиться в країні. Чому — мусить?

Вона тихенько схлипнула, Орехова, глядячи їй плече, задушевно, басом порадила їй:

— Не хвилюйтесь, любя Анно Захарівно, — вам це шкодить.

— Так хочеться порядку, спокою,—нервозно скрикнула Анна Захарівна, втираючи очі маленькою хусточкою.

Самгін подивився на неї неприязно й думаючи: «Як грубо можна перекрутити дуже цінну думку!»

Примирливо заговорив Краснов:

— В нашій волі відійти від зла й творити благо. Серед хаотичних думок Льва Толстого є одна по-християнськи правильна: зречися себе і темних справ світу цього! Візьми в руки плуга і, не озираючись, іди, працюй на борозні, од-

веденій тобі долею. Наш хлібороб, годувальник наш, покірно йде...

Його не слухали. Орехова і руденька, вставши з-за стола, прощалися з Тосею, підвівся й Ногайцев. Дронов сказав Самгину:

— Значить — їдемо?

Ідучи додому вулицями, приємно освітленими місяцем, вдихаючи гостре, але відсвіжуюче повітря, Самгін внутрішньо усміхався. Він був задоволений. Він згадував зібрання на кулеб'яках Анфиміївни в Хрисанфа і все, що спостерігав він до Московського повстання, — згадував і бачив, як різко змінилися теми суперечок, інтереси, як одверто говорять про те, що раніше замовчувалось.

«Звичайно, це — інші люди, — нагадав він собі, але зразу ж подумав: — Одначе з якогось боку вони, мабуть, цікавіші. Чим? Ближчі до буденного життя?»

Не розв'язуючи цього питання, він виявив, [що] було приємно почувати себе найрозумнішим серед цих людей. Неприємна тільки істерична вихватка тієї дурної рудої ляльки.

«Яка дурна».

Взагалі, чуйно прислухаючись до себе, Самгін ладен був визнати, що, здається, ніколи ще він не чував себе так бадьоро й упевнено. Його основним настроєм був настрій самооборони, і він далеко не завжди одверто ставив перед собою деякі гострі питання, здатні знизити його самооцінку. Та цього разу він спитав себе:

«Невже це тому, що я, одержавши спадщину, став незалежною людиною? Тимчасово незалежною», — додав він, згадавши, що цінність спадщини невідома йому. Та це запитання чомусь не вимагало розв'язання, можливо, тому, що в пам'яті постала фігура Тосі, її бюст, войовничо піднятий сарафаном. Самгін був у тому році, коли в багатьох мужчин і жінок великого сексуального досвіду нормальний, біологічний потяг стає фізіологічною цікавістю, яка набирає характеру наполегливого бажання дізнатися, чим той чи та не схожі на цього чи цю. В подібних випадках пам'ять і уява, з'єднуючись, можуть на декого діяти так само тиранічно, як і палке кохання. Та Мессаліна, напевно, недовго задовольняла б цікавість дон-Жуана, так само, як і він її цікавість. Тося здавалася Самгину спокусливою й легко доступною. Він думав про неї з приємністю і, маляючи її роздягнутою, уявляв схожою на Марину, якою

бачив її після «радіння». Вона все ще залишалася мозолем його мозку, одним з найприкріших моментів життя і, ночами, нерідко заважала йому заснути. До того ж з деякого часу він, як засіб, що відвертає від неприємних вражень, звик читати куплені в Парижі книжки, які, зосереджуючи увагу на грі хтивості, легко припиняли марну й утомну метушню дрібних думок.

Весь наступний день Самгін прожив самотньо все в тому самому бадьорому настрої, поблажливо роздумуючи про Дронова та його знайомих. За вікном бурхливо кружляла, завивала й свистіла хуртовина, кидаючи в шибки снігом, зрідка в білих вихорах з'являвся, зникав великий, чорний бородатий цар, на товстому, нерухомому коні, він стримував коня, ніби втративши дорогу, не знаючи, куди їхати. Самгін, покурюючи, ходив, сидів, лежав і, наче граючи в шахи, розставляв фігури знайомих людей, стараючись знайти в них схожість. Спочатку він одвів набік групу людей найменш цікавих і найбільш неприємних йому. Це були люди, обмежені певною системою фраз, їх очолював Кутузов, і задалегідь можна було знати, що кожен з них скаже з того чи іншого даного приводу.

«Пропаші люди, не здатні до дальшого зростання.— Попи соціалістичної церкви,— назвав він їх.— Забули, що соціалізм видуманий буржуазією і є похідним від злиденної фантастики християнства. Проповідники класової боротьби й абсолютно неможливої диктатури пролетаріату, всіяко безграмотного. Я — не заперечую соціалізму в тій формі, як його зрозуміли німці. В Німеччині він — природний для буржуазної культури крок уперед. Там він — історично зрозумілий. А в нас? У країні, де можливі Разін, Пугачов, аграрні погроми, Московське повстання... Безумство. Авантюризм честолюбців, яким нема чого втрачати...»

Він сам був щиро здивований різкістю й визначеністю цієї оцінки, він ніколи ще не думав у такому тоні, і це зразу піднесло, випрямило його. Глянувши в дзеркало, він побачив, що змочене волосся, висохши, лежить гладенько і цим виявляє, як мало його і яке воно стало рідке. Він узяв щітку, старанно розпушив його, але й пишніше, воно все-таки примусило його подумати:

«Скоро буду лисим».

Це було дуже неприємно.

Тримавши в одній руці щітку, пригладжуючи пальцями другої сивуваті скроні, він хвилини зо дві суворо розгля-

дав обличчя своє, ні про що не думаючи, прислухаючись до себе. Обличчя здавалося йому значним і розумним. Трохи сухувате, але тонке обличчя людини, яка не боїться мислити вільно й органічно ворожа всякому насильству над незалежною думкою, всім спробам обмежити її.

«Ін-те-лі-гент,— в думці з пошаною назвав він себе.— Нова сила історії, сила, яка ще недосить усвідомила своє значення і спрямовання». Потім зчесав гребінцем зі щітки волосся, що випало, зібгав його жмутком, поклав у попільницю, запалив сірника, а коли волосся, затріщавши, згоріло — зітхнув. Після цього, трохи прохолодженій своєю жертвою часу, він знову почав з'єднувати людей за ознаками схожості вдач. Дронова він поставив поряд з Митрофановим. Потім приєднав до них Тагільського. Подумавши,— додав до них четвертого — Макарова, але зразу ж зрозумів, що це — недобре, невдало.

«До них треба Лютова. І Бердникова. Так, саме тварюку Бердникова».

Але важка туша Бердникова з'явилася в грі Самгіна ведмедем з казки про те, як маленькі звірки оселилися, щоб по-товариському жити, в черепі коня, та прийшов ведмідь, спитав — хто там, у черепі, живе? — і коли звірки назвали себе, він сказав: «А я всіх вас душиш»,— сів на череп і роздушив його разом з пожилцями.

Неприємний, принизливий спогад про строкате, цинічне базікання Бердникова досадно сплутав розстановку фігур, зробив гру нецікавою. Та й самі по собі фігури ці, при наявності чималої дрібної схожості в думках і словах, мали тільки одно велике і ясне — непевність намірів.

«На чому намагаються зміцнити себе Макаров, Тагільський? Чого хочуть? Чому Лютов давав гроші есерам? Чим йому заважало жити самодержавство?»

За вікном, у сніговій бурі, підстрибував на нерухомому коні чорний, бородатий цар у шапці поліцейського, цар — нічим, ніяк не схожий на іншого, який навально мчав на Сенатській площі, топчучи копитами шаленого коня змію.

Самгін відійшов від вікна, ліг на диван і став думати про жінок, про Тосю, Марину. А ввечері, в купе вагона, він відпочивав від себе, слухаючи безперервну, збуджену мову Івана Матвійовича Дронова. Дронов сидів проти нього, тримаючи в руці склянку білого вина, пляшку було затиснуто в нього між коліними, долонею правої руки він розтирав неголене підборіддя, щоки, і Самгін у здавалося, що

навіть крізь залізний шум під ногами він чує тріскотіння жорсткого волосся.

— Розумієш, яка штука,— півголосом поквапливо говорив Дронов, його вилицювате обличчя кривилось, очі, як і вперше, неспокійно бігали, заглядаючи у вікно, в темряву, розривану іскрами й вогнями, в обличчя Самгіну, в склянку.— Не хочеться пошитись у дурні. Життя — чорт його знає — раптом начебто постаріло, зморщилось, а разом з цим почалося в ньому щось судорожне, отака, знаєш, поспішність... хапай, хлопці! Ну, в промисловості, в торгівлі це — природно, тут — як марксисти вчать — або фабрикуй жебраків, або сам жебраком будеш. А — жебрацтво хоч і національне ремесло, але — не з приємних, зростання гордості — не сприяє. А «людина — це звучить гордо», і вона, чорт, хоче бути гордою. Ну, розумієш...

Закинувши голову, він вилив вино в рот, облив підборіддя, груди, поставив склянку на столик і, розв'язуючи галстук, казав далі:

— Мене, брат, інтелігенція бентежить. Я ж — хочеш ти чи не хочеш — зачисляю себе до неї. А тут, розумієш, вона різко й глибоко розколюється. Ідеалісти, містики, буддисти, йогів вивчають, «Вісник теософії» видають. Блаватську й Анну Безант згадали... В Калузі ніколи нічого не було, крім калузького тіста, а тепер — жителі до окультизму взялись. Здавалося б, після революції...

— Цей рух почався ще до революції,— нагадав Самгін.

— Як запобіжне щеплення? Профілактика? — спитав Дронов, обережно поставивши пляшку в кутік дивана.

— Можливо,— погодився Самгін.

— Авжеж. Значить, хтось щось передбачив? Хто ж це командує?

Самгін, усміхаючись, мовчки знизав плечима.

— Літератори-реалісти стали песимістами,— бурмотів Дронов, розправляючи мокрий галстук на коліні, а потім, махнувши галстуком, сказав: — Недавно чув я про тебе такий відзив: ти не маєш загальноросійської звички залізати в душу ближньому, чи — до кишені, коли нема душі в нього. Це сказав Тагільський, Антон Никифорович...

— Я дуже мало знаю його,— поквапився заявити Самгін.

— А він тебе, по-моєму, правильно... оцінив,— охолоджено й начебто ображено казав далі Дронов.— До людей ти ставишся... неприхильно. Навіть начебто гидливо...

— Це — не так,— суворо сказав Самгін.— Він так само мало знає мене, як я — його. Ти давно знайомий з ним?..

— Років зо два вже. Познайомились на перегонах. Він — гроші загубив чи — викрали. Позичив у мене і — дуже виграв! Запропонував мені половину. Та я відмовився, ставив на того ж самого коня й виграв утрое більше за нього. Ну — гульнули... трошки. І познайомились.

— Що це за людина? — насторожено спитав Самгін.

— Чорт його знає,— задумливо відповів Дронов і знову спалахнув, заговорив поквапливо: — З усячинкою. Служить у міністерстві внутрішніх справ, можливо й у департаменті поліції, але — найменше схожий на шпигуна. Розумний. Насамперед — розумний. Нудьгує. Як безнадійно закоханий, а — невідомо — чого? Залицяється до Тоськи, але — треба бачити — як! Говорить їй грубощі. Вона його терпіти не може. Взагалі — людина, надрукована курсивом. Я люблю таких... недосконалих. Коли — досконалий, то вже йому й сам чорт не брат.

«Це він — про мене»,— подумав Самгін і сказав: — Дружина в тебе інтересна...

— Всі схвалюють,— сказав Дронов, скрививши обличчя.— Та ось на дружину — мало схожа. До хазяйства ставиться недбало, як прислуга. Тагільський її давно знає, він і познайомив мене з нею. «Чи не хочете, каже, взяти дівчину, хорошу, але байдужу до своєї долі?» Тагільського вона, як видно, відкинула, і тепер він її називає мандрівницею по спальнях. Та я — не ревнивий, а вона — чесна баба. З нею — цікаво. І, знаєш, спокійно: не обдурить, не продасть.

— А Юрій? — спитав Самгін.

— Більшовичок. Розумненький. Та, як бачиш, відігра на карта. От він — Тосьчина любов, але — материнська.

Він говорив таким нудним тоном, що примусив Самгіна подумати:

«Прикидається».

Хвилини зо дві мовчали, потім Дронов сказав:

— Ну, що ж, спати, чи що? — Але, скинувши піджак, кинув його на диван і, дивлячись на годинник, заговорив знову: — Ось, їду здобувати рукопис якоїсь запаморочливої книжки.— Петя Струве з товаришами виготовив. Ка-

жуть: твір на тему «грай назад!» Він же ще в 901 році запрошував «назад до Фіхте», так от... А разом з цим в есерів щось негарзд. Взагалі — розвальчик. Юрін запевняє, що все це — добре! Мовляв — відсівається полова та всяке сміття, залишиться найчистіше, добірне зерно... Авжеж...

— Погляд — правильний,— сказав Самгін, аби сказати що-небудь.

— Не знаю,— відгукнувся Дронов і замовк, але, сидячи на постелі вже в нічній білизні і потираючи підборіддя, раптом і сердито пробурмотів:

— Знаєш, усе-таки найвлучніше і найгірніше, що придумано,— це класова теорія й ідея диктатури робітничого класу.

Самгін, нахиливши голову, глянув на нього крізь окуляри, але Дронов уже ліг, натягнув на себе ковдру.

«Образився,— вирішив Самгін, погасивши світло.— Він став цікавішим і, здається, розумнішим. Та все-таки даремно я дозволив йому говорити зі мною на «ти».

— Смішно,— сказав Дронов.

— Що?

— Людина, родом — німець, навчає росіян патріотизму.

Помовчавши, а потім поступаючись перед бажанням обірвати Дронова — Самгін сказав сухо й докторально:

— Струве має цілком певні заслуги перед інтелігенцією: він перший вказав їй, що роль особи в історії,— це ілюзія, самообман...

— А — ще що? — спитав Дронов, помовчавши.

«А ще — він визнав за особою право наукового безстороннього спостереження явищ»,— хотів сказати Самгін, але не наважився й сказав сонним голосом:

— Пізно. Давай заснемо...

Дронов, не поступаючись, лежачи на боку й розмішуючи пальцем сутінь, говорив дошкульно, підвищивши голос:

— Роль особи він заперечував, будучи марксистом, а потім, як тобі відомо, вихрестився в ідеалізм, а ідеалізм без індивідуалізму не буває, а індивідуалізм, що заперечує роль особи в житті,— нісенітниця! Неможливий...

Самгін не відповів йому, але подумав, засинаючи:

«Я мало читаю з питань філософії».

— Москва! — розбудив його Дронов, одягнений у тов-

стий, кошлатий костюм тютюнового кольору, причесаний, солідний.

— Снідаємо в «Московській» о першій? — запропонував він.

— Якщо встигну,— сказав Самгін і, вирішивши не снідати в «Московській», поїхав просто з вокзалу до нотаріуса знайомитися з духівницею Варвари. Там його чекала неприємність: будинок був заставлений за двадцять тисяч у приватної особи по першій заставній. Худий, плоский нотаріус, з жовтим обличчям, гострим жмутком сивого волосся на гострому підборідді й червоненькими очима окуня, сповістив, що заставодавець ладен придбати будинок у власність, доплативши тисяч десять—дванадцять.

— Не більше? — спитав Самгін, зміркувавши, що на дванадцять тисяч одному можна цілком пристойно прожити років з чотири. Нотаріус, заперечливо крутячи лисою головою, подмокав і повторив:

— Не більше.

Нотаріус не викликав довіри, і Самгін подумав, що слід порадитися з Дроновим,— цей, напевно, знає, як продають будинки. В домі Варвари його зустріла ще неприємність: парадні двері відчинила дівчинка-підліток — чорненька, гостроноса і чомусь з радістю, весело закричала:

— Варвари Кирилівни дома нема, до Петербурга поїхали!

Радість її здалася Самгіну непристойною, він суворо сказав:

— Варвара Кирилівна — померла!

— Господи,— тихенько промовила дівчинка, але, відсахнувшись, спитала: — А може, ви брешете? — І зразу ж верескливо закричала: — Феліцато Назар-но!

З'явилася знайома — плоскогруда, тонкогуба жінка в мереживній наколці на голові, поважно зігнувши шию, вона мовчки вп'ялася скляними очима в обличчя Самгіну, а дівчинка тривожно й поквапливо говорила, показуючи на нього пальцем:

— Він каже — померла Варвара Кирилівна.

— Мені нічого невідомо,— сказала жінка, не допомагаючи Самгіну роздягтися, а коли він пішов з передпокою до кімнат, заступила дорогу йому.

— Дозвольте, як же це...

— Ідїть собі геть! — крикнув Самгін.— Що ви — не знаєте мене?

— Знаю, але — не можу...

І, відступивши на крок убік, дерев'яним голосом ско-мандувала:

— Анко, подзвони в поліцію, щоб Мирон Петрович прийшов.

— Ви — дурна! — заявив Самгін. — Я вас вижену, — крикнув він і зразу ж засоромився свого гніву, а жінка, ходячи слідом за ним, говорила однотонно й убійчо нудно:

— Якщо право маєте — можете й вигнати, а лягти не маєте права. Я служу, мені доручено майно.

— Та ви ж знаєте, хто я, — миролюбно нагадав Самгін.

— Я Варварі Кирилівні служу, і від неї розпорядження не маю для вас... — Вона ходила за Самгіним, спиняючись у дверях кожної кімнати і, очевидно, побоюючись, щоб він не взяв і не сховав у кишеню якої-небудь речі, і збуджуючи в хазяїна бажання стукнути її чим-небудь по голові. Це тривало хвилин з двадцять, весь час натягаючи нерви в Самгіна. Він курив, ходив, сидів і почував, що поведінка його зміцнює підозріння цієї двоногої шуки.

«Якщо її залишити хоч на добу — вона обікраде», — думав він.

Нарешті прийшов товстий чорнобородий помічник пристава, мовчки вислухав сторони й сказав поважним басом:

— Як юрист, ви повинні б подати посвідку лікаря чи лікарні про смерть.

— Посвідку залишив я в нотаріуса, можете довідатись.

— Не повинні, — сказав поліцейський, зітхнувши глибоко й прикриваючи віями великі чорні очі на обличчі цегляного кольору.

— Я оплачу клопоти, — сказав Самгін, подавши йому асигнацію в двадцять п'ять карбованців.

— Прекрасно, — відгукнувся поліцейський, віддав честь, піднісши широку долоню до плюшового черепа, і пішов, поклавши пальцем Феліцату.

Самгін почував себе огидно. Змагали неприємні спогади про життя в цьому будинку. Неприємні були кімнати, перевантажені різноманітними старовинними меблями, набиті дрібними дурничками, які повинні були свідчити про естетичні смаки хазяйки. В спальні у Варвари на стіні висіла велика фотографія його, Самгіна, у фраку, з головою у формі гарбуза — теж неприємна.

«Чорт з нею, нехай ця дурепа краде», — вирішив він і пішов на побачення з Дроновим.

Москва була багато вбрана снігом, товсті пуховики його лежали на дахах, ліхтарі вкрито білими чепчиками, всюди блишало холодне срібло, морозний пил над містом теж нагадував спокійний блиск окисованого срібла. Під ногами в людей хрящувато порипував сніг, шурхотіли й тихенько звискували залізні полозки саней.

«Затишне місто»,— схвально подумав Самгін.

Дронова ще не було в гостиниці, Самгін насилу знайшов вільний столик у залі, тісно набитому їдцями, заповненому гудінням голосів, бряжчанням скла, металу, фарфору. Самгін не вперше сидів у цьому храмі московського кулінарного мистецтва, йому подобалось бувати тут, дослухатися до різноманітного гомону солідних людей, йому здавалося, що хмільні від ситості, вони, напевно, тут більш одверті, ніж де-небудь в іншому місці. Одного разу він навіть подумав, що цей строкатий складний гомін повинен бути схожий на «спільні сповіді» у соборі в Кронштадті, організовані знаменитим попом Іоанном Сергієвим. Ловлячи окремі фрази й уривки збудженої мови, Самгін був певен, що це краще, певніше, ніж книжки й газети, допомагає йому знати, «чим люди живі». Ось і зараз, позад нього, приемний басок говорив умовляючим тоном:

— Ми, провінціали, живемо спокійніше за вас, москвичів, у нас є час стежити за вами, і — що ж ми бачимо?

— Візьміть ще осетрини,— порадив басові лінивий, безбарвний голос.

— З охотою візьму.

А попереду хвилясто вигиналася довга, вузька спина, туго обтягнута чумаркою, і звучно, трошки гугняво скаржилася:

— Як же бути, Петре Васильовичу, батечку мій? Весною — об'єднане дворянство заявило себе проти політичних реформ, тепер от наше, московське, висловилося за недоторканість самодержавства, а — ми ж, промисловці, як же, га?

І, мабуть, з'ївши осетрину, знову умовляв басок:

— У швидкій зміні літературних смаків ваших все ж помічаємо — деяку одноманітність їх. Хоч антидемократичні ідеї Ібсена начебто вже набридли, але місце його в театрах заступив Гамсун, а воно ж хрін — не солодший за редьку. Адже Гамсун — теж антидемократ, ворог політики.

— Але герой його, Карено, легко відмовився від своїх ідей на користь місця в стортингу,— вставив лінивий голос.

— От, от! То ж бо й є — що відмовився, як і в нас багато хто з сучасних різночинців відмовляється, тікає від громадської діяльності заради особистого успіху, нехтуючи заповідями батьків і уроками революції...

— Ну, що там: заповіді, уроки! Дано заповіт новий: enrichissez-vous — збагачуйтесь! Ось заповіт революції...

— Це ви — іронічно?

Лінивий почав говорити сердито:

— Е, яка тут іронія! Всі — жертви хочуть.

— На шкоду своїй людській гідності...

— Ви, Нифонте Івановичу, вітхозавітна людина. А молодь, різночинці оці... не дримають! У мене письменник у шостому році нашкодив щось, заарештували. Хлопець — діловий і не дурний, готувався до університету. Ну, я його визволив. А він, їжак б йому за пазуху, сучому синові, зняв у мене копію одного документа та й продав її зацікавленій особі. Сім тисяч гонорару втратив я на цій справі, а справа ж була — безпрограшна.

— Там — усе наше, аж до річки Білої наше! — хрипко й так голосно сказали за столиком збоку від Самгіна, що він і ще багато хто оглянулися на того, хто кричав. Там сидів червонолобий, окатий, з густющою білявою бородою й сердитими вусами, які не закривали товстих губ яскраво-червоного кольору, одною рукою, з виделкою в ній, він писав візерунки в повітрі. — Від Бірської вглиб до самих гір — наше! А жителі там — башкири, дикуни, народ негодящий, неробочий, сміття на землі, жебраками по золоту ходять, лінь їм золото підняти...

Його слухали лисий чоловік з сизими вухами, з орденном на шиї, і носата довга жінка, вся в чорному, схожа на монашку.

Чоловік з орденном сказав, встаючи:

— Будемо дивитися все це, я і мій інженер, — а жінка спитала дзвінко й сердито:

— Тюди нюжні дольго поїхайте?

— Ну, чого там довго! Чотири доби на пароплаві. Поїдемо Волгою, Камою, Білою, — там, на Білій, місцевості такої краси — ахнеш, Кларисо Яковлівно, сто разів ахнеш. — Він випрямився на весь свій величезний зріст і збуджено протрубив:

— Я державі — не ворог, якщо таке велике діло починаєте, я землю дешево продам. — Чоловік у чумарці повернув голову, показавши Самгіну темне око, гострий ніс, сиву

цапину бороду, подивився, як бородатий у сюртуку лічить срібло здачі з рахунку, і півголосом сказав своєму співрозмовникові:

— На чай залишив три п'ятаки, кабан! Самарський купець з уральських. Знаменито багатий, у нього башкирської землі ціла Франція. Я його в Нижньому на ярмарку бачив,— гульнути вмів! — Звір великого азарту, картяр, розпусник, пияк.

— Мамонтам цим пора б вимерти.

— Вимруть... Скоро.

Звільнений стіл зразу ж зайняли молодцюватий студент, схожий на переодягненого офіцера, і скромний на вигляд чоловік з ріденькою борідкою, трохи схожий на портрети Антона Чехова замолоду. Студент узяв картку страв у руки, закрив нею рум'яне обличчя, прикрашене золотистими вусиками, і соковито заговорив, ніби читаючи по картці:

— Ти, Борисе, прочитай Оскара Уайльда «Соціалізм і душа людини».

— Я вже читав,— тихо, винувато відповів скромний.

— Пам'ятаеш у нього: «Бідні своєкорисливіші за багатих».

— Це — парадокс...

— Парадокс — це, брат, протест проти загальнозживаної пошлості,— поважно сказав студент, оглянувся, примруживши сірі, холодненькі очі, і додав:

— Парадокс треба розуміти не як спотворення, а як відображення.

Він заважав Самгіну слухати цікаву розмову за його спиною, чоловік у чумарці говорив виразно, але гугнявенький струмок його слів весь час зникав у безперервному вихорі шуму. Одначе, напружуючи слух, можна було почути деякі фрази.

— Столипіна я схвалюю; він затіяв діло добре, діло мудре. Нагодувати кращих людей — це вже політика європейська. Все ж у житті нашому будується на доборі кращого,— правда?

Хтось насмішкувато крикнув:

— Розсипався ваш синдикат «Цвях», ані цвяха не залишилось!

— Помиляєшся, Степане Івановичу, не розсипався, а — розширився, тепер це — «Дріт».

— Продруд, Продрусь...

— От — у Німеччині, Петре Васильовичу, нагодували кращих соціал-демократів, посадовили в рейхстаг: законодавствуйте, хлопці! Вони й сидять і законодавстують, і все спокійно, ніяких спалахів.

— Усе ж страйки!

— А що — страйки? Вигнавши хворобу назовні, лікувати її зручніше. Ні, любий, вся мудрість — у доборі краших. Юлій Цезар правильно сказав про товстих, про ситих.

— Після нього, Цезаря, помічено було, що ситий годного не розуміє.

— Адже — ви подумайте, батечку мій, як депутат і член уряду, адже Омелян Пугачов, вчасно взятий, міг би поряд з Григорієм Потьомкіном коло Катерини Великої крутитись...

— Це — жарт!

«Револуція навчила людей оригінально думати, одвертіше», — відзначив Самгін.

І, ніби підтверджуючи його спостереження, десь близько забурчав похмурий голос:

— Балканська політика коштувала нам немало грошей і сили, і — ось визнали анексію Боснії, Герцеговіни, значно підсиливши цим Австрію, а — значить — і Німеччину...

Прибіг Дронов, неохайно розкошланий, сердитий, з тріском відсунув стілець.

— Прогавив книжку, вже складають. Дістав відбитки перших аркушів. Прогавив, хай йому чорт! Два збірнички випустив, а третій — вислизнув. Тепер, брат, пішла мода на збірники. Від беків, Луначарського, Богданова, Чернова і до Грінгмута, монархіста, всі пропонують товар думочок своїх оптом і вроздріб. Ходовий товар. Що їстимемо?

— Ти уяви себе при соціалізмі, Борисе, — що ти робитимеш, ти? — казав студент. — Зрозумій: людина не здатна діяти інакше, як керуючись інтересами свого я.

Самгін раптом відчув: йому не хочеться, щоб Дронов чув ці розмови, і зразу ж почав йому про свої справи. Погладжуючи долонею лоба та наїжене волосся на черепі, Дронов мовчки, дивлячись у чарку горілки, вислухав його й кивнув головою, наче скинувши з неї щось.

— Будинок продати — справа легка, — сказав він. — Будинки в ціні, покупців — чимало. Револуція наполохала поміщиків, багато їх переселяється в Москву. Давай

вип'ємо. Помітив, який студент сидить? Нове видання. Удосконалений. В тюрму за політику не сяде, а якщо сяде, то за що-небудь інше. Ех, Климе Івановичу, не щастить мені,— несподівано закінчив він уривчасту, сердигу свою мову.

Треба було щось сказати, і Самгін спитав:

— Чим ти розстроений?

— Тим, що не пристроений,— відповів Дронов, зітхнувши, і випив склянку вина.

— Пристроїшся... Життя начебто стає просторішим, вільнішим,— мимоволі додав він.

— Вільнішим? Не знаю. Метушні — більше, можливо, тому й здається, що вільніше.

Він поквапливо й недбало почав їсти, а Самгін — знову слухати. Людей у залі ставало менше, голоси звучали виразніше, хтось роздратовано кричав:

— Інтереси промисловості в нас розумів тільки Вітге.

— А — інтереси хліборобства? Ага?

В іншому місці сперечалися про театр:

— Ні — досить Островського й висміювання замоскворіцьких купців! Ці купці — минуле Москви, далеке минуле!

— А — провінція?

— Ну, і нехай Малий театр їде в провінцію, а справжній, культурно-політичний театр нехай очиститься від усякого босяцтва, нігілізму — і дайте йому місце в Малому, отак-то! В нього вистачить людей на дві сцени — не турбуйтеся!

Дронов з'їв суп, витер губи серветкою й заговорив:

— Ти ось мовчиш. Монументально мовчиш, як бронзовий. Це ти — за заповітом: «Не кидайте бісеру перед свиньми, хай не топчуть його ногами» — так?

— Я не люблю проповідей. І проповідників,— сухо сказав Самгін.

— Себе ж, звичайно, любиш. Проповідників і я [не] люблю. Можливо — боюсь навіть,— не всіх одначе. Ні, не всіх. Ти — не сердься на мене, якщо я грубо сказав. Справа в тому, що заздрю я тобі, спокоеві твоему заздрю. Часом думається, що ти бережеш мудрість твою, як незайманість. Бруднити її не хочеш.

Він махнув рукою. Помовчавши, він задумливо й зі зростаючою впевненістю сказав:

— Життя — згвалтує. Давай, вип'ємо!

Самгін подивився на нього й зрозумів, що Дронов уже наситився, розкидав неспокійні оченята по залу й бурчав:

— Не люблю я це капище Мамонове. Їдьмо до тебе, я там прочитаю відбитки, їх треба вернути.

Самгін погодився, але замовив кофе, йому ще хотілося посидіти, послухати. В густій заметілі слів його вухо завжди чуло щось співзвучне його настроєві. І, як завжди, коли він помічав цю співзвучність, він з досадою, дедалі гострішою, почував, що якісь балакуни обкрадають його, перетворюючи різноманітний і широкий досвід його в думки, грубо спрощені раніше, ніж сам він встигає надати їм форми, невідпорно точної, сліпучо яскравої. В настрої такої досади він поїхав додому, розказавши по дорозі Дронову анекдот з Феліцатою. Дронов — зареготав.

— Це — дурепа! Вона — англійських романів начиталась, Гемфрі Уарда любить, грає роль відданої прислуги. Я її прозвав чаплею — схожа? Англійський роман дуже сприяє зміцненню дурості — не вважаєш?

— Не всякий,— поправив його Самгін і згадав Анфиміївну.

Роздягаючись у передпокої й дивлячись в довге по-важне обличчя Феліцати, Дронов, посміюючись, грубувато казав:

— Ти, Чапле, що ж це якісь фокуси робиш, га?

Вона теж начебто усміхалась, тонкогубий рот її, розтявши сірі щоки, став довшим, голос лагіднішим. Здіймаючи пальто з плечей Дронова, вона заговорила:

— Іване Матвійовичу, я повинна...

— Ніхто не повинен бути дурним. Наставляй самовар і роздобудь дві пляшки білого вина «Грав»,— знаєш?

— Авжеж...

— Орудуй...

«Нахаба»,— механічно відзначив Самгін, побачивши, що Дронов поводить, як хазяїн.

Потім Дронов пройшов до вітальні, спинився посеред неї, оглянувся і, потираючи лоба, пробурмотів:

— Любила дрібнички Варвара Кирилівна, а — ділова жінка була й смак грошей знала добре. Була б багатою.

Глянувши на годинник, він зразу ж сів у крісло, дістав з бокової кишені пачку гранок і спитав:

— Ану, в чому річ?

Сидячи, він швидко, але тихенько човгав підшвами,

наче підкрадався до чогось; вилицювате обличчя його теж рухалось, тремтіли брови, надувалися губи, наїжуючи вуса, косі очі мружились, бігаючи по паперу. Самгін, притулившись спиною до теплих кахлів грубки, закурив цигарку, чекав.

— Ага, ось воно,— пробурмотів Дронов і зразу ж виразно, навіть урочисто прочитав:

— «Внутрішнє життя особи є єдина сила людського буття, і вона, а не самодостатні начала політичного порядку є єдино міцним базисом для всякого громадського будівництва».

Дронов заплющив ліве око, змахнув смужками паперу, як прапором, і спитав:

— Формулюваннячко прямолінійне, га? Це — ударчик не тільки по марксистах...

— Читай далі,— запропонував Самгін, переставши курити, і не без почуття гордості нагадав собі:

«Я завжди протестував проти вторгнення політики в галузь вільної думки...»

— Тут багато підкреслено,— сказав Дронов, шарудячи папером, і почав читати збуджено, звискуючи:

— «Російська інтелігенція не любить багатства». Ух, ти! Чув? А може, не любить, як лис винограду? «Вона не цінить, насамперед, багатства духовного, культури, тієї ідеальної сили і творчої діяльності людського духу, яка веде її до оволодіння світом і олюднення людини, до збагачення свого життя цінностями науки, мистецтва, релігії...» — Ага, релігія? — «і моралі». — Ну, звичайно, і моралі. Для приборкання непокірних. Ах, чорти...

«Огідно читає, дурень»,— сердито відзначив Самгін, дуже зацікавлений, і, кинувши згаслу цигарку, покvapливо закурив нову, а Дронов читав:

— «І, що найдивніше, цю свою нелюбов вона поширює навіть на багатство матеріальне, інстинктивно усвідомлюючи його символічний зв'язок з загальною ідеєю культури». Символічний? — запитливо повторив Дронов, заплющивши очі.— Символічний? — ще раз промовив він, махнувши гранками.

Читав він дедалі дратівливіше, неприємно, все човгав ногами, підстрибував на стільці, хитався, тримаючи гранки в руці, нерухомо витягнутій вперед, наближаючи до них обличчя і чомусь не бажаючи, не догадуючись зігнути руку, наблизити її до обличчя.

«Він чимось задоволений,— з досадою подумав Самгін.— Але — чим?»

Клим Іванович теж слухав читання з приємним почуттям, та йому не хотілося збігатися з Дроновим в оцінці цієї книжки. Він чув, як смачно поквапливий голосок вимовляє незвичайні фрази, обсмоктує окремі слова, смакує їх. Але зауваження, якими Дронов дедалі частіше й рясніше перебивав текст книжки, скептичні вигуки й міміка Дронова здавалися Самгіну пошлыми, недоречними, драгували його.

— «Інтелігенція любить тільки справедливий розподіл багатства, а не саме багатство, скоріше вона навіть ненавидить і боїться його». Боїться? Ну, це схоже на дурницю. Не дуже боїться в наші дні. «В душі її любов до бідних перетворюється на любов до бідності». Мм — не помічав. Ні, це схоже на нісенітницю. Ще що? Тут багато підкреслено, чорт би його взяв! «До останніх, революційних років творчі, обдаровані натури в Росії якось цуралися революційної інтелігенції, не зносячи її зарозумілості й деспотизму...»

«Це — правда»,— подумав Самгін і подумав так рішуче, що аж випрямився й нахмурих брови: йому здалося, що він вимовляє ці два слова вголос, і ось зараз Дронов питає його:

«Чому — правда?»

Дронов захоплено й поспішно далі вихоплював підкреслене:

— «Любов до зрівняльної справедливості, до суспільного добра, до народного блага паралізувала любов до істини, знищила цікавість до неї».— «Що є істина?» — спитав містер Понтій Пілат. Далі! «Які ми є. нам не тільки не можна мріяти про злиття з народом,— боятися ми його повинні більше за всі кари влади і благословляти цю владу, яка одна, своїми багнетами, охороняє нас від люті народної...»

Дронов, тихенько свиснувши, похитнувся на стільці, ляпнув гранками по коліну і, кліпаючи, забурмотів приголомшливо:

— Ц-це... міцно сказано! М-мужньо. Пишуть, як обручі на бочку набивають, хай їм чорт! Це вони від страху до безстрашності дійшли, їй-богу! Климе Івановичу, що ти скажеш, га? Вони ж, брат, якийсь настрійчик правильно підмітили, га?

Міцно зажмуривши очі, він зареготав. Його сміх здався Самгіну штучним і пачебто п'яним. Самгіна обтяжувала потреба відповідати, а відповіді вимагали обережності, обдуманості.

— Для серйозної оцінки цієї книжки треба, розуміється, прочитати її всю,— повільно почав він, стежачи за візерунками диму і насилу думаючи про те, що каже.— Мені здається,— вона більше полемічна, ніж слід було б. Її ідеї вимагають... філософського спокою. І не таких гострих формулювань... Автор...

— Автори,— поправив Дронов.— Їх — семеро. Всі — інтелігенти-різничинці, ті самі, які... ох, чорт! Ну... доповзли до точки! «Нове слово» — га?

Він знову зареготав, Дронов. А Клим Іванович Самгін, користуючись паузою, спробував знайти для Дронова ще кілька цінних фраз, таких, які не могли б викликати суперечки. Та потрібні фрази не з'являлись, і думати про Дронова, визначати його ставлення до прочитаного — не хотілось. Було б добре, якби цей пошляк і нахаба пішов, провалився крізь землю, взагалі — зник і, якщо можна, назавжди. Його присутність заважала дозрівати якимось дуже вабливим думкам Самгіна про себе.

Дуже вчасно в дверях з'явилася Феліцата.

— Чай готовий. Скажете подати сюди?

— Іди до дідька, Чапле,— сказав Дронов і, не чекаючи запрошення хазяїна, пішов до їдальні. Хазяїн сердито подивився на його кремезну постать, оглянувся навколо себе. Вже вечоріло, присмерк заповнював кімнату, в присмерку шукав собі місця, розлазився дим цигарки. Знайомі, улюблені Варварині речі набули приємно м'яких обрисів, в кутку затримався тьмяний відблиск сонця і нагадувала про себе визолочена фігурка Будди. Дивно почувати себе хазяїном цієї фігурки, кімнати, цього будинку, залишитися самому в цьому теплому затишку, вільно подумати...

В їдальні спалахнуло світло, чітко осяяло Дронова. Іван, затиснувши між коліньми пляшку вина, зігнувся, потемнів від натуги і, витягаючи корок, сопів.

Клим Іванович Самгін почував себе стривоженим, та ця тривога ставала дедалі приємнішою. Була хвилина, коли він ображено здивувався:

«Чому я не міг оформити свій досвід так само просто і ясно?»

Та скоро, слідом за цим, він відзначив з почуттям гордості:

«В цій книжці є ідеї дуже близькі мені, можливо, породжені, посіяні мною».

Потім він згадав постать Петра Струве: десятка років не минуло з того часу, коли він бачив смішну, сутулувату, худу фігуру розкошланого, рудого, судорожно балакучого марксиста, борця з народниками. Особливо комічним був цей книжник поряд зі своїм соратником, чорноволосям Туган-Барановським, високим, тонконогим, з великим животом і булькаючою, тенористою мовою.

«Вожді молоді»,— подумав Самгін, згадавши, як юні курсистки й студенти обожували цих людей, як зачаровано слухали їх промови на диспутах «Вільно-економічного товариства», як закохано зустрічали й проводжали їх на нелегальних вечірках, у тісних квартирах інтелігентів, які співчували марксизмові тому, що їм подобалось «самодостатнє начало економіки». Неприємно було згадати, що Кутузов був першим, хто відзначив безглузду несполучність марксизму з проповіддю «національної самосвідомості», тоді ж таки початої Струве в статті «Назад до Фіхте». Потім, з почуттям задоволення самим собою, як людина, що могла зробити велику помилку, але не зробила її, Клим Іванович Самгін подумав:

«Я ніколи, нічого не проповідував, у мене нема потреби змінювати мої погляди».

А Іван Дронов знову був охоплений судорогами пошуків «нового слова», він шарпав гранки й поквапливо вичитував:

— «Західний буржуа бідніший за російського інтелігента моральними ідеями, але зате його ідеї багато в чому перевищують його емоціональний лад, а головне — він живе порівняно цільним духовним життям». Ну, це вже якась попівщинка! «Властивості російського національного духу вказують на те, що ми покликані творити в галузі релігійної філософії». От тобі й на! Це вже — сліпота. Мабуть, Бердяєв придумав.

Він ковтав вино, гриз бісквіт та все човгав ногами, наче натирив підлогу й захоплювався:

— Ця книжечка — наскандалить! Витримає видань з п'ять, чи й більше. Ох, чорти...

Тут захоплення його раптом згасло, погладжуючи гранки долонею, він журливо зітхнув.

— Прогавив книжечку. Два збірники ми з Вар-
<юхою> спіймали, а цей — вислизнув! Бачив «Нариси з
філософії марксизму»? — і збірник статей Мартова, По-
тресова, Маслова?

Заплющивши праве око, він розтягнув губи широкою
усмішкою, показавши два золоті ікла в нижній щелепі і
одно над ними.

— Все окреслюють Маркса. Окреслити — значить об-
межити, га? Тільки Ленін пре проти рожна, впертий, як
протопоп Аввакум.

Нарешті, засунувши гранки за пазуху, він знову
спитав:

— Ну, то що ж ти скажеш? Подія, брат! Знаєш, Азеф,
і це, — він ткнув себе пальцем у груди, — це ударчики пи-
козгубні, правда?

Він чекав.

Треба було сказати щось.

— Я вже відзначив зайву, полемічну загостреність цієї
книжки, — докторально почав Самгін, ступаючи по підлозі,
як по жердині над ручаєм. — Вона ще раз відновлює ста-
ровинну суперечку ідеалістів і... реалістів. Люди стомлюю-
ться від реалізму. І -- от...

Він помахав рукою в повітрі, розганяючи дим, скося
слідкуючи, як Дронов смоче вино і теж невідривно прово-
дить його косими очима. Опустивши голову, Самгін ка-
зав далі:

— Еге ж. У таких серйозних випадках треба особливо
твердо пам'ятати, що слова мають підступну властивість
спотворювати думку. Слово набуває занадто самостійного
значення, — ти, напевно, помітив, що останнім часом дуже
багато говорять і пишуть про логос і навіть виникла якась
секта словобожців. Взагалі слово завоювало так багато
місця, що філологія вже начебто не підкоряється логіці, а
тільки фонетиці... Наприклад: наші декаденти, Бальмонт,
Белій...

— Що ти, брат, нісенітницю торочиш? — здивовано
спитав Дронов. — Наче я — гімназист або — ще гірше —
людина, з якою слід конспірувати. Не хочеш говорити, так
і скажи — не хочу.

Говорив він тверезо, але, ставши на ноги, — похитнувся,
схопився одною рукою за край стола, другою — за спинку
стілця. Після випадку з Бердниковим Самгін боявся
п'яних.

— Підожди, — сказав він лагідно, як тільки міг. — Я хотів нагадати тобі, що Плеханов доводив можливість для соціал-демократії їхати з Петербурга в Москву разом з буржуазією до Твері...

— На якого дідька треба пам'ятати це? — Він вихопив з-[за] пазухи гранки й високо змахнув ними. — Тут мовиться не про тимчасовий союз з буржуазією, а про цілковиту, беззастережну здачу їй усіх позицій критично мислячою різночинною інтелігенцією, — ось як розуміє цю штуку робітник, приятель мій, есдек, більшовичок... Дуннаєв. Правильно розуміє. «Буржуазія, каже, своє взяла, в неї конституція є, а — що виграла демократія, служила інтелігенція? Посаду прикажчика в купців?» Це — «сіль землі» за прикажчиків?

Дронов кричав, тупотів ногою, як кінь, розмахував гранками. Самгину вже важко було зрозуміти зв'язки між його словами, зміст крику. Клим Іванович стояв по другий бік стола й мовчав, чекаючи гіршого. Та Дронов раптом вигукнув:

— Я говоритиму прямо, хоч маю намір говорити про себе, — він зразу ж замовк, ніби прикусивши язика, моргнув і нормальним своїм голосом, з подивом промовив:

— Здорово сказав, га? Ч-чорт! Для епіграфа сказав, їй-богу! Є в натурці моїй деякий перець, га? Так от — про себе. Я — не буржуй, не соціаліст. Я — рядовий армії людей вільних професій. Людина, яка повинна боротися за себе, не маючи ніяких засобів до життя, не маючи заступника й нічого — крім бажання жити пристойно. Це бажання — основа всіх талантів і дій, як нагороджуваних славою, так і караних законами. Я повинен бути гнучким, спритним тощо. З ким я? З пролетаріатом фізичної праці? Не придатний, не здатний на подвиги самозабуття. Я люблю смачно їсти, багато пити, люблю різних баб. З хазяями, з буржуями? Ні, це мені гидко. Я розумніший за будь-якого буржуя. Я не вмію й не хочу прикидатися миленьким. — Розправивши плечі, випнувши живота, він додав:

— І маленьким.

Захлинувся останнім словом, кашлянув, швидко випив склянку вина, глянув на годинник і палко запропонував:

— Климе Івановичу, давай, брат, газету видавати! Просто і чисто демократичну, без будь-яких отаких закарлюк від філософії, одначе — з Марксом, але — без

Леніна, розумієш, га? Орган інтелігентного пролетаріату,— розумієш? Битимемо пики направо, наліво, га?

— Потрібні гроші,— обережно сказав Самгін.

— Святе слово! Саме — потрібні гроші.

— І — великі.

— Божественно! Саме — великі. Ну, я вже спізнився, ох, чорт! Треба відвезти гранки. Я ночую в тебе — гаразд?

— Будь ласка,— сказав Самгін. У передпокої, забуваючи ноги у важкі шкіряні ботики, Дронов раптом зареготав.

— Ні, уяви — куди вони кличуть? Пам'ятаєш гімназію, молитву — як це? «Родителям на віху, церкві й батьківщині на користь».

Розмахуючи шапкою, він вимовив тоном хлопчиська, який дражнить товариша:

— А я — людина без роду, без племені, і користі нікому, крім себе, не бажаю. З тим мене й візьміть...

Тихенько свиснув крізь зуби й пішов. Клим Іванович Самгін струснувся, паче пудель, забризканий водою з дощової калюжі, переступив з сутіні передпокою в тепло і світло вітальні, спинився і, виймаючи цигарку, підбив підсумок:

«Негідник. Пошляк і шахрай. Газета — ось усе, що він міг видумати. Була така нікчемна газета «Копійка». Але він дуже добре схарактеризував себе, сказавши: «Говоритиму прямо, хоч маю намір говорити про себе».

Клим Іванович ляснув пальцями, відчуваючи, що разом з Дроновим зникло все, що тримало в напруженні самооборони. Виникав інший настрій, він не шукав слів, слова з'являлися дуже легко й самовільно, хоч безладно.

«Сім єпископів відлучили Льва Толстого від церкви. Семеро інтелігентів осудили, відкидають традицію російської інтелігенції — її критичне ставлення до дійсності, традицію інтелекту, його рушійну силу».

Тут чомусь згадалась приказка: «Один — з сошкою, семеро — з ложкою», казка «Про сім Сімеонів, рідних братів». Цифра сім розбуркала десятки дрібних думок, вони набридали, як мухи, і потрібне було чимале зусилля, щоб повернутися до «Вех».

«Замінюють одну систему фраз другою, що колись уже памагалася обмежити свободу моєї думки. Хочуть, щоб я

вірив, коли я хочу знати. Хочуть відібрати в мене право мати сумнів».

Він безшумно ходив по товстому килиму, голова його мигтіла в старовинному круглому дзеркалі, яке бронзові амури підтримували на стіні. Клим Іванович Самгін спинився перед дзеркалом, уважно розглядаючи своє обличчя. Це стало в нього звичкою — нагадувати собі обличчя своє в ті хвилини, коли з'являлися важливі, вирішальні думки. Він знав, що це обличчя — сухе, мімічно бідне, малорухливе, яке майже завжди буває в короткозорих, але він дедалі частіше бачив його поважним обличчям вільного мислителя, зосередженого на вивченні свого духовного життя, на роботі свого я. Він скинув окуляри і, майже торкаючись лобом скла, погладив пальцем сивувате волосся на скронях, покрутив борідку, показав собі жовті дрібні зуби, закопчені димом тютюну.

«Їх думки знайомі мені, можливо, що вони мною породжені й посіяні», — не без гордості подумав Клим Іванович. — Але тут він згадав «Листування» Гоголя, політичну філософію Костянтина Леонтьєва, «Щоденники» Достоевського, «Московський збірник» К. Победоносцева, брошурку Льва Тихомирова «Чому я перестав бути революціонером» і ще багато чого. В цю хвилину виникла необхідність навідатися до вбиральні: вона була в кінці коридора, за кухнею, поряд з кімнатою для прислуги. Самгін пошукав у їдальні свічки, не знайшов і подався, тримаючи пачку сірників у руках. В коридорі хтось порався, сопів, і це було так несподівано, що Самгін, упустивши сірники, крикнув:

— Хто це?

Йому відповіли півголосом, але густо:

— Це — я, Кліме Івановичу, я, Микола.

Спалахнув сірник, освітливши щетинисте обличчя, темну руку з бляшаною лампою в ній.

— Лампу заправляю. Водопровідники розбили скляну.

— Ага, це — ви? Я вас не впізнав.

— Бороду зголив.

Сидячи в убиральні, Клим Іванович Самгін тривожно подумав:

«Свідок безумних днів і мимовільної моєї участі в безумстві. Поліція покладає на двірників обов'язки шпигунів, — наївно думати, що цей — виняток з правила. Він убив солдата. Мене він може шантажувати».

Коли Самгін вийшов у коридор — на стіні горіла маленька лампа, а Микола підмітав віником біле сміття на підлозі, він зігнувся впоперек коридора й примусив домохазяїна спинитись.

— Знову в місті? — спитав Самгін.

— Так, ось — вернувся. На селі, Климе Івановичу, важко стало жити, та й боязко.

— Чому ж?

— Начальство дуже розізлилося за п'ятий рік. Цькують мужиків. Брата двоюрідного мого в каторгу на чотири роки загнали, а сябер — дуже розумний, спокійний був мужик, — то його й зовсім повісили. Бабів і то тягнуть, за старе б то, авжеж! Розігралося начальство просто... сорому не має! А поміщики нові, відрубшики, хуторяни орудують разом з поліцією. Біднота каже про них: «бувало — самі водили нас садиби палити, панів зганяти з землі, а тепер ось...»

В коридорі душно тхнуло гасом, вапняним порохом, важкий голос двірника піби згущував задуху. Щоб пройти до кімнати, треба, щоб Микола оступився, — він стояв посеред коридора, тримаючи в руці віник, а пальцями другої марно намагаючись застібнути комір сорочки. Лампа, здіймаючись над його плечем, освітлювала половину незграбного, кощавого обличчя. Без бороди обличчя втратило колишню дерев'яну байдужість, на щоках і підборідді ворухились рудуваті голки, з-під нахмурених брів вимогливо дивилися сірі очі, говорив він півголосом, але начебто докоряючи й готуючись кричати.

«Убивця», — нагадав собі Самгін.

— Живуть мужики, як завойовані, як у полоні, їй-богу! Молодші котрі — ідуть собі, хто куди, хоч тепер папшорти важко дають. А котрі багатосімейні та конячинку мають, ну, вони стараються втриматися на своєму лихові.

«Можливо, що він вважає мене винуватцем чогось», — думав Самгін.

— Фабричні, майстрові, хто наділи зберіг, тепер продають їх, — ламають село, як гниле дерево! Продають землю якомсь по-дурному. Сусід мій, ткач, продав півтори десятини за 480 карбованців, сина знедолив, парубок на крохмальний завод найнявся. А пічник з села, проти нас, за одну десятину взяв чотириста...

— Ви давно тут? — спитав Самгін.

— З весни. Варвара Кирилівна, спасибі їхній душі, зразу взяли мене. Тут, звичайно, ні-ні та й почуєш людське слово, тут люди пам'ятливі, п'ятого року не забувають. Боявся я, щоб сусіди не згадали чого-небудь про мене, та — ні, нічого начебто. А поліція в цьому кварталі вся нова, з Петербурга. Вона, звичайно, вимагає відомостей від нас, двірників, та — відати нема чого, обиватель тихо живе. Акушерчин син недавно з'явився, студент, пам'ятає-те? Дев'ять місяців сидів, та заслала, ну, мати — виклопотала. Недавно Лаврушку на вулиці зустрів, одягнений шахраювато, в галстуці; сказав, що вчиться десь. Схоже, що бреше.

Притишивши голос, Микола спитав:

— А не знаєте, товариш Яків — цілий?

— Не знаю, — рішуче відповів Самгін і, ступивши вперед, примусив Миколу притулитись до стіни.

«Або — шпигун, або — вважає мене... своєю людиною», — думав Клим Іванович, закуривши цигарку, мандруючи по вітальні, меланхолійно розглядаючи речі. Речей було багато, наче в магазині. На стінах приємно рябіли невеликі яскраві етюди олією, з одного з них дивилося, примружившись, товстогубе, голене обличчя, дивилося, ніби питаючи про щось. На гарній полиці стояло десятка з півтора гарно оправлених у сап'ян книжок: Миропольського, Коневського, вірші Блока, Сологуба, Бальмонта, Брюсова, Гіппіус, Вільє де-Ліль Адаң, Бодлер, Верлен, Ріхард Демель, «Афоризми» Шопенгауера.

«Так, — відповів Клим Іванович, — у Москві я не можу жити».

І — зітхнув, не без досади, — дім здавався йому дедалі затишнішим, можна б непогано влаштуватися. Над широкою тахтою — копія з картини Франца Штука «Гріх» — гола жінка в обіймах змія, — Самгін усміхнувся, вважаючи, що ця застрашлива картина цілком до речі над тахтою, закиданою безліччю м'яких подушок. Згадав чийсь фразу: «Жінки розуміють тільки деталі». Потім він подумав, що Варвара досить широко, але не дуже вдало витратила гроші на прикрашення свого житла. Занадто багато дрібниць, вазочок, фігурок з фарфору, коробочок. Ось і традиційні сім слонів з кості, з чорного дерева, один — з топазу. Самгін сів до маленького столика з кривими позолоченими ніжками, взяв у руки маленького то-

пазового слона й згадав про семірку авторів збірника «Вехи».

«Звичайно, ця смілива книжка наробить галасу. Удар в дзвін серед ночі. Соціалісти люто заперечуватимуть. І не тільки соціалісти. «Свист і дзвін з усіх сторін». На поверхні життя здійметься ще з десятків бульок».

Цей хід думки дратував його, і, міцно поставивши слона на його місце до шістьох, Самгін знову почав мандрувати по кімнаті. Знайомим гостем було гостріше, ніж завжди, почуття протесту: чому він не може створити собі визначного імені?

— Прожито половину життя. Чому я не взявся за справу висвітлення в пресі вбивства Марини? Це, напевно, наробило б такого самого шуму, як полтавська справа братів Критських, пензенська — генеральші Болдирьової, справа графа Ронікера у Варшаві... «Таємничі злочини — гостра приправа прісного життя обивателів», — згадав він саркастичну фразу якоїсь газети.

«Газета? Можливо, що Дронов має рацію — потрібна газета. Незалежна газета. У нас ще нема демократії, яка розуміла б своє значення, як значення класу самостійного, як зосередження сил науки, мистецтва, класу незалежного від насильства капіталу й пролетаріату».

Клим Іванович Самгін присів на ручку крісла й майже вголос промовив:

«Ось моя ідея!»

В ідальні, при світлі лампи, безшумно, як у повітрі, рухалась Феліцата.

— Чай готовий, — тихо сказала вона. Самгін промовчав, дослухаючись, як у ньому зріє незнайоме почуття, що тихо й приємно хвилює.

«Ідея людства така сама наївна, як ідея божества. Пильников — бовдур. Ніхто не переконає мене, що світ поділяється на рабів і панів. Пани народжуються в середовищі рабів. Раби ворогують між собою так само, як і владики. Світом рухають сили розуму, таланту».

В цей час думки Кліма Самгіна летіли незвичайно швидко, примхливо, навіть начебто неадекватно, від кожної залишалась і зміцнювалась свідомість, що Клим Іванович Самгін значно оригінальніший і розумніший за багатьох людей, серед них і авторів збірника «Вехи».

Раптом прослизнула стороння думка:

«А може, Безбедова теж убили, щоб він мовчав про те,

що знає? Може, Тагільський для того й приїжджав, щоб усунути Безбедова? Та коли мотив убивства — помста Безбедова, тоді справа втрачає таємничість і сенсацію. Якби можна було довести, що Безбедов діяв, скоряючись чужій волі...»

«Ні, треба відмовитися від думки порушити цю справу, — вирішив він. — Треба спробувати написати оповідання. В дусі Едгара По. Або — Конан-Дойля».

Почуття, що приємно хвилювало, не зникало, а начебто ставало дедалі теплішим, допомагаючи думати сміливіше, жвавіше, ніж завжди. Самгін перейшов до ідальні, випив склянку чаю, складаючи план оповідання, яке можна б надрукувати в новій газеті. Дронов не з'являвся. І, лягаючи спати, Клим Іванович задоволено подумав, що минулий день його життя надзвичайно значний.

«Це святковий день, коли людина знаходить сама себе», — сказав він собі, закуривши на сон грядущий останню цигарку.

Дронов з'явився після полудня, тримаючи їжачу голову свою так нерухомо, наче боявся, що зараз у нього переламаються шийні хребці. Метушливі оченята його були ледве помітні на опухлому обличчі червонобурого кольору, лілові вуха стирчали смішно і непривабливо.

— Довбешка тріщить, — хрипко сказав він і по-хазяйськи грубувато закричав:

— Чапле, вино яке-небудь — є? Давай, давай! Був учора на іменинах в одного шахрая, пили до шостої години ранку. Сорок карбованців у карти програв, — прикро!

Але, випивши зразу дві склянки вина, він заговорив не так хрипко й діловито. Ціни на землю в Москві дуже зростають, в центрі міста квадратний сажень доходить до трьох тисяч. Потомок слов'янофілів, один з «батьків міста» Хом'яков, за мізерний клопоть незабудованої землі, потрібної місту, щоб розширити панель, зажадав 120 чи навіть 200 тисяч, а коли йому не дали цих грошей, загородив цей клопоть залізними ґратами, ще більше обмеживши рух.

— От тобі й батько міста! — з захопленням і повчально скрикнув Дронов, потираючи руки. — В цій ділянці таких цін, звичайно, нема, — казав далі він. — Будинок коштує копійки, старий, малий, бездохідний. За землю можна одержати тисяч з двадцять п'ять, тридцять.

Покупець — є, продаж можна закінчити за тиждень. Діло роботи треба швидко, як з пістолета,— закінчив Дронов і, випивши ще склянку вина, спитав: — Ну, як?

— Я вирішив продати.

— Правильно. Інтелігент-домовласник — це вже не інтелігент, а — домовласник, виходить — не з нашого поля угода.

Самгін нахмурих брови, бажаючи сказати щось, та — не встиг придумати, що сказати і як? А Дронов говорив далі жваво, діловито й усе гарячіше:

— Значить, зараз подзвонимо і з'явиться покупець, нотаріус Животовський, спекулянт, будь обережний. Але, спочатку, Кліме Івановичу, на якого дідька тобі тисячі грошей? Не треба тобі грошей, тобі газета потрібна — чи книжкове видавництво. На газету — мало десятків тисяч, треба сотні з півтори, зо дві. Пропоную: давай мені ці двадцять тисяч, і я тобі обіцяю через рік підігнати їх до двохсот. Обіцяю, але гарантувати — не можу, нема чим. Векселі можу дати, та — чого вони варті?

— В карти гратимеш? — спитав Клим, усміхаючись.

— На біржі гратимемо, ти і я. В мене певна рука є, людина необмежених можливостей, майбутній каторжанин або — самогубець. Він — чесний, але божевільний. Він може нам зробити гроші.

Дронов устав, тримаючись рукою за край стола. Розпалився він так, що коротенькі ноги тремтіли, тремтіла й рука, примушуючи дзвеніти порожню склянку об пляшку. Самгін, відсунувши склянку, припинив тонкий брязкіт скла.

— Гроші — будуть. І буде газета,— говорив Дронов. Його обличчя роздувалося, наче пузир, червоніло, очі засліплено кліпали, наче він дивився на вогонь занадто яскравий.

— Чудова газета. Небувала. Притягнемо всі світила науки, літератури, Леоніда Андреева, оголосимо війну реалістам «Знання» — до дідька реалізм! І — політику разом з ним. Сто років політиканили — втомились, набридло. Всі хочуть романтики, лірики, метафізики, заглиблення в надра таємниць, в кишки дідькові. Владарі умів — Достоевський, Андреев, Конан-Дойль.

Самгін тихенько зітхнув, наливаючи в склянку білого вина, і подумав:

«Скільки в ньому енергії».

А Дронов, поспішно схопивши склянку, жадібно вихилив з неї половину, і товсті, мокрі губи в нього знову затремтіли, виганяючи слова:

— Ми дамо новини науки, її фантастику, дамо літературні суперечки, скандали, налагодимо карну хроніку, та так налагодимо, як європейцям і не снилось. Ми покажемо злочин по-новому, візьмемо його з глибини...

Тримаючи склянку біля підборіддя, він замахав правою рукою, хапаючи повітря пальцями, стискаючи й розтуляючи кулак.

— Культура і злочинність — розумієш?

— Це буде політика, — вставив Самгін.

— Ні! Це буде обґрунтування права помсти, — сказав Дронов і навіть притупнув ногою, але зразу ж начебто злякався чогось, кілька секунд мовчав, розкривши трохи рота, кліпаючи, потім покvapливо й невиразно забурмотів:

— Ну, це — потім! Це — програма. Що ти скажеш, га?

Протираючи окуляри хусточкою, Самгін не квапився відповісти. Слово про помсту вискочило так несподівано й так різко поза зв'язком з усім, що говорив Дронов, що виникли запитання: хто мстить, кому, за що?

«Він типовий авантюрист, енергійний, цинік, сміливий. Його сміливість — це, звичайно, безпринципність, аморалізм», — визначав Самгін, застерігаючи себе, — застерігаючи тому, що Дронов уже чимось подобався йому.

— Взагалі — це цікаво. Та я думаю, що в країні, де існує представницьке правління, газета без політики неможлива.

Дронов сів і здивовано повторив:

— Представницьке...

Але зразу ж, труснувши головою, казав далі:

— В нашій волі подати політику парламентарів у формі об'єктивного оповідання чи під соусом критики. Соус, звичайно, буде політикою. Мораль — теж. Та про те, що літератори б'ють один одного, цькують кішок собаками, теж можна говорити без моралі. Даймо читачам бавитися нею.

Після цього Дронов напористо спитав:

— Ти визнав, що витівка слухна, цікава, а — далі?

І грубо додав:

— Згоден дати гроші?

— Я повинен подумати.

— Повинен? Перед ким? Не можеш же ти жаліти випадково одержаних грошей!

«Який нахаба! Хам»,— подумав Самгін, прикривши очі окулярами,— а Іван Дронов розлючено кричав:

— Віхісти — мають рацію: інтелігент не любить грошей, соромиться бути багатим, це, брат, традиція!

Він говорив ще довго й закінчив порадою Самгіну: відібрати й вивезти в склад речі, які він залишає за собою, оцінити все, що він має намір продати, надрукувати в газетах оголошення про продаж чи влаштувати аукціон. Пішов він, залишивши домохазяїна в стані приємної схвильованості, розбудивши в ньому бажання мріяти. І вперше в житті Клим Іванович Самгін уявив себе редактором великої газети, людиною, яка вивчає, редагує й корегує всі течії, всі вигини, всю гру думки, сучасної йому. До його вагомого слова прислухаються політики всіх партій, просвітителі, заклопотані культурним розвитком нижчих прошарків народу, літератори, що заплуталися в суперечностях критиків, критики, поверхово обізнані з філософією й погано обізнані з дійсним життям. Він — один з диктаторів інтелектуального життя країни. Він найвизначніший і найчесніший диктатор, бо не зв'язаний якоюсь певною програмою, має щонайширший досвід і, по суті, не має особистих цілей. Не честолюбний. Не жадібний до слави, байдужий до грошей. Він справді незалежна людина.

«Практичну, господарчу частину газети можна доручити Дронову. Так, Дронов — цинік, він хамуватий, грубий, але його енергія — щонайцінніша властивість. В ньому є щось симпатичне, якась риса, рідна мені. Вона ще примітивна, її слід розвинути. Я буду керівником його, я зроблю з нього людину, яка доповнюватиме мене. Треба трохи змінити моє ставлення до нього».

Самгін нагадав собі Івана Дронова, яким знав його ще в дитинстві, і вирішив:

«Так, він, по суті, оригінальна людина».

Другого дня ранком Дронов з'явився з покупцем. Це був маленький чоловічок, непевного віку, лисуватий, ріденьке сіре волосся зачесане зі скронь на маківку, на важкому, червонуватому носі димчасте пенсне, за скельцями його мутнуваті, сумні очі, личко густо покреслене червоними жилками, прикрашене гострою французькою борідкою й вусами, войовниче закрученими в стрілку. Одягнений був у темносірий кошлатий костюм, що дуже

влучно зменшував справжні розміри його животика, круглого, наче кавун. Він здавався м'яким, як плюшова іграшка — ведмідь чи мавпа, зроблена з різних клаптиків, із залишків.

— Козьма Іванович Семидубов, — сказав він, міцно потискуючи гарячими пальцями руку Самгіну. Самгін зустрічав людей такого вигляду, і майже завжди це були люди типу Дронова або Тагільського, дуже рухливі, навіть метушливі, веселі. Семидубов котився по землі не поспішаючи, обережно, говорив півголосом, стомленим тенором, часто повторюючи одне й те саме слово.

— Будинок — тоді будинок, коли це прибутковий будинок, — сказав він, ляпаючи по стіні шкіряною, на хутрі, рукавичкою. Отакі будинки — нещастя Москви, — казав далі він, зітхнувши, порипуючи снігом, розтираючи його подошвою величезного валяного черевика. — Розлізлись вони по всій Москві, як пліснява, через них трамваї, тисячі візників, ліхтарів і взагалі — величезні для міста Москви витрати.

Голос його звучав дедалі жалібніше, ласкавіше.

-- Проти таких-от будинків хоч Наполеона запрошуй.

І знову зітхнув:

— Дрібним життям живемо, добродії мої, дрібним!

— Правильно, — схвалив Дронов.

Походжаючи по двору, вимірюючи його кроками, Семидубов говорив далі:

— Англійці кажуть — «мій дім — моя фортеця», то англійці ж будують з каменю, через те й характер у них твердий. А з дерева — яка ж фортеця? Ви, добродії мої, як оцінюєте це помістя?

— Тридцять п'ять тисяч, — швидко сказав Дронов.

— Несерйозна ціна. Гроші дорожче коштують.

— А ваша ціна?

— Половинку тридцяти.

— Смієтесь.

— Тоді — до побачення, — сумно сказав Семидубов і пішов до воріт. Дронов сердито крякнув, прошипів: — Ш-шахрай! — і подався слідом за ним, а Самгін залишився посеред двору, почувавши, що ця коротка сцена розбуркала в ньому якісь непевні сумніви.

Увечері ці сумніви набрали характеру цілком реального, характеру прикрого, незаслуженого удару. Сидячи за столом, Самгін складав план повісті про справу Мари-

ни, коли прийшов Дронов, скинув пальто на руки довгій Феліцаті, швидко пройшов до їдальні, забувши скинути шапку, притулився спиною до кахлів грубки й спитав, похмуро покашлюючи:

— Ти знав, що на це майно є застава на двадцять тисяч? Не знав? То — поздоровляю! — є. — Він скинув шапку з голови, надів її на коліно й промовив здивовано, з обуренням: — Коли це Варвара примудрилася заставити?

— Вона була легковажна, — несподівано для себе сказав Самгін. Почув, що сказалося занадто сердито, і нагадав собі, що в нього нема права обурюватися діями Варвари. Тоді він переніс обурення на Дронова.

«Він говорить про Варвару, як про свою коханку».

А Дронов, погладжуючи шапку, пробурмотів:

— Надзвичайно спритно той бугай Стратонов жінок грабував.

Самгін зірвав окуляри з носа, питаючи:

— Ти хочеш сказати...?

— Я вже сказав. Тепер він, як бачиш, законодавствує, вітчизну любить. І вже не за пазухи, не під спідниці руку запускає, а — в кишеню батьківщини: зайнятий організацією банків, пасажирське пароплавання на Волзі об'єднує, бере участь в комісії водного будівництва. Авжеж, чорт... Діяч!

Говорив Дронов, дивлячись у куток кімнати, косенькі оченята його шукали там чогось, він начебто дрімав:

— Все-таки це корисна установа — Дума, тобто конституція, — чудово виявляє справжні наміри і діла найсолідніших громадян. А от... не солідні, як ми з тобою...

І, урвавши буркотливу мову, він заговорив діловито: якщо землю і будинок Варвари заставлено за двадцять тисяч, значить, вони коштують, напевно, вдвоє дорожче. Це треба пам'ятати. Ціни на землю швидко ростуть. Він став розгортати якийсь складний план другої застави, але Самгін слухав його не уважно, думаючи, як легко й катастрофічно прикро зруйнувалися його вчорашні мрії. Можливо, Іван шахраєє разом з оцим Семидубовим? Цей здогад не міг утішити, а прізвище покупця нагадало:

«Знову — сім».

Дронов посидів ще хвилин з п'ять і раптом зник, навіть не попрощавшись.

«Будинок треба продати», — нагадав собі Клим Івано-

вич і, заплющивши очі, став тихенько, крізь зуби, насвистувати романс «Не серджусь я», думаючи про Варвару і Стратонова:

«Свинство».

<Дронов> морочився з продажем будинку понад місяць, за цей час Самгін устиг закріпитися в правах спадщини, увестися в володіння, закінчити план повісті і навіть продати частину речей, не потрібних йому, костюми Варварині, меблі. Дронов аж схуд. Майже щодня він з'являвся перед Самгіним напідпитку, роздратований, озлоблений, пив біле вино й розказував дивовижні факти шахрайства.

— Змагання шахраїв. Недарма, брат, московські шахраї славляться. Як Варвару нагріли з цією йолопською заставною, чорт би їх душі взяв! Не гидливий я, не лиха людина, а все-таки, якби моя влада, я б половину московських жителів у Сибір перевіз, до Якутки, на Камчатку, взагалі — в глухі місця. Нехай там, сучі діти, жеруть один одного — звідти до Європи ніякий зойк не долетить.

Самгін слухав це п'яне базікання майже байдуже. Він був певен, що обурення Івана чимось шахрайством має на меті підготувати його до примирення з шахрайством самого Дронова. Він дуже здивувався, коли Іван прийшов червоний, пітний, став перед ним і урочисто оповістив:

— Зроблено. За тридцять дві. Маєш дванадцять шістсот — готівкою і два векселі по три на півроку і на рік. З м'ясом вирвав.

Він сів у крісло, витираючи хусточкою пітне обличчя, відсапуючись.

— Жарко. Оце так березень. Продав тому, хто держить заставну. Можна б узяти тисяч з сорок і навіть з половиною, та ось поглянь-но копію заставної, які в ній вузлики зав'язано.

Він кинув на стіл якийсь папір, але зраділий Клим, підчепивши його розрізувальним ножом, подав йому.

— Не треба. Не хочу.

Дронов примружився, подивився на нього й пробурмотів:

— Жест — нічого, добропорядний. Ну, гаразд. А за цю мороку ти мені даси тисячу?

— Візьми хоч дві.

— Ось як ми! — усміхнувся Дронов. — Мені, дивак, і тисячі — багато, це я з дружби сягнув — тисячу. Зна-

чить — одержимо гроші та й — додому? Я знудьгувався за Тоською. Ти попроси її квартиру тобі знайти і влаштувати, вона любить гнізда мостити. Невдало мостить.

Він двічі чхнув і спитав сам себе:

— Простудився, чи що?

Чхаючи, він, як видно, сполохав своє пожвавлення, обличчя в нього нудно осунулось, міцно витираючи широкого носа, крикнув, потім казав далі, міркуючи, оцінюючи.

— Дуже поміг мені Семидубов. Ліг до лікарні, апендицит у нього. Лежить і філософствує, чекаючи операції.

Філософія Семидубова не цікавила Самгіна, але, з чемності, він спитав: хто такий Семидубов?

Дронов раптом стер долонею нудьгу з обличчя, широко усміхаючись, блиснув золотом іклів.

— Він — цікавий. Як це у вас називається? Кандидат на судові посади, чи що? Скінчивши університет, він того ж року сів на лаву підсудних як обвинувачений в продажі водогінних труб. Лежали на театральній площі труби, він бачить, що лежать вони даремно, ну й продав комусь, кому потрібні були труби. Незвичайний. Посадили його, на півроку, чи що. Вийшов — став у карти грати. Грає шасливо, але не шулер. Я познайомився з ним років зо два тому, програв йому тисячу триста, все, що було. Звичайно, засмутився. А він каже: «Візьміть карбованців з п'ятсот у мене, продовжимо». — «Мені, кажу, платити нема чим». — «А — навіщо платити? Я граю для розваги. Чоловік я нежонатий, гроші мене люблять, позавчора за сорок три хвилини сімнадцять тисяч виграв». Я, знаєш, узяв. Відігрався, навіть шістдесят п'ять карбованців виграв. Подякував і тепер граю з ним тільки в преферанс та у вінт по маленькій.

Розказав Дронов з приємністю, майже не згашуючи усмішки на вилицюватому обличчі, і Самгін повинен був відзначити, що ця усмішка робить незграбне обличчя няньчиного внука лагіднішим, приємнішим.

— Строката ми нація, Кліме Івановичу, дивакувата нація, — казав далі Дронов, помовчавши, тихіше, задумливіше, скинувши шапку з коліна, поклав її на стіл і, зачепивши лампу, мало не перекинув її. — Дивовижні люди водяться в нас, і багато їх, і всім нема куди себе всунути. В революцію? От, прошуміла вона, усміхнулась, та й — нема її. Ти скажеш — буде! Не заперечую. Як з усього

видно — буде. Та мужичок уже налякав. Організаторів революції частково знищили, частково — сховали на каторзі, а багато — самі поховались.

Він подивився на Самгіна й — докінчив:

— А втім — що я тобі кажу? Сам усе знаєш.

Самгін мовчки нахилив голову, а Іван, помовчавши, сказав, ніби перепрошуючись:

— Звичайно, Семидубов цей — фігура мутна. Чорт його знає — навіщо потрібні такі? Часом я себе питаю: чи не схожий на нього?

Клим Іванович Самгін внутрішньо й гидливо скривився: «Здається — ще одна сповідь».

Але Дронов сказав:

— Мене Тоска навчила думати про самого себе правдиво, без прикрас.

І запропонував:

— Поїдьмо до «Яра»?

Самгін відмовився.

— Ну, в Художній, сьогодні «Дно»? Теж не хочеш? А мені подобається ця пренаївна штука. Барон там дуже натякаючий: рядився-рядився, а ні на що не згодився. Ну, я пішов.

Виходячи, він несхвально відзначив:

— Куриш ти — на страх ворогам. Як головешка чадиш.

Клим Іванович Самгін, поправивши окуляри, глянув на гостя підозріло й навіть озлоблено, а коли Дронов зник — поставив його поряд з Лютовим, Тагільським.

«Такий самий. Зламаний, дводушний, хитрий. Безчесний. Боїться бути зрозумілим і прикидається щирим. Цілиться в друзі. Але здатний бути тільки слугою».

Скінчивши на цьому з Дроновим, він викликав мрію вчорашнього дня. Це легко було зробити — перед ним на столі лежав аркушик поштового паперу і на ньому дрібним, але чітким почерком було написано:

«Загострити ставлення Безбедова до Марини, зробити його менше ідіотом, надавши настроєві вульгарної революційності. Розгорнути його роман. Улюблена його — хитра, байдужа до нього дівчина, він цікавий їй як єдиний спадкоємець багатой титки. Показати радіння хлистів?»

Перед ним постала огрядна гола жінка, і ще раз Самгін сердито подумав, що, напевно, вона хотіла, щоб він узяв її. В коханці Дронова є схожість з Мариною — така сама струнка, здорова.

«Навчила думати про самого себе правдиво». Що це означає? Про себе людина завжди правдиво думає».

Покурюючи, він знову став читати план і виявив, що— ні, не можна давати занадто багато доказів проти Безбедова, але необхідно, щоб він знав якісь Маринині таємниці, цим знанням і буде виправдано вбивство Безбедова як свідка, що може виказати людей, яким Марина заважала жити.

Вже після Парижа він, непомітно для себе, почав згадувати про Марину вороже, і ворожість поступово ставала дужчою.

«Що внесла ця жінка в моє життя?» — нерідко питав він і вважав, що вона підірвала, похитнула його уявлення про самого себе. Її таємнича смерть не зробила його учасником гучного кримінального процесу, це тільки тому, що вмер Безбедов. Участь на суді свідком могла б скінчитися для нього дуже сумно. Обвинувач скористувався б з його минулого, а там — арешт, тюрма, участь у Московському повстанні, звичайно, відома департаментові поліції. Звичайно, прокурор скористувався б нагодою включити в кримінальну справу інтелігента-політика, — це диктується реакцією й загальним озлобленням проти лівих. Думаючи про це, Клим Іванович Самгін відчував нервовий холодок десь у спині й жадібно ковтав дурманний дим міцного тютюну.

«Так, це бабище внесло в моє життя якусь темну плутанину. Більше того — мало не занапастила мене. От якби можна було ввести Бердникова... Так, написати повість про це вбивство — цікава справа. Писати треба дуже тонко, обдумано, ось у такій тиші, в такій затишній, теплій кімнаті, серед речей, приемних для ока».

Петербург зустрів його не дуже ласкаво, в мутнуватому небі нерішуче сяяло білясте сонце, примхливо й сердито поривами дув свіжий вітер з моря, напередодні чи вночі випав рясний дощ, вогкими вулицями спішно ходили жителі, одягнені тепло, як восени, від мостової тхнуло гниючим деревом, будинки були велично нудні. Тон газети «Новое время» не збігався з погодою, передова по-весінньому раділа, сповіщаючи про зростання вкладів в ощадних касах, далі розказувалось, що кількість сільських хазяїв, які закріпили землю у власність, дійшла майже шестисот тисяч. Самгін, прочитавши це, побарабанив по столу пальцями, посвистів.

«Треба шукати квартиру».

Перед вечором він пішов до Дронова і там, роздягаючись у передпокої, почув голос сухотного Юріна:

— Перси «скинули» шаха, турки султана, в Німеччині засновано Союз Ганзи, союз фабрикантів для боротьби проти «Союзу сільських хазяїв», німецький уряд відхилив пропозицію Англії про скорочення морських озброєнь, серед нашої буржуазії помітно зростання мілітаризму... — ти думаєш, між цими фактами нема зв'язку? Є... і — явний...

— Жажди, хтось прийшов. О, це Клим Іванович!

Самгіну вигук Таїсії здався радісним, потиск руки її особливо міцним, Юрін, як завжди, напівлежав у кріслі, витягнувши ноги під стіл, спираючись потилицею на спинку крісла, дивлячись на стелю, Таїсія на стільці, поряд з ним, перед нею зошит, у неї в руці — олівець. Він простягнув Самгіну безсилу руку, не глянувши на нього.

— Це добре, що ви прийшли, будемо чай пити, розкажете про Москву. Бо Євген усе вчить мене.

— Учення — світло, — не дуже дотепно нагадав Самгін.

— Йому шкідливо говорити...

— Мені — все шкідливе, — відгукнувся Юрін, рухаючи ногами, і все-таки було чути його короткі, хрипкі зітхання.

— Куди ти? — тривожно спитала жінка, він відповів:

— Грати.

Таїсія допомогла йому < підвестись > на ноги, і обережно, як сліпий, він пішов до вітальні.

— Помирає — бачите? — пошепки сказала жінка. Самгін мовчки знизав плечима й догадався: «Вона була рада, що я перепинив його повчання».

Майнули неоформлено, зникли слова:

«Марксизм... Смерть...»

У вітальні фісгармонія повільно й неладно починала виспівувати мелодію якоїсь знайомої пісні, Тося, тихенько відбиваючи такт олівцем по зшитку, спитала півголосом:

— Хочете, щоб я вам допомогла знайти квартиру? — Стіна за вікном освітілася сонцем і начебто відсунулася далі.

— Можна б навіть зараз піти, тут, недалеко, на нашій вулиці, але...

Вона показала олівцем на вітальню, там пісня не вдалась і її змінив чийсь хорал.

«Так, напевно, вона дуже легко доступна. І навіть розбещена,— подумав Самгін, придивляючись до обличчя і бюста жінки.

— Про що ви думаєте?

— Слухаю.

— Він завжди грає нудне.

— Скільки вам років? Це — нескромне запитання?

— Чому — нескромне? Двадцять чотири. Але на вигляд я старша, так?

— Не думаю.

У вітальні похмуро вили баси.

— Всі вважають, що я старша. Так і повинно бути. На сімнадцятому році у мене вже була дитина. І я багато працювала. Батько дитини — художник, тепер — кажуть — майже знаменитий, він за кордоном десь, а тоді ми харчувалися чаєм і хлібом. Перше моє кохання — найголодніше.

«Ось іще одна сповідь», — відзначив Самгін, співчутливо похитавши головою.

До басів фісгармонії приєднались альти, дисканти, виспівуючи щось зловісне, караюче, звуки повзли до їдальні, як дим, а дим цигарки, яку курил Самгін, був западто міцний і несмачний. І взагалі — все було неприємне.

— Інколи навіть цукру не було за що купити. Але — бідний, він був хороший, веселий. Тихше, Степанидо Петрівно. — Це було сказано до старої, яка принесла піднос з посудом.

— Петрівна в мене замість матері, любить мене, наче кішку. Дуже розумна й революціонерка, — вам смішно? Одначе, це правда: терпіти не може багатих, царя, князів, попів. Вона теж монастирська, була послушницею, але напередодні постриження в неї трапився роман, і вигнали її з монастиря. Працювала сиділкою в лікарні, була санітаркою на японській війні, там одержала медаль за врятування офіцерів з палаючого барака. Ви думаєте, скільки їй років — шістдесят? А їй тільки сорок три роки. Ось як живуть!

Юрін грав, повторюючи одні й ті самі акорди, і від повторення сила їх похмурості начебто зростала, пригнічуючи Самгіна, викликаючи в нього почуття втоми. А Тайсія розлучено докоряла:

— Ох, Климе Івановичу, — чому літератори так мало й погано пишуть про жіночу долю? Просто аж соромно читати: все кохання, кохання...

— Але, дозвольте, кохання...

— Так, так, я знаю, це всі говорять: зміст жіночого життя! Напевно, навіть корови і коні не думають так. Вони он кохають раз на рік.

Вона — дратувала не тим, як говорила, а тому, що руйнувала його уявлення про неї, йому було нудно і хотілося сказати їй що-небудь прикре, розізлити ще більше.

— «Кохання і голод правлять світом»,— нагадав Самгін.

— Ні! Не вірю, що це назавжди,— сказала жінка. Він відзначив, що густий її голос звучав грубо, малорухливе обличчя потемніло й неприємно розширилося зниці.

«Злиться»,— вирішив він.

— От — побачите,— говорила [вона], і голоду не буде, і кохання буде рідкісним щастям, а не поганою звичкою, як тепер.

— Нудне майбутнє обіцяєте ви,— відповів він на її смішне пророкування.

— Буде місяць кохання, щороку — місяць щастя. Травень, свято всіх людей...

— Це кондитерська мрія, це від тістечка,— сказав Самгін, усміхаючись.

Таїсія випрямилась, наче готуючись кричати, але він казав далі:

— Ви подумайте: як воно буде вагітним працювати на полях, жати хліб.

Жінка встала, пересіла на інший стілець і, сховавши обличчя за самоваром, сказала:

— Он як? Ви не любите мріяти? Не вірите, що будемо жити краще?

— «Хоч гірше, аби інше»,— сказав Дронов, з'являючись у дверях.— Це — безперечно, до цього — дійдемо. Кульгаючи на обидві ноги по черзі,— сьогодні на ліву, завтра — на праву, але дійдемо!

— Ти — як миша,— зустріла його Таїсія й пішла до вітальні.

— Я в передпокої підслухував, про що ви тут... І оглядав кишені пальта. У мене рукавички витягли і кастет. Кастет — уже другий. От і озброюйся. Обидва рази кастети в Думі вкрали, там у роздягалці, мабуть, оглядають кишені й зайве — відбирають.

Юрін перестав грати, кашляв, Таїсія щось поважно казала йому, він відповів:

— Мені гаряче шкодить.

Дронов біля буфета, дістаючи пляшки, побрязкуючи склянками, розказував щось про недавно організовану фракцію октябристів.

— Лідер у них Гололобов, нібито автор дуже популярного свого часу оповідання, схваленого Толстим, — «Злодій», виданого «Посередником». Оповіданнячко, мабуть, чи не автобіографічне, хоч той Гололобов був віце-губернатором.

Самгін вважав, що остання фраза дотепна, і, усміхаючись, скоса подивився на Івана, подумав:

«Злий негідник».

— Авжеж, — казав далі Дронов, сідаючи навпроти Кліма. — Праві — організуються, а в лівих — деморалізація. Есерів спровоковано Азефом, в есдеків група «Вперед», групочка Леніна, плехановці видають «Дневник есдека», меншовики-ліквідатори «Голос есдека», та ще позафракційна група Троцького. Це — історія чи — розгартіяш?

Самгін слухав його не уважно, його більше цікавила лагідна мова Таїсії в передпокої.

— Я тебе прошу — не прихось! Тобі треба лежати. Хочеш, я завтра ж перевезу тобі фісгармонію?

— Добре б, — пробурмотів Дронов.

Самгін дедалі ясніше усвідомлював, що він помилився в оцінці цієї жінки, і його досада на неї зростала.

— Умирає, — сказала вона, сідаючи до стола й наливаючи чаю. Густі брови в неї зсунулись в одну рису, і обличчя стало похмурим, застигло. — Як це тяжко: гине людина, а ти не можеш допомогти їй.

— Гинути? — спитав Дронов, сьорбнувши вина.

— Не балагань, Іване.

— Та — ні, я — серйозно! Я ж знаю твої... смаки. Якби моя воля, я б спеціально для тебе влаштував цілу серію катастроф, війну, землетрус, голод, мор, потоп — допомагай людям, Тосю!

Зітхнувши, Таїсія тихо сказала:

— Дурень.

— Ні, — відказав Дронов. — Дурням — легко живеться, а мені важко.

— Не жадує, легше буде.

— Спасибі за раду, хоч я не скористуюсь нею.

І, підстрибнувши на стільці, наче вколотий цвяхом, він заговорив з патетичним завзяттям:

— Климе Івановичу — газету треба! Велику де-мо-кратичну газету. Живим бути не хочу, а газета буде. Умовляв Семидубова — навигравай мені двісті тисяч,— прославлю у всьому світі. Він — мукає, хай його чорт дере. Але — почуваю — вагається.

— Я б у газеті — коректоркою чи конторницею,— помріяла Гося.

А взагалі було нудно, і Самгіна тихенько гризли тяжкі відчуття непотрібності його присутності в цій кімнаті з вікнами на сліпу кам'яну стіну, дурості Дронова та його дами.

«Чому я залежний від них?»

Хвилин через п'ять він зібрався йти.

— Значить — завтра шукаємо квартиру? — впевнено сказала Таїсія.

— Так,— відповів він.

Квартиру знайшли зразу, три маленькі кімнати на другому поверсі триповерхового будинку, рудого, в сірих плямах; Самгін подумав, що такої масті бувають корови. По боках парадного ганку мідні й емальовані дощечки сповіщали чорними буквами, що в будинку цьому мешкають люди з чудними прізвищами: присяжний повірений Я. Ассікрітов, акушерка Інтралігатіна, учитель танців Волков-Воловик, настроювач роялів і лагодження дерев'яних інструментів П. Є. Скромного, «Школа кулінарного мистецтва й готові обіди на дім Т. П. Федькіної», «Переписування на машинці, 3-й поверх, кв. 6, Д. Ільке», а на дверях одної з квартири другого поверху квадратик міді сповіщав, що за дверима живе Павло Федорович Налім.

«Демократія»,— скривився Самгін, прочитавши ці віски.

Але кімнати були ясні, вікнами на вулицю, стеля висока, паркетна підлога, газова кухня, і Самгін приєднав себе до демократії рудого будинку.

У клопоті по влаштуванню квартири непомітно минуло кілька тижнів. Клим Іванович умебльовував своє житло самотнього чоловіка не кваплячись, обачно й солідно: треба мати навколо себе все потрібне і — щоб не було нічого зайвого. Петербург — вогке місто, але в будинку центральне опалення, і взимку нові меблі напевно сохнутимуть, тріщатимуть ночами, а крім того, нові меблі не подобались йому й формами. Для кабінету Самгін добрав письмовий стіл, книжкову шафу і троє важких крісел під «чор-

не дерево»,— у вісімдесятих роках ці меблі були дуже популярними серед провінціальних юристів ліберального настрою, і чудовий знавець деталей побуту П. Д. Боборикін в одному з своїх романів назвав їх стилем розчарованих. Для вітальні пригодилися меблі з московського дому, в маленькій приймальній він поставив круглий стіл, півдюжини віденських стільців, почепив чийсь малюнок пером з Гудонового Вольтера, гравюру Мате, що змальовувала сердитого Салтикова-Щедріна, гравюрку Гаварні — французький адвокат виголошує промову. Ця обстановка здалася йому досить оригінальною й цілком задовольнила його.

Шукаючи меблів на Апраксінному дворі й Олександрівському ринку, він напитував і адвоката, до якого в помічнику зручно було б приписатись. Він не думав займатися юридичною практикою, але все-таки вважав за потрібне поставити свій корабель у кільватер досвідченішим плавцям у морі столичного життя. Він доручив Івану Дронову знайти адвоката з великою практикою в цивільному процесі, ділка не дуже гучного і — позапартійного.

— Розумію,— догадався Дронов.— Не хочеш ходити під ручку з лібералами й іншими шахраями з боязких. Так. Знайдемо ховраха. Тварина не з рідкісних.

Іван Дронов крутився, наче дзига. Самгін звук думати, що батіжок, який підстьобує цю людину,— хамувата жадоба великого діла, щоб завоювати великі гроші. Та що більше він придивлявся до няньчиного внука, то частіше виникали підозри, що Дронов у кожний даний момент і в усіх своїх ставленнях до людей — людина нещира. Він не приховує своєї жадібності, бо ховає за нею щось, може, значно гірше. Згадувалися ті підозріння, які збуджувала Марина, згадувався Євно Азеф. Самгін відштовхував ці підозріння і в той самий час мимоволі намагався ствердити їх.

Реорганізація життя. Загальне прагнення подолати хаос, створити умови правової закономірності, умови вільного розвитку зв'язаних сил. Для багатьох дійсність стала принаднішою, ніж мрія. Таїсія сказала про нього: мрійник. Був, але перетворився в практика. Не слід так часто зустрічатися з ним. Та Дронов був майже необхідний. Він знав усе, про що говорять у «кулуарах» Державної думи, всередині фракцій, у міністерствах, в редакціях газет, знав безліч анекдотичних дурощів про життя царської сім'ї, він

знаходив час читати сучасну політичну літературу і, наскокуючи на Самгіна, питає:

— Ти читав «Громадський рух» Мартова, Потресова? Ні? Вийшла перша частина другого тома. Ти — подивись — посмієшся!

Самгін згадував себе в Москві, коли він теж був інформатором і оракулом, було досадно, що цю позицію захоплено, захоплено легко, мимохідь, і її не цінить захватник. І вкрай важко було чути заперечення Дронова, які він завжди робив швидко, навіть зневажливо.

Одного разу Ногайцев, який взагалі не терпів суперечностей, сперечався з приводу земельної реформи Столипіна з довгим, семінарською виправки землеміром Хотяїнцевим. Ногайцев — червоний, спітнілий — кричав:

— Страшенно помилково міркуєте! Або мужик буде багатий, або — загинемо, «яко обри, їх же несть ні племені, ні роду».

Вискаливши великі нерівні зуби, Хотяїнець пропонував могутнім, але неприємно сухим басом:

— Ідьте в село, побачите, як там глитаї шкуру деруть.

Самгін, помітивши, що Тося дивиться на нього запитливо, докторально сказав:

— Одначе, — створено п'ятсот сімдесят дев'ять тисяч нових земельних власників, і, звичайно, це кращі з хазяїв.

— О-от! — підхопив Ногайцев. — Ми завдячуємо їм чудовим урожаєм минулого року.

Тут і втрутився Дронов, перегортаючи записну книжку, не дивлячись ні на кого, він сказав пронизливо:

— Нісенітницю верзеш, пане. На цей рік число столипінських поміщиків скоротилося до трьохсот сорока двох тисяч! Скоротилось тому, що сильні мужики скуповують землю в слабких і організуються справді чималі поміщики, це — раз! А по-друге: почалися бойові виступи бідноти проти відрубників, хутори — палять! Це треба знати, шановні. Даремно кричите. Краще — випийте! Провидіння боже не щодня посилає нам бенедиктин.

У пронизливому голосі Івана Самгін ясно чув щось озлоблене, мстиве. Незрозуміло було, на кого спрямовано озлоблення, і воно тривожило Кліма Самгіна. Та все ж його тягло до Дронова. Там, у безперервному вихорі різноманітних систем фраз, чуток, анекдотів він хотів поєсти своє місце організатора думки, оракула й провидця.

Йому здавалося, що замолоду він дуже добре грав цю роль, і він завжди вірив, що створений саме для такої гри. Він думав:

«Я занадто захопився спостереженнями й послабив свою волю до дії. До чого, взагалі і в глибокому розумінні, можна звести основну дію людини, творця історії? До самоствердження, до оборони проти створених нею ідей, до волі тлумачення змісту фактів».

Самгін, у думці повторивши останню фразу, вирішив записати її в зошит, де він колекціонував свої «афоризми і максими».

У квартиру Дронова, як на сцену, вабила його й Тося. За кілька тижнів він уважно придивився до неї й виявив, що єдине неприємне в неї — її схожість з Мариною, можливо, тільки зовнішня схожість, така сама висока, здорова, струнка. Нерозумна, непохитно спокійна. Через дурість одверта, майже до непристойності. Коли її не питати ні про що, вона може мовчати цілу годину, але розмовляє охоче і часом з кумедною наївністю. Про себе розказує безжалісно, як про чужу людину, а взагалі про людей — байдуже, з легенькою усміщечкою в очах, усмішка ця не пом'якшувала її обличчя. Клим Іванович Самгін став думати, що ця істота була б не зайвою й дуже зручною в його квартирі.

Вона все загострювала його цікавість:

«Чудна фігура. Дурна, але, здається, не без хитрості».

І, усвідомлюючи, що потяг до цієї жінки легко може зростати, він настроював своє ставлення до неї іронічно, напіввороже.

Одного разу, пізно увечері, він подзвонив до Дронова. Двері прочинилися не так швидко, як завжди, і ланцюжка, що заважав цілком відчинити їх, не було здійнято, а з щілини почулося сердите запитання Таїсії:

— Хто це?

У передпокої надівав пальто чоловік з кошавим, аскетичним обличчям, з чорною бородою, пальто було вузьке на нього. Зігнувшись, він вигинався й покрякував, тигенько чортихаючись.

— Дайте допомогу,— запропонувала Таїсія.

— Спасибі. Уже,— відповів їй гість.— От чорти... Прощайте.

Капелюха він надів так, начебто не бажав, щоб Самгін бачив його обличчя.

— Я знаю цього чоловіка,— повідомив Самгін.

— Хіба? — спитала Таїсія.

— Його прізвище — Поярков.

Таїсія, помовчавши, спитала:

— За кордоном познайомились?

— У Москві. Давно.

Таїсія мовчки кивнула головою.

— Іван знайомий з ним?

— Ні,— суворо сказала Таїсія, дивлячись в обличчя йому.— Я теж не знаю — хто це. Його прислав Женя. Погано Женьці. Але Іванові теж не треба знати, що ви бачили тут якогось Пожарського? Правда?

— Пояркова.

— Не треба цього знати Іванові, розумієте?

Самгін мовчки кивнув головою, догадавшись:

«Очевидно — нелегальний. Що він може робити тепер тут, у Петербурзі? І взагалі в Росії?»

Звична спрощеність ставлення Самгіна до жінок викликала таку сцену: він вернувся з Тосею з магазину, де купували посуд, день був гарячий, напівлежачи на дивані, Тося, заплющивши очі, розстбнула верхні гудзики блузки. Клим Іванович підсів до неї й запустив руку свою під блузку. Тося спитала:

— Що це вас цікавить там?

Спитала вона так убійче спокійно й смішно, що Самгін мимоволі вихопив руку й трошки засміявся,— це він дозволяв собі дуже рідко,— засміявся й сказав:

— Мені здається, у вас є комічний талант.

— Якщо є, то — не там,— відповіла вона.

Самгін устав, відійшов від неї, спитав:

— Ви не пробували ґрати на сцені?

— Запрошували. Мій чоловік декорації малював, у нас актори зграями бували, ну і я — завжди в театрі, за кулісами. Не подобаються мені актори, всі — герої. І в тверезому вигляді і п'яні. По-моєму, навіть діти бачать себе певніше, ніж люди цього ремесла, а вже краще за дітей ніхто не вміє мріяти про себе.

Самгін послухав, подумав, потім сказав:

— А, напевно, ви дуже гаряча жінка.

— Прохолодили вже. Кохала одного, а живу — з третім. От ви сказали — «кохання і голод правлять світом», ні, голод і коханням править. Всякі романи є, а про злидарів романа не написано...

— Це дуже влучно,— визнав Самгін.

Він помітив, що після його пустотливої спроби ставлення Тосі до нього не змінилося: вона все так само спокійно, без метушні дбала про благоустрій його квартири.

Клим Іванович Самгін розумів, що таке дбайливе ставлення до нього викликане в Таїсії Дроновим, і вважав її піклування природним.

«І любить гнізда мостити»,— згадав він слова Івана про Таїсію.

Вона знайшла йому прислугу, кремезну, рябу, бистрооку бабу, дуже спритну, охайну, але трохи надмірно й запізно веселу: волосся в неї на скронях було сиве.

Восени Клим Іванович простудився: підвищилась температура, боліла голова, набридав кашель, мучила тихенька нудьга, і з нудьги він спитав:

— Скільки літ вам, Агафіє?

— Літа мої начебто невеликі: тридцять чотири,— охоче відповіла вона.

— Рано завели сиве волосся.

Вона усміхнулась і, облизавши губи кінчиком язика, не сказала нічого, але, як видно, чекала ще якихось запитань.

— Ви давно знаєте Дронову?

— Давненько, років з сім-вісім, ще коли Таїсія Романівна з живописцем жила. В одному домі жили. Вони — на горищі, а я з батьком у підвалі.

Вона стояла, спираючись плечем на одвірок, склавши руки на грудях, вимірюючи хазяїна широко розплющеними очима.

Самгін лежав на дивані, йому дуже хотілось докладніше розпитати Агафію про Таїсію, та він подумав, що це треба робити обережно, і став розпитувати Агафію про її життя. Вона сказала, що її батько тримав пивницю, і, згадавши, що їй треба щось робити на кухні,— швидко пішла, а Самгін відчув у її втечі щось підозріле.

При першій же зустрічі він подякував Таїсії:

— Гарну прислугу знайшли ви для мене.

— Ганька — дуже хороша,— підтвердила Таїсія.

І на запитання — хто вона? — Таїсія дуже жваво розказала: батько Агафії був матросом військового флоту, боцманом у «добровільному», потім відкрив пивницю й почав займатися контрабандою. Торгував сигарами. Він поводився так, що матроси вважали його есером. Хтось

доніс на нього, жандарми вчинили трус, знайшли сигари, і виявилось, що в нього великі тисячі в банку лежать. Заарештували старого.

Самгін відзначив, що вона розказує дедалі веселіше і з тим задоволенням, яке завжди звучить у розповідях людей про пороки і дурості знайомих.

— Я його пам'ятаю: товстий, без шиї, голова просто на плечах росте, обличчя червоне, як розрізаний кавун, і наче татуйоване, в чорних плямочках, він був обпечений, щось вибухло, спалило йому брови. Вусатий, зубатий, очі — наче в ката, ручища довгі, мавпячі, і такий величезний живіт, що рук нема куди подіти. Він усе тримав їх за спиною. Зухвалий, грубий... Агафія в батька не жила, він видав її заміж за старшого двірника, майже старика, та часом чоловік примушував її торгувати пивом у пивниці в тестя. Жила вона дуже нещасно, а я — голодно, і вона трошки підгодовувала мене з чоловіком моїм, вона — добра! Вона бігала до нас, на горище. У нас бувало дуже весело, молоді художники, студенти, Женья Юрін. Іноді ми з нею цілу ніч до ранку міркували: чому так погано все? Та вже дещо розуміли.

— Коли Ганьку з її дідом теж заарештували за контрабанду, Женья попросив мене назватися <двоюрідною> [сестрою] її, ходити на побачення з нею і передавати записки політичним жінкам. Ми це налагодили дуже вдало, ні разу не попалися. Через кілька місяців її випустили, а батько помер у тюрмі. Двірника засудили. Після тюрми Ганька вступила в гурток самоосвіти, зійшлась там з матросом, жила з ним років зо два, чи що, була дитина, хлопчисько. Чоловіка її розстріляли в кінці п'ятого року... До військової служби він був акробатом у цирку, такий гнучкий, легкий, гарячий. Дуже грамотний. Веселий, наче шпак, танцюрист. Після його смерті Ганька захворіла, її лікували в лікарні Святого Миколая, це — дім для божевільних.

Самгін слухав розповідь мовчки і внутрішньо протестуючи: нікуди не втечеш від цих історій! А коли Таїсія закінчила, він, примусивши себе усміхнутися, сказав:

— Значить, мені прислужуватиме... до певної міри політична діячка й до того ж — божевільна?

Нахмурившись, зсунувши брови в одну лінію, Таїсія відказала:

— Даремно усміхаєтесь. Ніяка вона не діячка, а про-

сто — революціонерка, як усі чесні люди бідного стану. Класу, — додала вона. — І — не божевільна, а... дуже просто якби у вас убили кохану людину, то вас це теж вразило б.

А що Самгін мовчав, вона сказала, наче втішаючи його:

— Зате біля вас — людина, яка не стежитиме за вами, не побіжить доносити в поліцію.

— Це, звичайно, дуже цінно. Спробую взятися до контрабанди або друкувати гроші, — пожартував Клим Іванович Самгін. Таїсія, піднявши брови, глянула на нього.

— Розсердити мене хочете? Трудна річ.

— Ні, — поспішно сказав Самгін, — ні, я не хочу цього. Я жартував тому, що ви розказували про сумні факти... без суму. Арешт, тюрма, людину розстріляли.

Вона запитливо подивилася на нього, чекаючи ще якихось слів, але не дочекалась і пояснила:

— Чого ж сумувати? Ганьчиного батька заарештували й засудили за злочинство, вона про справи батька і чоловіка нічого не знала, їй тюрма вийшла на користь. Другого чоловіка її розстріляли не за грабж, а за участь у революційній роботі.

І, помахуючи хусточкою в обличчя собі, вона додала:

— Я не одну таку історію знаю й дуже люблю згадувати про них. Вони вже — з іншого життя.

Самгін догадався, що має на увазі вона під другим життям.

— Ви вірите, що революція не скінчилась? — спитав Самгін; вона посварилася на нього пальцем, кажучи:

— Дурненькою вважаєте мене, так? Я ж знаю: ви — не меншовик. Це Іван вагається, мріє про союз дрібної буржуазії з робітничим класом. Та якщо завтра знову есери почнуть терор, то Іван уявлятиме себе терористом.

Вона усміхнулась.

— Я вам казала, що він усе хоче стрибнути вище своєї голови. Він — взагалі... Що йому остання книжка скаже, те на душі в нього зверху й ляже.

«Вона дуже легко може переїхати на іншу квартиру, — подумав Самгін і перестав мріяти про переведення її до себе. Більшовичка. Напевно — не партійна, а з співчуваючих. Чи розуміє це Іван?»

Відкриття тим неприємніше, що воно роздражнило інтерес до цієї жінки, начебто покликаної заступити в його житті Марину.

Як завжди, увечері зібралися строкаті люди і, як завжди, почався словесний бій. Орехова захоплено заговорила про «Побутове явище» Короленка, а Хотяїнцев, сховавши очі за сірими скельцями окулярів, додав:

— Три роки мовчав...

Орехова скипіла, замахала руками:

— Ви не маєте права сумніватися в щирості Короленка! Права не маєте.

— Та я — не сумніваюсь, тільки пізнувато він відчув, що не може мовчати. А втім, і Лев Толстой довго не міг, — гув [він], не жаліючи свого баса.

— І зовсім неправда, що Короленко наслідував Толстого, — ніколи не наслідував!

— Я не кажу, що наслідував.

— Не кажете, а натякаєте! Ох, який ви озлоблений! Короленко ж захищав людей не менше, ніж ваш Толстой, такий... божественний плутаник. І автор непрощеної «Крейцерової сонати».

Сперечалися довго, поки не прийшов сяючий Ногайцев і не оголосив:

— Панове! Маю копію надзвичайно цікавого документа: лист московського градоначальника Рейнбота генералові Богдановичу.

Замовкли, і тоді він прочитав:

— «У Москві в нас тихо, спокійно. До виборів у Думу зовсім ніякої цікавості. Навіть передвиборних зборів кадети не влаштовують. Спробували влаштувати одні, — голова дозволив собі зневажливі вислови на адресу чина поліції, за що той збори закрити, а я промовця, для прикладу, посадив на три місяці. Революціонери збирались недавно на з'їзд, на якому теж визнали, що в Москві справи стоять дуже погано, але, на жаль, вважають, що в Петербурзі — добре, а в Чернігівській, Харківській, і Київській губерніях — дуже добре, а в інших посередньо. Головним чином мені доводиться тепер боротися з простим політичним хуліганством — так усе подрібнішало в революційному таборі. Університет вчиться, сходки зовсім непопулярні: на першій було близько 2 500 (з 9 тисяч), на другій — 700, позавчора — 150, а вчора, на трьох призначених, — близько 100 чоловік».

— Напевно — хвастає, — зауважив худенький, гостроносий студент Говорков, але раптом схопився й радісно закричав: — Заждїть-но! Та я ж цей лист знаю. Він 907

року стосується. Ну, звичайно ж. Він ще торік ходив, читався...

Почали сперечатися з приводу листа, дим від цигарок і слів зразу ж став густішим. На столі кипів самовар, струмок сірої пари виривався з-під його накривки гарячою курявою. Чай наливала курсистка Роза Грейман, смуглява, з величезними очима в глибоких орбітах і яскравим, наче нафарбованим ротом.

Говорков, закинувши пальцями чорні пасма волосся на потилицю, піднявши догори бундючне жовте обличчя, запропонував:

— Звернімось до фактів!

Звернулись і — виявили, що Говорков — має рацію, а Хотяїнцев втішливо повідомив, що для міркування про спокій у країні є солідніші факти: асигнування на утримання тюрем збільшено до двадцяти дев'яти мільйонів, кредити на секретні витрати уряду теж збільшено.

— Як бачите, про спокій наш дбають не тільки Рейнботи в минулому, а й Столипін тепер. Призначення махрового реакціонера Кассо на міністра народної освіти...

Та його не слухали. Чоловік у сюртуку, схожий на військового, з плеканим м'яким обличчям, з густими білявими вусами, приємним баритоном, але дивно й начебто навмисно заїкаючись, корив Ногайцева:

— Де ви дістаєте всі оті-т-ті — ваші апокрифи і — фф-застрашливі папірці, кого ви — лякаєте і навіщо?

— Я, Федоре Васильовичу, ніяких апокрифів... І — нікого...

— Н-ні, у вас тенденцію помітно, ви саме злякати хочете мене.

— Я? Боже мій! Смішно слухати.

Орехова, розпалена аж червона, розмахуючи білою хусточкою, завзято повчала Келлера і Хотяїнцева:

— Ви прочитайте Томаша Массарика, його «Філософські і соціологічні основи марксизму».

— Мілюкова «Нариси» читав і — нічого, живий! Навіть Ле-Бона читав, — гув Келлер.

— Марксизм — це не соціалізм, — наполягала Орехова й хиталась, наче підлога коливалася в неї під ногами.

— Ні, — вперто, але не поспішаючи твердив Федір Васильович, лагідно усміхаючись, погладжуючи вуса плеканими пальцями, нігті на них сяяли, наче перламутр. — Ні,

ви прагнете компрометувати життя, ви його обпилюєте-те-те дурницею. А життя, батеньку, треба любити, саме — любити, як суворого, але мудрого вчителя, так, так! Кінець кінцем воно все робить по-доброму.

— Нічого подібного,— крикнула до нього Орехова. Він примружив до неї ласкаві, але трохи водянисті очі й півголосом сказав:

— Ох, ця добра жінка... Які дурні слова: «нічого подібного!» Все подібне до чого-небудь.

І, знову підвищивши голос, далі проповідував:

— Ви, батеньку, занадто легко підкоряєтесь фактам, на шкоду ідеї. А — треба знати: прийняття чи неприйняття тієї чи іншої ідеї виправдується чисто теоретичними міркуваннями, а зовсім не мірою придатності чи непридатності цієї ідеї для обґрунтування практичної діяльності.

Орехова вже знову втислася в суперечку Келлера і Хотяїнцева, переконуючи їх:

— Маркс — не вільний від впливу расової думки, від думки народу, приреченого на страждання. Він — песиміст і месник, Маркс. Та я не заперечую: його право на помсту європейському людству занадто обґрунтоване, занадто.

— Правдива думка.

— Цілком згоден,— схвалив красунь-мужчина. Приємний баритон його звучав дедалі самовпевненіше, в пустуватих очах світилась легка усмішечка, і здавалося, що пишні вуса ростуть, стають ще пишнішими.

«Обличчя щасливця»,— відзначив Клим Іванович Самгін.

У дверях, наче каріатида, підтримуючи гамір чи не пускаючи його до сусідньої кімнати, де теж покрикували, стояла Тося з цигаркою в зубах і, нахмурившись, відмахуючи рукою дим від обличчя, вслухалася в неквапливу, самовпевнену мову гарного чоловіка.

Клим Іванович Самгін пив чай, примушуючи себе розмовляти з Розою Грейман про сучасну літературу, прислухаючись до криків тих, що сперечались, відзначав у них прагнення зачепити один одного, міркував:

«Що ж об'єднує їх?»

З'явився Дронов, з кульками і пакетами під пахвою, в руках; стоячи спиною до гостей, складаючи покупки в заглиблення буфета, він сердито оповістив:

— Лев Толстой зник з дому. Шукають — ніде нема.

Це було зустрійо з великою цікавістю, усіх примирило, а Орехова аж заплакала.

— Домучили!

Стали розпитувати Дронова про подробиці, але він лаконічно відповів:

— Все, що знаю,— сказав.

Дронов сів поруч Самгіна, попросив:

— Ти мені вина, Розо! Білого.

І глибоко зітхнув.

— Хто цей красунь?

— Шемякін, чорт його... Потім розкажу.

І, дивлячись, як Грейман силкується витягти корок з шийки пляшки, він забурмотів:

— Був на закритій доповіді Озерова. Думчани. Редактори. Татусь Суворін та інші, іже во святих. Промисловці, по виробництвах, зв'язаних з сільським господарством,— настроєні святково. А пшениця в експорт іде по 91 копійці, у восьмому році продавали по карбованцю двадцять.— Він витяг з кишені записну книжку й прочитав: — «В металургії капітал банків 386 мільйонів із загальної суми 439, в кам'яновугільній — 149 з 199». Як це розуміти треба?

— Я — не економіст,— відгукнувся Самгін і подумав, що зараз Іван нагадує Тагільського, яким той бував у Прейса.

Дронов сховав книжку, випив вина, прислухався до плутанини слів.

— Найбільший з великих,— істерично кричав Ногайцев.— Найбільший! Не поступлюся, Федоре Васильовичу, ні!

— Доведіть... Дайте мені зрозуміти, яку ідею-силу втілював він у собі, які зміни в житті викликала ця ідея? Ви з ученням Гюйо обізнані, так?

— Та-ак! Толстой... Не зворушує він мене. Чужий дядя. Погано? Мовчиш...

— То — хто ж цей Шемякін?

— Позашлюбний син якоїсь визначної особи, чорт його... Служив у митному відомстві, років з п'ять тому одержав величезну спадщину. Меценат. До Тоськи залицяється. Може, грошей дасть на газету. В театрі познайомився з Тоською, думав, вона — з гулящих. Ногайцев теж у митниці служив, давно знає його. Ногайцев і привів

його суди, шахрай. До речі: ти йому, Ногайцеву, про газету — ані слова!

«Можна подумати, що він користується коханкою, щоб приваблювати багатих», — подумав Самгін.

— Гюйо? — гув Говорков. — Хто ж тепер читає Гюйо?

— О, господи! — з відчаєм вигукував Ногайцев. — Як же це? Всім відомо: толстовство було...

— Толстого їм надовго вистачить, — сказав Дронов.

— Галасливі люди, — зауважив Самгін, щоб не мовчати.

Дронов, тримаючи склянку в руці, як палицю, посьорбуючи вино, поправив Самгіна:

— Пусті — хотів ти сказати. Так, але ось оці люди — Орехова, Ногайцев — роблять погоду. Саме тому, що — пусті, вони з надзвичайною швидкістю вмішують у собі все нове: ідеї, програми, тутки, анекдоти, плітки. Певні, що «сіють розумне, добре, вічне». Якщо треба буде, вони завтра заперечуватимуть радість і сум, які стверджують сьогодні...

— Зовсім, як ви, — несподівано, півголосом сказала Роза Грейман.

— Ні, Розочко, не зовсім так, — серйозно відказав Дронов.

— Так, — твердо і вже голосно сказала вона. — Ви теж із тих, хто шукає, як пристосувати себе до того, що треба радикально змінити. Ви всі тут метушливі дрібні буржуа і весь вік будете такими ось дрібними. Я — не вмію сказати точно, але ви говорите тільки про місто, коли треба вже говорити про світ.

Говорила вона з акцентом, зближуючи слова важко й повільно. Її обличчя зблідло, від цього чорні очі запали ще глибше, і в неї тремтіло підборіддя. Голос у неї був безбарвний, як у людини з хворими легенями, і від цього слова здавалися ще важчими. Шемякін, сидячи в кутку поряд з Таїсією, глянувши на Розу, скривився, повсрушив вусами і щось шепнув на вухо Таїсії, вона сердито нахмурилась, підняла руку, поправляючи волосся над вухом.

Орехова крикливо спитала:

— Що значить — про світ?

— Ви — не знаєте?

І Роза почала перелічувати:

— Про революцію турків, про розгін меджилісу в Персії, про знищення фінляндської конституції, про ане-

ксію Боснії, Герцеговіни Австрією, Кореї — Японією, про те, що німці відкинули пропозицію Англії щодо скорочення морського флоту, а соціал-демократи не реагували на це. Оце — світ!

— І — що ж скажете мені робити з ним? — жартиливо спитав Ногайцев.

Не відповівши йому, Грейман говорила далі:

— І в Китаї — рух. Ви говорите про Толстого. Що ви сказали про нього? В нього — недобра дружина, невдалі діти, і в ньому багато суперечливого між художником і мислителем. От і все. А Толстой — людина світу, його читають усі народи, — життя нелюдське, ганебне, брехливе, каже він. Його ще не закопано в землю, а ви вже квапитеся насипати сміття на його могилу. Це — обурлива річ. Зрозумійте: Толстой переконає змінити світ, а ви? Ви стараєтесь ізолювати себе від життя, шукаєте місця над ним, осторонь нього, так, так. Саме до цього зводиться ваша критика.

Самгін, ще як почала говорити Грейман, встав і відійшов до дверей у вітальню, звідки зручно було стежити за Таїсією і Шемякіним, — красунь, ворушачи вусами, був схожий на kota, який ось-ось стрибне. Таїсія стояла боком до нього, слухаючи, що каже їй Дронов. Побачивши з облич людей, що зараз має вибухнути нова суперечка, він вирішив, що на цей раз з нього досить, непомітно вийшов у передпокій, одягся, пішов додому.

Було вже дуже пізно. [На] порожній вулиці застиг холодний туман, не наважуючись перетворитися в сніг чи в дощ. В тумані висіли пузири ліхтарів, оточені мутнуватим райдужним сійвом, воно теж застигло. Де-не-де серед чорних вікон поблискували жовті плями світла.

«Демократія, — міркував Клим Іванович Самгін, проходячи повз фантастично товсті постаті двірників біля воріт кам'яних будинків. — Чи заслуговують ці люди, щоб я став на чолі їх?» Промова Рози Грейман, Поярков, поведінка Таїсії — все це само собою складалося в щось єдине й небажане. Згадалися слова кадета, які Самгін мимохідь почув у вестибюлі Державної думи: «Ознаки нової мобілізації сил, ворожих здоровому розумові».

«Так, — міркував Самгін. — Можливо, що десь орудує Кутузов. Якщо не заарештований у Москві в числі «семірки» ЦК. Єврейка ця, як видно, зла істота. Більшовичка. Що таке Шемякін? Таїсія, звичайно, піде до нього.

Якщо він покличе її. Ні, буде корисніше, якщо я візьмуся до літератури. Газета не втече. Коли я здобуду ім'я в літературі,— можна буде подумати й про газету. Без Дронова. Так, так, без нього...»

Це було одно з багатьох його вирішень, з ним він і заснув.

Але ранком, лежачи в постелі, розкурюючи першу цигарку, він подумав, що Дронов — корисна тварина. От, наприклад, він уміє діставати десь надзвичайно смачний тютюн. На новосілля подарував чудовий пейзаж Кримова і, напевно, він же порадив Таїсії подарувати етюд Жуковського — сосни, блакитні тіні на снігу. Пишне літо, така ж сама пишна зима.

Крізь завіску вікна світило сонце, в кімнаті холоднувало, за вікном, мабуть, виблискує перший зимовий день, уночі, мабуть, випав сніг. Вставати не хотілось. У сусідній кімнаті м'яко тупала Агафія. Клим Іванович крикнув:

— Дайте кофе сюди. «Так, Дронов — корисний. Як Санчо Панса. Хоч я й не дон-Кіхот. Він — не дурний, Іван».

Дронов заочно знайомив його з присяжним повіреним Антоном Сергійовичем Прозоровим:

— Світило не з великих і — згасаюче. Поїдений багатьма хворобами, і скоро вони його дойдять до кінця. Обжера й бабій. Живе з останньою з десятка. Узяв її з естради, наговорив, що вона повинна грати в драмі, а в драмі вона виявилася зовсім бездарною і тепер мстить йому за те, що він зіпсував їй кар'єру: якби не перешкодив він — вона була б знаменита, як Іветт Гільбер. Щороку возить його до Парижа, — без Парижа вона не може жити. Справи в нього — заплутані, і попереджаю — репутація не дуже добра; гонорари — бере, але двічі пропустив строки апеляції, і в одному випадку довелося заплатити клієнтові суму його позову: рада, розглянувши скаргу клієнта, визнала позов безперечним.

Прозоров був мужчиною довгим, тонконогим, із здутим животом, живіт, виступаючи з жилета й штанів, показував білу смугу сорочки. Голова в нього була не на зріст велика, і в профіль він нагадував цвях, зігнутий посередині. На напівголому жовтому черепі розкидано сивуваті залишки колишніх кучерів іржавого кольору. Щоки прикрашувала борода, її рівне, рідке волосся на підборідді закінчувалось гострим клинцем. Зім'яте об-

личчя, сірі мішки відтягали повіки, оголювали вицвілі мокрі очі. На перенісці довгого, червонуватого носа тремтіло пенсне, але Прозоров дивився поверх нього.

— Що ж? Дуже добре. Я — радий допомогти колезі. Іван Матвійович докладно розказав мені... Я відберу справи, які вимагають... Тобто трохи залежались... Будь ласка.

Він дивився на Самгіна розгублено, навіть начебто злякано, видував повітря носом, зітхав, витирав очі хусточкою.

— Познайомив би вас з дружиною, — та вона поїхала до Новгороду, там — якась церква незвичайна. Вона в мене мистецтвом захоплюється, тепер мистецтво в моді... Молодь розважатися хоче, втомилась від демонстрацій, конституції, революції.

Він лякливо заворушився в кріслі, наморщив носа, скинувши з нього пенсне, і поспішно додав:

— Я, звичайно, не заперечую... Але «всьому свій час». Ось настав час розваги. Це — нормально.

Було в ньому, в костюмі і в словах щось неохайне, невпевнене, а навколо нього, в кабінеті, незатишно, тісно, тхнуло паперовим пилом.

— Письмоводитель у мене — Миронов, юнак недурний, премилый, хоч і — нероба. Отож.

Він втомлено зітхнув і подивився на Самгіна так, що той зрозумів:

«Іди собі. Набрид ти мені».

Коли Самгін прийшов знайомитися з справами, його зустрів франтуватого одягнений юнак, з довгим волоссям і чемною усмішкою на смуглявому обличчі. Примруживши чорні очі, він сказав, що патрон нездужає, не вийде, потім, показавши на дві паки паперів у синіх обкладинках з написом «Справа», сказав:

— Це він пропонує до вашої уваги. Я вам не потрібен?

— Ні.

Юнак шаркнув ногою по підлозі, зник, а Самгін, розгорнувши «Справу про стягнення селянами Уховими Іваном і Пеллагеєю з пот. почес. громадянина Левашова збитків за каліцтво», заглибився у вивчення справи. Виявилось, що громадянин, проїжджаючи парою власних коней, переламав селянинові ногу, пом'яв ребра і вчинив струс мозку, внаслідок чого селянин Олексій Ухов, ван-

тажний візник — помер. Батько і дружина померлого бажають одержати з громадянина 5 000 карбованців. Справу розглядалося в окружному суді, в позові відмовлено, подано апеляцію. З поліцейського протоколу Самгін побачив, що позов — безнадійний. На звороті справи він прочитав облік гонорару, одержаного Прозоровим: 140 крб.

«Справа про порушення контракту фабрикантом Келлером...»

За спиною в Самгіна відчинилися двері і повіяло міцними духами. Потім коло нього з'явилася жінка середнього зросту, в строкатій хмарі шовку, мережив, у хутряній накидці на плечах, у тяжкій чалмі волосся, пофарбованого в рудий колір, рум'яна, з задериковато кирпатим носом, синюватими очима, з веселою іскрою в них. Її нафарбований рот усміхався, показуючи дрібні мишачі зуби, взагалі вона була сліпуче яскрава.

— Олена Вікентіївна, — сказала вона, простягнувши коротеньку пухлу ручку, і запросила Самгіна снідати.

Снідали дуже різноманітно й смачно. Пили горілку наполовину з «підкон», пили вино, і Клим Іванович Самгін з приємністю дізнався про чимало найцікавіших новин з життя вищих сфер.

Перша з них: посланник Сполучених Штатів Америки в Парижі заявив російському послові Нелідову, що, оскільки дружина графа Ностіца до заміжжя показувалася в Лондоні, в акваріумі якогось мюзик-холу, гола, з риб'ячим хвостом, — дипломатичний корпус Парижа не може визнати цю даму гідною бути прийнятою в його колі.

— Ви розумієте, який скандал? Ностіц. Він, здається, помічник посла. Взагалі — персона поважна. Ні — ви подумайте про наш престиж за кордоном. Посли одружуються з дамами з риб'ячими хвостами...

Вона засміялась дзвінко, «розсипчастим» сміхом, дуже приємним, а потім сказала, що в молодій цариці розвивається істерія і — нариви на ногах.

— Все це — наслідки її ненормальних стосунків з Вирубовою. Не розумію лесбіянок, — сказала вона, пересмикнувши плечима. — І там ще — отой утікач-чернець, Распутін. Хоч він, здається, навіть не чернець, а просто сільський мельник.

Вона зі смаком, але й з відтінком зневаги вимовляла слова «придворні сфери», «наша аристократія», і можна було подумати, що вона «оберталася» в цих сферах і

серед аристократії. Підкреслено зневажливо вона говорила про міністрів:

— Все якісь вискочки з міщанськими прізвищами — Шегловитов, Кассо... Ви не бачили цього Кассо? У нього дивовижно огидні вуха, величезні, наче калоші. А Хвастов, нижегородський губернатор, якого теж хочуть зробити міністром, такий товстий, що в нього автомобіль на особливих ресорах.

Сиділи у великій напівтемній кімнаті, проти її трьох вікон здіймалася сіра стіна, теж порізана вікнами. По брудних шибках, по балконах і залізних сходах, які лаmanoю лінією підіймалися на дах, видно було, що це вікна кухонь. В одному кутку кімнати рояль, над ним чорна картина з двома жовтими плямами, одна зображала шоку й солідний товстий ніс, друга — розкриту долоню. Другий куток заставлений був важким, чорним буфетом з інкрустацією перламутром, буфет схожий на з'єднання п'яти трун.

В кімнаті було душнувато, міцні духи жінки не могли подолати запаху пилу, нагрітого центральним опаленням.

Сніданок тривав години зо дві. Клим Іванович Самгін смачно попоїв, трошки випив, настроївся благодушно і, слухаючи дзвінкий голосок, частий сміх жінки, чемно усміхався, думав:

«Дурна, але — забавна».

А вона з захватом говорила йому про могутню красу фресок церкви Спаса Нередиці в Новгороді.

Відпускаючи його, вона сказала:

— По суботах у мене бувають артисти, літератори, музичимо, сперечаємось, — заходьте!

«Так, у неї треба бувати», — вирішив Самгін, але вдруге побачити її йому не скоро вдалося, рясні, але заплутані справи Прозорова вимагали багато часу, франтуватий письменодитель був дуже погано обізнаний, ледарював, мріяв про репортаж у «Петербуржской газете». Та й сам Прозоров, дедалі більше розкисаючи, потирав лоба, смикав себе за бороду і явно втрачав пам'ять. Письмоводителя звільнили. Дронов поставив на його місце похмурого парубійка, в чорній суконній косоворотці, вилицюватого, з вискаленими зубами, і вже зовнішній вигляд його впливав Самгіну на нерви.

Умер Лев Толстой. Агафія була першою людиною, яка сказала це Самгіну ранком, подаючи йому газети:

— А Лев Миколайович помер.

Вона сказала це півголосом і пішла собі, але, спинившись у дверях, додала:

— Чуєте, як у всіх в домі двері стукають? Наче полякались люди.

— Ви читали Толстого?

— «Полікушку» читала, «Казку про трьох братів», «Чи багато людині землі треба» — читала. У нас, на чорних сходах, учора читали.

Як завжди, вона почекала: чи не спитає пан ще про що-небудь. Пан — не спитав.

Він не чув, що десь у домі стукають двері частіше чи дужче, ніж завжди, і не почував, що смерть Толстого його засмутила. В цей день ранком він виступав у суді в справі про стягнення семи тисяч трьохсот карбованців, і йому здалося, що позов було визнано правильним тільки тому, що його противник захищався мляво, а судді слухали справу не уважно, вирішили поквапливо.

В кімнаті присяжних повірених заклопотано розмовляли про форму участі у похороні, чи посилати делегацію до Ясної Поляни, чи обмежитись посилкою вінка. Хтось солідно нагадав, що тепер не п'ятий рік, що є Щегловитов...

Задоволений тим, що виграв справу, Клим Іванович Самгін подзвонив до Прозорова, до телефону підійшла Олена і, вислухавши його повідомлення, спитала:

— А ви знаєте, що в університеті неспокійно, студенти галасують, вимагають скасування смертної кари...

«Дурна, — в думках вилаяв її Самгін, зразу ж повісивши трубку. — Знає ж, що розмови телефоном слухає поліція». Але все-таки сказав новину товстенькому рум'янощому чоловікові у фраку, а той, примруживши око, подивився на стелю й сказав:

— Що ж? Привід — добрий. «Смертю смерть поправ». Аби тільки на вулицю не вилазили...

З'явилось ще двоє фрачників з портфелями, і один з них, чорноволосий, високолобий, з запалими всередину черепа очима й жовчним обличчям, сердито говорив:

— Я запевняю: свідомість необхідності соціальної дисципліни, почуття солідарності класів можливі тільки при наявності правильно й одностайно зрозумілої національної ідеї. Я завжди говорив це... І до того часу, поки цього не буде, наша молодь...

— Дозволь, дозволь! Конституційні ілюзії років зо три, з чотири тримали молодь у стані спокою...

— Та ось виявилось — досить вмерти Толстому, щоб вона знову полізла на стіну.

Рум'яний адвокат весело спитав:

— А де ж це ви, Романе Осиповичу, бачили солідарність класів?

— У Франції, друже мій, в Англії. В Німеччині, де організований робітничий клас бере діяльну участь у державній роботі. Все це — країни, в яких домінує національна ідея...

— Це у вас — струвізм! Ерос у політиці тощо. Це романтика...

Самгін послухав суперечку ще хвилин з п'ять і вийшов на вулицю, під вітер, під бризки дрібного дощу. Йому здавалося, що в звичайному гаморі міста сьогодні він вчуває якесь особливе, глухе, тривожне гудіння. Люди випереджали одні одних, вискакували з дверей будинків, магазинів, з-за рогів вулиць, і начебто всі вони шукали, куди б сховатися від дощу, від вітру. Думки теж метушилися поспішно, безладно. Думалося про те, що адвокати столиці ставляться до нього холодно, з люб'язністю дуже прикрою. В сірому, мокрому присмерку виростала постать похмурого старика з розкошланою бородою.

«Умовляв не противитися злу насильством, а в кінці днів утік від насильства дружини, сім'ї. Знову починаються заколоти студентів».

Найняв візника, сховав під шкіру верха дрожки, заплющив очі. Тільки що встиг роздягтися — вбіг Дронов, втираючи хусточкою мокре обличчя.

— А Толстой, га? — заговорив він. — Студенти заворушилися, і начебто на заводах сходки. От — штука! Хай йому чорт...

Він поцмокав губами й казав далі:

— Іду мимо, бачу — ти під'їхав. Ось що: як думаєш -- якщо випустити збірник про Толстого, га? У мене є деякі знайомства в літературі. Може — і ти спробуєш написати що-небудь? Майже шість десятків літ працювала людина, набула всесвітньої слави, а — спокою душі не могла заробити. Тема! Проповідував: не противтеся злomu насильством, закричав: «не можу мовчати», — що це означає, га? Хотів мовчати, та — не міг? Але — чому не міг?

— Збірник — це хороша думка, — сказав Самгін і, не

бажаючи заглиблюватися в джерела моральної філософії Толстого, діловито заговорив про план збірника.

Дронов хвилин з п'ять слухав мовчки, потираючи лоба і їжакові голки на голові, потім схопився:

— Іду в Думу. Хочеш?

— Ні.

Висмикнувши з кишені якусь газетку, він ткнув її Самгіну:

— «Рабочая газета» Леніна, недавно — цими днями — вийшла.

Зник, але зараз же, в пальті, в шапці, знову з'явився, пробурмотів:

— Є чутка: збираємось Персію анексувати. Австрія — Боснію, Герцеговіну схопила, а ми — Персію. Якщо англійці не наб'ють нам потилицю — поїду до персів килими купувати. Діло — тихе, спокійне. Торгівля перськими килимами Івана Дронова. Я ходжу поки брешу, ти ходиш поки брешеш, вони ходять поки брешуть, взагалі всі ми ходимо поки брешемо*. Газетку — збережи.

Пробурмотів і остаточно зник, залишивши Самгіна в стані роздратування.

«Блазень. Хитрий блазень. Брехлива натура».

Він уже не вперше помічав, що Іван, виходячи, старається, як актор під завісу, сказати слова, які особливо дратують пам'ять і якісь двозначні.

Гріючи спину біля калорифера, Самгін розгорнув пошарпану, зачитану газету. Вона — не гасила його роздратування. Дивлячись на прості, гострі слова її передової статті, він презирливо протестував:

«Кого вони хочуть вести за собою, в країні, де навіть Лев Толстой був самотнім і безсилим...»

Увечері він пішов до Прозорова, старий вийшов до нього в халаті, з забинтованою шиєю, рухався він, хапаючись тремтячою рукою за спинки крісел, і сипів, як фагот, наче п'яний.

— «Хвороби й печалі змагати почали», як сказано в... того, як його? «Бурса»? От, от — Помяловський. Значить — виграли ми? Дуже приємно. Дуже.

Говорячи повільно, тягуче, він погладжував лівий бік

---

* Тут в оригіналі гра слів, непередавана українською мовою: «Я хожу по ковру (вимовляється — пока вру), ты ходишь пока врешь, они ходят пока врут, вообще все мы ходим пока врем». — *Прим. перекл.*

шиї і начебто підштовхував щелепу догори, погляд мутних очей його шукав чогось навколо Самгіна, начебто не бачачи його.

— Тепер давайте, рухайте справу графині тієї. Завтра напишемо апеляцію... Це ми теж виграємо. Ну, я, знаєте, мушу лежати, а ви до дружини ідіть, будь ласка, вона вас просила. Там у неї один... отакий... З отих, з модних... Мистецтво, філософія й усяке інше. Е-хе-хе...

Він махнув лівою рукою, праву простягнув Самгіну і, схопивши його за руку, затримав її:

— А Толстой, га? Мого часу... в роки юності, молодості моєї,— Чернишевський, Добролюбов, Некрасов — поперед нього були. Читали їх як отців церкви, я ж семінарист. Вірування будувалися за глаголами їх. Толстой непомітним був. Тоді вчилися думати про народ, а не про себе. Він — про себе почав. З нього й пішло оце... обертання людини навколо себе самої. Каламбур тут можливий: обертання навколо частини — одвертання від цілого... Ну, до побачення... Вуха чогось болить... Прошу...

Він показав рукою на двері до вітальні, Самгін трохи підняв важку порт'єру, відчинив двері, у вітальні нікого не було, в кутку горіла маленька лампа під блакитним абажуром. Самгін гидливо стер хусточкою з своєї руки відчуття теплого, липкого поту.

Двері до їдальні були прочинені, там, за столом, сиділо троє мужчин і Олена. В житті Кліма Івановича Самгіна несподівані зустрічі бували часто і вже не дивували його, але кожна з них викликала дедалі важче враження обмеженості життя, його вузькості й убогості.

В товстому рудоволосому чоловікові, з надутим, синюватого кольору голеним обличчям утопленика, з товстими губами, він упізнав свого учителя Степана Андрійовича Томиліна, проти нього, щасливо усміхаючись, сидів приват-доцент Пильников.

— І замовчують крик розпачу, крик фізіолога дю-Буа-Реймона, що ним він закінчив свою промову «Про межі наших знань» — сиріч «Ігнорабімус» — не визнаємо! — суворо, вагомо і начебто крізь зуби говорив Томілін, тримаючи біля голеного підборіддя ложку з варенням.

— Ціл-лковита правда,— з радістю підтвердив Пильников, і слідом за його словами пролунав тонкий дитячий голосок:

— Так, інтереси професії в одних, звичка до легковажності в інших обмежують свободу думки.

— Саме — це! — знову підтвердив Пильников.— Тобто, спочатку це, потім уже політика влади — самодержавної влади, розуміється...

— О! — скрикнула Олена, зустрічаючи Самгіна.— От прекрасно! Знайомтесь: Аркадій Кузьмич Пильников, Юрій Миколайович Твердохлебов.

— Ми знайомі,— сказав Самгін, підходячи до Томиліна,— не підводячись, облизуючи губи, Степан Томилін підвів на Самгіна руді зіниці і, повільно й поважно піднявши руку, недовірливо спитав:

— Знайомі? Де ж я мав честь?..

Ображений його поважністю, Самгін сухо нагадав йому.

— Ага! Так, так, я пригадую. Був репетитором вашим і ще там були хлопчики. Один з них, здається, втопився чи щось таке...

Він одвернув обличчя від Самгіна і знову взяв варення. Клим Іванович сів проти Твердохлебова, це був маленький, як підліток, чоловічок з личком рухливим, як у мартишки, смугляве личко обросло темною борідкою, брови здивовано трохи підняті, темні оченята блищать тривожно. «Якийсь іграшковий, не справжній»,— визначив Самгін, придивляючись до Томиліна неприязно. Жорстке волосся учителя, мабуть, порідшало, воно лежало гладенько, як чепчик, під очима здулись синюваті пухирі, голені щокви теж здувалися, він часто гладив щокви і ніс пухлими пальцями лівої руки, а права раз у раз підносила до товстих губ варення, бісквіти, цукерки. Вазочки з варенням і бісквітами, коробки з цукерками було тісно зсунуто до нього. Весь він став якийсь пухирчастий, здутий живіт його, наче живіт Бердникова, впирався в край стола, і коли учителеві треба було взяти що-небудь, він підводився на стільці, живіт заважав рукам, вкорочував їх. Але, незважаючи на те, що він так ненормально, хворобливо розтовстів, Самгін, придивляючись до нього, не міг упізнати в ньому ту напівсонну, мляву людину, якою Томилін жив у його пам'яті. Говорив він так упевнено і владно, що його вже не можна було назвати «особою невідомого призначення», як називав його Варавка. І зіниці його очей уже не здавалися наліпленими на білках, а ніби заглибились в їх молочну речовину, розфарбовану

рожевуватими жилками, заглибились, плавали в ній і світились якось зловісно.

«Страшне й огидне обличчя»,— визначив Самгін, слухаючи.

— В доповіді моїй «Про спокуси мнимого знання» я зазначив, що фантастичні, неуявні числа математиків — ірреальні, не можуть дати фізично ясного уявлення про всесвіт, про нашу, земну, природу і про життя плоті людської, що математика є метафізика двадцятого століття і ця наука тягнеться до схоластики середньовіччя, коли диявол почувався фізично і лічили кількість чортів на кінці голки. Питання про вірогідність знання, тверджу я, має бути поставлене знову й строго філософськи. Треба перевірити: чи не є знання пасткою диявола, поставленою нам у наших пошуках богопізнання.

— Пробачте, що перериваю вашу багатозначну промову,— з холодною чемністю сказав Самгін.— Та, пам'ятається, ви вчили розуміти пізнання як інстинкт, третій інстинкт життя...

— Учив, коли вчився, і перестав учити, коли зрозумів, що вчив помилково,— відповів Томилін, розгортаючи цукерок і не глянувши на учня, а Самгін відчув, що йому хочеться говорити грубощі.

«От — хам!»

І, намагаючись надати голосові своєму їдкості, промовив:

— Тоді дозвольте поставити питання про відповідальність учительства.

— Правильно. От і ставте його перед Христом і Піроном, перед блаженным Августином і Вольтером...

— От — удар! — скрикнув Пильников, звертаючись до Твердохлебова, а [Твердохлебов] зразу ж накинувся на Самгіна з криком:

— І згадайте про причину вигнання праотців з раю! І про гіркі плоди світу цього. Розанова — читали?

Томилін, розжовуючи цукерок, докторально зазначив:

— Розанов — брехун, любострасник і еретик, тут ні до чого. Місце йому приготовано в пеклі.— І очима, що злісно спалахнули, подивившись скося в бік Самгіна, недбало пробурмотів:

— Є дві відповідальності: перед богом і перед дияволом. Змішувати їх в одну — злочинно. Промовчу про те, що й не розумно.

Він обливав губи, потім витер їх хусточкою й звернувся до Олени:

Повертаючись до Толстого — додам: він учив мислити, якщо можна назвати вченням його думки вголос про себе самого. Але він ніколи не вчив жити, не вчив цього навіть і в так званих творах художніх, в словесній грі, іменованій мистецтвом. Вище мистецтво — це мистецтво жити в благоліпності єдності плоті і духу. Не відривай почуття від розуму, інакше життя твоє перетвориться на ланцюг нерозумних випадковостей і — загинеш.

— «Ланцюг нерозумних випадковостей» — це він узяв у Льва Шестова, — відзначив Самгін.

Клим Іванович не пам'ятав себе роздратованим і озлобленим до такої міри, як був озлоблений у ці хвилини. Дратувало й навіть викликало гидливість поглинання Томиліним солодощів, він майже безперервно і ніби автоматично совав їх пухлими пальцями в товстогубий рот, мабуть, це байдуже жування й примушувало віровчителя цідити слова крізь зуби. Проповідь його звучала байдуже, і в цій байдужості виразно для Самгіна звучало зневажливе ставлення до нього. Зміст проповіді колишнього вчителя не цікавив, не зачіпав Самгіна. Климові Івановичу вже знайоме було щось подібне, питання про вірогідність знання, зрушення думки в бік релігії, метафізики — все це дуже в моді. Та було щось прикре в тому, що Томилін виявився таким різко не схожим на того, яким був замолоду. Уриваючи короткі зауваження й додатки Пильникова, Твердохлебова, колишній репетитор не помічав Самгіна, і схоже було, що він робить це навмисно.

«Він мстить мені? За що? — подумав Самгін, згадав, як цей рудий ласун стояв навколішки перед його матір'ю, і вирішив: — Не може бути. Варавка любив глузувати з нього...»

— «Людина народжується для страждання, як іскра, щоб злетіти догори», — з захопленням скрикнув маленький Твердохлебов, і його личко зморщилось, стало ще меншим. Розгортаючи шоколадний цукерок, зіскрібаючи з нього пігтем папірець, Томилін погасив захоплення цього чоловічка холодними словами:

— Не все в книзі Іова ми повинні розуміти так простолінійно, як написано, бо ця книга іншої раси і крові,

раси, що непрощенто согрішила перед господом і ще милостиво покарана...

Він підвівся і став схожим на бочку, обтягнуту чимось темносірим, суконним, середнім між сюртуком і піддьовкою. Вирячивши очі, він глянув на стінний годинник, крякнув, погладив долонею шоку.

— Мені — пора. Треба трохи підготуватись, о дев'ятій читаю в одному домі про долю, як її розуміє народ, і про приречення, як про нього навчає церква.

Поцілував руку хазяйці, іншим кивнув головою й пішов, важко човгаючи ногами; хазяйка пішла за ним.

— Чудово! — півголосом сказав Твердохлебов.

— Дуже розумна людина, — погодився Пильников.

— А — яка ерудиція!

Вернулася хазяйка.

— Оригінальний? — спитала вона й сама відповіла: — Дуже.

А Пильников сказав Самгіну:

— В Олени Вікентіївни чудове обдаровання знаходити й збирати навколо себе людей винятково цікавих...

— Щасливий, що перебуваю в їх середовищі, — озлоблено й не приховуючи іронії, промовив Самгін. Олена усміхнулась, дивлячись на нього.

— Ого, ви кусаетесь?

— Ні, справді ж, він незвичайний, — примирливо заговорила вона. — Я познайомилася з ним років зо два тому, в Нижньому, він там не прищепився. Місто меркантильне і щороку півтора місяця божеволіє: все купці, купці, отакі величезні, ярмарок, жінки, приголомшлива гульня. Він там дуже пив, нажив якусь хворобу. Я навчила його якомога більше їсти солодоців, це зовсім виликовує від пияцтва. Бо він, знаєте, в ресторанах філософствував за частування...

Самгін слухав її з приємністю, її слова відсвіжували й заспокоювали його, а вислухавши даліше, він навіть тихенько засміявся.

— Можете собі уявити: підходить до вас отакий страшний і пропонує: чи не бажаєте, буття боже доведу? І за півпляшки горілки стверджував і заперечував, доводив. Дуже кумедно. Його нібито навіть били, відводили до поліції... Та, ось бачите, виявилось, що він... щось важить! Філософ, еге ж?

— Дуже оригінальний, — сумно сказав Пильников, а

Клим Іванович Самгін з задоволенням подивився на обличчя Пильникова і Твердохлебова, вони начебто трохи зблякли. Пильников надув губи і слухав розчаровано, а маленький чоловічок, низавши плечима, пробурмотів:

— Випробування! — Я — про алкоголізм. Не сорішиш — не покаєшся, не покаєшся — не спасешся.

— Мій чоловік — старий народник, — жваво говорила далі Олена. — Він любить усе це: самородків, самоуків... Самогубців, здається, не любить. Самодержавства теж не любить, це вже така старовинна буденна звичка, як чай пити. Я його розумію: люди, відшліфовані гімназією, університетом, досить одноманітні, думають по книжках, а ось такі... сміливіці, вдираються у все за свій страх. Варвари... Я — за варварів, з ними не нудно!

— Олено Вікентіївно! — заголосив Твердохлебов, підскочивши на стільці. — Це говорите ви, ви, в кого у вітальні збирається цвіт...

— Олена Вікентіївна жартує, — пояснив Пильников, але слова його звучали запитливо.

— От який догадливий, — сказала жінка, звертаючись до Самгіна; він встав, простягнув їй руку.

— Ой, ні! Не пушу, в мене до вас є діло...

Ті двоє зрозуміли, що вони — зайві, поцілували їй пухлу ручку з перснями на рожевих пальчиках і пішли. Олена кілька секунд пильно, з усмішкою в очах розглядала Самгіна, потім скривила обличчя в комічно сумну гримасу і, зітхнувши, спитала:

— Говоритимемо про Толстого?

— Це — необов'язково, — сказав Самгін.

— Спасибі. Про Толстого я говорила вже чотири рази, якщо не лічити розмов телефоном. Дорогий Климе Івановичу — в домі нема грошей і досить багато дрібних несплачених рахунків. Чи не можна швидше одержати гонорар за справу, виграну вами?

— Я постараюсь.

— Будь ласка, постарайтесь! От і все. Але це не означає, що ви повинні йти.

Вона запропонувала перейти до вітальні. Ходила вона легко і плавно, пружинястим танцюючим кроком, одягнена вона в плаття оранжового кольору, широке, наче плащ. На ходу вона смішно розмахувала руками, поправляючи плаття, а здавалося, що вона відпихає щось.

«Приємна, — сказав собі Самгін і подумав: — вона ховається в широке плаття, мабуть, тому, що в неї погана фігура». Він був дуже вдячний їй за те, що вона розказала про Томиліна, і дивився на неї ласкаво, наскільки це було приступно для нього.

Вітальня освітлювалася лампою, вміщеною в ліхтар ажурної перської міді, і все в кімнаті було вкрите дрібним візерунком тіней. По стінах, на маленьких полочках тьмяно блищали мідні глеки, чаші, вази, і це багатство міді примусило Самгіна подумати:

«Оригінальничає».

Олена напівлежала на тахті, під великою картиною, на картині намальовано жовті горби піску, караван верблюдів, дві хирляві пальми в лахмітті листя, порваного вітром.

— Чоловік занедужує, мабуть, серйозно, — говорила Олена.

Журби в її словах Самгін не почував. Він спитав: хто це — Твердохлебов?

— Так... нероба, — сказала вона, напівлежачи на тахті, піднявши руки й поправляючи пишне волосся. Самгін відзначив, що груди в неї високі. — Живе захопленнями. Син дуже багатого батька, який щось продає за кордон. Дядько в нього — член Думи. Вони обидва з Пильниковим захопленнями живуть. Пильников недавно привіз із провінції дружину, косу на праве око, і двадцять п'ять тисяч приданого. Ви буваєте в Думі?

— Був, один раз, збираюся цими днями.

— Ходімо разом. Там — кумедно. Сидять і складають закони дуже знайомі люди, яких я бачила п'яними в циганів, у кабінетах ресторанів.

Примружившись, вона спитала:

— Вам же Дронов, напевно, сказав, що я була естрадною співачкою? Ну, от. Як така, я мала дуже широкі знайомства серед кращих людей Росії, — сказала вона, весело підморгнувши. — І, розуміється, для того, щоб добре одягтися, доводилося зовсім роздягатись. Вас це шокує?

— Нітрохи, — поспішно сказав Самгін, а вона, сварячись пальцем, попередила його:

— Але — не здумайте співчувати, жаліти тощо. І — не плекайте амурних надій, я вже досить стомилась від кохання. І взагалі від усякого свинства. Будемо добрими друзями — гаразд?

— Гаразд. І дуже дякую вам за пропозицію,— говорив Самгін, думаючи:

«Чоловік помирає, їй потрібен заступник, який продовжував би справу чоловіка — працювати на неї».

— Ну, от. Я зустрічаюся з вами вчетверте, але... Одно слово: ви — подобаєтесь мені. Серйозний. Нічого не навчаєте. Не любите навчати? За це багато гріхів проститься вам. Від учителів я теж утомилась. Мені — тридцять, можете думати, що два, три роки я відкинула, але мені по правді круглих тридцять і двадцять п'ять років мене навчали.

Самгін, люб'язно усміхаючись, слухав її задирилу балаканину й бачив, що коли ця жінка ляскає пальцями, легкі слова її теж нібито металічно ляскають, наче маленькі ножиці, а весела іскра синіх очей спалахує яскравіше.

«Вона цікавіша за Аліну,— визначив Самгін.— Характер більш викінчений. І — недурна. Ця навряд чи здатна розігравати драми. З нею треба триматись дуже обережно»,— вирішив він.

Та він майже щодня навідував Прозорова і, коли старий почував себе бадьорішим, працював з ним, а після цього залишався пити чай чи обідати. За столом Прозоров трохи нудно, а все ж цікаво розказував про життя інтелігентів сімдесятих—вісімдесятих років, він знав майже всіх визначних людей того часу і говорив про них, сумно похитуючи головою, як про людей, що мужньо принесли себе в жертву Ваалу історії.

— Надсон співав: «Вір, загине Ваал», та ось — не загинув. Насильство Європи дедалі швидше руйнує селянську нашу країну, еге ж! Ви, напевно, марксист, як усі тепер... Навіть цей нахаба... Столипін...

— Налити ще чаю? — питала Олена, вона сиділа звичайно з книжкою в руці, не втручаючись у ліричну мову чоловіка, швидко перегортаючи сторінки, ворущачи бровами. Читала вона французькі романи, збірники «Шиповника», «Фіорди», захоплювалася скандинавською літературою. Клим Іванович Самгін не помітив, як у нього з нею утворилися стосунки легкої дружби, що, не накладаючи ніяких неприємних обов'язків, не загрожувала набрати характеру стосунків більш інтимних і відповідальних.

В Олени він відпочивав від вражень, які пригнічували його в квартирі Дронова, куди, наче каламутні струмки

дошу в яму, збігалися чутки, думки, факти так само неприємно різноманітні, як люди, що приносили їх. Кількість людей безперервно збільшувалась, вони метушилися, наче на вокзалі, і дуже важко було зрозуміти, куди і чого вони їдуть?

Дронов крутився, кипів, пітнів, він і далі завзято шукав грошей на видання газети, а Тося, усміхаючись, говорила:

— Шукає сто тисяч, як голку в скирті сіна!

Та Іван був оптимістично певен, що знайде голку, і його оптимізм зміцнював темні підозріння Самгіна:

«На які кошти він живе?»

Гостинне житло Іванове Самгін називав про себе «незаконним рестораном», «безплатним трактиром» і почував, що йому не місце в цьому житлі. Він [бачив], що всі люди Івана Дронова мають якусь рису, спільну рису з Іваном, так само, як Іван, вони стривожені чимось і сіють тривогу. Бачив, що ці люди значно ширше, ніж він, Самгін, обізнані з ходом подій сучасного життя, і образливо впевнявся, що вони не слухають і навіть не помічають його. Самгін звик швидко складати для себе виміри, характеристики, оцінки людей по їх схильностях, оскільки схильності виявлялися в словах, людей цих він поділив на організаторів і дезорганізаторів. Першу групу очолював солодкокомовний Ногайцев; збуджуючись майже до сліз, склавши пальці правої руки в пучку, він стрясав нею перед обличчям у себе й запевняв:

— Переживши революцію, країна заспокоїлась, працює, багатіє — європеїзується. Столипін діяв круто, але завдяки його аграрній реформі ми маємо чудовий врожай хліба...

— А також повішених революціонерів і збезземелених селян, — густим басом, спокійно додав Говорков.

— Правильно! — підтримав його тільки що вигнаний з університету Борис Делсамес, кучерявий брюнет, широкоплечий, стрункий, в приношеній студентській тузурці, металічні гудзики на ній він замінив чорними і сірими.

— Ви, Говорков, член партії, яка назавжди скомпрометувала себе моральною сліпотою, — огризнувся Ногайцев і, далі стрясаючи пучкою пальців у себе перед носом, наче нюхаючи їх, знову лірично заспівав:

— Ми, народні соціалісти, щонайчистіші демократи, не мислимо зростання культури без участі села. Ми — не сліпі й вітаємо розвиток металургії, бо селу потрібні сільськогосподарські машини. Особисто я вітаю дозвіл уряду ввозити чавун з-за кордону за тарифом зниженим, аби подолати чавунний голод...

Дезорганізаторів очолював Тагільський, — сидячи в темному кутку, звідки його було погано видно, він не кваплячись і навіть начебто лїниво відказував:

— А може, чавун піде «Російському товариству для виготовлення снарядів» та іншим фабрикам цього типу? У нас бракує не тільки чавуну і заліза, а також і цементу, цегли, і нам треба продати дуже багато хліба, щоб купити все це.

Він любострасно, з усміщечкою в очах поринав у цифри, зсуваючи мільйони карбованців з десятками мільйонів пудів.

— І чи не рано говорите ви про заспокоєння, маючи в наявності тисячі підпалів хуторів та інших виступів безземельного селянства проти відрубників?

Згадуючи свою пристрасть до цифр, Тагільський перелічував не поспішаючи й солідно: 1 грудня в університеті на сходку зібралося близько двох тисяч студентів, поліцмейстер Гессе ввів до університету двісті п'ятдесят поліцейських, в Зерентуї і Вологді — тюремні бунти.

— До цього додайте дві легальні газети меншовиків і більшовицьку «Звезду» тут. Це — що означає?

— Бажають, щоб соціалісти пожерли одні одних, — сердито крикнув Хотяїнцев.

За чайним столом Орехова, часто обтираючи хусточкою червоне, пітне обличчя, захоплювалась діяльністю англійських «суфражисток», з захоптом розказувала про свою зустріч з Панкхерст, її мовчки слухали Роза Грейман і Тося, Шемякін сидів поруч з Тосею, поглядаючи на її бюст, покручуючи лівий вус, зрідка додавав панським тоном, півголосом:

Говорили про Ісуса Христа,
Про смаженого гусака,
Про політику, поезію стали говорити,
Та й — горілку полізли пити

— це, здається, з Чехова?

Грейман сердито сказала:

— Чехов не писав віршів.

— Не писав? Даремно.

Цей новонароджений пан особливо дратував Самгіна, і якби Клим Іванович був здатний ненавидіти, він ненавидів би його. Дратував він впертою і впевненою манерою залицятися до Таїсії. Самгіну було ясно, що здобний цей мужчина досягне того, чого хоче. А Самгін, не признаючись собі в цьому, відвідував квартиру Дронова майже вже тільки для того, щоб бачити цю спокійну, огрядну, м'яку жінку. Ніколи ще жодна жінка не здавалася йому такою придатною для співжиття з нею. Йому здавалося, що вона й далі дивиться на нього запитливо, чогось сподіваючись від нього. Та кожного разу, коли він починав говорити їй, що вона йому приємна,— обличчя в неї ставало нудним, дерев'яним, і вона мовчала незворушно.

— Вам цей Шемякін подобається? — спитав він.

— Ні,— сказала вона, і слово її прозвучало правдиво.

— Що він робить?

Знизавши плечима, вона сказала:

— Багатий.

— А крім цього?

— Не знаю. Ага,— на скрипку грає.

— Ви чули?

— Де ж? У нас — не грав. Каже — вчився в консерваторії, хотів концерти давати.

— Наполегливо він залицяється до вас.

Вона знову знизала плечима.

— Багатий,— пудно. Коли все є,— що робити?

Наївні її запитання подобалися Самгіну, і майже завжди за запитаннями її він знаходив ще більш дитячі думки.

— Вам подобаються багаті люди?

— Звичайно — ні.

— Чому?

— Ну — навіщо вони? Адже їм уже нічого не треба, все знайшли, думати нема про що.

І, нахмурившись, вона сказала:

— Ви все дражните мене, як маленьку.

Він став говорити, що багатії збуджують у бідних бажання теж розбагатіти, але Таїсія, нахмурившись, спинила його:

— Перестаньте! Бо я подумаю, що вам хочеться зробити мене дурною.

Ні, цього він не хотів, жінка потрібна йому, і не в його інтересах, щоб вона була дурнішою, ніж є. І недавно був момент, коли він відчув, що Таїсія грається в небезпечну гру.

Він майже з тиждень не навідувався до Дронова й не знав, що Юрін помер, він зустрів процесію на вулиці. Взимку похорони особливо сумні, а тут ще згадався похорон Варвари: день такий самий вороже холодний, шипів вітер, сівся дрібний, колючий сніг, зовсім так само назустріч катафалкові й випереджаючи його, але начебто не помічаючи, поспішно йшли байдужі люди, виникла та сама похмура думка:

«От і мене теж так...»

Проводжало Юріна вісім чоловік: п'ятеро мужчин і три жінки: Таїсія, Грейман і коротконога бабуся в товстій ватяній кофті, закутана шаллю. Таїсія йшла, високо піднявши голову, сердито нахмурившись, і видно було, що їй незручно йти нога в ногу з маленькою Розою і бабусею, вона все поривалася вперед або, відстаючи, штовхала мужчин. З них тільки один, у каракульовій шапці, ховав бородате обличчя в піднятий комір хутряного пальта, трое — як видно, робітники, а п'ятий — літня людина, голений, сивоусий, ішов, зсунувши кошлату папаху на потилицю, відкривши високого лоба, тикаючи в сніг сукуватою палицею. Самгін на якісь секунди спинився і цим дав змогу Таїсії помітити його, — вона кивнула головою. Ніяково було б не підійти до неї.

— От — помер, — тихо сказала вона і зразу ж заговорила голосно, похмуро:

— Двадцять дев'ять літ. Шість просидів у тюрмі. З сімнадцяти років почав. Шпигунчика послали проводжати, он — лізе!

Вона кивнула на панель.

— Кинь, Таїсіє Романівно, — хрипко сказав чоловік з палицею.

Самгін скоса глянув на панель, але не міг визначити, хто там шпигун.

— Це — мати? — спитав він, показавши очима на стару.

— Квартирна хазяйка. В нього рідних — нікого нема. Крім ось цих.

І, глянувши на тих, що проводжали, через плече спитала:

— Чому вас не видно?

Самгін сказав, що ввечері прийде, і пішов собі.

«За зовнішньою грубістю — добра, лагідна душа. Тип Тані Куликової, Любаші Сомової, Анфиміївни. Тип людини, яка почуває себе створеною для того, щоб служити,— визначав він, поспішно йдучи і мимоволі оглядаючись: чи проводить його який-небудь суб'єкт? — Служити — однаково кому. Митрофанов теж людина цієї категорії. Не вижито стародавнього, рабського, християнського. Ісааки, як казав батько...»

Було трошки досадно, що доводиться ставити Таїсію в ряд таких дрібних людей, але в той же час і ціл зміцнювало його бажання витягти її з середовища, куди вона випадково потрапила. Він ішов, щулячись від холоду, і скандував Некрасова:

Коли із мороку омани
Словами віри і пошани
Пропазу душу вивів я...

«Так, потрібно говорити з нею рішуче...»

Увечері він все-таки не дуже охоче йшов до Дронова, — бентежила можливість зустрічі з Тагільським. Він не міг забути, що, побачивши Тагільського в Дронова, — ганебно злякався чогось і кілька огидних секунд міркував: підійти до Тагільського чи не треба? Але Тагільський сам підійшов, кругленький, франтувато одягнений, з добродушною усмішкою на червоній пиці.

— Содом і Гоморра! — пустотливо привітався він, струснувши руку Самгіну, заглядаючи під окуляри йому. Настроений весело, він за п'ять хвилин сповістив, що з прокуратури його «попросили піти» і що він тепер «вільний хлопець».

— Констиція надзвичайно успішно сприяє зростанню банків, отож я, як amator фокусів економіки, складаю різні доповіді про перспективи й можливості. Банки ростуть, як чиряки, сиріч — фурункули.

Веселе його обличчя, жартівливий тон, трохи заспокоївши тривогу Самгіна, все ж не похитнули його переконання, що Тагільський — людина темна, небезпечна.

«В справі Марини він обіграв мене,— похмуро подумав Клим Іванович.— Обіграв».

До Дронова він пішов навмисно раніше, сподіваючись застати Таїсію саму, але там уже сиділи за столом Хо-

тяїнцев і Говорков один проти одного й заповнювали кімнату ричанням і вищанням.

— Киньте захищати злісних банкрутів,— гримів Хотяїнцев, поклавши лікті на стіл і впираючись у нього.— Партію вашу змазав дьогтем Азеф, її прикінчили ліквідатори групи «Почин» Авксентьев, Бунаков, Стьопа Сльотов, колишній мій приятель і сожитель на засланні, добрий хлопець, але не політик, а щонайнайвніше романтик. Он Єгор Сазонов застрелився з сорому за вождів.

Ревучим голосом своїм землемір володів дуже легко, говорив він, наче читав, і крізь його бас реплік, вигуків студента було не чути. Вперше Клим Іванович міг роздивитися обличчя цих людей: у Хотяїнцева обличчя кощаве, довге, негарно перерізане зубатим ротом, покопирсане віспою, засіяне неохайними кущиками білобрисого волосся, жмутки такого самого безбарвного волосся розкошлано вкривали його череп, витягнутий догори, схожий на диню. Він сам називав себе людиною «невпорядкованою», але обличчя його освітлювали дуже гарні великі очі синюватого кольору з невизначною усмішечкою в глибині їх. Говорков — середнього зросту, стрункий, смуглолиций, чорноокий, з товстими вусами й квадратною борідкою, темні, голені щоки його нервово тремтять, говорить він високим голосом, крикливо й ніби відкушуючи слова, кучеряве волосся в нього лежить на голові гладенько, поблискує, як шовк, і в ньому чимало сивого. Він був викладачем фізики десь у провінції і власником невеликої друкарні, в якій друкувалася місцева газета. Наприкінці сьомого року газету закрили. Говоркова було заарештовано, але незабаром звільнено з «позбавленням права займатися педагогічною діяльністю». Він приїхав до Петербурга клопотатися про відновлення його права вчити, знайшов роботу в Думі і хоч припинив клопотання, але скаржився:

— Подумайте, як це по-варварському безглуздо — відібрати в людини право займатися її улюбленою справою, позбавити її життя змісту!

Нервовий, запальний, він, підскакуючи на стільці, кричав:

— Брехня! Сазонов застрелився не тому...

— Мені треба б поговорити з вами,— півголосом сказав Самгін Таїсії, вона подивилась на нього дуже пильно й відповіла:

— Добре. Ось послухаю, як вони...

— Я село знаю, знаю, що говорили ваші на виборах у Думу,— оглушливо гримів Хотяїнцев.— Ви уявляєте, чому у вас виявилось так багато попів? Ага!

Тут з'явилися Дронов і Шемякін, обидва напідпитку, і, як завжди, прокричали новини: міністр Кассо розгромив московський університет, є намір вигнати з петербурзького чотириста чоловіка студентів, з варшавського— півтора.

Хотяїнцев, закусивши довгі губи так, що підборіддя висунулось наперед і сіре обличчя його зморщилось, наче обличчя старого, вислухав повини, гучно зітхнув і сказав похмуро:

— Ти, Ванечко, радієш, як пожежник, що давно вже не гасив вогню... Йй-богу!

— Мовчи, мордвин! — кричав Дронов.— А—італо-ту-рецької війни — не хочете? Хо-хо-о! Все — на користь... Італійці в нас більше хліба куплять...

Шемякін поставив перед Тосею велику коробку цукерок і, нахилившись до обличчя жінки, щось сказав,— вона заперечливо покрутила головою.

— Ні, ви зверніть увагу,— ревів Хотяїнцев, змахуючи руками, наче потопаючий.— В армії у нас командують остзейські барони Ренненкампи, Штакельберги, і скрізь скільки хоч цих бергів, кампфів. У середній школі — чехи. Донське вугілля — французи завоювали. Тепер ось бессарабець-царанин пішов на нас: Кассо, Пуришкевич, Крушеван, Крупенський і — чорт їх полічить! А ми, росіяни,— що робимо? Личаки плетемо, га?

— А ви — росіянин? — дошкульно спитав Говорков.

— Я? — Хотяїнцев здивовано подивився на нього й звернувся до Дронова: — Ваню, скажи йому, що Мордвин — псевдонім мій. Дитинко,— жалібно дивлячись на Говоркова, казав він далі. — Росіянин я, росіянин, син сільського вчителя, внук попа.

Самгін, скося слідкуючи за Шемякіним і Таїсією, думав:

«Продасть її Дронов цьому бовдурові».

Один за одним з'являлися люди, і кожен з них, як бджола взяток, приносив які-небудь новини: анекдот, факт, плітку. Анекдоти чудово розповідав тільки що виключений студент Єрухимович, внук єврея-кантоніста; юнак такий волохатий, що, здавалося, йому не менше як

тридцять років. В шапці чорного і, мабуть, жорсткого волосся, з густосиніми щоками та широкою синьою смугою на місці вусів, які ніби замінювалися товстими бровами, він дивився з-під насуплених брів похмуро, тяжко зітхав, його товсті яскравочервоні [губи] смачно цмокали, і, сховавши руки за спину, не усміхаючись, дзвінким, але комічно похмурим голосом він розказував:

«Ішли Невським два обивателі, і один одному сказав:

— Ех, дурень!

Підійшов до них поліцейський:

— А ходіть-но до поліції.

— За що?

— За образу його величності.

— Та — ти, брат, з глузду з'їхав? Це я приятеля вилаяв!

— Прошу не опиратися. Всім відомо, хто в нас дурень!»

Це дуже тішило людей, вони охоче сміялись, просили:

— Ну, ще, Єрухимович! Ще, будь ласка! Ах — як талановито!

Єрухимович дивився на всіх нерухожим поглядом кам'яних очей і розказував ще.

Самгину всі анекдоти здавалися однаково дурними. Він бачив, що сьогодні йому не вдасться порозмовляти з Таїсією, і хотів піти, але його зацікавила мова Рози Грейман. Роза тільки що прийшла і, мабуть, теж принесла якусь новину, зустрінуту недовірливо. Сидячи на стільці боком до його спинки, тримаючись за неї одною рукою, а пальцем другої сварячись на Хотяїнцева і Говоркова, вона казала:

— Ви — як гімназисти. Вам здається, що ви зробили революцію, одержали цю смішну вашу Думу і — вже дорослі люди, вже європейці, вже можете спалити підручники, щоб забути, чого навчались?

— Бий, Розо! — з натугою кричав Дронов, зігнувшись, витягаючи з пляшки корок. — Бий, щоб не зазнавались!

Вона не вимагала заохочень, її не дужий, тонкий, але гарячий голосок проникав у гомін, наче буравчик, і буркотливі, півголосом, репліки Хотяїнцева не заглушали його.

— Ви думаете: якщо вас не повісили, то ви перемогли? Так?

— Що ви хочете сказати? — закричав Говорков.

Шемякін глянув на нього й хворобливо скривив своє обличчя, схоже на величезне рум'яне яблуко.

— Ви повертаєтесь до самозадоволення старих народників, — говорила Роза. — Уявляєте себе своєрідною країною, яка живе за своїми якимись законами.

— Ну-у, це не так, — сказав Хотяїнцев з явним жалем.

— Не так? Ні, так. До п'ятого року — навіть починаючи з вісімдесятих — ви більше звертали уваги на життя Європи і взагалі світу. Тепер вас Європа і взагалі зовнішня політика уряду не цікавить. А це — злочинна політика, злочинна через її безглуздість. Що означає посилка солдатів до Персії? І темні витівки на Балканах? І посилення націоналістичної політики проти Польщі, Фінляндії, проти євреїв? Ви про це думаете?

Самгін непомітно, ні з ким не попрощавшись, пішов. Нестерпно було бачити, як залицяється Шемякін, як масно блищать його котячі очі і як уважно дослухається Таїсія до його мови.

«Дронов випросить у цього кота грошей на газету й віддасть йому жінку, падлюка, — остаточно вирішив він. Не хотілось признатися, що це вирішення засмучує й обурює його дужче, ніж можна було сподіватися. Він зразу ж подбав відійти набік від прикрої невдачі. — А ця єврейка — каже правду. Питаннями зовнішньої політики треба зацікавитися. Авжеж».

Потім він подумав, що в Олени значно приємніше бути, ніж у Дронова, але що цілком можливе співжиття з Оленою було б не таке зручне, як з Таїсією.

«Розбещена. Життя з нею було б дуже гамірним, хаотичним. Але — вона недурна. І з нею — вільно...»

Дні, тижні, місяці минали зі швидкістю, яка начебто все посилювалась. Враження це створювалось, мабуть, тому, що здоров'я Прозорова вже зовсім не давало змоги йому працювати, а в нього була дуже велика клієнтура в провінції, і Клим Іванович часто виїжджав у Новгород, Псков, Вологду. Провінція залишилась такою ж самою, якою він бачив її раніше: такі самі обачно ліберальні адвокати, такі самі нудні клієнти, невміло послужливі лакеї в гостиницях, нудні, сірі обивателі, в полоні дрібниць життя, і так само, як раніше, як усюди, візники округи петербурзької судової палати скаржились на дорожнечу віса.

Якщо виключити дерев'яне рипіння й стукіт газеток «Союзу руського народу», непомітно було, щоб провінція, переживши події 905—7 років, у чомусь змінилася, хоч, мабуть, можна було відзначити, що в людей ще більше зміцніла свідомість їх права багато й різноманітно їсти.

Весною Олена повезла чоловіка за кордон, а через сім тижнів Самгін одержав від неї телеграму: «Антон помер, ховаю тут». Через кілька днів вона приїхала, пофарбувавши волосся на голові ще яскравіше, це зовсім не збігалося з незвичайним для неї простеньким темним платтям, і Самгін подумав, що саме це дратувало її. Але виявилось, що французьке товариство страхування життя не виплатило їй грошей за полісом Прозорова на її ім'я.

— Чорт їх знає, чого їм треба! — обурювалась вона. — От люблять гроші ці милі французи. Зі мною духівниця, клопотався консул — не платять!

Потім, більш миролюбно, вона додала:

— Тобто вони — платять, але вимагають знижки в 50 тисяч франків, а я хочу одержати всі двісті.

I, вже щасливо усміхаючись:

— Та тут одержу 60 тисяч карбованців. Можна жити, еге ж?

Потім вона запропонувала Самгіну взяти всі справи, і по старих справах Прозорова платити їй чверть гонорару.

— Багато — чверть? — спитала вона, уважно дивлячись йому в обличчя. Самгін одержував половину і сказав, що чверть — досить.

Вона засміялась.

— Я пожартувала, любий мій Климє Івановичу. Нічого не треба мені. Я не жадібна. Антона умовила застрахуватися на мою користь, це — так! Але вже, якщо продавати себе, то — недешево. Правда?

— Що ви називаєте продаватися? — спитав він, знижуючи плечима, бажаючи показати, що її слова обурюють його, але вона, усміхаючись, обвела руками навколо себе, струснула спідниці й сказала:

— Ось оце. Не церемоньтесь, чоловіче добрий, не фальшивте, не треба! Я собі ціну знаю.

Так, з нею було легко, просто. А взагалі життя знову почало тривожити несподіванками. В Києві вбили Столипіна. У квартирі в Дронова розгорілися надзвичайно завзяті суперечки на тему — хто вбив: охорона? чи терористи з партії есерів? Завзятість суперечки здивувала Самгіна:

він не чув у ній радості, яку звичайно збуджували акти терору, і йому здавалось, що всі суперечники невдоволені, навіть засмучені стратою міністра.

Цей настрій визначив Тагільський; погладжуючи пальцями щіточку волосся на підборідді, він сказав:

— Відомо, що не один тільки Азеф був представником есерів в охранці і представником департаменту поліції в партії. Є чутка, що стрілець — провокатор, який розкається, а також кажуть, що на допиті він заявив: життя — не беззмістовне, але зміст його зводиться до поглинання відбивних котлет, і не має значення — з'їм я ще тисячу котлет чи перестану поглинати їх, бо завтра мене повісять. А що Сазонові і Каляєви нічого подібного не говорили, — я дозволяю собі оцінити вчинок пана Богрова як невелику аварію механізму департаменту поліції.

Його маленька промова, сказана спокійно й зневажливо, прохолодила настрої, а Нагайцев з радістю, в якій Самгін завжди чув фальшиві ноти, — заявив:

— Цілковита правда!.. Це — дільце явно внутрішньовідомче! Розвал, так. Адже вчинок Лопухіна теж, знаєте, не дуже... похвальний!

Сказавши це, він збентежився й зразу ж закричав:

— А от послушайте, що дізналась Марія Іванівна про Распутіна.

Орехова негайно, з точністю очевидця, почала розказувати про гульню сибірського мужика, про його хвастання близькістю до сім'ї царя, про силу його впливу на царицю.

— Все це не дуже схоже на державу, яка нормальньо функціонує, хіба ж не правда? — спитав Тагільський Самгіна, підходячи до нього зі склянкою чаю в одній руці, з печивом у другій.

— Так, дурниця якась, — відповів Самгін.

— Але — збільшуємо армію, відтворюємо флот. А молодий чоловічок кумедні віршики читає — чуєте?

Молодий чоловік, чорноволосий, блідий, у чорному костюмі, з галстуком начебто з золотої парчі, нахмуривши високого лоба, напружено виголошував:

Ми ховаємось, далекі і ближні,
В монастирі і в гульню,
В служіння своїй вітчизні,
А також у книжну брехню.

— Син, здається, пермського губернатора, з польським чотириповерховим прізвищем, чи управителя уділів. Вза-

галі — якогось визначного бюрократа. Двічі намагався покінчити з собою. Мені і вам призначено замінити отаких у житті.

— Перспектива не з приемних,— обережно сказав Самгін.

— Хіба? А мені, знаєте, хочеться міністром бути. Вітте почав кар'єру чимось подібним до стрілочника...

Поет читав, напівзаплющивши очі, похитуючись на ногах, праву руку засунувши в кишеню, лівою ловлячи щось у повітрі.

Ніде не знаходим притулку,
Ховаємось у тумані слів...

— Дурень, — зітхнув Тагільський, відходячи геть.

Його поведінка й далі тривожила, і було в цій поведінці щось таке, що прикро зачіпало самолюбство Самгіна. Там, у провінції, він проти волі Кліма Івановича налагоджував стосунки, яких, очевидно, не хотів продовжувати тут. Чому не хотів?

«Там він сповідався, ліберальничав, а тут задовольняється зустрічами в Дронова, не був у мене й не виявляє бажання бути. Припустімо, я не запрошував його. Але все-таки... — І особливо тривожило щось недоговорене в темній справі про вбивство Марини. — Тут він начебто навіть уникає розмовляти зі мною».

Новий, 912 рік Самгін зустрів у Олени.

Зібралось не менш як півсотні людей. Були актриси, адвокати, молоді літератори, два офіцери саперного батальйону, був дідок з орденом на шії і з молодого дружиною, м'якою, рум'яною, наче оладок, переважала молодь, студенти, якісь юнаки, дрібні на зріст, одягнені франтувато. В трьох кімнатах було тісно й шумно, як у фойє театру під час антракту, але зрідка, після тривалих умовлянь хазяйки, одягненої строкато і яскраво, наче фазан, після криків: «Увага! Сіленція! ¹ Тихше! Слово мистецтву!» — публіка неохоче затуляла роти, і виступали артисти, промовці.

Маленька, худенька актриса Краснохаткіна, обкутана пурпуровим шовком, з-під якого смішно вискакували козині ніжки в червоних туфельках, піднявши до стелі чорні оченята й мацаючи руками повітря, наче сліпа, сумно читала:

Ми — приборкані звірі,
Вием так, як умієм.

¹ Тиша! (лат.). — Ред.

Йй вдячно плескали в долоні, вона охоче погодилася співати дует з Єрухимовичем, у нього був приємний, гнучкий баритон, і вдох з Краснохаткіною він безнадійно просив:

О, нічко! Скоріше укрій
Прозорим твоїм покривалом,
Цілющим забутнім фіалом
Ти стомлену душу хутчій,
Як мати дитя, заспокой!

Знову ляскали в долоні, але почувлися й протестуючі голоси:

— Пан-нове! Чому так багато суму?

— Правильно! — крикнув акомпаніатор, молодий, але дуже лисуватий чоловік у фраку, з великим зеленим самоцвітом у шпильці галстука і з такими самими зеленими запонками.

— Геть журбу!

Дідок з орденом, тримаючись за свою сиву, гостреньку борідку, повчав молодь:

— Ми зустрічаємо 12-й рік, рік століття перемоги нашої над Наполеоном і арміями Європи, зустрічаємо сьомий рік представницького правління — хіба не так? Ми зробили чудовий крок уперед, і вже тепер...

— Правильно!

— Веселіш, діти.

— Хор!

— Дружні стосунки наші з Францією перешкоджають нам гідно відзначити знаменну дату, — наполегливо говорив дідок, а молодь потовклася і, збившись у тісну купу, гримнула:

Із далекої країни...

Єрухимович, не рухаючи жодною рисою кам'яного обличчя, виразно виводив:

Щоб прославити труди,
Р-ради втіхи, р-ради волі
Зібралися ми сюди...

— Годі! — крикнув, вискочивши наперед хору, рудуватий юнак в пенсне на гострому носі. — Геть безграмотні пісні! З якої далекої країни зібрались ми? Ми всі — росіяни, і ми в столиці нашої російської країни.

— Пр-равильно!

— «Бистрі, як хвилі» — акомпаніатор!

— Просимо хвилі!

Чоловік, прикрашений зеленими самоцвітами, змахнувши головою й руками, вдарив по клавішах, а <Єрухимович> почав соло, і Самгін подумав, чи не глузує він з людей, виспівуючи похмурі слова:

Що мить, то коротший
В могилу наш шлях!

— Ну, знаєте,— закричав хтось із суміжної кімнати,— зустрівати новий рік такими піснями...

— «Більш, ніж оригінально» — як сказав цар Микола Другий, — підтримали його.

Та <Єрухимович> байдуже співав:

Умреш — поховають, мов не жив на світі,
Згниєш і не встанеш...

— Годі! — закричало кілька чоловік зразу, і особливо різко виділились голоси жінок, і знову вискочив рудуватий, худорлявий чоловічок, в якому[сь] дивного крою й глинястого кольору сюртучку з хлястиком на спині. Крутячись на ногах, як флюгер на тичці, виявляючи акробатичну гнучкість тіла, розмахуючи руками, він обурено заговорив:

— Соромно слухати! Три покоління молоді співало цю дурну, бездарну пісню. І — чому ця чудна молодь, беручи діяльну участь в політичному русі демократії, не створила жодної бойової пісні, крім «Нагаєчки» — пісні битих?

— Браво!

— Чудово сказано!

— Правильно-о! — підтвердив акомпаніатор з явною радістю.

— Браво!

Промовцеві аплодували, заважаючи говорити, але він кричав крізь риб'ячий плескіт долонь.

Виділився голос Єрухимовича:

— От ти б, Аляб'єв, і взяв на себе роль Руже де-Ліля замість того, щоб у «Сатириконі» обивателя смішити...

— Досить суперечок!

— Чи сполучні песимізм і молодість?

— Авжеж! — крикнули у відповідь йому. — Більшість самогубців — молодь...

— Годі!

— Давайте заспіваєм «Ми зречемося світу старого».

— Спробуй, зречися, бовдуре,— пробурчав <Єрухимович >, мідні його очі на спітнілому обличчі дивилися в упор і ніби відпихаючи Самгіна.

Треба було сказати щось цій людині.

— У вас дуже приємний голос, — сказав Самгін.

— А вдача — неприємна, — відповів студент.

— Хіба?

— Атож.

«Грубий і нерозумний», — вирішив Самгін, не намагаючись продовжувати розмову.

«Марсельези» не прийняли, задовольнилися тим, що заспівали:

Гіркі сльози лле молодець
На свій бархатний каптан.

У кімнаті, де працював письменник Прозорова, було влаштовано буфет, звідки приходили приємно збуджені люди, прожувавши закуску, облизавши губи, вони пожвавлено ставали до словесного бою.

Гамір зростав, утворилося кілька осередків, з яких слова вилітали, наче іскри з багаття. В сусідній кімнаті хтось майже істерично кричав:

— Геть проповідників духовного злидарства, обмежувачів свободи, бузувірів раціоналізму!

Біля рояля ораторствував відомий адвокат і віршувальник, мужчина високого зросту, панської постави, сивоволосий, кучерявий, з обличчям людини пересиченої, стомленої життям.

— Дев'ятнадцяте століття — століття песимізму, ніколи ще в літературі й філософії не було стільки песимістів, як у цьому столітті. Ніхто не пробував поставити запитання: в чому корениться причина цього явища? А вона — цілком очевидна: матеріалізм! Так, саме — він! Матеріальна культура не створює щастя, не створює. Дух не заловольняється кількістю речей, хоч би вони були й прекрасні. І ось тут — перед ученням Маркса стає нездолання перепона.

<Єрухимович > розказував українською мовою грайливий анекдот про сутичку надмірної делікатності з зайвою скромністю. Делікатним був добре вихований чоловік ліберального способу думки, а скромністю Єрухимович нагородив історію одної країни. Історія була дамою середніх літ, з професії — тітка дворянської сім'ї Романових, вона любила випити, попоїсти, але чесно вдовувала. Суть сто-

сунків скромності і делікатності зводилась до безсилля одного і браку ініціативи в другій. Скінчилось тим, що з'явився хтось третій і дуже зухвалий, згвалтував тітку, запліднив, і тітка, відчувши, що вона виконала закон природи, сказала усім зайвим людям:

— Г-геть, дурні!

Поряд з Климом Івановичем похитувався на стільці довгий, худий, геніально розкошаний літератор Орлов, «останній класик народництва», як він сам визначив себе в анкеті «Биржевих ведомостей». Глухуватим баском, погладжуючи долонею собі коліно й диригуючи цигаркою, він розказував молодій, скромно одягненій і негарній актрисі на комічні ролі:

— Дурнів вигодовують маком. Сільській бабі нема коли поратися коло дитини, годувати її груддю та взагалі. Нажує маку, зробить з нього соску, встромить дитині в рот, вона посмокче і — заснула. Авжеж. Мак — снотворне, з нього роблять опій, морфій. Наркотик.

— Все ви знаєте, все! — зітхаючи, захоплювалася жінка.

— А — як же інакше? Он вони там про марксизм міркують, а спитайте їх, як баба живе? Не знають цього. Книжники. Фарисеї.

Книжники за спиною в Самгіна шукали й знаходили схожість між «Різноманітністю релігійного досвіду» Джемса і «Філософією містики» Дюпреля. Біля рояля сердився знаменитий адвокат:

— Дозвольте! Англійці Шекспіра видумали, а в нас ось Леонід Андреев.

В сусідній кімнаті хтось дуже веселий обіцяв:

— Заждіть! Поб'ють італійці турків, будуть сусідами нам у Чорному морі, відкриють Дарданелли...

— Потім — ми поб'ємо їх...

— А — що ви думаєте? Можливо!

До Самгіна підійшла Олена, спитала пошепки й усміхаючись:

— Не нудно?

— Ні.

— Це ви — щиро?

— Цілком.

Посварившись на нього пальцем, вона глянула на годинник.

— Пора сідати за стіл.

Адвокат і віршувальник, спритно взявши її під руку, поважно казав комусь через плече своє:

— Події кінця японської війни і 5—7 років показали нам, що ми живемо на вулкані, а так-так, на вулкані!

Стіл для вечери займав усю довжину їдальні, продовжувався у вітальні, і, крім того, біля стін стояло ще кілька столиків, кожен накрито на чотирьох. Холодне світло електричних лампочок було передбачливо пом'якшене розетками з паперу червоного і оранжового кольору, від цього тепліше блищало скло і срібло на столі, а обличчя людей здавалися лагіднішими, молодшими. Прислужували два старі лакеї у фраках і горбоноса, схожа на циганку, покоївка. Олена Прозорова, стоячи на стільці, весело командувала:

— Дами вибирають місця і кавалерів.

— Несправедливо! На кожному припадає по два і навіть, здається, з лишком.

— А куди лишок?

— Знайдеться місце.

— Під столом?

— Прислуги мало — закликаю до самодіяльності, — кричала Олена, а Самгін міркував:

«Жінки — не поважають її: співачка, коханка старого. Але вона добре тримається».

Металічний брязкіт ножів і виделок, дзвін скла, начебто ще більше пожвавив і загострив слова і фрази. Змахуючи рудою головою, ораторствував Аляб'єв:

— Представницьке правління недосконале, припустімо. Але приклад Німеччини, зростання кількості представників робітничого класу в рейхстазі незаперечно доводить нам здатність цієї системи розвиватися.

— Це — поза суперечкою, — крикнув хтось.

— Німеччина буде першою соціалістичною державою в світі.

У скельцях пенсне в Аляб'єва блискали руді вогнишки.

— Представницьке правління звільняє молодь від необхідності займатися політикою. Політика робить Фаустів дон-Кіхотами, а людина, по суті своїй — Фауст.

— Правильно, — сказав акомпаніатор, що сидів проти Самгіна, ретельно намазуючи шматок шинки, — сказав і кілька разів схвально, з усмішкою на рум'яному обличчі, кивнув гладенько причесаною головою.

Сусіди в акомпаніатора сиділи з лівої руки — «ос-

танній класик» і комічна актриса, з правої — огрядний товстий поет. Самгін згадав, що цей важкий хлопець ще до 905 року схвалив у сонеті відомий, але ніким до нього не схвалюваний, вчинок Іуди з Каріота. Пам'ять механічно підказала Іудину справу Азефа та інші акти політичного зрадництва. І так само механічно подумалося, що в двадцятому столітті Іуда дуже часто є героєм поезії і прози, героєм, якого пояснюють і виправдують.

«Тор Гедбер, Леонід Андреев, Голованов, якась шведка, німець Драйзер», — думав він, бо слухати суперечки було нудно, — думав і придивлявся до людей.

Поряд з поетом нервово посмикувався, копирсаючи виделкою сига і наче збираючись вискочити з-за стола, рудий Аляб'єв, штовхаючи солідну даму, туго зашиту в бузковий шовк. Вона умовляла сусіда:

— Не штовхайтесь, Митю!

Цмокаючи губами, сусід Самгіна роздумливо говорив у вухо йому:

— В нашому поколінні односторонності більше було. Тепер люди стали... різноманітнішими. Можливо, вільнодумнішими, га? Випиймо англійської гіркої...

Пили гірку, пили ще якусь хіншу, і лисий сусід, теж адвокат, з байдужим обличчям, чорнобровий, голений, як актор, повчав:

— При діабеті корисний коньяк, при розладнанні кишечника — чорносмородинова.

Єрухимович читав вірші, голос його звучав комічно похмуро, і коли він вимовив, зітхаючи:

Велика, ваша величність,
У вас дурості кількість!

половина стола радісно зареготала.

«Не багато треба їм», — думав Самгін.

— Тихше! — крикнув хтось.

Годинник над каміном почав не кваплячись і сумно похоронний дзвін по минулому рокові. Всі встали, намагаючись не дуже шуміти. І, поки звучали дванадцять одноманітних нот пружини, Самгін подумав, докоряючи собі:

«Минув ще рік безслідно...»

Закричали ура, задзвеніли келихи, і люди, начебто справді переживши важку хвилину, жваво вітали одно одного з новим роком, кричали:

— Промову! Панове — просимо Платона Олександровича... Промову!

Відомий адвокат довго не погоджувався потішити людей своїм талантом промовця, але, нарешті, встав, поправив лівою рукою напівсиве волосся, приставив руку до жилета, проти серця, і, високо піднявши праву, з келихом у ній, почав з фрази латинською мовою, — вона потонула в гаморі, ще не припиненому.

— ...сказав Марк Аврелій. Те ж саме, але іншими словами говорив Сенека, і обидва вони повторювали Зенона...

— То ти б із Зенона й почав,— пробурмотів <Єрухимович>.

Очі в Платона Олександровича, великі, гарні, наче в жінки, надзвичайно красномовні, він володів ними так само легко і вправно, як язиком. Коли він мовчав, очі надавали плеканому обличчю його виразу розчарованості, а дивлячись на жінок, широко розкривались і ніби просили про допомогу людині, чия душа стомилася, змучена таємними стражданнями. Він мав славу покорителя жінок, руйнівача родинного щастя, і, коли говорив про жінок, обличчя в нього похмуро насуплювалось, синюваті зіниці темніли і в погляді з'являлося щось фатальне. Тепер, говорячи [про] філософів-моралістів, він примружився й засвітив в очах бундючну усмішечку, дуже вигідно освітлюючи нею почервоніле обличчя.

— Я прошу пробачити мені цей екскурс у галузь філософії стародавнього світу. Я зробив це, щоб нагадати про вплив стоїків на організацію християнської моралі.

Маленька лекція з філософії загрожувала розростися в солідну, Самгіну стало нудно слухати й трохи неприємно стежити за грою обличчя промовця. Він звернув увагу свою на жінок, їх було десятка з півтора, і всі вони ніби застигли, зачаровані голосом і багатозначною усмішкою красномовного Платона.

Всі, крім Олени. Буйно причесане руде волосся, меткі, гострі очі, яскраве вбрання виділяли Олену, як чужу пташку, що випадково залетіла на звичайну птичню. Нечутно поляскуючи пальцями, усміхаючись і підморгуючи, вона пошепки розказувала щось бородатому, товстому чоловікові, а він, слухаючи, надувався, силкуючись стримати сміх, обличчя в нього туго налилося кров'ю, і рота свого, схованого в бороді, він прикривав серветкою. Майже

голий череп його блищав так, начебто сміх пробивався крізь кістку і шкіру.

«Не зважає на моду. І — на людей», — схвально подумав Самгін.

— І от, нарешті, ми бачимо, що ці вікові спроби обмежити свободу зростання душі привели нас до соціалізму й загрожують нам страшною владою рівності. Панове! Ми всі тут — хвалити бога! — нерівні. Я певен, що ніхто з вас не бажає повторити мене, так само, як я не хочу повторювати кого-небудь з вас, хоч би цей хто-небудь був геніальним. Ми всі різноманітні, як квіти, метали, мінерали, як усе в природі, і кожен з нас скромний у своїй своєрідності, кожному дорога його неповторна індивідуальність. Мій новорічний тост за різноманітність індивідуальностей, за свободу розвитку духу.

— Амінь, — густо сказав Єрухимович, та іронічний вигук його було погашено, хоч і не дуже дружним, але голосним — ура. Адвокат, випивши вина, визивно поглядав на Єрухимовича, але той, підливаючи в келих шампанського червоне вино, був цілком захоплений цією справою. Схопився Аляб'єв і швидко, дзвінко почав:

— Я вітаю прекрасну промову вельмишановного вчителя й колеги, але, вітаючи, повинен...

Залишилось невідомим, що саме й кому він винен, бо всі вже захмеліли і всім хотілось говорити.

— Комісаржевську перехвалили...

— Боже мій! Ви кажете щось жахливе. Її — не зрозуміли і — я бачу — все ще не розуміють...

— Жорес певен, що німецькі робітники не дозволять воювати...

— А — робітники певні цього?

— Комісаржевська — актриса для романтичної драми і загинула, не виявивши себе, через те що змушена була витрачати свій талант на реалістичні п'єси. Наше мистецтво занпащає реалізм.

— Ах, це правда! Це нещастя країни...

Єрухимович, пронизуючи повітря виделкою, говорив, похмуро насупившись:

— У макрокосмі — комети, в мікркосмі — бактерії, мікроби, — як жити нам, людям? Га? Я питаю: як жити?

— Це — теревені! — закричав йому Аляб'єв, а Єрухимович спитав, оглядаючись навколо:

— Хіба?

Втрутився дідок з орденом, майже крикнувши командуючим тоном:

— Це — правда, правда! Хвороби зростають, так, так! У нас в міністерстві фінансів — за минулий рік умерло...

Його дама нагадала:

— Та все ж старі...

І зразу ж поправила себе:

— Значно старші за тебе.

Якийсь білобрисий юнак застогнав, наче поранений заець:

— Боже мій! Які ж ми бідні ідеями... Де в нас орли?

І хтось, висунувши голову з-за порт'єри, ображено відказав:

— А — Мережковський? Лев Шестов? Василь Васильович Розанов?

— Авжеж, — повільно, як крізь дримоту, бурмотів сусід Самгіна. — Особа. Русій історії.

— В англійців Шекспір, Байрон, Шеллі, нарешті — Кіплінг, а в нас — Леонід Андреев і апологія босяків, — повчав відомий адвокат.

— Та — це від Достоевського, від його «принижених і зневажених»...

— Наші літератори не люблять своєї вітчизни, ненавидять Росію...

Поступово крізь гамір пробивався й перемагав його плачливий, верескливий голос, він линув з кінця стола, від чоловіка, який, похитуючись, стояв поряд з хазяйкою, — худий чоловік у фракку, з лисою головою у формі яйця, носатий, з гострою сивою борідкою, — і, потрясаючи рукою над її фарбованим волоссям, розмахуючи серветкою в другій руці, він кричав:

— Сид і сором перед Європою! Якийсь пройдисвіт, босяк, шахрай Распутін хвастає листом цариці до нього, а в листі вона пише, що їй добре тільки тоді, коли вона прихилиться до його плеча. Цариця Росії, га? Цей шарлатан називає сім'ю царя — мої, га?

— Про Распутіна є всякі думки...

— Не самі російські царі наближали до себе блазнів, диваків, блаженних...

— Ні, заждіть! Коло нього упадають придворні, його слухаються міністри, — га?

Кричав він так роздратовано й плачливо, начебто Рас-

путін скривдив особисто його, заступив його місце. На нього вже шипіли, хтось крикнув:

— К чорту Распутіна...

Та він усе звискував, вив. Самгін відчув, що його за плече торкнула чиясь рука. Це — Олена.

— Любий Климе Івановичу, скажіть що-небудь. Вас мало знають і слухатимуть. Треба припинити цей розгартіш. Заберуть столи, потанцюємо... Так? Будь ласка.

Самгін, непомітно для себе, випив більше, ніж завжди дозволяв собі. В нього приємно шуміло в голові, і ще приємніше було усвідомлювати, що ніхто з цих людей не сказав більше, ніж міг би сказати він, ніхто не сказав нічого, що не було б відоме йому, продумане ним. Він — багатший. Він — дужчий. І не треба особливої сміливості, щоб виступити перед ними. Над столом коливалася сиза хмара тютюнового диму, в диму плавали різноманітні фізіономії, світилися мутнуваті очі, і все навколо було туманне, м'яке, подібне до сновидіння. Він устав, подзвонив виделкою об келих і, не чекаючи, поки люди трохи заспокоються, почав говорити, як говорив на суді, сухо, діловито.

— Панове! З усього, що було сказано тут, найзначніше — це слова про Фауста і дон-Кіхота. Тема — здавна знайома нам, тема Тургенева. Але тут її поставили інакше, так, як давно слід було поставити. Так, нас виховують дон-Кіхотами. Починаючи з дитинства, в сім'ї, в школі, в літературі нам прищеплюють неминучість жертвовного служіння суспільству, народові, державі, ідеям права, справедливості. Єдина перспектива, яку цілком чітко і ясно показують нам, це — перспектива біблійного юнака Ісаака — жертва богам батьків, жертва їх традиціям...

Почуваючи, що гамір стає дедалі тихшим, Клим Іванович Самгін захопився й притишив голос, бо він знав, що на високих нотах слабкуватий голос його звучить занадто сухо й тріскуче. Крізь запону диму він бачив очі, що нерухомо спинилися на ньому, вимірювали його. Він відчув приплив сміливості і вперше за все життя зрозумів, яка приємна сміливість.

— Ви знаєте, що Ісаака було замінено бараном. В наші дні баранів не приносять у жертву богам, з них стрижуть шерсть або шиють з овчини кожухи. Але до старих ідолів додано нового — робітничий клас, і віра в неминучість людських жертвоприношень існує далі. Я не ставлю й не розв'язую питання: чи здійснений соціалізм через

диктатуру пролетаріату, як учить Ленін. Це питання не в моїй компетенції, бо я не дон-Кіхот, але, розуміється, мені дуже зрозуміла думка шановного і преталановитого Платона Олександровича, почуття, викладене в словах про страшну владу рівності. Я кажу про те, що наш розум, орган пірронізму, орган Фауста, який критично досліджує світ, — примусово перетворювали на орган віри. Але віра, виведена з логіки, позбавлена опори в почутті, веде до розколу в людині, до внутрішнього роздвоєння її. Саме звідси, з цього розколу виникають якості, характерні для російської інтелігенції: хиткість, неміцність її принципів, ряснота незгод, швидка зміна вірувань.

Клим Іванович Самгін був певен, що каже щось дуже оригінальне й глибоко своє, видумане, виношене його чіпким розумом за весь час свідомого життя. Йому здавалося, що він викладає результат «досвідчень розуму холодних і серця записів гірких», гарно, з блиском. Захоплюючись своєю сміливістю, він утрачав звичну йому обережність у висловлюваннях і, в той самий час, зазнавав насолоди помсти комусь.

— З цієї хиткості основного критерію ми дістаємо такі факти, як заміну марксизму Петра Струве його неослов'янофільським патріотизмом, заміну його «Критичних заміток» збірником «Вежи», розклад партії соціал-демократів на дві ворожі фракції, провокаторів в центральному комітеті партії терористів і взагалі безліч політичних провокаторів, безліч фактів зрадництва...

Він не міг говорити далі промову свою, публіка втомилася слухати і вже частіше лунали хмільні вигуки:

— Ваш дон-Кіхот і Фауст — бог і диявол Достоевського...

— Правильно.

— В сімдесятих роках визнавали діючою силою історії — особу...

— А коли півсотні осіб було повішено...

— Ви говорите пошлості!

— Чому — пошлість?

— Через двадцять років почали проповідувати, що рятуюнок — в безособовій волі мас...

— Правильно!

— Дозвольте: що — правильно?

— Панове! Скажімо спасибі промовцеві...

Десятка з півтора мужчин і жінок на чолі з хазійкою

дружно аплодували Самгіну, він кланявся, і йому здавалося: він став такий легкий, що оплески, підіймаючи його в повітрі, погойдують. Відомий адвокат міцно тиснув йому руку, ласкаво говорив:

— Я — в захваті. Такі зрілі думки...

Носатий чоловік у фракку майже істерично кричав до акомпаніатора:

— Ви п'ятдесят раз виголошували правильно, а — що?

Останнє, що Самгін пам'ятав виразно: до нього підійшла п'яненко Олена і, взявши його під руку, сказала:

— Я в політиці ані дідька не тямлю, але ви, любий мій, чудово вишпетили їх... А цей Платон — ви йому не вірте. Він — дурень, але хитрий. І — ласун. Ходімо, зараз я разважатиму публіку.

Вона стояла біля рояля, акомпаніатор грав щось задирливе, а вона, ще задирливіше, співала, супроводжуючи слова дуже ризикованими жестами, підморгуючи, вигинаючись, наче кішка, викидаючи маленькі ноги з-під яскравих спідниць.

Так, пожити вміла я!
Була молоденька!
Ручка моя білая,
Ніженька маленька!

— Бр-раво-о! — кричала публіка, заглушуючи дзвінкий, превеселий голосок.

Піф-паф! Пролунав
Ритурнелъ кадрилі.
Піф-паф! Всю мене
Раптом запалили!

— Божественно-о! — ридаючим голосом крикнув хтось.

Піф-паф! Ну й життя!
Піф-паф! Знаю я
Декого потроху,
Так, потроху знаю я!

Дідок з орденом масно хихикав і бурмотів:

— Нев'януца! Ох, боже мій...

Така в мене звичка:
Франтикові люблю —
Носком черевичка
Дістати до чуба,—

і нога її злетіла на рівень плеча.

Під враженням цієї специфічно хвилюючої пісеньки Самгін ішов додому і, прокинувшись після полудня, зразу ж згадав її.

Через день, у кабінеті Прозорова, де приймав клієнтів і працював Самгін, Олена, напівлежачи з цигаркою в руці на шкіряному дивані, розказувала йому:

— А ви здорово хильнули [на] зустрічі. Ви дуже... свіжий. І — хоробрий.

Він підійшов до неї, підсів на диван, сказав, як міг ласкаво:

— Ви дуже добре проспівали Беранже!

— Хіба? Приємно, що вам сподобалось.

Лягла зручніше й сказала, підморгнувши, ляскаючи пальцями:

— Це в мене — ніби молитва. Як це по-латинськи? Кредо квіа абсурдум¹, так? Антон терпіти не міг цієї пісні. Він був мораліст, бідолаха...

Потім сталося щось, про що, за кілька хвилин перед цим, Самгін не думав і чого не бажав. Полежавши якийсь час мовчки, з заплющеними очима, жінка зітхнула й промовила півголосом, трошечки розплющивши очі:

— Давайте поставимось до факту просто. Він ні до чого не зобов'язує нас, нічим не обмежує, так? Захочеться — повторимо, не захочеться — забудемо? Гаразд?

— Прекрасно, — поквалливо сказав Самгін.

— Поцілуйте, — наказала вона.

Її лаконізм дуже сподобався Климові Івановичу й дуже підніс цю жінку в його очах.

«Так, це не Алина. Проста, без тіні фальшу. Без істерики...»

Свідомість, що зв'язок з нею не може бути міцним, навіть трохи засмутила його, викликала досадне почуття, але ці почуття швидко зникли, а тяжіння до спокійної, міцної Таїсії не зникло, а начебто стало дужчим. Та поговорити з Таїсією не вдавалось, вона стала чомусь мовчазнішою, відлюдкуватішою. Самгін помічав, що вона вже не дивиться на нього допитливим поглядом і начебто уникає залишатися з ним удвох. Він був певен, що вона розв'язує питання про переїзд від Івана Дронова до нього, Клима Самгіна, і вже не дуже квапився почути її рішуче слово. Певен був і того, що слово сказано буде саме те, якого він чекає.

---

¹ Вірю, бо це безглуздо (перекруч. лат.). — Ред.

«Чесна жінка», — думав він.

Він не помічав нічого, що могло б змінити просте й яс-не уявлення про Таїсію: жінка чимось зобов'язана Дронову, вдячно служить йому, і їй ніяково, важко переіменити хазяїна, хоч вона бачить усі його вади й розуміє, що жит-тя з ним не забезпечує її майбутнього.

«В останні роки життя Анфиміївни Варвара ставилась до неї дуже погано, але Анфиміївна все-таки не пішла в інше місце», — нагадав він собі й подумав, що Таїсія могла б навчитися друкувати на машинці Ремінгтона.

Його непокоїв Шемякін, але він був зовсім певен, що Дронов не перешкодить йому, і його нітрохи не бентежи-ла цікавість Таїсії до політики.

— Це — з нудьги. Через добрість серця. І це вже не-своечасно.

Тим більше вразив його Дронов, коли він з'явився до нього пізно ввечері напідпитку і, приголомшено мотаючи головою, пробурмотів хрипким голосом:

— Тоська покинула. Розумієш?

Самгін здригнувся, відчувши, як опекала злість. Він си-дів за столом, читаючи заплутану справу про стягнення Готлібом Кунстлером з Федора Петліна 15 000 карбован-ців неустойки за договором, завтра треба було виступати в суді, і в разі виграшу справа ця дала б солідний гонорар. Сердито і впевнено він спитав, глянувши на Івана через окуляри:

— До Шемякіна, так?

Дронов поставив перед собою крісло і, тримаючись од-ною рукою за його спинку, другою мовчки кинув на стіл зім'ятий конверт, — Самгін затиснув конверт кінцями но-жиць, гидливо взяв його. Конверт був вологий.

— На вулиці вогко?

— Дош, чорт його... Дош, — бурмотів Дронов, все хи-таючи головою й жмурачись.

«Іване, я покидаю тебе, — читав Самгін написане ве-ликими літерами, що були чимось схожі на цифри. — Мені набридли твої знайомі й уся ця балаканина і ме-тушня. Не розумію, навіщо це потрібно тобі і взагалі — навіщо? Шахраї, нероби, й дедали більше їх. Ти знаєш, що я ставилась до тебе добре, дуже по-дружньому й одверто, але бачу, що стала непотрібна тобі і ти нітрохи не поважа-єш мене. Ти бачиш, як Шемякін залицяється до мене, а він — негідник, і мені дуже прикро, звичайно, що тобі

байдуже, як негідник поводить ся зі мною. Звичайно, я сама могла б дати йому по пиці, але я не знаю твоїх справ з ним, і взагалі не хочу втручатися в твої справи, але вони мені не подобаються. І ти дедалі більше п'єш. Ти хороший, я знаю, що в корені — хороший, але мені соромно, що я повинна годувати, поїти твоїх гостей і в цьому все для мене. Я думаю, що, може, здатна до чогось іншого, я хочу жити серйозно. Прощай, Іване. Не сердься. Таїсія».

Самгін прочитав листа, шпурнув його геть і кілька секунд презирливо дивився на Дронова. Іван теж здавався відвоглим, обм'яквим, він усе тримався за спинку крісла й посопував носом, кліпаючи, зітхаючи.

«Дурень. Здається, плакати готовий», — подумав Самгін, а вголос сказав тоном судді:

— Вона — має рацію. Ти влаштував у себе якийсь трактир, вокзал. Клуб найбездарніших базік. Тобі здається, що це — політичний салон. Вона — має рацію...

— Хто не сволота? — раптом, не своїм голосом, спитав Дронов, трохи підняв крісло й стукнув ніжками його об підлогу. — Спочатку їй подобалося це. Приходять різні люди, про все говорять...

— Нічого не розуміючи, — додав Самгін.

— Це, брат, ти брешеш, — відказав Іван, начебто тверезіючи. — помиляєшся, — поправив він. — Все розуміють, що їм треба зрозуміти. Таргани, миші... мухи розуміють, собаки, корови. Люди — все розуміють. Дай мені випити чого-небудь, — попросив він, але, бачачи, що хазяїн не поспішає задовольнити його прохання — не повторив його, кажучи далі:

— Тоська все розуміла.

— Дуже хороша жінка для тебе, — мстиво сказав Клим Іванович Самгін.

— Це я знаю, — погодився Дронов, потираючи лоба. — Вона, брат... Так. Вона замість матері була для мене. Смішно? Ні, не смішно. Була, — пробурмотів він і заговорив ще тверезіше: — Дуже поважала тебе й сподівалася, що ти... щось скажеш, поясниш. Потім дізналася, що ти, під Новий рік, сказав якусь промову...

Дронов замовк, обмацуючи груди так, начебто упевнявся, чи цілі бокові кишені.

— Ну, і — що ж? — неголосно спитав Самгін.

— Що?

— Промова?

— Ах, так! Прикро вражена. Все питала про тебе: хіба він не більшовик?

— А ти змалював їй мене більшовиком?

Дронов кивнув головою, витяг з кишені якусь книжку.

— Промову переказали їй, звичайно, в перекрученому вигляді, — зауважив Самгін.

— Не знаю.

Дронов ляснув книжкою себе по долоні й знову:

— Ось — сорок дві тисячі в банку маю. Сімнадцять виграв у карти, дев'ять — спекульнув шкірою на ремені в армію, чотирнадцять наскладав дрібницями. Шемякін обіцяв двадцять п'ять. Мало, але все-таки... Семидубов дає. Газета — буде. Душу продам дияволу, а газета буде! Єрухимович — фейлетоніст. Він усіх Дорошевичів у могилу покладе. Людина густої отрути. Газета — буде, Самгін. А от, Тоська... ех, чорт.... Ходімо, повечеряємо де-небудь, га?

Вечеряти Самгін відмовився, та — спитав, не без надії:

— Може, вона повернеться?

— Н-ні, не чекаю. Я ж знаю, куди вона... Це — Роза напутила її, — бурмотів Дронов, засовуючи книжку в кишеню.

Він пішов, залишивши Самгіна нездатним працювати над справою Кунстлера і Петліна. Закуривши цигарку, сердито барабанячи пальцями по товстій «Справі», Клим Іванович заплющив очі, щоб краще бачити струнку фігуру Таїсії, її високі груди, її спокійні, впевнені рухи і хоч мало рухливе, але гарне обличчя, уважні, допитливі очі. Згадав, як він, поклавши руку на груди їй, був спантеличений її спокійним і смішним запитанням: «Що вас там цікавить?» Згадав, як іншим разом вона сама несподівано взяла його руку і, подивившись на долоню, сказала:

— Довго житимете, лінія життя довга.

«Менш цікава, але майже така сама гарна, як Марина. Єврейка, напевно, влаштує її до більшовиків, а від них забезпечено шлях тільки до тюрми й на заслання. Здається, Євгеній Ріхтер сказав, що коли гарна жінка недурна, вона не дозволяє собі вірувати в соціалізм. Таїсія — дурна».

Та це міркування не втішило.

«Все-таки я теж дон-Кіхот, мрійник, схильний видумувати життя. А воно — не терпить вигадок, — не тер-

пить», — запевняв він себе, далі думаючи про те, як спокійно й затишно можна б улаштувати життя з Тосею.

Уява в Кліма Івановича Самгіна була небагата, але, знаючи цю ваду, він зачисляв її до числа своїх позитивних якостей. Після свого виступу під Новий рік він визнав себе зобов'язаним читати соціалістичну пресу і хоч з натугою, але більш чи менш акуратно переглядав газети: «Наша заря», «Дело жизни», «Звезда», «Правда». Дві перші дратували його важкою, незграбною мовою і дріб'язковою, схоластичною полемікою з двома другими. Самгіну здавалося, що ці газетки безсилі, не можуть впливати на читача так, як повинні б, форма їх статей компрометує ідейну суть полеміки, дрібнить і розпорошує матеріал, пафос гніву замінено в них дрібною, особистою злобою проти колишніх однодумців. Взагалі це газетки групи інтелігентів, які хоч і розуміють, що країна безграмотних мужиків потребує реформ, а не революції, можливої тільки як «бунт, безжалісний і нещадний», яким були всі «політичні рухи російського народу», змальовані Данилом Мордовцевим та іншими народолобцями, що їх книжки він читав у юності, але, розуміючи, не вміють говорити про це просто, ясно, переконливо.

Клим Іванович Самгін був певен, що все, що друкується в цих нудних газетках, він міг би сказати поважніше, яскравіше й гостріше.

Газети більшовиків дратували його ще дужче, дратували й вороже тривожили. У цих газетах він почував явний намір посварити його з самим собою, <переконати його в>неправильності всіх його оцінок, усіх навичок думки. Вони впливали іронією, насмішкою, обурювали грубістю мови, прямолінійністю думки. Їх матеріал освітлювався соціальною філософією, і це була «система фраз», якої він неспроможний був заперечити.

Клим Іванович був майстер дрібних думок, але все ж він умів думати й розумів, що проти цієї «системи фраз» можна було поставити тільки одно своє:

«Не хочу!»

Кожного разу, коли він думав про більшовиків, — більшовизм втілювався перед ним в особі кремезного, спокійного Степана Кутузова. За кордоном був основоположник цього вчення, але Самгін усе ще й далі називав учення це фантастичною системою фраз, а Володимира Леніна міг уявити собі тільки як інтелігента,

книжника, озлобленого позбавленням права жити на батьківщині, і швидше голосом, ніж реальною людиною.

«Напевно, щось істеричне, як-от Гаршин чи Гліб Успенський. Дон-Кіхот, звичайно».

Кутузов був величиною реальною, давно знайомою. Він десь близько й діє як організатор. З кожною зустріччю він викликає враження людини, що стає дедалі впевненішою в своєму значенні, в своєму праві вчити, діяти.

Остання зустріч дуже підсилила це враження.

Днів через два після виступу в Олени вона, доброзичливо усміхаючись, сказала:

— Ви знаєте, Климе Івановичу, ваша промова мала великий успіх. Я в політиці тямлю, напевно, не більше за індічку, про дон-Кіхота — знаю з смішних картинок у товстій книзі, Фауст для мене — дурнувата людина з опери, але мені теж сподобалось, як ви говорили.

Вона усміхнулася, подумала й визначила:

— Наче мужичок, що пожив у місті, <вчив> сільських, як треба думати. Це вам не образливо?

— Навпаки: дуже приємно, — відгукнувся Самгін.

— У нас, на дачі, був такий мужичок, він смішно говорив: «У місті всі грають, і кожна людина пристосована до своєї музики».

Потім вона сповістила:

— Вас запрошує Лаптев-Покатилов, — знаєте, хто це? Він — дурник, але дуже цікавий! Дворянин, домовласник, багатий, здається, був тут міським головою. Любить шансонеток, особливо — французьких, усіх знав: Отеро, Фужер, Іветт Гільбер, — усіх знаменитих. У нього цікавий дім, стеля в ідальні ніби корито й розмальована візерунками, він називає це «стиль бойяр». Ціла кімната фарфору, є надзвичайно милі речі.

— А навіщо я йому потрібен? — спитав Самгін, усміхаючись; жінка відповіла:

— Йому подобаються оригінальні люди. Підемо? Мене теж запрошено, по старій пам'яті, — додала вона, підморгнувши.

І ось Клим Іванович у великій кімнаті, під стелею у формі подовженого купола, строкато розмальованого старовинним російським орнаментом.

В кутку кімнати — за столом — сидять двоє: відомий професор з прізвищем, схожим на грецьке, — лекції його Самгін слухав, але важкого прізвища згадати не міг;

поряд з ним довгий, сухолиций чоловік з баками, схожий на англійця, з тих, якими змальовують англійців карикатуристи. Тримаячись одною рукою за стіл, а другою за гудзик піджака, стоїть невеликий розкошланий чоловічок і, покашлюючи, кволим голосом каже:

— Отже, ми бачимо...

Обличчя в нього сіре, зім'яте, мов злякане, і говорить він, наче скаржачись на когось.

Самгін знав, що промисловці, особливо москвичі, гостро критикують дворянську політику Думи, що в Коновалова, в Рябушинських організовано бесіди з питань економіки й зовнішньої політики, виступали з доповідями Петро Струве і якийсь безіменний, але визначний меншовик. У цій кімнаті не помітно людей, схожих на купців і фабрикантів. Тут зібрались інтелігенти і немало постатей, знайомих особисто чи по ілюстраціях: професори, не з визначних, літератори, поскубує борідку Леонід Андреев, з його гарним блідим обличчям, у важкій шапці чорного волосся, похмурий «останній класик народництва», редактор журналу «Современный мир», Ногайцев, Орехова, <Єрухимович> Тагільський, Хотяїнцев, Аляб'єв, якісь шикарно одягнені дами, оригінально причесаїі, в одній волосся лежало на вухах і на щоках так, що обличчя здавалося потворно вузьким і гострим. Всі вони середнього віку, за тридцять, а одна старенька в окулярах, сива, з примхливо надутими губами і з записною книжечкою в руці, — вона орудує книжечкою, як віялом, обмахуючи темне маленьке личко. Олена зникла кудись.

В кінці кімнати біля стіни — тісна група людей, які сходять на фабричних робітників, переважають солідні, бородаті, один — високий, широкоплечий, майже юнак, навіть вусів не помітно на вилицюватому, рухливому обличчі, другий — по плече йому, кучерявий, руденький.

— В країні швидко розвивається промисловість. Велика буржуазія організує свою пресу: «Слово» — тут, «Утро России» — в Москві. Москвичі, на чолі з міністром фінансів, вимагають зміни торговельних договорів з іноземними державами, насамперед — з Німеччиною, — скаржився зляканий чоловік і покашлював дедалі дужче.

Слухали його дуже уважно. Кімната, де дихало не менше півсотні людей, заповнювалась теплою духотою. Самгін мимоволі зігнувся, нахилив голову, коли серед тиші пролунав знайомий голос Кутузова:

— Додайте до цього, що Дума підтримує заходи уряду щодо збільшення флоту й армії.

Потім Кутузов висунувся з групи робітників і сказав:

— Тому що шановний промовець говорить не кваплячись, але має, як видно, великий запас фактів, а факти ці всім відомі, я ж маю тільки п'ять хвилин і повинен піти звідси, — то я прошу дозволити мені висловитись.

Самгін через плече своє придивився до нього, побачив, що Кутузов одягнений у шведську шкіряну тужурку, схожий на залізничного робітника і знову заплустив широку бороду й став начебто вужчим у плечах, але вищим на зріст. Та обличчя анітрохи не змінилося, все так само широко розплющені сірі очі і в них знайома усмішка.

«Все такий самий. Дивно, що сищики не можуть спіймати його».

Потім відзначив, що зовнішньо, костюмом, Кутузов не виділяється з групи людей, які оточують його.

Кутузов курив, борода в нього диміла, слова звучали виразно, чітко.

— Є факти іншого порядку й не менш цікаві,— говорив він, діставши дозвіл. — Яку участь брав уряд в організації балканського союзу? Яке відношення має до балканської війни, яку почато зразу ж після італо-турецької і яка, мабуть, ставить метою своєю остаточний розгром Туреччини? Чи не хоче буржуазія почастивати нас новою війною? З ким? І — навіщо? Ось факти і питання, про які слід було б подумати інтелігенції.

Самгін сидів біля майже непомітних дверей, пофарбованих, розмалюваних так само, як стіна, стеля,— двері були причинені нещільно, за ними хтось воркотів:

— «Друже мій, кажу я йому, ці речі треба розуміти до кінця або не слід розуміти, живи напівзаплющивши очі». — «Та — дозволь відказує він, я ж прем'єр-міністр!» — «Тоді — зовсім заплющ очі!»

— Ой, це добре! — скрикнула Олена.

Весела розмова за дверима заважала Самгіну слухати Кутузова, але він усе-таки чув уривки його промови.

— Одна з основних властивостей російської інтелігенції — вона завжди спізнюється думати. Після того, як робітники Франції в тридцятих і сімдесятих роках показали силу класової пролетарської самосвідомості, у нас все ще говорили й писали про те, яка здорова праця селянина і як притуплює зростання розуму фабрична

праця. — говорив Кутузов, а за дверима весело звучав голос Олени:

— Я його бачила в одній подруги моєї без штанів...

— Очевидно, він уже тоді готувався стати перед очі Юпітера Романова.

— Зовсім недавно наші легальні марксистки і за ними — меншовики оцінили, який повчальний для них приклад французьких адвокатів, спокусливий приклад Бріанів, Мільєранів, Вівіані та інших рідних духом мольдчиків з дрібної буржуазії, які, погрозивши крупній соціалізмом, зраджують пролетаріат і стають зброєносцями капіталістів...

Самгін подумав: не слід би людині з бородою говорити в такому тоні.

— Наклеп! — крикнув хтось, слідом за ним два-три голоси повторили це слово, кілька чоловік, схопившись на ноги, закричали, вимахуючи руками в бік Кутузова:

— Ви не смієте...

— Брехня!

— А — «Вехи»? «Вехи»?

— Ага!

— А визначення демократії як «грядущого хама»?

— Як гунів, від яких «охоронці думки і віри» мусять тікати, ховатися в печери й катакомби.

— В Росії нема катакомб!

— Неправда! Київська лавра — катакомби...

— В Одесі теж катакомби є.

— Серед російської інтелігенції нема зрадників.

— Скільки хоч!

— Почніть з Льва Тихомирова...

— Героїчне життя інтелігенції засвідчено історією...

— Дозвольте! Він говорив не про всю інтелігенцію загалом...

Кутузов сміявся, борода в нього тряслась, він теж викував:

— Дозвольте, я не скінчив...

— І не треба.

— Знаємо вас, ряджених!

З маленьких дверей вийшла Олена, питаючи:

— Що трапилось?

За нею, підстрибуючи, наче гумовий м'яч, вистився кругленький чоловічок з рум'яним обличчям і веселими очима щасливого.

Кутузов махнув рукою й пішов до дверей під аркою в товстій стіні, за ним рушило ще кілька чоловік, а крики зростали, стаючи запальнішими, ображенішими, і дедали частіше, наполегливіше пробивався крізь гамір знайомо дзвінкий голосок Тагільського.

Самгін теж почував себе зачепленим і навіть пригніченим промовою Кутузова. Особливо пригнічувала свідомість, що він не наважився б сперечатися з Кутузовим. Ця людина навряд чи зрозуміє непримиренність Фауста з дон-Кіхотом.

— Більшовик. Більшовики — не демократи, ні!

Олена, примруживши очі, подивилась на стелю, на людей і спитала:

— Схоже на пиріг з грибами, — правда?

Самгін, мовчки усміхаючись до жінки, прислухався до дратуючого голосу Тагільського:

— Оцінки всіх явищ життя виходять від інтелігенції, і висока оцінка її власної ролі, її громадських заслуг належить теж їй. Але ми, інтелігенти, знаємо, що людина соромиться погано говорити про саму себе.

Спалахнули сердиті вигуки:

— Неправда!

— Толстовщина!

— Демагогія якась!

Та голос Тагільського важко було заглушити, він вривувався в гамір, як свист.

— Будь ласка, не турбуйтеся! Я не маю наміру применшувати чийх-небудь заслуг, а власних ще не маю. Я хочу сказати тільки те, що скажу: в першому поколінні інтелігент являє собою щось дуже невизначене, плішнє, нестале в порівнянні з мужиком, робітником...

— Яке оригінальне відкриття!

— Не витрачайте іронії даремно, в нас її мало, — казав далі Тагільський, примушуючи слухати його. — Я знаю: в нас — як у Франції — є достатня кількість спадкових інтелігентів. Їх діди — попи, дрібні торговці, трактирники, підрядчики, взагалі — міське міщанство, але їх батьки ходили в народ, судилися в справі 193-х, сотнями сиділи в тюрмах, засилялися в Сибір, їх дітей ми можемо відзначити серед есерів, меншовиків, але, розуміється, значно більше серед інтелігенції служилої, тобто тієї, що так чи інакше зміцнює структуру держави, все ще самодержавної, яка наступного року має намір святкувати трьохсотліття свого буття.

— Коротше! — наказав хтось, а Тагільський спитав:

— Цей наказ стосується мене чи самодержавства?

Чоловіка за три засміялось.

Кругленький Лаптев-Покатилів, стоячи за спиною в Олені й покурюючи дуже запашну цигарку, вийняв <з> зубів янтарний мундштук і, нахилившись до плеча жінки, півголосом сказав:

— Дивно буде, якщо мене завтра не викличуть до жандармського управління.

— А ви не пустуйте, татусю, — відповіла Олена. — Я й подумати не могла, що у вас сьогодні отаке.

Тагільський, якого не видно було Самгіну, казав далі:

-- Бородатий чоловік, якому не дали тут говорити, — новий тип російського інтелігента...

— Були, були в нас такі!

— Не зустрічав. Більшовизм має свої оригінальні риси.

— Які? Цікаво знати.

— Читайте «Правду», — порадив Тагільський.

Тут зразу заговорило десятка за два людей, Самгін виділив істеричний вигук Аляб'єва:

-- Порада неука! В той вік, коли Бергсон починає нову еру в історії філософії...

— Митя сердиться, — сказала Олена, усміхаючись, Лаптеву. Він теж усміхнувся:

— Митя почуває демос особистим своїм ворогом. Ми, старі дворяни, значно терпиміші, ніж сучасна молодь...

Десь близько скаржився Ногайцев:

— Що ж це? Бракує свого розуму — німецько-єврейським жити вирішили? Боже мій...

Старенька в окулярах, грізно стрясаючи записною книжечкою, кричала до Тагільського чоловічим, басовитим голосом:

— Цей ваш приятель, що одягнувся робітником, намагається змалювати неіснуюче, фантазію авантюристів. Я запевняю: вчення про класи — брехня, класів — нема, є тільки люди, розбещені матеріалізмом і атеїзмом, наукою диявола, порожнім гонором, честолюбством.

— Ось! Правда, — викрикував Ногайцев. — Старі Лафарги, дочка Маркса і зять його, вкоротили собі віку — ось він, матеріалізм!

Все-таки крізь гамір голосів просвердлювався, просочувався тонкий голосок Тагільського:

— Мое запитання — запитання інтелігентам вчораш-

нього дня: країна — в небезпечному стані. Масове вбивство робітників на Ленських промислах знову викликало хвилю політичних страйків...

— Це — економічні страйки.

— Ні. В економічних брало участь не більше як півтора тисяч, а в політичних понад півмільйона...

Тагільський загрожував війною з Німеччиною, йому відказували: в рейхстазі більшість соціалісти, голова Шейдеман, — вони не дозволять буржуазії воювати.

— А якщо почнуть французи?

— Згадайте маніфестацію робітників Берліна з приводу Агадіра...

— Французи — не почнуть!

— Сорок років готуються, а — не почнуть? Жартуєте!

— До порядку, панове! Закликаю до порядку! — кричав професор, нечутно стукаючи олівцем по столу, і слідом за ним хтось пронизливо, як потопаючий, закричав, заголосив:

— Ніхто з присутніх тут не вимовив священного слова — вітчизна! І це жахливо, панове! Цим забуттям вітчизни ми ставимо себе поза нею, самі виганяємо себе з країни батьків наших.

— Не всі батьки збуджують любов дітей.

— Хіба не по слідах батьків ми дійшли туди, де перебуваємо?

Та промовець, мабуть, оглушивши себе істеричним криком своїм, не чув заперечень.

— Панове, — волав він. — Віддамо...

Було ясно, що люди вже стомились. Вони розбилися на маленькі групки, говорили півголосом, за спиною в Самгіна кипів гарячий шепіт:

— Майже сто років історію Франції роблять адвокати...

— Панове! Віддамо належне партії конституціоналістів-демократів, бо ця партія знає, що таке вітчизна, відчуває вітчизну, любить її.

— Мілюковці вже не демократи, — крикнув хтось, йому зразу ж відказали:

— Але ще не буржуа!

— Дійдуть!

— Одначе це нудно, — сказала Олена, скрививши обличчя, Лаптев зразу ж підтримав її:

— І давно вже — нудно!

Було дуже душно, а люди дедалі дужче гарячкували, хоч їх стало помітно менше. Самгін, не бажаючи зустрітися з Тагільським, поволі просувався до дверей і, вийшовши на вулицю, глибоко зітхнув.

Тільки що пройшов рясний дощ, холодний вітер, передвісник осені, гнав клапті чорних хмар, серед них поринав щербатий місяць, освітлюючи на секунди брук, масно блищав булижник, тьмяно, наче олов'яні, поблискували шибки у вікнах, і все навколо начебто підморгувало. Самгіна випередили два чоловіки, один з них ішов наче в хомуті, на плечі в нього блискала мідна труба — бас, другий, зігнувшись, засунувши руки в кишені, притискував під пахвою маленький чорний ящик, штовхнувши Самгіна, він пробурмотів:

— Пробачте,— і потім додав: — Ні дідька не буде! Так ось: подудимо, попоїмо, попоп'ємо, поспимо, помремо...

— А от побачиш,— голосно сказав чоловік з трубою.

«Авжеж, щось буде,— подумав Самгін.— Війна? Навряд. Та — краще війна. Створилася б єдність настрою. Розширяться права Думи».

Як завжди, після пасивної участі в зборах людей, він почував себе ніби зім'ятим словами, строкатістю й безліччю суперечностей. І, як завжди, він виніс зі зборів у Лаптева звичайну зневагу до людей.

«Ні Фаусти, ні дон-Кіхоти,— думав він і уповільнив ходу, дістаючи цигарку, зважуючи слова Тагільського про Кутузова: — Новий тип російського інтелігента?»

Його настільки стривожила ця думка, що він примушив себе не думати про Кутузова.

Спинився, закурив і, повільно ступаючи далі, умовляв себе:

«Таким типом, можливо, була б людина, що гармонійно поєднувала б у собі дон-Кіхота і Фауста. Тагільський... Чого хоче цей... езуїт? Тим, що він говорив, він, напевно, провокував. Хотів знати кількість прибічників більшовизму. Робітники — якщо це були справді робітники — не висловились. Можливо, вони — єдині більшовики в... цій пачинці пирога. Олена — дотепна».

І майже вже озлоблено він подумав:

«Тьмяні, дрібні люди. А тимчасом життя знову загрожує подіями, які вимагатимуть опору їм. Вимагатимуть, бо вони — загрожують поневоленням особи, ще тяжчим поневоленням. Так, так — кожна думка має право

бути висловленою, кожна особа має незаперечне право мислити вільно, незалежно від насильства епохи й середовища», — це Клим Іванович Самгін твердо пам'ятав. Він міг би однаково вільно і з рівною силою повторити будь-яку думку, кожную фразу, сказану будь-якою людиною, але він почував, що весь потік цих думок вимагає обмеження в єдину форму, включення в береги, в річище. Він бачив, що кожна людина плаває на поверхні життя, тримаючись за якусь свою соломинку, і бачив, що безплідність для нього словесних дощів і вихорів підсилювала звичне йому напівпрезирливе ставлення до людей, загострювала це ставлення до сухої й гострої злості. Він побоювався виступати на великих зборах, бо бачив: багато хто з людей володіє мистецтвом еристики досконаліше за нього, знає більше фактів, прочитав більше книжок. Є люди більш талановиті, ніж він. Так, на жаль, є такі. І Клим Іванович Самгін згадував горбатеньку дівчинку, яка сміливо, з глибокою певністю свого права крикнула дорослим:

«Та — чого ви бешкетуєте? Не ваші ж дітлахи!»

Знову почав крапати дощ. Самгін узяв візника, сховався під шкіряний верх дροжки. Кінь біг тихо, потворно підстрибував його круп, цокала якась розгвинчена залізничка, по шкірі над головою в сідока сердито барабанив дощ.

«Яке убоге життя!» — ображено думав Клим Іванович.

Та цей його настрій тримався недовго. Олена виявилась жінкою з усякого погляду цікавішою, ніж він гадав. Вправна в техніці кохання, вона легко збуджувала його хтивість, примушуючи його переживати найсолодші судороги незазваної ним сили, а він був у тому віці, коли мужчина вже потребує збудження з боку партнерші і вдячний жінці за її ініціативу.

— Я люблю кохати, як очманіла, — сказала вона якось після однієї з схваток, що здивувала Самгіна. — Кохати, друже мій, треба віртуозно, а не як тварини чи гвардійські офіцери.

Цікава вона була своїм знанням веселого життя людей «вищого світу», офіцерів гвардії, визначних бюрократів, банкірів. Вона мала невичерпну кількість фактів, анекдотів, пліток і розказувала все це з насмішкуватістю колишньої прислуги багатих панів, — прислуги, що сама розбагатіла і згадує про дурнів.

А що вона любила читати й уже багато читала, в неї була змога порівнювати живих з померлими і справжніх з видуманими.

— Ах, якби можна було написати про вас, мужчин, усе, що я знаю,— говорила вона, ляскаючи пальцями, і в очах у неї спалахували зеленуваті іскри. Метка, настроєна завжди жваво, закутавши своє тіло підлітка яскравим китайським шовком, вона, м'якою кулькою, безшумно котилася з кімнати в кімнату, наспівуючи французькі пісенки, переставляючи з місця на місце мідні і бронзові позолочені речі, і стрекотіла, як сорока,— пристрась до блискучого в неї була теж, як у сороки, та й сама вона вся строкато блищала.

До речей вона ставилася шанобливо, з любов'ю, ласкаво гладила їх пальцями, пропонуючи Самгину:

— Подивись, як вправно це зроблено!

— Чудово,— погоджувався Клим Іванович, дивлячись крізь окуляри на потворного китайського божка й підозріваючи, що вона його екзамеңує, вивчає його смаки.

Втомившись бігати, вона, з цигаркою в зубах, лягала на кушетку й дуже добре розказувала анекдоти, супроводжуючи дзвінку гру голосу швидким мигтінням дрібних гримас.

— Приїжджає додому світська дама з гостею й кричить на покоївку: «Навіщо це ви переставили меблі і речі у вітальні так безглуздо, безладно?» — «Це не я, це панночка наказали». Тоді матінка каже до гості: «У моєї доньки напрочуд дотепна фантазія».

Самгін люб'язно усміхався, вважав анекдоти такого типу плоскими, вичитаними з гумористичних журналів, і негайно забував їх. Але нерідко він чув анекдоти іншого роду:

— Пиячили у «Ведмеда» в окремому кабінеті, і один повітовий предводитель дворянства сказав, що він [за] цілковиту передачу землі селянам, «Треба віддати землю їм даром!» — «А у вас є земля?» — «Ну, а — як же? Та — заставлена, перезаставлена, так що банк продає її з аукціону. А я можу зробити собі кар'єру в Думі, я непоганий промовець». Смішно?

— Смішно,— погоджувався Клим Іванович.

— А знаєш, що сказав міністр Горемікін Суворіну: «Непогано, що мужики садиби палять. Треба струснути дворянство, щоб воно перестало ліберальничати».

Самгін, не цікавлячись, звідки їй відома думка міністра, спитав:

— Коли це було?

— У п'ятому році. Того року дуже пиячили. А старий Суворін милий і розумний. Такий чудовий знавець театру. Але акторів — не любить. В нього є щось мужицьке, суворе, акторів і актрис він вважає блаженними негідниками. «В актора своєї молитви нема, а треба, щоб у кожної людини була своя молитва», — ось як він говорив. Я зустрічала його досить часто, хотілось потрапити в театр до нього. Та він сказав: «Ні, Лено, ви — для оперетки, для водевілю, але оперетки — не люблю, водевілів у мене не грають». Він — чудний. А втім, усі росіяни — чудні: не можна зрозуміти, чого вони хочуть: республіки чи всесвітнього потопу?

Самгін, слухаючи такі розповіді й міркування, задумливо й мовчки курив і думав, що все це не личить маленькій жінці, колишній кокотці, не ливить їй і чимось трошки заважає йому. Та він дедалі більше упевнявся, що з усіх жінок, з якими він жив, ця — найлегша і найзручніша для нього. І навряд він багато програв, утративши Таїсію.

Свою біографію Олена розказала дуже коротко й перериваючи розповідь довгими паузами: бабуся її Івонна Данжеро була акробаткою в цирку, зламала ногу, а потім зійшлася з тамбовським поміщиком, народила дочку, поміщик помер, бабуся відкрила магазин мод у Тамбові. Мати вчилася в гімназії, скінчила, в цей час бабуся вмерла, розчавлена пожежною командою. Мати викладала в гімназії французьку й німецьку мову, а її віддала в балетну школу, звідки вона потрапила до рук стариганчика, директора якогось департаменту міністерства фінансів Василя Івановича Ланена.

— А після нього — далі! — просто закінчила вона.

— А — мати? — спитав Самгін.

— Померла в Криму від сухот. Батько, учитель фізики, кинув її, коли мені було п'ять чи шість років.

Самгину здавалося, що тепер Олена живе чистоплотно і хоч зберегла старі знайомства, але вже не бере участі в гульні і навіть, як він помітив по ставленню Лаптева до неї, користується дружелюбністю гульвіс.

Він був з нею в Державній думі в той день, коли там

слухали запитання про вбивства робітників на Ленських промислах.

— В ложі міністрів ліворуч, крайній — прем'єр — Макаров, — знаєш? — шепотіла Олена. — Ні, подумай, — шепотіла вона далі, — я цього бевзя без штанів бачила в одної подруги, француженки, а йому доручили Росією командувати... Оце — анекдот!

Її шепіт досадно заважав Самгіну порівнювати картину засідання паризького парламенту з картиною, що розгорнулася перед ним у цей час. Там, у Парижі, сиділи фігури здебільшого одноманітно важкуваті, кремезні, — сиділи спокійно й вільно, як у себе дома, певні, що вони втілюють у собі волю народу Франції. Серед них немало юристів, знавців права, і юристи стоять на чолі їх, керують ними. Ці люди живуть на землі, яка не хитається під ними. Вони представляють давно організовані партії, кожна партія має свою історію, свої традиції.

Тут Самгіну згадалося вимовлене на зборах слово — вітчизна.

«У цих людей з 789 року є вітчизна. Вони її завоювали».

— От уже хто вміє розказувати анекдоти — це він, Макаров, — шепотіла Олена. — А подивись, яка огидна пика в Маркова. І цей бездарний паяц Пуришкевич. Крутиться, наче його підсмажують. Не дуже солідне зборище, га?

— Так, — погодився Самгіц, напружено розглядаючи людей, які хочуть бути законодавцями, і думаючи:

«Що може дати мені Ногайцев?»

Ногайцев викручувався в кріслі поряд з товстим, рудобородим, лисуватим чоловіком у піддъовці. Самгіну здавалося, що шия в цього чоловіка значно ширша за голову і голова не лежить на шиї, а увіткнута в неї й хитається на ній, наче кавун на блюді, яке штовхає хтось. Вітчизна цієї людини, напевно, обмежена її повітом чи губернією. Марков схожий на провінціального диякона, в нього вилиці інородця, мордовські вилиці. Родзянко — на метрдотеля. Переважають якісь люди без облич і, мабуть, без промов. Ці люди, що заповнюють амфітеатр, занадто різноманітно одягнені, поводяться нервозно, наче школярі в класі, з якого вийшов учитель. Перешіптуються, нахилившись один до одного, підскакуючи в кріслах. Ось обернувся до депутата, що сидить позад нього, професор Ми-

люков, людина з круглою срібною голівкою, червоним личком новонародженого й щільним рядом гострих блискучих зубів. Він усміхається, начебто готуючись укусити. Цей має уявлення про вітчизну. Це — величина. А — хто ще дорівнюється йому в різноплемінному зборищі людей, які перешіптуються, оглядаються, слухаючи, як один з них, розмахуючи рукою, читає якийсь папір, прикривши ним собі обличчя? Поперед них, у великому ящику, блищать позолочені мундири міністрів, і над одним мундиром трясеться, мабуть, від сміху, сивенька борідка міністра юстиції.

Клим Іванович Самгін був не настільки честолюбний, щоб уявити себе одним з депутатів чи навіть лідером партії, але він згадав думку Лютова про нього і, нітрохи не напружуючи уяви, цілком ясно побачив себе в ложі членів уряду.

Ось, нарешті, вимовлено фразу: «Так було, так буде». Вона викликала гомін сердитий, похмурий, на лівих лавах, гучні оплески монархістів. Особливо гучно плескав, стоячи, широко розмахуючи руками, чоловік у піддъовці, струшуючи маленькою голівкою, наче намагаючись скинути її з шиї, неприродно товстої. Ногайцев сидів, сховавши голову в плечі, зігнувши спину, поклавши руки на попітр і начебто збираючись стрибнути. Всі люди в залі ворушились, наче весь зал струснуло чиймось поштовхом. Фразу сказав міністр з обличчям солідного лакея першорядної гостиниці, він сказав її, нахмуривши обличчя й тоном пророка.

— Ах, базіка! Це він у Леоніда Андреева взяв, — прошепотіла Олена, чомусь радіючи, і навіть штовхнула Самгіна ліктем у бік.

Самгін згадав насолоду сміливістю, якої зазнав він на зустрічі Нового року, і подумав, що, напевно, міністр зараз зазнав такої самої насолоди. Потім згадав, як приборкувач Паризької комуни, генерал Галіфе, зустрінутий у парламенті вигуками: «Убивця!» — сказав, тупнувши ногою: «Убивця? Тут!» Ой, як закричали!

— Знав би ти, який він дурень, цей Макаров, — наче оса дзижчала Олена у вухо йому. — А он отой, що нахилився на Набокова, Шура Протопопов, кумедний чоловічок. Набоков дуже елегантний мужчина. А взагалі, які всі незграбні, сірі...

Клим Іванович згідливо кивнув головою. Так, мабуть, і не треба мати особливої сміливості для того, щоб говорити з цими людьми рішуче, тоном горбатой дівчинки. Перед ним, одна за одною, мигтіли, наче падаючи кудись, напівзабуті картини: поліція заганняє московських студентів до манежу, мужики і баби зривають замок з дверей хлібного «магазину», ось підіймають дзвін на дзвіницю; криками ура зустрічають голубуватосірого царя тисячі обивателів Москви, так само зустрічають його в Нижньому Новгороді, тисяча людей усіх станів стоїть навколійки перед Зимовим палацом, співає «Боже, царя храни», кричить ура. А цей цар, на загальну думку,— явний нікчема, бездарна, безвільна людина, що ним нібито керує німкеня-дружина і якийсь пройдисвіт, мужик з Сибіру, можливо, потомок карного злочинця. Ось, нарешті, десятки тисяч москвичів ідуть під червоними прапорами за червоною, в квітах, труною революціонера Миколи Баумана, після чого їх розстрілюють.

«Тут зібралися представники тих, що стояли навколійки, тих, кого розстрілювали, і ті, що наказують розстрілювати Люди, в масі, такі самі бездарні й безвільні, як цей їх цар. Люди тільки тоді стають силою, що творить історію, коли на чолі їх стає який-небудь сміливець, колишній поручик Наполеон Бонапарте. Атож,— «так було, так буде».

Олена все шепотіла, називаючи імена депутатів, характеризуючи їх, Клим Іванович Самгін нахилив до обличчя їй голову свою, підставив вухо, удаючи, що слухає, а сам швидко міркував:

«...Потрібна сміливість і — простий, ясний лозунг: Франція, вітчизна, країна батьків. Цей лозунг зрозумілий тільки буржуазії, яка безперервно, з роду в рід, розвиває промисли й торгівлю своєї вітчизни, командує її господарством, примушує працювати на свою вітчизну африканців, індусів, китайців. На кожного англійця працює п'ятеро індусів. Чи можливий лозунг — Росія, вітчизна в країні, де безперервно розгортається драма розколу батьків і дітей, де майже кожне десятиліття розриває інтелігентів на шестидесятників, семидесятників, народовольців, марксистів, толстовців, містиків?..»

Клим Іванович почував себе так, наче десь усередині в нього прорвався налив, який заважав йому дихати лег-

ко. З цим настроєм легкості, сміливості він вийшов з Державної думи, і через кілька днів, в цьому ж настрої, він говорив у вітальні відомого адвоката:

— Через кілька місяців Романови мають намір влаштувати святкування трьохсотліття своєї влади над Росією. Державна дума асигнувала на це свято п'ятсот тисяч карбованців. Як поставимося ми, інтелігенція, до цього празничка? Чи не слід нам згадати, чим були заповнені ці три сотні років?

Він старався говорити не дуже гучно, пам'ятаючи, що з роками сухуватий голос його звучить на високих нотах дедалі різкіше й неприємніше. Він уникав пафосу, не дозволяв собі гарячитися, а коли говорив те, що здавалось йому особливо значним,— притишував голос, помітивши, що цим способом підсилює напруження уваги слухачів. Говорив він, скинувши окуляри, гадаючи, що блиск і вираз короткозорих очей дуже вигідно підкреслюють силу слів.

Він зробив короткий нарис генеалогії Романових, зазначивши, що останнім членом цієї російської фамілії була дочка Петра Першого Єлизавета, а після неї престол імперії Російської заступив німець, герцог Гольштейн-Готторпський. Він був певен, що для деяких слухачів цей історичний факт буде новиною, і йому здалось, що він не помилився, деякі з слухачів були явно здивовані. Оцінивши їх неуцтво зневажливою усмішкою, пан Самгін став говорити сміливіше. Перелічив усі народні повстання від Разіна до Пугачова, не забувши й про бунт Кіндрата Булавіна, про якого він знав тільки те, що був донський козак Булавін і був бунт, а чого хотів донський козак і в яких формах виявився організований ним рух,— про це він знав стільки ж, як і всі.

— Юнак Михайло Романов був вибраний боярами на царя за дурість,— докторально казав Самгін слухачам.— Єдиний розумний цар з цієї сім'ї — Петро Перший, і це було так неприродно, що чорний народ визнав помазаника божого антихристом, слугою Сатани, а деякі з бояр підозрівали в ньому сина патріарха Никона, який соґршив з царицею.— Коротко змалювавши царювання цариць, Олександра, Миколи Першого і ще двох Олександрів, він сказав: — Дуже схоже, що нині царюючий Микола Другий — рідня Михайлові Романову тільки дурістю.

Тут він зробив перерву, сьорбнув ковток чаю, почув праву скроню нігтем мізинця і, глибоко зітхнувши, казав далі:

— Отже, Росія, вітчизна наша, святкуватиме триста літ влади людей, про яких зовсім важко сказати що-небудь похвальне. Наш конституційний цар почав своє царювання Ходинкою, продовжив Кривавою неділею 9 Січня п'ятого року й недавніми вбивствами робітників Ленських приїсків.

— Ви забули про війну з Москвою,— крикнув хтось, що його не видно було з темного кутка.

— Ні, не забув,— відгукнувся Самгін.— Я все пам'ятаю, але зуляняюсь на діяннях самодержавства найбільш ефектних.

— Що вже ефектніше!

— Московські події п'ятого року я добре знаю, але в мене з цього приводу є своя думка, і — будши висловлена мною зараз,— вона відвела б нас далеко в бік від вибраної мною теми.

— Просимо не перебивати,— похмуро й загрозово промовив високий чоловік, з довгою, вузькою бородсю й закрученими в кільця вусами. Він сидів проти Самгіна й марно намагався спіймати ложечкою чайнку в склянці чаю, що давно захолов.

Клим Іванович Самгін говорив далі. Він висловив — у формі запитання — побоювання: [чи] не піде вірнопідданий народ, як у 904 році, на Двірцеву площу й чи не стане на коліна перед палацом царя з нагоди трьохсотліття.

— Ми, росіяни, занадто охоче стаємо навколішки не тільки перед царями та перед губернаторами, але й перед учителями. Пам'ятаєте:

Учителю! Перед ім'ям твоїм
Дозволь смиренно стати на коліна.

— Неправильно цитуєте,— з задоволенням відзначив чоловік у кутку.

— Помітивши, як легко ми стаємо на коліна,— цією нашою схильністю скористувалась Японія, а слідом за нею — німці, примусивши нас укласти з ними торговельний договір, вигідний тільки для них. Строк дії цього договору минає в чотирнадцятому році. Уряд збільшує армію, підсилює флот, заохочує промисловість, що працює на

війну. Це — передбачливо. Балканські війни ніколи ще не обходились без нашої участі...

— Мені здається можливим, що самодержавство в рік свого трьохсотлітнього ювілею запропонує нам — як подарунок — війну.

— А навіть маленька перемога може завдати нам великої шкоди,— крикнув чоловік з кутка, безцеремонно перебивши промову Самгіна, і примусив його сказати:

— Я — скінчив.

Гості мовчали, чекаючи, що скаже хазяїн. Величний, наче індик, хазяїн підвівся, струснув напівсивою кучерявою головою артиста, погладив долонею лівої руки голену щоку, голубуватого кольору, і, збиваючи пальцем попіл з цигарки в попільницю, заговорив здобним баритоном:

— Дуже цікава промова. Дозволю собі підкреслити тільки одну її ваду: трохи забагато історії. Ах, панове, історія! — півголосом і стомлено вигукнув він.— Хто знає її? Її ще не написано, ні! Її писали, як роман, на втіху людям, які шукають і не знаходять змісту буття,— я кажу не про тимчасовий зміст життя, не про те, що диктує нам владне завтра, а про зміст буття людства, яке засіяло плоттю своєю нашу планету так тісно. Історію пишуть для виправдання й прославлення діянь нації, раси, імперії. Кінець кінцем історія — це пам'ятна книга нещастя, страждань і вимушених злочинів наших предків. І уважне читання історії повчає нас переконливіше, ніж євангеліє: будьте милостиві один до одного.

Він стомлено прикрив очі, похитав головою, гарним рухом кисті шпурнув цигарку в попільницю,— шпурнув її, як відіграну карту, і, глибоко зітхнувши, енергійно піднісши гарну голову, казав далі:

— Історія життя великих людей світу цього — ось справжня історія, яку конче треба знати всім, хто не хоче тішити себе ілюзіями, мріями про можливість щастя для всього людства. Чи знаємо ми серед найбільших людей землі хоч одну людину, яка була б щаслива? Ні, не знаємо... Я запевняю: не знаємо й не можемо знати, бо навіть при наших дуже скромних уявленнях про щастя — його не зазнав ніхто з великих.

Обличчя його набрало болісного виразу, і в соковитому голосі теж звучав біль. Він грав голосом і словами з тонким, дуже добре опрацьованим мистецтвом таланови-

того лицедія, дивуючи багатством несподіваних інтонацій, співучістю слів, якими він гарно повивав іронію й сум, тихий гнів і ліричну свідомість безнадійності буття. З почуттям благоговіння й обожування він вимовляв імена — Леонардо Вінчі, Джонатан Свіфт, Верлен, Флобер, Шекспір, Байрон, Пушкін, Лермонтов, — нескінченну кількість імен, — і називав усіх носіїв їх великомучениками:

— Ось вони, великомученики нашої церкви, церкви інтелектуалістів, великомученики духу, яких не знає й не має церква Христова...

— Панове! — виголосив він з захватом, майстерно поєднаним з сумом. — Чого можемо вимагати ми, люди, від життя, якщо навіть боги наші глибоко нещасні? Якщо навіть релігії в їх більшості — є релігії страждених богів — Діоніса, Будди, Христа?

Він замовк, похитуючи головою, погладжуючи широкого лоба, права рука його повільно опускалась, опустився на стілець і весь він, наче розтанувши. Йому всі одностайно аплодували, а чоловік з кутка сказав:

— Амінь! Та — чорт з нею, з істиною, я все-таки житиму. Житиму, наперекір усім істинам...

— Ви, за звичаєм, глузуєте, Харламов, — сумно, одначе начебто й сердито сказав хазяїн. — Ви — запізнілий нігіліст, ось хто ви, — додав він і запросив вечеряти, та Олена відмовилась. Самгін пішов проводити її. Було вже пізно й порожньо, місто глухо бурчало, засинаючи. Нагріті за день будинки, остигаючи, пашіли важкими запахами з кожних воріт. На одній вулиці місяць освітлював тільки верхні поверхи будинків на лівому боці, а на дальшій вулиці тільки брук, і це дратувало Самгіна.

— Ти послухав би, як він читає монолог Гамлета чи Антонія. Першорядний артист. Кажуть, Суворін кликав його у свій театр на будь-яких умовах.

Самгін був незадоволений собою, почуваючи, що цей красунь стер його промову, як стирають ганчіркою напис крейдою на шкільній дошці. Здавалося, що це зрозуміла й Олена, чому вона й говорить так, начебто хоче втішити його, скривдженого.

«Дурна», — в думці сказав він їй і спитав: — Це він часто грається в песимізм?

Вона охоче відповіла:

— Ні, він взагалі веселий, але дома витримує стиль. У нього незгоди з дружиною, він одружений. Вона дуже

багата, дочка фабриканта. Кажуть — вона йому грошей не дає, а він — лінивий, справами цікавиться мало, віршики пише, статейки в «Новом часі».

Самгін уже не слухав її, думаючи, що у Франції такий тип, напевно, не писав би віршів, яких ніхто не знає, а сидів би в парламенті...

«Ми ліниві, не цікаві», — згадав він і зразу ж подумав: «Він — нічого не цитував. Це — ознака самовпевненості. Гра в песимізм — простенька гра. Але красно сказати — він уміє. Мені треба взяти себе в руки», — вирішив Клим Іванович Самгін, почувавши, що час біжить повз нього з такою швидкістю, начебто все, що наповнює його, котилося з гори. Але швидка зміна подій не збігалася з повільністю, яка робила Кліма Івановича помітною фігурою. З ним люб'язно віталися визначні представники адвокатури, його запрошували на різні збори, коли він говорив, його слухали уважно, все це — було, але не задовольняло. Він дуже добре міг розвивати чужі думки, підкріплюючи їх безліччю цитат, нерідко оригінальних, запас його пам'яті був невичерпний. Але він почував, що його знання не згруповані в струнку систему, не стиснуті якоюсь єдиною ідеєю. Він здавна звик думати, що ідея — це форма організації фактів, результат механічної діяльності розуму, і певен був, що основне людське коріниться в таємничій якості, яка створює винятково обдарованих людей, каноніка Джонатана Свіфта, лорда Байрона, князя Кропоткіна та інших цього роду. Ця якість схована глибоко в галузі емоції і вона забезпечує людині цілковиту свободу, цілковиту незалежність думки від насильства історії, епохи, класу. Клим Іванович Самгін розумів, що це вже — ідея, хоч і не нова, але — його, продумана, виношена особисто ним. Та він був усе-таки настільки розумний, що бачив: в його володінні ця ідея безплідна. Вона теж є начебто результатом поверхової, механічної діяльності розуму і навіть нездатна до роботи організації фактів в струнку систему фраз — фокусу, якого легко досягають навіть бездарні люди. Як усі талановиті люди, що їх біографії він знав, він був невдоволений життям, невдоволений людьми, і він почував, що в ньому, як налив, утворюється гостре невдоволення самим собою. Воно поставило перед ним тривожне запитання:

«Невже я емоціонально такий бідний, що залишуся на все життя таким, яким є?»

Він згадував, як оцінювали його в дитинстві, який помітний був він у юнацькі роки, в перші роки життя з Варварою. Це трохи втішало його.

Олена поїхала з якоюсь компанією пароплавом по Волзі, потім вона проїде до Кисловодська й там чекатиме його. Так, йому теж треба полікуватися нарзаном, треба відпочити, він стомився. Але він не хотів особливо підкреслювати свої взаємини з цією занадто популярною й багатою дамою, це може пошкодити йому. Її минулого не забуто, і вона нітрохи не дбає про те, щоб його забули. І, телеграмами відкладаючи свій приїзд, Самгін дочекався, що Олена подалась через Одесу до Олександрії, а звідти — через Марсель до Парижа на осінній сезон. Тоді він поїхав до Кисловодська, прожив там п'ять тижнів і, не кваплячись, через Тифліс, Баку, Каспієм до Астрахані і Волгою піднявся до Нижнього, побував на ярмарку, подивився, як місто чепуриться, готуючись святкувати трьохсотліття самодержавства, з тією ж метою побував у Костромі. Все це дуже розважило його. Він багато працював, часто виїжджав у провінцію, все ще не міг скінчити справ, перейнятих від Прозорова, а в нього вже з'явилася своя клієнтура, він навіть узяв помічника Івана Харламова, людину з химерами: він майже безперервно насвистував крізь зуби й нерідко починав півголосом розмовляти сам із собою дуже ласкавим тоном:

— Не чуєш, Вапо, де тут касаційний привід?

Він був широкоплечий, головатий, чорне волосся зачесане на потилицю й лежить щільно, як зліплене, оголюючи високий лоб, густі брови й круглі, наче вишні, темні очі в глибоких орбітах. Шкіра на кощавому обличчі в нього сірувата, на лівій щоці — оксамитна родимка, завбільшки як двадятикопійчана монета, хрящуватий ніс загнуто донизу гачком, а губи товсті й яскраві.

Серед його химер була цікавість до літератури контрреволюційної, він знав безліч різних брошур, романів і чомусь настирливо казав патронові:

— Ось, Климе Івановичу, варта уваги штучка наших днів — «Чума», роман Лопатіна. Всього читати — не треба, я відзначив кілька сторінок, — усміхнеться!

Бажаючи зрозуміти людину, Самгін читав:

«Старі фабричні, що пам'ятали дні повстання на Пресні, влаштовували пародії воєннопольового суду й

розстрілювали кожну людину, одягнену в казенну форму».

— Послухайте, Харламов, це ж брехня! — кричав Самгін до кімнати, де, посвистуючи, працював помічник.

— Та в нього, в Лопатіна, все — брехня.

— Чому вас цікавлять такі книжки?

— Вчуса,— відповів Харламов.— А ви читали «Наш злочин» Родіонова, «Хвору Росію» Мережковського, «Виправдання націоналізму» Локотя, «Промови» Століпіна?..

Харламов, начебто хвастаючись, називав десятки книжок. Самгін лежав, курив, слухав і думав, що химерами заводяться люди пусті, нікчемні, для того, щоб їх помітили, подали їм милостиню уваги.

«Це Михайловський, Микола Костянтинович, сказав — милостиня уваги».

Над повістю Самгін не працював, списав 17 сторінок поштового паперу великого формату замітками, характеристиками Марини, Безбедова, вирішив зробити Бердникова організатором убивства, Безбедова — фактичним виконавцем і поставити за ними таємничою постаттю Крейтона, потім почав змальовувати місто, але вийшла суха статейка, на зразок тих, які звичайно містяться в словнику Брокгауза.

Часом з'являвся Дронов, майже завжди нетверезий, збуджений, неохайно одягнений, очі — червоні, повіки запухли.

— Тоську до Буя вислали, Костромської губернії,— розказував він.— Туди начебто раніше й не засиляли, чорт його знає що за місто, жителів у ньому дві тисячі триста чоловік. Сама там, тільки якийсь поляк загруз, опростився, бджільництвом займається. Вона — нічого, не нудьгує, книжок просить. Послав усі новинки — не догодив! Пише: «Чого ти смієшся з мене?» Ось як... Мабуть, вона серйозно встряла в політику...

Про видання газети він уже не говорив, а на запитання Самгіна пробурмотів:

— Яка тепер газета, к чорту! Я, брат, труснув грішми та й розтрусив.

«Здається — бреше»,— подумав Самгін і спитав:

— Програв у карти?

— Цемент купив, цеглу... Великий попит на будівель-

ні матеріали. Сподівався продати з баришем. Обдурили на цементі...

Коли він розказував про Таїсію, Самгін помітив, що Агафія в ідальні перестала брязкотіти чайним посудом, а коли Дронов пішов, Самгін спитав рябу жінку:

— Чули про долю Тосі?

— Чула.

Хазяїн дивився на неї, чекаючи, що вона ще скаже. А вона, зрозумівши його, жваво сказала:

— Що ж — всюди жити можна, аби була душа жива... У мене землячок один на заслання пішов ледве грамотним, а вернувся — статейки друкує...

«Це — не Анфиміївна», — подумав Самгін.

На посаді «одної прислуги» вона працювала бездоганно: смачно варила, тримала квартиру чистою і впорядкованою і сама трималася вміло, не крутячись на очах у хазяїна. Взагалі вона не давала приводу замінити її іншою жінкою, а Самгін хотів би зробити це — він почував у житлі своєму присутність чужої людини, — дуже чужої, недурної і здатної самостійно оцінювати факти, слова.

Якось увечері Дронов прийшов з Тагільським, обидва напідпитку. Тагільського Самгін не бачив з півроку й був неприємно здивований його візитом, та коли придивився до його фігури, — відчув зловтішну цікавість: Тагільський недобре, майже невпізнанно змінився. Його округла, дебелина фігура втратила свою пружність, легкість, сірий, вигадливого крою піджак був занадто широкий, виявляв непомітну раніше незграбність рухів, кругле обличчя схудло, запливло, і широко відкрилися незнайомі Самгіну жалюгідні, собачі очі. Він і раніше був зовнішньо трохі схожий на Дронова, такий самий кругленький, міцний, дзвінкий, але раніше ця схожість тільки підкреслювала незграбність Івана, а тепер Дронов здавався показнішим.

Цмокаючи губами, Тагільський нетверезо, з безглуздими паузами між словами розказував:

— В Києві серйозно ставлять справу про вживання євреями християнської крові. — Тагільський зареготав, ляскаючи себе долонями по колінах. — Це дуже доречно напередодні ювілею Романових. Ви, Самгін, антисеміт? То треба, щоб ви заявили себе філосемітом — розумієте? Дронов — анти, а ви — філо. А я — ні в тих, ні в сих або — зважаючи на обставини і — що вигідніше.

— Він думає, що це затіяно з метою створити в суспільстві ще одну розколину,— пояснив Дронов, розхитуючись на стільці.

— Саме так! — скрикнув Тагільський. — Роз'єднати, відокремити. Безглуздо, суспільства — нема. Кого роз'єднувати?

— Випити — нема чого? — спитав Дронов, а коли хазяїн відповів ствердно й суворо: «Нема чого!» — «Зараз буде!..» — сказав Дронов. І пішов на кухню.

Самгін не встиг протестувати проти його свавільства, до того ж воно не було новою. Іван не вперше послав Агафію по своє улюблене вино.

Цмокаючи, мружачись, роздуваючи дрябле обличчя гримасами, Тагільський бурмотів:

— Суспільство, народ — фікції! У нас — фікції. Ви знаєте іншу країну, де міністри могли б саботувати парламент — тобто народне представництво, га? У нас — саботують. Вже кілька місяців міністри не відвідують Думу. Ця зухвалість чиновників нікого не обурює. Нікого. І вас не обурює, а ви ж...

Тагільський верескливо засміявся, сварячись пальцем на Самгіна; потім, відсапуючись, казав далі:

— А, знаєте, я думав, що ви розумний і тому ховаєте себе. Але ви ховаєтесь у стриманій мовчанці, бо не розумний ви й боїтесь виявити це. А я ось зрозумів, який ви...

— Вітаю вас з цим,— сказав Самгін, не дуже вражений п'яними словами.

— Ви — не ображайтесь, я теж дурень. На справі Зотової я міг би в один раз зробити кар'єру.

— Яким чином? — спитав Самгін, мимоволі підсуваючись до нього й навіть притишивши голос.

— Міг би. І хапнути гроші,— говорив Тагільський, немов марячи.

— Ви дізналися, хто вбив?

Тагільський сидів, опираючись руками на ручки крісла, нахилившись уперед, наче готуючись устати; облизавши губи, він дивився в обличчя Самгіну помутнілими очима й бурмотів.

— Я — знав, — сказав він, труснувши головою. — Це — просто. Грабіж, як мету, виключено. Що залишається? Ревність? Виключено. Ще що? Конкуренція. Треба було шукати конкурентів. Ясно?

— Так, але — хто ж?

Самгін квапився почути ім'я, думаючи, що при Дронові Тагільський не стане говорити на цю тему.

— Фактичний убивця, напевно, — Безбедов, якому обіцяно безкарність, натхненник — зграя мерзотників, а втім, людей цілком поважних.

— Ти — про цю справу? — < сказав > Дронов, входячи, і зітхнув, сідаючи поряд з хазяїном, потираючи лоба. — Справа ця — пече його, — сказав він, тикаючи пальцем у плече Тагільському, а той говорив:

— Будинок Безбедова купив судовий слідчий. Підозріло дешево купив. Рудоносну землю десь за Уралом здано в оренду чи продано інженерові Попову, але це особа підставна.

В пам'яті в Кліма Івановича постала м'яка фігура Бердникова, прозвучав його жирний, бризкаючий смішок: «П-фу-бу-бу-бу».

Згадати про цю людину було природно, але Самгін здивувався: як далеко в минуле відсунувся Бердников, і як спокійно зневажливо згадалося про нього. Самгін усміхнувся й відступив ще далі від минулого, подумавши:

«І вся ця історія з Мариною зовсім не така значна, як я привчив себе думати про неї».

— Кинь, — недбало махнувши рукою, сказав Дронов. — Кому все це цікаво? Жила самотня, багата вдова, її за це вколошкали, виморочне майно пішло в казну, казна його продає, от і все, і — к чорту!

— Ти — дурний, Дронов, — відказав Тагільський, начебто тверезіючи, і, вдаряючи долонею по ручці крісла, говорив далі: — Якщо поряд з середньовічним процесом про вбивство євреями злодюжки Ющинського, убитого напевно злодійкою Чеберяк, поставити на суді справу про вбивство Зотової й притягти до неї спочатку як свідка прокурора, зятя губернаторового, — р-ручуся, що означений свідок перетворився б на обвинуваченого...

— Байка, — крізь зуби вимовив Дронов, вичікувально поглядаючи на двері до їдальні. — Фантазія, — додав він.

— ...в незаконному припиненні слідства, яке не могло бути припинене через смерть підозрюваного, бо в справі були документи, що певно говорили про людей, зацікавлених у вбивстві глибше, ніж Безбедов...

— Та йди ти к чорту! — крикнув Дронов, схопившись на ноги. — Набрид... як гусак! Го-го-го... Воювати хоче-

мо,— оце злочин, авжеж! Ще Ізвольський казав Суворіну у восьмому році, що нам конче потрібна вдала війна однаково з ким, а тепер це переконання більшості міністрів та інших... нігілістів.

Коротенькими кроками швидко вимірюючи кімнату, заглядаючи в їдальню, він говорив, сердито пирхаючи, потираючи стегна руками:

— Тил готуємо, чорт... Трьохсотліття для чого ж святкується? Нагадати вірнопідданім, сучим дітям, про великі заслуги царів. Всеросійська торговельно-промислова виставка в Києві буде.

— Війна? — І — чудово,— мляво сказав Тагільський.— Потрібне щось катастрофічне. Війна або революція...

— Ні, революції ти не віщуй! Це ж неправильно, що «від слова — не станеться». Коли за словами — факти,— то неминуче «станеться». Авжеж... Ану, запрошуй, хазяїне, вино пити...

— Я — чаю,— сказав Тагільський.

— Є й чай, ходімо!

Тагільський поворушився в кріслі, але не встав, а Дронов, узявши хазяїна під руку, одвів його до їдальні, де лампа над столом освітлювала яскраво вичищений самовар, що сердито кипів, золотисте вино в двох пляшках, скло і фарфор посуду.

— Ти — пробач, що я привів його і взагалі розпоряджаюсь,— тихенько говорив Дронов, наливаючи вина.

— Можеш не просити пробачення,— дозволив Клим Іванович.

— Поважний ти став, значна персона,— зітхнув Дронов.— Знайшов свою стежку... очевидно. А я ось все гоюдаюсь у своєму зашморзі. Поки що — широкий, ще не дущить. Одначе неспокійно. «Ти на гору, а чорт — за ногу». Тоська не відповідає на листи — в чому річ? Адже — не втекла ж? Не вмерла?

Самгін слухав його не уважно, думаючи: звичайно, добре б побачити Бердникова на лаві підсудних як підбурювача до вбивства! Думав про гостей, як легко підкоряються вони поштовхам життя, впливові фактів, ідей. Наскільки він вищий і незалежніший, ніж вони і взагалі — люди, що сприймають ідеї, факти ненормально, хворобливо.

— «Ми переносимо життя, як біль» — хто це сказав?

Дронов виглянув у сусідню кімнату й сказав, усміхаючись:

— Спить. Погано він скінчить, зіп'ється, напевно. Зіпсував кар'єру собі тим убивством.

— Зіпсував?

— Атож. Йому навіть судом пригрозили за якісь службові промахи. З банком теж не вийшло: комусь на ногу чи на язик наступив. А — жалко його, розумний! Ось, усе до мене ходить душу розважати. Що — в інших країнах розважають душу чи — ні?

— Не знаю.

— Мабуть, це тільки в нас. Чудово. «Душу відвести» — як буяна в поліцію. Або — хвору в лікарню. Начебто аж смішно. Відвела кудись людина душу свою й живе без душі. Відпочиває від неї.

Говорив Дронов начебто в два голоси — і сердито, і жалісно, скуб нігтями жорстке волосся коротко підстрижених вусів, смикав пальцями вухо, очі його розгублено перебігали по столу, заглядали в келих з вином.

— Був учора на доповіді про причини майбутньої війни. Доповідач, якась безіменна людина, зуби в нього великі, але встромлені нашвидку, криво й косо. Така собі доповідь... непевного призначення. Інформаційна, так би мовити: ось вам факти, а висновки — самі зробіть. Розказувалось про нашу політику в Персії, на Балканах, про Дарданелли, Персидську затоку, про Монголію. По-моєму, висновок підказувався такий: якщо ми не хочемо бути колонією Європи, повинні наполегливо взятися за поширення кордонів, тобто за колоніальну політику. Еге ж, чорт...

Тримаючи в одній руці склянку вина перед обличчям і відмахуючи другою дим з цигарки Самгіна, він помовчав, зітхнув, випив вино.

— Був там Гурко, настроений похмуро й озлоблено, віщував катастрофу, говорив, наче кандидат у Наполеони. Після історії з Лідвалем і крадіжкою вівса йому, Гуркові, звичайно, жити не весело. Ідіот отой, октябрист Стратонов, вторував йому, вимагав: дайте нам дужу людину! Ногайцев раптом оголосив себе монархістом. Це називається: увірував у бога перед святом. Сволота.

Наливши вина повз келих, він вилаявся матірно й казав далі, все більше розлючуючись:

— Цілу промову сказав: аристократія, каже, богом створена, він добрав найблагочестивіших людей і при-

крашував їх мудрістю своєю. А соціалізм видумано буржуазією, крамарями, щоб застрашувати й обманювати робітничих аристократів, і тому соціалізм — брехня. Кадети були, Маклаков, — брат міністра, на вихолощеного kota схожий, Шингарьов, Набоков. Гучков був. Нудьга була, у великій кількості. Потім, десятків зо два, вечеряти поїхали, а після вечері розпалилася бійка літераторів, котолуп Купрін з Леонідом Андреевим бились, Муйжель плакав, і взагалі було безладдя...

Він знову помовчав, потім раптом підскочив на стільці й заверещав:

— Мовчиш... стовп і ствердження істини! Ну, чого ти мовчиш... Ех, Самгін... Іди ти к чорту...

— Опам'ятайся! Ти — п'яний, — суворо сказав Клим Іванович.

— Іди ти к чорту, — повторив Дронов, — відштовхуючи стілець ногою й похитуючись. — Ну так, я — п'яний... А ти — тверезий... Ну, і — будь тверезий... чорт з тобою.

Він, хапаючись за спинки стільців, вибрався в сусідню кімнату й там закричав, смикаючи Тагільського:

— Ходімо... гей! Прокинься... ходімо!

Самгін, міцно зціпивши зуби, сидів за столом, чекаючи, коли п'яні підуть, а як тільки вони, з гарчанням, як два пси, зникли, подзвонив до Агафії й наказав:

— Якщо Дронов прийде знову, скажете, що я не хочу бачити його.

Обличчя жінки, наче покльоване птицями, нібито почервоніло, брови, майже вискубані віспою, здригнулись, широко розплющились очі, але губи вона міцно стиснула.

«Незадоволена. Протестує», — зрозумів Клим Іванович Самгін і суворо спитав:

— Ви — чули?

— Аякже, чула.

— Слід було відповісти: слухаю або добре.

— Слухаю, — не зразу відповіла Агафія й пішла.

«Так, її треба звільнити, — вирішив Клим Іванович. — Напевно, завтра цей негідник прийде просити пробачення. Він став фамільярний більше, ніж це можливо для Санчо».

Та Дронов не прийшов, і минуло понад місяць часу, перше ніж Самгін побачив його в ресторані «Відень». Ресторан цей друкував у газетах об'яву, в якій оповіщалося публіку, що після театру всіх відомих письменників можна бачити у «Відні». Самгін давно збирався навідатися в цей

дуже оригінальний ресторан, в ньому показували не шансонеток, танцюристів, оповідачів анекдотів і фокусників, а саме літераторів.

І от він сидить у кутку димного залу за столиком, прикритим миршавою пальмою, сидить і спостерігає з-під широкого, віялоподібного листа. Спостерігати — важко, над столами коливається запаля сизуватого диму, і обличчя людей погано видно, вони ніби плавають і тануть у димі, всі очі знебарвлені, тьмяні. Але добре чути гомін голосів, чітко виділяються гучні, для всіх говорені фрази, і, слухаючи їх, Самгін згадує сторінки вечері в банкіра, написані Бальзаком в його романі «Шагреньова шкіра».

— Панове! Тут стверджується ересь...

— Пропоную випити за Льва Толстого.

— Він — помер.

— Смертію смерть поправ.

— Запевняю, що Купрін талановитіший за нашого дорогого...

— Кинь! Нічого не поправила його смерть.

— А ти — не хвастайся неуцтвом: попрати, значить — перемогти, вбити!

— Невже? От — спасибі! А я не вірив, що ти дурний.

— Єретикам — анафема — маранафа!

— Гаразд! Тоді за нашого дорогого Леоніда...

— Геть тости!

— Панове! Премудрість дітей світу — завжди проти мудрості синів віку. Ми — діти світу.

— Геть премудрість!

— Премудрість — це веселощі!

— Звеселімося!

— І заспіваймо славу тим, що заслужили її...

— Пропоную випити за Олександра Блока!

— Наві-іщо? Нехай він сам вип'є.

— Дозволь! Наука...

— Корисна тільки як техніка.

— Вірно! Учені — це ілюзіоністи...

— В чому різниця між містикою і атомістикою? Ато!

— У нас в гімназії викладач фізики не міг довести, що в безповітряному просторі речі різної ваги падають з однаковою швидкістю.

— А безсилість медицини?

— Панове! Ми всі — «падшие ангелы», заслані на поселення у Всесвіт.

- Погано! Геть!
- Прошу слова! Маю сказати дещо про любов...
- До тата, до мами?
- До чужої мами, не старшої тридцяти років.
- Струмував гарячий басок:
- Справа Бейліса, так само, як справа Дрейфуса...
- Геть київську політику — своєю ситі по горло.
- Сійте розумне, дрібне — вічне!
- Та — дозвольтє! Для чого ж робили революцію?
- Щоб олюднити Калібана...
- Мільйони — не розумні.
- Правильно!
- Розумний — п'ятак, п'ятачок...
- Я не про гроші, про людей.
- Увага!
- Правильно, мільйон надрозумний.
- Велике — безумне.
- Браво-о!
- Як бог.
- Так! Велике безумне, як бог. Велике сп'яняє. Розумне — що? Сучасне, так?
- Хо-хо-хо! К чорту сучасне.
- Воно — безумне. Його створюють штучно.
- Його роблять міністри в Думі.
- Не треба займати міністрів.
- Спочатку олюдніть Калібана.
- Коли до них доторкнуться, вони падають.
- Німеччина стає соціалістичною країною.
- Господи! Пронеси повз нас гірку чашу сію.
- Цим не можна жартувати!
- Ми не жартуєм, а молимось.
- Ми плачемо...
- Геть політику!
- Панове! Якщо...
- Життя стає дорожчим...
- І дедалі нервознішим...
- Ви — знищїть юрбу! Знищїть це безлике, страшне щось...
- Кал-лібана!
- А я запевняю, що Комісаржевська геніальна...
- Послухай, я замовив гуску, гус-ку! Го-го-го,— зрозумів?
- Панове, — найсучасніша і найтрагічніша пісня:

«Загубила я обручку». Є така обручка, вона зв'язує мене, людину, з низкою подібних їй...

— Треба поставити питання про підвищення гонорару.

— Зажди! Нічого не розбереш, кричать, як на базарі.

— Я загубив обручку, я не бачу подібних до мене...

Поряд зі столиком Самгіна занадто розфарбована дама скандувала:

Полонені ми звірі,
Виєм так, як умієм,
Глухо замкнено двері...

— Не... треба,— просив її розтріпаний п'янений юнак, чорноокий, з рожевим обличчям,— просив і гладив руку її.— Не треба віршів! Будемо говорити простими, чесними словами.

До дами велично підійшов високий чоловік з лисою головою — він зігнувся, пишна борода його лягла на декольтоване плече, дама відсахнулась, а лисий виразно вимовив:

— Генерал Богданович написав у Ялту градоначальникові Думбадзе, щоб Думбадзе втопив Распутіна. Факт!

— Звідки це знаєш ти? — спитала дама, дуже підкресливши ти.

— Від самої генеральші...

— Ти знову був у цьому кублі?

— Але, милушо...

Юнак підвівся, не дуже впевнено човгаючи ногами, підійшов до стола Самгіна, зачепився скуйовдженим волоссям за листя пальми, усміхаючись, сказав Самгіну:

— Пробачте.

А потім, нахмурившись, промовив:

— Нічого — меч його. Поетові в світі робити нічого — розумієте?

Він дивився в обличчя Самгіну мокрими очима, сльози текли з очей на рум'яні щоки, він намагався закурити цигарку, але зламав її і, роздивляючись, бурмотів:

— Меч його. Меч, м'яч. М'ячем — мечем. Мечем — січем. Слова знищують думки. Це — Тютчев сказав. Треба знищити думки, винищити... Очиститися в бездумності...

До стола за пальмою сів спиною до Самгіна Дронов, а обличчям — кудлатий, рудобородий, довгорукий чоловік з тонким голосом.

— Марго, любий мій, пляшку,— наказав він лакеєві й спитав Дронова: — А — ви?

— «Грав»,— біле.

— Отак-то. І — швидко!

І знову звернувся до Дронова:

— Це — для гімназиста, любий мій. Він бере час як мірило оплати праці — так? Та ось я третій рік збираю матеріали про музикантів вісімнадцятого століття, а столяр, з допомогою машини, зробив за ці роки шістнадцять тисяч стільців. Столяр — багатий, навіть коли йому припало по гривенику з стільця, а—я? А я — злидарюк, рецензійки для газет пишу. Треба за кордон їхати — грошей нема. Навіть книжок купити — не можу... Отак воно, любий мій...

— Однак робітниче питання треба розв'язати,— похмуро сказав Дронов.

— Треба? — От ви й розв'яуйте,— порадив рудобородий.— Випийте винця та й — розв'яжіть. Розв'язувати, любий, треба в п'яному вигляді... або — заплющивши очі...

Дронов повернувся на стільці, оглядаючись, очі його помітили окуляри Самгіна, він устав, простягнув старому приятелю руку, сказав добродушно, з явною приємністю:

— Ба! Ти — тут?

Самгін мовчки подав йому свою руку, а Дронов повернув свій стілець, сів і спитав:

— А Тагільський, га? Читав? Позавчора в «Біржовці» було — застрілився.

— Помер?

— Ну, звичайно! Жалко, несимпатичний був, а—розумний. Розумні ж взагалі несимпатичні.

Самгін чесно прислухався до себе: яке почуття розбудить, які [думки] викличе в нього самогубство Тагільського?

Він відзначив тільки одно: назавжди зникла людина неприємна і навіть — небезпечна чимось. Це зовсім не погано. А Дронов ще більше підніс його настроїв, широко усміхаючись, він промовив півголосом:

— Ти ось теж не дуже симпатичний, а — розумний дуже.

«Даремно я розсердився на нього,— думав, дивлячись на Дронова, Самгін.— Він — хам, але він — щирий. Ця його щирість на якомусь рівні стає хамством. І — він був п'яний.... тоді...»

До рудобородого підійшов якийсь товстий і повів з собою. П'яний юнак зник, до дами підійшов високий, худор-

лявий, носатий, з блідим обличчям, у пенсне, з прозорою борідкою непевного забарвлення, він штовхав у плече рум'янощоку дівчину, з товстою косою золотистого волосся.

— Ось, милушо, дозвольте познайомити. Горить і палає в мріях про сцену...

Його слова заглушив чийсь крик:

— «Нікчемний для часів — для себе вічний я», — це сказав Баратинський — прекрасний поет, якого ви не знаєте. Поет, що, як ніхто до нього, глибоко почував трагічну поезію вмирання.

Дронов уже заходився виконувати обов'язки Санчо, називаючи імена й титули публіки.

— Тут — більшість «обозної наволочі», як назвав їх у пресі Андрій Белий. Але це саме вони здійсмають галас у літературі. Вони, брат, тут встановлюють репутації.

Говорив Дронов зневажливо, не дуже охоче, начебто з нудьги, і в словах його не почувалось озлоблення проти підплих галасливих людей. Характеризував він літераторів не своїми словами, а їхніми ж думками одного про одного, висловленими в рецензіях, пародіях, епіграмах, анекдотах.

Самгін слухав ці частково вже відомі йому характеристики, слухав зловтішно, йому дедалі приємніше було бачити людей нікчемними, дрібними.

— Почнеться війна — вони себе покажуть! — похмуро вимовив Дронов.

— Чому ти певен, що війна неминуча? — спитав Самгін, помовчавши.

Дронов, глянувши на нього, знизав плечима.

— Думаєш: німецькі есдеки перешкодять? Звичайно, вони — сила. Та воно ж не самі німці воювати хочуть... а й французи, і ми... Демократія, — сказав він, посміхаючись.

— Пам'ятаєш, ми з тобою говорили про демократію?

— Так.

Він підвівся з стільця, подивився навколо й роздратовано сказав:

— Розквакалися, як жаби в болоті. Помітив ти — от уже котрий рік головною темою літературних розмов є смерть?

Самгін схилив голову, кажучи:

— Солідна тема.

Непоказне обличчя Дронова спотворила різка гримаса.

— Ну, що там — солідна! Шахрайство. Смерть ніяких обов'язків не накладає — живи, як хочеш! А життя — суворе: чи не зволите ви, сучі діти, подумати, як ви живете? Ось у чому річ.

— Смішно, що ти — мораліст, — неприязно зауважив Самгін.

— Не можна, значить, з суконною пикою в калачний ряд? — не ображаючись, спитав Дронов і усміхнувся. — Ех, ти... аристократ! Ні, мене ця гра зі смертю — обурює. Йй-богу — підла гра. Андреевський, поет, з адвокатів, недавно читав уривки з своєї «Книги про смерть» — цілу книгу пише, — подумай! Знайшов діло. Змальовує всі похорони, які бачив. Столипін, «удівець-брат» міністра, слухав читання, каже — дурниця й пошлість. Климе Івановичу, а що ти робитимеш, коли почнеться війна? — раптом спитав він, і знову обличчя його на якісь дві-три секунди потворно здулося, спинилися очі, він весь напружився, заціпенів.

— Робитиму те, що почнуть чесні люди, — спокійно відповів Самгін.

— Авжеж... Розуміється, — непевно мукнув, але зразу ж і дуже наполегливо казав далі: — Це — не відповідь! Чорт знає, що таке — чесні люди? Я — чесний? Ну, скажи!

— Розуміється, — заспокійливо промовив Самгін, не задоволений ходом розмови і тим, що Дронов заважає чути слова п'яних людей; їх залишилось небагато, але вони гомоніли дужче, і чийсь різкий голос, покриваючи гамір, кричав:

— Пам'ятаєте пророцтво Мережковського?

Наша мова не до речі.
Смертний вирок наш ясний,
Надто ранні ми предтечі
Дуже пізньої весни.

— Ось — чуєш? — спитав Дронов.

— Так. Але це — вірші, а змістом вірша командують ритм і рима. Мені час додому...

Дронов теж мовчки встав і стояв, опустивши голову, перекладаючи з місця на місце пачку сірників, потім сказав:

— Я ще посиджу.

«Мініатюрне втілення Калібана, — думав Самгін, ступаючи по панелі. — Вискочка. Не знаходить місця собі,

звідси всі ці його фокуси. Його роль — слюсар-водопровідник. Ватерклозети ремонтувати. Ну, нарешті, — прикажчик у бакалійній крамниці. А він бажає гратися в політику».

Пройшов рясний дощ, і було дуже приємно дихати освіженим повітрям, дощ начебто знищив неприродний, але характерний для цього міста запах гниття. Яскраво світив місяць, шовково блищало каміння на площі, проміж камінням звивалися, наче скляні черви, маленькі струмки.

«Блакитне срібло місяця», — згадав Самгін і, уповільнивши ходу, поблажливо подивився на кінну фігуру царя в золотому шоломі.

«Це не найгірша з історій боротьби королів з дворянством. Король і дворянство, — повторив він, шукаючи якоїсь аналогії. — Завоював трон, знищивши кращих дворян. Тридцять років царював. Тримав у своїх руках долю Пушкіна».

Вислухавши за годину часу так багато дурниць, він почував себе мудрецем і був настроений надзвичайно благодушно. Всі розмолоті на порох ідеї, про які кричали в ресторані, були відомі йому, і він почував себе в центрі всіх ідей, владарем їх. Він почував, що дурість і пошлість підносять його й стверджують за ним право не думати про долю людей. Він дедалі охочіше відвідував різні збори і, стримуючись від суперечок, не втручаючись у незгоди, виголошував короткі солідні промови, зазначаючи, що, коли за кожною людиною визнається право на свободу думки, — ця свобода ставить кожному [в] обов'язок поважати думку супротивника.

«Щодо дійсності, кожен з нас є позовником, який обороняє інтереси свого «я» від насильства над ним. В боротьбі за матеріальні інтереси люди інколи є особистими ворогами, але ж життя не зводиться все цілком до карного і цивільного процесу, теорія боротьби за існування не повинна поглинати й не поглинає вищих інтересів духу, не згашає священного прагнення людини пізнати саму себе».

Різноманітно варіюючи цю думку, прикрашаючи її безліччю цитат, він вправно приховував словами її зношеність, дряхлість, упевнявся, що його слухають уважно, ставляться до нього з пошаною. Він був «чесний з собою», розумів, що платить за увагу, за пошану дешево, дрібною, мідною монетою, від цього його ставлення до людей, роблячись ще зневажливішим, набувало відтінку благодуш-

ності, властивої людині дозрілій, дорослій в її розмовах з підлітками. Загалом йому жилося дуже спокійно, затишно, і все, що різною мірою щиро тривожило людей, для нього було засобом підсилувати зростання його значливості, популярності.

В кінці січня приїхала Олена й під час першої ж зустрічі, не приховуючи подиву, сказала йому:

— Можеш уявити — мені було нудно без тебе! А так, так. Ти в мене такий солоненький... кисленький, відсвіжуючий,— говорила вона, цілуючи його.— Притерпівся до всіх людських дурощів і дуже вмієш не заважати, а я так не люблю, коли мені заважають.

«Розумна»,— застережливо і вже не вперше нагадав собі Клим Іванович; комплімент її не здався йому особливо приємним, але він був радий бачити Олену. Одягнена, як звичайно, строкато, в щось шерстяне, м'яке, жвава, як кошения. Напівлежачи на дивані з цигаркою в зубах, вона пожвавлено розказувала, поляскуючи пальцями правої руки:

— В Парижі дуже цікавляться нами, але не схвалюють! Не подобається цей дурний єврейський суд у Києві. Коковцев у Берліні сказав, що Дума і преса зовсім ще не народ, і взагалі засуджують ставлення міністрів до Думи. Я там потрапила в коло політиків, моя стара подруга вийшла заміж за адвоката, а він — у парламенті, страшенний патріот, ненавидить німців. Товстий, страшенно легко злиться, червоніє, так і чекаєш, що от-от його розірве від злості. А вона теж така баберія, з Костроми, по-французьки говорить, наче вівця, чоловік регоче, як божевільний. Скаржився мені: яка важка й страшна російська мова! І гарчав: кров, покрівля, кор-рова, кр-руглий, круг, красне, короткий, кр-риси, кріпко. Чудово розуміє по-російськи. Дуже хвалив, що в нас у Думі тільки тринадцять — чортова дюжина — соціалістів, та й ті не миряться один з одним, а всі інші — в Сибіру або емігранти.

— Говорять про війну? — спитав Самгін.

— Французи завжди говорять про війну,— впевнено відповіла вона і, усміхаючись, вплітаючи пальці свої в сухі пальці Самгіна, пояснила: — Дуже багато адвокатів, а ваше ремесло нападати, захищати. А у французів, крім звичайної клієнтури, ще бель Франс, патрі...¹

---

¹ Прекрасна Франція, вітчизна... (франц.) — Ред.

— Вітчизна — не жарт, — педагогічно зауважив Самгін.

Розгойдуючи руку його, наче зважуючи її, вона казала далі:

— Мабуть, є люди, яким однаково, що захищати. До цієї квартири ми з чоловіком жили на Басейній, в домі, де квартирувала графиня чи княгиня — я не пам'ятаю її прізвища, щось ніби Мейендорф, Мейенберг, взагалі — мейєн. То ця графиня захищала право свого собачки паскудити на парадних сходах...

Клим Іванович Самгін слухав її веселу балаканину з задоволенням, але він не любив анекдотів, в яких легко можна було знайти зміст алегоричний. І тому він примусив жінку перейти від слів до діла, яке для неї, так само, як і для нього, було завжди приємним.

Він розумів, що насуваються якісь нові й визначні події. Для нього мав значення той факт, що святкування трьохсотлітнього ювілею царюючої династії в столицях пройшло більше ніж скромно, святкувала провінція, найактивніша учасниця подій 1613 року, — Ярославль, Кострома, Нижній Новгород. Але [й] у провінції святкували напружено, неохоче, обмежуючись молебнями, парадами і скоряючись теророві монархічних союзів «Руського народу» і «Михайла Архангела», — було добре відомо, що командна роль у цих союзах належить поліції, духовенству і подекуди — міським головам, здебільшого — визначним представникам торговельної, а не промислової буржуазії. Можна було думати, що «народ» правильно оцінив бездарність Миколи Другого і пам'ятав найголовніші події його царювання — Ходинку, 9 Січня, війну з Москвою, розстріл на Лені, численні масові убивства селян і робітників. Європейські королі, родичі Романових, поставились до цього ювілею теж дуже обережно, мабуть, зважаючи на стосунки між царем і Думою, яка представляє інтереси крупної буржуазії. Взагалі було ясно, що самодержавство віджило свій вік, не тільки політично й морально, але й фізично, наслідник престолу невидужно хворий хворобою дегенератів. І, очевидно, буде війна, яка, остаточно знищивши царизм, замінить його республікою.

Клим Іванович Самгін був недосить реалістичним для того, щоб виразно уявити себе в майбутньому. Він і не намагався робити це. Але він уже не один раз ставив перед собою запитання: чи не пора включитися в партію. Та се-

ред існуючих партій він не бачив жодної, досить міцно організованої й здатної забезпечити йому місце, якого він вартий. Забезпечити — не може, але здатна скомпрометувати яким-небудь актом, на зразок поїздки ка-де у Виборг.

Він уважно стежив за життям Думи, відвідував її, і йому здавалося, що всі партії реорганізуються, посуваючись взагалі вліво. Конференція ка-де визнала потрібним: демократизувати виборчі права, реформувати Державну раду, вимагати відповідального міністерства. Розкололись «октябристи» на «лівих», «земців» і «правих». «Октябрист» Гучков публічно заявив, що «уряд веде країну до катастрофи». Не менше значення мали з'їзди: прикажчиків, десятиденний — учителів, міських діячів і сільськогосподарський. Дронов радів:

— Демократія ворухиться!

Він ставав дедалі багатішим, це видно було по різноманітності й добротності його костюмів, по поставі ділка, по розповідях його.

— У Тагільського виявилася дружина, та — яка! — він заплющив одно око й протяжно свиснув. — Стиль модерн, жодного природного руху, говорить голосом умираючої. Я потрапив до неї по об'яві: продаються книжки. Книжки, брат, чудові. Всі наші класики, справи від Шелля чи Шнелля, чорт його знає! Сімсот карбованців здерла. Я сказав їй, що був знайомий з її чоловіком, а вона спитала: «Хіба?» Та й — більше ані звуку про нього, стерво!

— Тобі оженитися треба, — порадив Самгін.

Дронов здивувався:

— Як це? А — Тоська? Я, брат, її виручу, скоро. Мені вже категорично обіцяли.

— Вона до більшовиків піде, — піддражнював Самгін, не вірячи йому. Дронов, запитливо дивлячись на нього, помовчав і раптом сказав:

— Ну то — що? І я теж з нею. Літературу видавати-мемо. Товсту літературу.

Він недавно почав курити, і це дуже не личило йому, — коротенький, круглий, він, з цигаркою в зубах, нагадував самовар. І в цю хвилину, незграбно закурюючи, скрививши обличчя, він вів далі:

— Я, знаєш, думаю, що в нас робітники за Леніним підуть, — надто вже спокусливо ясно доводить він необхідність диктатури пролетаріату...

Самгін передбачливо утримувався від виявлення своїх

думок у гострих питаннях, але Іван чимось дратував його, і, не стерпівши, він промовив крізь зуби:

— Проти необхідності поставлено неможливість,— це дуже корисно для виховання здорового розуму...

Дронов знову запитливо спинив на його обличчі неспокійні очі свої, і Самгін, несподівано для себе, доповнив свою думку:

— Ленін прирікає свою фракцію на нелегальне існування.

— М-м,— промугикав Дронов і, захлинувшись димом, почав кашляти, присвистуючи.

Про робітничий клас Клим Іванович Самгін думав майже так само мало, як про життя різних племен, що входили до складу імперії,— ці племена зрідка нагадували про себе такими фактами, яким було «Андижанське повстання», про робітників думалось, розуміється, частіше— кожного разу, коли їх розстрілювали. Ці думки мали властивість скороминущості, вони, проходячи крізь свідомість, не збуджували в ній ідеї відповідальності за життя, що ґрунтувалося на пригніченні людей, на вбивстві їх. Але з того часу, як соціал-демократи Німеччини одержали більшість у рейхстазі і Шейдеман сів у крісло голови,— Клим Іванович Самгін згадав, що він живе в епоху, коли можливі фігури Жореса, Вандервельде, Брантінга, Пабло Іглесіаса, Євгенія Дебса, Бебеля та ще багатьох, чії імена вже стали надбанням історії. Згадавши про це, він не відчув бажання поставити своє ім'я поряд з цими, але збагнув, що в міркуваннях про робітничий клас потрібна обережність, яку передбачено старовинною мораллю: «Не плюй у криницю — доведеться пити водицю». Він розумів, що в цій приказці пропущено слово «самому» і що вона не забороняє плювати в криницю, з якої питимуть інші. Сказавши Дронову про те, що Ленін прирікає революційний пролетаріат на нелегальне буття, він ніби натякнув про свою надію й за це докорив себе в необережності.

До літа 14 року Клим Іванович Самгін став дуже помітною людиною серед людей, що їх основною якістю було суворо критичне ставлення до дійсності, яка линула дедалі швидше й бурхливіше. Про нього дуже одноставно говорили:

— Розумна людина.

Він розумів, що в цих людей під критикою приховує-

ться бажання обмежити або ж ліквідувати всі спроби і наміри скрутити шию дійсності направо чи наліво, скрутити так круто, що критики залишаться десь осторонь, в порожнечі, де не живуть надії й нема місця мріям. Середовище, в якому він крутився, адвокати з великим самолюбством і злиденною практикою, педагоги середньої школи, замучені й роздратовані своєю практикою, ситі, але пригнічувані нудьгою життя естети типу Шемякіна, жінки, які читали історію Французької революції, записки m-me Роллан і чарівно плутали політику з кокетством, молоді літератори, яких ще не облаяла і не покусала критика, собака слави, але в яких уже є ознаки сказу в їх ставленні до питання про соціальну відповідальність мистецтва, представники так званої «богеми», якісь мовчазні депутати Думи, зачислені до тієї чи іншої партії, але, як видно, не певні, що програми здатні задовольнити всю різноманітність їх бажань. Один з них, лобатий, худорлявий, з обличчям аскета, дуже певно висловив своє ставлення до політики, заявивши:

— У тих формах, як вона є, політика йде повз корінні питання життя. Її основа — статистика, але статистика не може впливати, наприклад, на стосунки статей, на становище й виховання дітей при розлуці батьків і взагалі на питання родинного побуту.

А майже всі вони звичайно починали промови свої словами: «Ми, демократи... Ми, російська демократія...»

«Різночинець — виродився,— міркував Самгін.— Він був добрий поряд з дворянином, але не з купцем. Для того, щоб досягти рівності з дворянином, треба мати земельну власність. Рівності з буржуа можна досягти значно легше».

Серед них чимала кількість неврастеніків, вони читали Фрейда і, певні, що вже «пізнали себе», особливо міцно були впевнені в своїй винятковості. Всі ці люди бажали стати над дійсністю, майже всі вони були безпартійні, бо побоювалися, що дисципліна партії й програма може згубно позначитися на своєрідності їх особистої «духовної конституції». Соціальну самооцінку цих людей висловив Аляб'єв:

— Ми — останній резерв країни,— сказав він, і йому не заперечували.

На одних зборах цих людей Самгін згадав: замолоду, коли він колекціонував нелегальні епіграми, карикатури,

заборонені цензурою статті, в нього була гранка, на якій слово «соплеменники» було складено скорочено — «соплеки», а уважний чи іронічно настроєний цензор, закресливши е, чітко поставив над ним червоне — я. Він став помічати, що в нього розвивається пристрасть до смішного й бажання ще більше шаржувати смішне.

Видовище нікчемності людей не бентежило Кліма Івановича Самгіна, але й не тишило його, він давно вже сказав собі, що це видовище — нормальне. Не засмутився він і в липні, коли величезна юрба маніфестантів густопливла Невським до Зимового палацу, щоб висловити довіру цареві й своє захоплення байдужістю його мужності, з якою він так щедро, на протязі царювання, витрачав кров своїх підданих. Важка, дрібна хода тисяч людей по дереву невської мостової створювала своєрідний шум, позбавлений ритму, начебто в торці проспекту забивали дерев'яне кілля. Мостова глухо гула, над оголеними головами людей здіймалося різноголосе виття:

— «Спаси, господи, люди твоя...»

— Ур-ра-а-у-у!

— «Побіди благовірному імператору нашому...»

— Ур-ра-а-у-у!

Попереду юрби йшли, піднявши в небо щасливо зяючі знайомі фігури депутатів Думи, люди в мундирах, вишиваних золотом, червононогі генерали, довгоногі попи, студенти в білих кітелях з позолоченими гудзиками, студенти в мундирах, ошатні жінки, підстрибували, наче гумові, якісь товстуні і, поряд з ними, бідно одягнені, коливалися старі люди з паличками в руках, жінки в строкатих хустинках, багато хто з них хрестився, і більшість ішли, пороззявлявши роти, дивлячись кудись поверх голів передніх, наповнюючи повітря зойками і голосінням. У вікнах будинків і на балконах жінки, діти, вони теж кричать, махаючи руками, але, мабуть, більше фотографують.

«Morituri te salutant»,— подумав Самгін і завагався:— Ні, це не так».

— Ось воно, еднання царя з народом,— сказав хтось позад нього.

— Теж навряд чи так... Але цілком ясно — це стихійний рух...

Олена щось говорила півголосом, та він не слухав її і, тільки почувши слова: «Кожен звук захищати що-небудь»,— скося глянув на неї. Вона стояла під руку з ним,

і її підфарбоване обличчя було заклопотане, вкрите тінню суму, начебто на ньому осіла сіра курява, яку здійняла юрба і яка коливалася над нею прозорою хмарою.

— Ах, даремно я не поїхала до Парижа,— зітхнула вона.— Тут тепер почнеться чорт знає що...

— Це може зіграти роль оздоровлюючого струсу,— докторально сказав Самгін.— Знаєте, як розчин, насичений сіллю; вона не кристалізується, якщо її не струснути...

— Ні, я — не сіль і не бажаю, щоб мене трясли,— з досадою сказала вона.

Самгін замовк, відзначаючи знайомих: майже біжить, штовхаючи людей, Ногайцев, у піджаку з чесучі, з обличчям, на якому сяють захват і піт, нерішуче ступає довгий Ієронімов, тримаючи себе пальцями лівої руки за вухо, нахиливши голову, іде Пильников під руку з високою дамою в білому і в незвичайному капелюшку, поважно виступає Стратонов з товстою палицею в руці, поряд з ним смикається Пуришкевич, лисенький, з безбарвною борідкою, і ступає товстопикий Марков, схожий на святково одягненого різника з м'ясної бойні. Дуже помітні були групи робітників.

«Не злопам'ятні»,— подумав Самгін і потім іронічно спитав когось: — «Пролетаріат — не має вітчизни»?

Пройшло чоловік з тридцять мулярів, які споруджували п'ятиповерховий будинок на вулиці, де жив Самгін, майже проти вікон його квартири, всі вони були, як у Брюсова, «у фартухах білих». Він упізнав їх по постаті артільного старости, худого дідка з голим черепом, з плюшовою мордочкою мавпи й пронизливим голосом страдника.

— Дармоїди-и,— завивав він і матіром лаявся, за це, після скарги обивателів, його викликали до поліції, але, просидівши там три доби, на четверту рано-вранці він знову пронизливо завив: — Дармоїди-и,— бісові діти-и...— І знову залунали в повітрі круті слівця.

Позад нього ступав теж дуже примітивний муляр, високий, широкоплечий, в чалмі кучерявого, золотого на колір волосся, з великою, акуратною бородою, з приємною, добродушною усмішкою на рум'яному обличчі, в прозорих очах блакитного кольору,— він працював ближче, ніж інші, до вікон Самгіна, і Самгін нерідко милувався мальовничою його постаттю.

Дрібно ступали хлопчики й дівчатка в одноманітних попелясто-сірих костюмах, мабуть, сирітський притулок,

ішли листоноші, носії з вокзалу, сиділки з якоїсь лікарні, чиновники з митниці, солдати без зброї, і чим далі рухалася юрба, тим очевидніше було, що в її хвості вже діяло начало, яке організовувало стихію. З цілковитою очевидністю воно виявилось в загоні кінної поліції.

— Ходімо до «Ведмеда»,— вимогливо сказала Олена.— Я наковталась пилу, але все-таки хочу їсти.

У «Ведмеді» кричали ура, цокалися, дзвеніло скло келихів, хлопали корки, витягунані з пляшок, і було схоже, що люди зібралися на вокзалі проводити когось. Самгін вслухався в поквапливий гамір, швидко скинув окуляри і, протираючи скельця, схилив голову над столом.

— Знайомий голос,— сказала Олена, ляснувши пальцями.

Самгіну теж знайомий був пронизливий і солодкуватий голосок,— це Захар Петрович Бердников свердловий йому вуха:

— Ми воюємо людинолюбно, перемагаємо тим, що підготовуємо. Середню Азію всю завоювали цукорцем та ситчиком...

Самгін крізь окуляри спідлоба подивився в куток, там, серед лаврів і пальм, здіймалася, ніби підносячись до стелі, незабутня, куляста фігура, сяяв червонуватий пухир обличчя, блискали гостренькі оченята, в правій руці в Бердникова — келих з вином, долонею лівої руки він ляпав себе по грудях,— удари звучали м'яко, наче по тісту.

— Німець воює залізом, сталлю, він — машиною і — головою — розумом! Роз-зумом!

— Згадала — Бердников. Ділок, розпусник, яких мало...

Самгін слухав не її, а тихий діалог двох людей, що сиділи за столиком, поряд нього; один худорлявий, лисий, з довгими вусами, золотозубий, другий — у синіх окулярах на товстому носі, сивобородий, високолюбий.

— А Захар у петельку потрапив,— говорив золотозубий.

— Викрутиться. В нього — зв'язки.

— Ну, що там зв'язки! У нас міністри щотижня змінюються. А в Думі — заздрісники орудують.

— Нічого. Війна торгівлі не розоряє.

Замовкли, а біля Бердникова хтось несамовито крикнув:

— Задовольніть мужика!

— Так гадаєте: притримати? — спитав золотозубий неголосно, старий, дивлячись на годинник, відповів ще тише:

— Квапитись нема куди. Оце Митя має приїхати, послухаємо, що він дізнався.

— Чого ти такий неуважний? — сердито спитала Олена.

— Слухаю,— пояснив Самгін і чув:

— Гуманітарна, радикальна інтелігенція наша весь свій вік намагалася забігти наперед історії,— уїдливо покрикував Бердников.— Історію робити вчилася вона не в Карла Маркса, а в Ємельки Пугачова...

— Закрити Думу!..— рявкнув хтось.

— Уже понапивались,— вирішила Олена.— Ні, я не можу тут — душно! Я хочу на свіже повітря, на острови,— вередливо заявила вона.

Самгіну теж хотілося піти, його тривожила можливість зустрічі з Бердниковим, та Олена заважала йому. Раніше ніж він устиг викласти їй причини, чому не може їхати на острови,— до сусіднього стола поквапливо підійшов білявий, рум'янощокий юнак і півголосом сказав щось.

— Ось вам Захар,— схвально сказав старий.— Ви кажете — петля, а він уже заскочив поперед нас...

Золотозубий чоловік зблід, скулився, розвів руками.

— Чи можна було уявити...

— Авжеж, це — удар! Тисяч з треста візьме, не менше...

— Але — дозвольте, Мироне Васильовичу, хто ж міг сказати йому?..

— У нього скрізь рука...

Золотозубий чоловік схопився з стільця, крикнучи:

— Ти сказав, падлюко! Ти!

Він голосно, по-матірному вилаявся, і від його лайки по залу стала поширюватися тиша.

— Ходімо ж,— сказала Олена дуже нетерпляче.

На вулиці попрощались. Самгін пішов додому пішки. Швидко мчали лихачі, в екіпажах сиділи офіцери, здавалося, що всі вони сидять у тій самій позі, в якій сидів перший, помічений ним: голова гордо піднесена, шаблю поставлено між коліна, руки лежать на ефесі.

«Бердников,— думав Самгін, приєднуючи до цієї фігури слова ганьби: — Мерзотник, кримінальний тип...»

Він помітив, що лає товстуна механічно й тому, що на кривду відповідають кривдою. Але в нього нема

озлоблення проти Бердникова, залишилося тільки почуття легкої гидливості.

— Давно це було. І — дуже схоже на анекдот.

З боку Ісакіївської площі ухкала й завивала мідь військового оркестру, туди поспішно йшли групи людей, промчав загін кінних жандармів, кидалася в очі безліч поліцейських у білих мундирах, коло Казанського собору юрмився вірнопідданий народ. Самгін підійшов до одної групи послухати, що говорять, та поліцейський офіцер хоч і ввічливо, одначе рішуче порадив:

— Розходьтесь, панове!

— Здра-сте,— сказав Шемякін, торкаючись ліктя Самгіна і панами в себе на голові.— Що ж, підемо з цього пункту поганих спогадів? От вам війна...

— Мені її не треба,— сухо сказав Самгін.

— Хіба? Ні, я вважаю війну дуже вчасною, надзвичайно корисною,— вона індивідуалізує народи, об'єднує їх...

Шемякін говорив гучно, здобним голосом, і від нього так пахло духами, що й слова здавалися напахченими. На вулиці він здавався ще красивішим, ніж у кімнаті, але не таким солідним,— занадто франтуватим був його костюм яснобузкового кольору, хвацько зім'ята дорога панамма, паличка, з ручкою із слонової кості, в пальцях руки — чорний камінь.

— Війна знищує станову різницю,— казав він.— Люди недосить розумні й героїчні для того, щоб мирно жити, та перед лицем ворога мусить спалахнути почуття дружби, братерства, свідомість потреби єдності в грі з долею і для перемоги над нею.

За залізними ґратами, в маленькому, запорошеному садку, марширувала група дітей — хлопчики й дівчатка — з лопатками й палицями на плечах, поперед них ступав, граючи на губній гармонійці, музикант років десяти, збоку йшла жінка в окулярах, в смугастій спідниці.

— Сергійку — такт! — кричала вона.— Асс, два, асс, два!

— Німецькі соціалісти — наші вчителі,— туркотів Шемякін,— уже торік голосували за нові податки спеціально на озброєння...

З провулка, наче дим з димаря, швидко, одна за одною, викочувались групи людей з іконами в руках, з портретом царя, цариці, наслідника, потім виїхав, розпихаючи людей

конем, лякаючи помахами нагайки, чорнобородий офіцер кінної поліції, закричав:

— Вам сказано: відставити! Наза-ад! Марш назад!

— Зоворушилася Русь,— невгамовно пояснював Шемякін, притиснутий до стіни людьми в піджаках, у ситцьових сорочках, один з них, сивобородий, широкоплечий, з товстою палицею, ображено говорив, розглядаючи Самгіна:

— Один — так, другий — отак, зрозуміти не можна нічого! А час — іде!

— Ви — куди зібрались? — спитав Шемякін.

— Ото ж бо й воно, що не знаємо.

— А хто ви?

— Різні.

— Міський парк — валка, значить.

— Мостовики.

— А яка причина війни, пане? — спитав старий з палицею в Самгіна.

— В маніфесті сказано.

Самгін, користуючись штовханиною на панелі, відсунувся від Шемякіна, а десь близько посипався дріб барабанів, пронизливо засвітіла дудочка, і, випихаючи цивільних людей з вулиці, як поршень випихає пару, по камінню бруку затупотіли рослі солдати гвардії, супроводжуючи полковий прапор.

— Преображенці,— шанобливо сказав хтось, інший голос:

— Семеновці.

— Хлопці! Православному... христілюбивому воїнству — ур-ра!

На виклик цей відповіло не більше як десяток голосів. Випереджаючи Самгіна, штовхаючи його, жінка в сірому халаті, з пов'язкою «Червоного Хреста» на рукаві, голосно сказала:

— А в солдатах жиди, татари...

І зразу ж поряд з Самгіним коротконогий чоловік у білому фартусі, в солом'яному брилі закричав услід жінці:

— У гвардії всі хрещені, дурепо!

— Сам — дурень! — відгукнулась жінка, повернувши до нього біле, наче в борошні, обличчя.— Ти, чи що, хрестив?

— Зажди, зажди! Ти як смієш...

Самгін звернув у якийсь провулок, скинув капелюх і, витираючи хусточкою пітні скроні, подумав:

«Неосвічені люди... Заради таких людей...»

Думка не знаходила кінця, їй перешкоджало похмуре роздратування.

Згадалось, як, тижнів за три до цього дня, поліція готувала вулицю, на якій він квартирував, до проїзду президента Французької республіки. Було викликано в поліцію двірників з усієї вулиці, потім, днів зо два, поліцейські ходили по домах, щось перевіряючи, в трьох будинках вчинили обшуки, в одному заарештували якогось студента, поліцейський серед білого дня забрав з майстерні, де ремонтували дерев'яні інструменти, Агафіїно приятеля Беньковського, лисого, голеного чоловіка невизначеного віку, дуже схожого на католицького попа. Рано-вранці пофарбували синюватою фарбою паркан, яким було огорожено будову, потім помили вулицю водою й нагнали на неї кілька десятків людей, пристойно одягнених, солідних, здебільшого — бородатих. Серед них були й молоді, і вони розпочали веселу гру: зупиняючи прохожих, притискали їх до паркана, фарба на ньому ще не встигла висохнути, і прохожий забруднював одяг свій на боку або на спині.

Близько полудня в кінці вулиці пролунав тривожний свисток і, ніби скоряючись йому, швидко промчав блискучий автомобіль, в ньому сидів товстий чоловік з циліндром на голові, проти нього — двоє позолочених військових, третій — поруч з шофером. Частина охоронників удавала прохожих, частина — роззяв, які цікавилися публікою у вікнах будинків, а Клим Іванович Самгін, дивлячись з-за лутки вікна, подумав, що товстому панові Пуанкаре слід було приїхати на рік раніше — на ювілей Романових.

В сусідній кімнаті опинилася Агафія, і коли він у халаті, в туфлях вийшов туди, — вона, склавши на грудях руки, голі по лікті, зустріла його веселою усмішкою.

— Радієте, що бачили голову Французької республіки?

— Та в нього й не видно голови, самий тільки живіт, починаючи з циліндра до чобіт, — відповіла жінка. — Смішно, що цар — цивільний, ніби купець, — говорила вона. — І чорне відро на голові — що-небудь інше треба б для поважності, хоч камилавку, як протопопи носять, а то в нас поліцмейстер краще одягнений.

Самгін рідко дозволяв собі говорити з нею, а ця ряба ставала дедалі фамільярнішою, настирливішою. Але пра-

цювала вона все так само бездоганно, не даючи причини замінити її. Він хотів би застати в кухні мужчину, але, крім Беньковського, не бачив жодного, хоч якісь мужчини бували: Агафія не курила, Беньковський — теж, а в кухні завжди тхнуло тютюном.

Днів через два Олена показала йому карикатуру, грубо зроблену пером: у квадраті з шабель і багнетів — бомба з обличчям Пуанкаре, по кутках квадрата, вгорі — карбованець з напівстертим обличчям Миколи Романова, кабаняча голова короля Англії, внизу — королі Бельгії і Румунії і підпис «Крапка в квадраті», сиріч по-французьки — Пуанкаре.

— Харламов дав подивитися, — сказала вона. — У нього завжди є які-небудь цікаві штучки.

— Замолоду я теж бавився, збираючи подібні... пустощі пера й олівця, — несхвально сказав Самгін, але не додав, що тепер це бешкетництво збуджує в нього почуття майже вороже до бешкетників. Таке саме почуття поступово збуджував і Харламов його підкресленою цікавістю до різних проявів обивательського консерватизму й контрреволюційних настроїв. Його тихе посвистування й розмови півголосом з самим собою, навіть його гладенький, чорний, наче чавунний, чепчик волосся на голові, весь він викликав якісь чудні, навіть безглузді підозріння: хотілось думати, що він фарбує волосся, живе за чужим паспортом, що він — есер, терорист, максималіст, який утік із заслання. Та Олена знала, що Харламов — двоюрідний племінник Прозорова, що його батько — ветеринар, живе в Курську, а мати, заарештована в сьомому році, вмерла в тюрмі.

За кілька днів до розгрому армії Самсонова Харламов дав Самгіну аркушик цигаркового паперу:

— Хочете поцікавитись?

Самгін прочитав надруковане ремінгтоном:

Ми зречемося, друзі, марксизму,
Нам не треба доктрин цих, о, ні!
Нам дорожчий кумир шовінізму,
Класової не треба борні!

Вставай, підіймайся, есдек-патріот,
На ворога йди, іноземця,
І бий пролетарія-німця. *(Двічі).*

Нас чекають нові наші браття,
В комітет до Гучкова підем,

Що нам стоїть людей і прокляття?
Заповіти ми Маркса порвем.

Вставай і т. д.

Так кричить сам Георгій Плеханов,
Шейдеман, Вандервельде і Гед,
А в Державній у думі Бур'янов
Теж це саме з трибуни твердить.

Вставай і т. д.

Ми покинемо прапор свободи
І трибарвний сміливо візьмем.
І свої пролетарські взводи
На німецьких трудящих пошлем.

— Погано,— сказав Самгін.

— Та — куди вже гірше! — відгукнувся Харламов.

— Грубо,— додав Самгін.

— Примітив,— знизавши плечима, начебто перепрошуючись, пояснив Харламов.

«Глузує?» — спитав Клим Іванович сам себе й уперше відзначив, що нижня губа в Харламова товстіша за верхню, і це надає його обличчю виразу гидливого, а очі в нього мало рухливі й дивляться безцеремонно прямо. Зразу ж згадалося, що фрази Харламова часто звучать двозначно.

Про розгром німецького посольства він розказував так:

— Руйнували кам'яний будинок, неприємного стилю. Могли б зруйнувати й сусідні будинки. А — якби дозволила поліція, то й Зимовий палац розшарпали б. Знайомий помічник участкового пристава скаржився мені: «Війна тільки що почалася, а вже говорять про крадіжки: оце затримали чоловіка, який запевняв публіку, що руйнують будинок з дозволу начальства за те, що хазяїн будинку, інтендант, сорок тисяч солдатських чобіт украв та й німцям продав». А коли з даху посольства скинули бронзову групу, дідок якийсь заявив: «От би і з Анічкового мосту мідних голих хлопців прибрати».

Самгін сухо спитав:

— Ви заперечуєте в цьому акті наявність народного гніву?

— Не помітив я гніву,— винувато відповів Харламов, уже неприховано глузуючи, і додав: — Просто — бавляться люди з дозволу начальства.

— Це, розуміється, не так, це — шарж! — заявив Самгін, а Харламов ще додав:

— А от газетярі — гніваються: заборонили їм прилюдно виявляти почуття, позбавили дару слова,— навіть благонамірену сваху «Речь» — і ту прихлопнули.

Для Самгіна було цілком ясно, що всю країну охопив вибух патріотичних почуттів,— на початку війни з японцями він нічого подібного не бачив. А ось тепер ліберальна буржуазія одностайно пристала до лозунга «єднання царя з народом». Державна дума урочисто закреслила всі свої незгоди з урядом, патріотично маніфестують студенти, з провінції на ім'я царя летять сотні телеграм, в них говориться про готовність до битви й упевненість в перемозі, газети подають факти «люті тевтонів», літератори в прозі й у віршах загрожують німцям загибеллю і всюди хвалебно говорять про героїзм донського козака Кузьми Крючкова, який порубав шаблею й поколов списом одинадцять німецьких кавалеристів.

— Десяток напевно додали, щоб загартувати цивільних людей воїнською хоробрістю,— сказав Харламов.

«Грає роль скептика, бо хоче підкреслити себе»,— подумав Самгін. Було неприємно, що Олена дедалі частіше говорить про Харламова:

— Цікавий. Кумедний. Дивак.

— Диваків у нас занадто багато, від них утомлюєшся,— зауважив Самгін, а через кілька днів почув:

— Талановитий! Учора читав мені щось на зразок оперетки — дуже смішно! Там хор побожних банкірів кумедно співає:

О, яка це благодать
Кістки ближнього глотать!

— В ці дні навряд чи доречно балаганити,— сказав Самгін, а вона твердо відказала:

— Ні, саме в такі дні треба жити веселіше, ніж завжди! До речі: ти розумієш що-небудь у біржовій грі? Я в четвер виграла вісім тисяч, але попереджають, що це — небезпечно і краще купувати золото, золоті речі.

— Так, звичайно, золото,— байдуже підтвердив Клим Іванович.

Дії цієї жінки не цікавили його, її похвали Харламову не збуджували ревності. Він був заклопотаний розв'язанням запитання: які перспективи й шляхи відкриває перед ним війна? Вона поставила під рушницю таку кількість людей, що, звичайно, триватиме недовго,— не виста-

чить коштів воювати роки! Розуміється, Антанта пере-
може австро-германців. Росія одержить вихід у Серед-
земне море, укріпиться на Балканах. Все це — так, а —
що виграє він? Твердо, скільки міг, він вирішив: поставити
себе на видне місце. Давно пора.

— Я повинен зробити це з пошани до мого життє-
вого досвіду. Це — цінність, якої я не маю права ховати
від світу, від людей.

Та ці формули не задовольняли його. Він почував, що
не від людей, а від самого себе намагається сховати щось,
що весь вік непокоїло його. Він не вважав себе честолюб-
ним і не почував зобов'язаним служити людям, він не був
мізантропом, але бачив більшість людей нікчемними, а де-
яких — почував органічно ворожими. Поповзли похмурі
чутки про розгром у Східній Пруссії армії Самсонова, він
докорив собі за покvapливість вирішення. А через кілька
днів Олена, ляскаючи пальцями, показала йому фото-
знімок:

— Подивися, який курйоз!

Знімок — мутний, не зразу можна було розібрати,
що на ньому — частина вулиці, два кам'яні будиночки,
рами у вікнах виламано, шибки повибивано, з ганку на
кам'яну площадку висунулися чийсь ноги, всю вулицю за-
смічено поламаними меблями, валяється піаніно з відір-
ваною кришкою, поперек вулиці — зрубане дерево, клен
чи каштан, під деревом — вогнище, з нього стирчить
кришка піаніно, а перед вогнищем, у великому, вольтерів-
ському кріслі, поставивши ноги на друкарську машинку,
а гвинтівку проміж ніг, сидить і дивиться на вогонь ро-
сійський солдат. На задньому фоні розпливчато змальо-
вано ще двох російських солдатів, вони зап'ягають чи ви-
прягають безформного коня.

— Можна підписати: переможець — правда ж? — спи-
тала Олена, Самгін сердито сказав:

— Я певен, що все це... неподобство влаштовано нав-
мисно, для того щоб сфотографувати. Які-небудь прапор-
щики, кореспонденти, — говорив Самгін. Олена відка-
зала:

— Ні, це сфотографував доктор Малиновський. У нього
є й інше прізвище — Богданов. Він — не практикував, а,
знаєш, такий — учений. В перший рік мого життя з чоло-
віком він читав у нас якісь лекції. Дуже скромний і не-
уважний.

Струснувши плечима і грудями, ляснувши пальцями, вона з задоволенням сказала:

— А — знаєш, це дуже цікаво — війна, дуже захоплює! Ранком прокинешся — думаєш: хто — кого? І газети чекаєш, як утішного знайомого.

— Для тих, кого б'ють, це навряд чи втішно, — докторально зауважив Самгін, а Олена по-філософськи відгукнулася:

— Хай влаштують так, щоб не битися.

А через кілька днів вона з подивом повідомила:

— Уяви — Харламов іде на війну добровольцем!

Незрозуміло було: чому в її подиві звучить радість?

Він спитав:

— Чому це приємно тобі?

І дістав відповідь:

— Ти забуваєш, що я трохи французенка.

І було дуже досадно: Самгін тільки що вирішив послати Харламова в один <з> повітів Новгородської губернії в справі про незаконне володіння селянами села Пісочного орною землею, а також луками поміщиці Левашової. Поміщиця вмерла, її спадкоємець, депутат Державної думи Ногайцев, знайшов якийсь старий план, доручив Прозорову пред'явити позов до громади села. Прозоров подав позов, в окружному суді виграв справу. Але палата скасувала рішення суду, і в той самий час [позов] про право на володіння частиною спірної землі за дарчим записом Левашової пред'явив монастир, доводячи, що селяни протягом трьох років орендували землю в нього.

На довершення плутанини селянин Онисим Фроленков заявив, що луки, за які монастир не сперечається, Ногайцев продав йому зразу ж після рішення окружного суду, а монастир нібито користувався сіном з цих лук для сплати по векселю, виданому Фроленковим. Клим Іванович Самгін і раніше розумів, що це справа темна і що Прозоров, узявшись вести її, діяв необережно, а цими днями до нього з'явився Ногайцев і остаточно переконав його — справу цю треба припинити. Ногайцев був зляканий і не приховував цього.

— Визнаю, любий мій, — зробив це я зопалу. Людина я не ділова та й [з] тонкощами законів необізнаний. Несподівана спадщина, знаєте, а я людина небагата і — родина! Родина — зобов'язує... План мене збентежив. Тепер я розумію, що план, це ще... так би мовити — гіпотеза.

Він був якось особливо чисто вимитий, випрасуваний, скромно одягнений, туго застебнутий, начебто він годину тому мився в лазні. Говорячи, він погладжував бороду, стегна, лацкани товстого піджака, добре обличчя його виявляло збентеження, жалість, а в очах шахраювато мигтіла усмішечка.

Самгін сердито спитав: чого ж він хоче?

— Миру! — рішуче й трохи верескливо заявив Ногайцев і густо почервонів. — Незручно, знаєте, невчасно депутатіві Думи воювати з мужиками в ці дні, коли... ви розумієте? І я вас щиро прошу: поїхати до мужиків, запропонувати їм миру. Бо, знаєте, довідаються газети, підхоплять. А так — тихо, мирно...

«Це не погана пропозиція, — подумав Самгін. — І це остання з справ, які я прийняв від Прозорова...»

Було дуже приємно нагадати собі, що, закінчивши цю справу, він звільняється від неминучості частих зустрічей з Оленою, яка вже трохи обтяжувала своєю близькістю, а часом і ображала занадто безцеремонним, фамільярним ставленням до нього.

І ось він трясеться в розгвищеній бричці, вибоїстою поштовою дорогою від Боровичів на Устюжну. Крізь туман часом бризкає на коліна дрібний, холодний дощ, шкіряний верх брички трясеться, торкається толови, Самгін виставив наперед і розкрив зонтик, кінець зонтика, при поштовхах, упирається в спину старому візникові, і той хрипко скрикує:

— Но-о, мерщій, мерщій!

Кінь був добрий, біг хутко, нокання не потребував, і дуже безглуздо було бачити, що його примусили везти такий зношений екіпаж.

Обабіч дороги в тумані пливуть дерева, гойдається чорне гілля, оголене осіннім вітром, метушливо літають і стрекочуть білобокі сороки, густий дух болотяної гнилі зустрічає й проводить гуркотливу бричку, вогкість, всмоктуючись у шкіру, викликає обтяжений сум і незвичайні думки. Які нікчемні дільця Ногайцевих, Фроленкових і селян села Пісочного в порівнянні з драмою, що розігрується на півночі Франції й загрожує загибеллю Парижеві — «Афінам світу»! Якщо німці переможуть, французів не тільки знову буде пограбовано економічно, але й буде поставлено навколішки перед народом, менш талановитим, ніж вони. Так, це буде удар, який позначиться на долі

всієї Європи і, звичайно, на долі всього людства. Можливо, що німці, обминувши революцію, створять свого Наполеона й поставлять на меті завоювання всієї Європи. А в цей час Японія почне підкоряти Азію. Далі людству загрожують сутички й битви рас. І якщо згадати, що все це діється на маленькій планеті, загубленій у безмежності всесвіту, серед тисяч грандіозних сузір'їв, серед мільйонів планет, в порівнянні з якими земля, можливо, єдина порошинка, де народилася й живе людина, істота, якій приділено тільки п'ять-шість десятків років життя...

Такі думки виникали в Самгіна не часто і завжди від книжок на теми «світової скорботи» про людину в космосі, від системи фраз того чи іншого героя, який з причин, ясных тільки творцеві його, мислив, як песиміст. Клим Іванович не любив цих думок і остерігався спинятися на них, почувавши, що вони можуть підкорити його так само, як підкоряє людей всяке програмне мислення. Та він тримав їх у резерві, визнаючи за ними дуже цінну якість — здатність одводити людину далеко в бік від дійсності, ставити її над нею. Він добре бачив, що люди здаються одно одному розумнішими, коли вони говорять про «теорію відносності», про температуру всередині Сонця, про те, чи має Млечна Путь фігуру безконечної спіралі або дуги, і про те, згорить Земля чи замерзне. Непомітно для себе, в якийсь момент, він раз назавжди визначив цінність цих франтуватих [думок] словами:

— Припустімо, що все це так, а може, й не так. Але можна жити й не розв'язуючи цих питань.

В ці години, в пузирі туману, який по-злидарськи обмежував простір, під вищання й деренчання заліза брички, Самгін уперше й дуже охоче подумав про те, що буття людини — загадкове і що ця загадковість дуже схожа на безтямність. В стані фізичної втоми і суму надвечір в'їхав у невеличке, тісно скупчене місто, воно здавалося прикріпленим до землі, наче цвяхами, дзвіницями півтора десятка церков. Мовчазний візник рішуче гнав коня повз якісь маленькі кузні, в темряві їх палало вугілля горнів, дрібно стукали молотки, на березі сірої річки теж шуміла робота, пиляли колоди, тесали сокири, щось рипіло, і в швидкому темпі поквалливо лунало:

Ех, дубинушко, — ухни!
Ех, зеленая — сама іде!
Потягнем, потягнем
Та ух-нем!

— Пішла, пішла, пішла! Бігом пішла, ух ти!

В присмерку десятків зо два людей тягли з берега на річку жовте, тільки що збудоване судно — «тихвинку».

«Все ще старовинне, примітивне життя, — думав Самгін. — Відстали від Європи. Заважаємо їй жити. Лякаємо численністю людей, збуджуємо заздрість багатством».

Згадав солдата, в кріслі, з ногами на друкарській машинці.

«Дикуни. Дикуни».

— До гостиниці, — сказав Самгін, трохи пожвавішавши від шуму. Візник спокійно відповів:

— Навіщо? Я знаю — куди треба!

Він спинив коня перед ганком двоповерхового будинку, з п'ятьма вікнами на вулицю, наличники оздоблено тонкою різьбою, блакитні віконниці розмальовано квітами, і вони здаються обліпленими шпалерами. На ганок вийшов дебелий бородатий чоловік і, кланяючись, ласкаво сказав:

— Прошу завітати! Втомилися, мабуть? Олько! Хутко...

Чоловік — зник, з'явилася Ольга, висока, струнка дівчина, з товстою косою й обличчям таким рум'яним, що пишних губ її було майже непомітно. Вона виявилася теж небалакучою і на запитання: «Це чий будинок?» — відповіла:

— Хазяїнів.

І ось Клим Іванович сидить за столом в ясній, чистій кімнаті, умебльованій гнучими «віденськими» стільцями, обклеєній блакитними шпалерами з квітами, квіти дуже схожі на гриби рижики. Біля одної стіни — «гірка», скляна шафа, верхня її полицка тісно заставлена чайним посудом, серед нього — скляний графин з церквою, майстерно збудованою в ньому з пофарбованих скіпок. На задній стіні висять великодні крашанки з цукру і величезна, червона, з дерева, перев'язана зеленою стрічкою. На двох інших полицках якісь ящики, коробки, тарілки, блюда, порожні пляшки, одна — у формі ведмедя. На другій стіні дві літографії: «Свята родина» і цар Микола Другий з дружиною, наслідником, дочками, — картинка, видана на ознаменування 300-літнього царювання його фамілії. Між картинами в труноподібному ящику з червоного дерева безмовно розгойдувався маятник старовинного англійського годинника. В передньому кутку п'ять штук образів, два в срібних ризах і в кіотах з виноградом. На столі кипів

самовар, але ніхто не приходив налити чаю і в домі було тихо, наче всі спали.

Самгін — дивувався: це не гостиниця, що ж це означає?

Та ось знову з'явився той дебелий чоловік з найрозкішнішою, білявою густою бородою, їй міг би позаздрити Варавка.

— Прошу вас чайку попиту,— запропонував він гучним голосом, сідаючи до стола, проти самовара.

— Пробачте, я не розумію: чому мене привезли до вас? — спитав Самгін.

— Правильно привезли, за депешею,— заспокоїв його красунь.— Пан Ногайцев депешу дав, щоб послати екіпаж по вас і взагалі надати вам допомогу. Місця наші досить глухі. Коней добрих на війну забрали. Звуть мене Онисим Юхимович Фроленков — для зручності вашої.

Говорив він легко, плавно, голос у нього був альтовий, наче в жінки, але це дуже йшло до його гарної, ставної фігури й мальовничого обличчя. Втручання Ногайцева збудило в Самгіна якусь підозру, але Фроленков погасив її.

— Суднобудівник, мокшани будуую, тихвинки і взагалі всякий дрібний посуд річковий. Дуже прошу пробачити: дружина поїхала до батьків, якраз до Пісочного, куди й нам завтра їхати. Вона в мене — друга, тільки весною одружився. З матір'ю поїхала з моєю, з свекрухою, виходить. Одного сина — на війну взято за писаря, другий — тут допомагає мені. Зять, учитель колишній, сидів у винопольці,— його теж на війну, ну і дочка з ним, за сестру, в Хресті Червоному. Закрили винопольку. А кажуть — від неї казна півтора мільярда прибутку мала?

— Здається — мільярд...

— Теж — сума... А війна, напевно, великі гроші коштуватиме?

Не дочекавшись відповіді, він говорив далі:

— Дуже добре, що тяганину з цією справою погодилися припинити, розоряла вона пісочинських мужиків. Староста пісочинський тут, у тюрмі сидить, земський його закатав на місяць, нерозпорядливий старий. Ви, ваше благородіє, не турбуйтеся, я в Пісочному — особа відома.

«Який приємний,— подумав Самгін.— І, як видно, не дурний...»

— Трохи незрозуміла політика нам, простакам. Як це: війна витрати збільшує, а — прибуток скоротили? І вза-

галі, знаєте, без горілки — не та робота! Бувало тількино люди стомляться, пообіцяєш їм відерце, вони знову оживуть. Адже — переможемо, всі збитки стягнемо. Тільки б швидше! Вдарити разок, другий, та й зажадати: відшкодуйте витрати і збитки, бо — ще раз стукнемо.

Самгін нагадав про загибель армії Самсонова.

— Авжеж, промахнулись. Ну — нічого, народу в нас вистачить.— Подумав, моргнув:— Ну, все ж особливо квапитися не слід. Війна ж теж має свої якості. Це вже завжди так: в один бік — шкода, в другий — користь.

— А — в чому бачите користь? — спитав Самгін.

— Та воно ж сказати — важко! Одначе — як не скажеш? Народу в нас виявляється зайвого багато, а земельки — мало. На сите життя неvistачає землі тієї. У Сибір селяни самовільно не йдуть, а силою переселяти в начальства... сміливості нема, чи що? Ви пробачте! Кажу, як думаю.

— Будь ласка,— жваво й заохочувально сказав Самгін.— Що щиріше, то краще.

— До того ж сам на сам розмовляємо,— казав далі Фроленков, широко усміхаючись.— Ми сказали, з нами й залишиться, чи не так?

— Так,— погодився Самгін і подумав: «Дуже розумний».

Все подобалось йому в цьому чоловікові: його прозорі блакитні очі, широка, лагідна усмішка, туга, рум'яна шкіра щік. Чотири неглибокі зморшки на лобі розташовані акуратно, як лінійки нот.

«Ось що значить — одверте обличчя»,— вирішив він.

Подобалась пишна борода, добре відтінена синім сатином сорочки, подобалося, що він п'є чай просто зі склянки, не наливаючи в блюдечко. Милуючись людиною, Клим Іванович Самгін почував, як легко здійснюються бульки нових думок:

«Мужик-аристократ. Потомок старовинних ушкуїників, землепрохідців. Садко. Василь Буслаєв. Дежнев. Людина раси, яку тевтони хочуть поневолити, знищити...»

— Я до того, що селянство, через убогість свою, бунтує, за це його різками шмагають, стріляють, у тюрми заганяють. На це — сміливість є. А виселити зайвину в Сибір або в Азію — бракує сміливості! Ось цього — не можна зрозуміти! Як це? Бити не жалко, а переселити — не на-

важуються? Тут, на мій мужицький розум, політика бешкетує. Розбещує політика. Як скажете?

Очі [Фроленкова] начебто звузилися, потемніли.

— Думка про примусове переселення — дуже оригінальна думка,— сказав Клим Іванович, кваплячись слухати.

— П'ятий рік і мужика привчив думати,— з усмішечкою й повчально зауважив Фроленков.— Думати — навчилися, а поговорити — нема з ким, і такий гість, як ви, звичайно, для мене свято. Місто в нас — здавна промислове: суденця будуємо, залізо болотяне видобуваємо, цвяхи та всякий дріб'язок куємо, теслярами славимось.— Він замовк, зітхнув і, розмаявши бороду обома руками, наче бажаючи зняти її з обличчя, додав: — Взагалі інтерес для життя — є. А — край глухий, болота, озера, річки, притоки Мологи — Чагодоша, Қовжа, Песь, ліса сякі-такі — все це, звичайно, потрошку годує. Одначе жити тіснувато, а тіснота — вона і в храмі і в лазні однакова. Щиро сказати — народ тут дикий. Особливо — молодь. За кордоном, кажуть, молодих зайвих виряджають до негрів, до індіців, до Америки, а в нас — вони дома юрмляться... Тепер ось на війну відібрали їх, ну, трохи тихше стало...

— А що — страйки були? — спитав Самгін.

— Ні, страйків у нас тепер не буває, а — пияцтво, бійки, це ось плугає справи!

Фроленков, розширивши прозорі очі, глянув на годинник і встав, кажучи:

— Прошу пробачити! Вам потрібен відпочинок з дороги, он у сусідній кімнаті все готове. Якщо чого треба буде — гукніть Ольку.

І, усміхаючись широко, показавши густі жовті зуби, він сказав:

— Проповідник публічний прибув до нас, братець Демид, — не чули про такого? Чудовий, кажуть. Іду послухати.

Самгін, почувавши, що він відпочив, спитав:

— А мені — можна?

— Та — зробіть ласку! — відповів Фроленков з радістю.— Тут — близько, майже поряд!

Через кілька хвилин Самгін опинився в кімнаті, де зібралось кілька десятків людей, чоловіка з тридцять сиділо на стільцях і лавах, на підвіконнях трьох вікон, інші стояли пліч-о-пліч один з одним так тісно, що Фроленков насилу

протиснувся вперед, нашіптуючи суворо, як людина, що має владу:

— Оступися! Пропусти...

Кімната була, мабуть, якоюсь канцелярією, дві лампи висіло під стелею, освітлюючи голови людей, на стінах— <документи> в рамках, на задній стіні [нрзб.], портрет царя.

Фроленков провів Самгіна в перший ряд. Він пошепотів у вухо лисому дідкові, той покірно звільнив стілець. Самгін сів, протер спітнілі окуляри, надів їх і зразу ж опустив голову. Притиснутий до стіни маленьким столом, спираючись на нього руками й наче готуючись перестрибнути через стіл, зігнувся сивоволосий Діомидов у білій сорочці, з розстібнутим коміром, з чорним хрестом, вишитим на грудях. Над столом погойдувався великий, вершків на три, золочений чи мідний хрест, який висів на срібному ланцюжку на шиї, чіпляючи вузьку сиву бороду,— вона виросла ще довша.

Глухим, безбарвним голосом він сумно говорив:

— Люди Ісуса Христа, царя і бога нашого, світодавця, світлолюбця, що прийняв смерть за ни при Понтійстем Пілаті, і страдавши, і погребенна, і воскреслого...

Білина сорочки різко відтіняла землисту шкіру сухого, кошавого обличчя і круглу, чорну діру беззубого рота, підкресленого сивим волоссям ріденьких вусів. Блакитні очі проповідника втратили колишню яскравість і здавались маленькими, наче очі підлітка, але це, напевно, тому, що вони запали глибоко в орбіти.

«Впізнає?» — міркував Самгін, не бажаючи, щоб Діомидов упізнав його, потім подумав, що ця людина, мабуть, навмисно робить себе схожим на ікону Василія Блаженного.

— І від Христа ми, раби його, блукаючи в суєті земній, відштовхнулись, відкинулись. Що ж примусило нас до цього?

Діомидов випростався і, стрясаючи руками, почав говорити про «жалюгідні спокуси світу цього», про «бундючність розуму», про «суемудрість науки», про ганебну й смертельну перемогу плоті над духом. Промова його рясно оздоблювалась словами молитов, віршами з псалмів, цитатами з церковної літератури, але нерідко й чужими в ній звучали фрази світських проповідників церковної філософії:

«Розум, убивця любові до ближнього»...

«Чи не вважає слово за істину відгомін свій?»

Самгін визначив, що Діомидов говорить так само бай-
дуже, по-ремісницьки й звичайно, як обвинувачі на суді ви-
голошують промови в справах про дрібні карні злочини.

«Все-таки він — вірний сам собі. І богові своєму», —
подував Самгін.

В кімнаті тхнуло якоюсь кислою вогкістю. Поряд з
Самгіним сидів, напівзаплющивши очі, огрядний, товстий
чоловік в чумарці, з червоним обличчям, майже після
кожної фрази проповідника, сказаної підвищеним тоном,
він тихенько крякав і вже двічі пробурмотів:

— А — скажи, будь ласка...

Діомидов почав говорити, сердито звискуючи:

— Німців вважають найученішим народом у світі. Ви-
нахідливі — ватерклозет видумали. Християни. І ось вони
оголосили нам війну. За що? Ніхто цього не знає. Ми, ро-
сіяни, воюємо тільки для захисту людей. У нас тільки Пет-
ро Перший воював з християнами для розширення землі,
але цей цар був ворогом бога, і народ розумів його як ан-
тихриста. Наші царі завжди воювали з язичниками, з ма-
гометанами — татарами, турками...

Звідкілясь з кутка, з темряви, долинув веселий, дзвін-
кий голосок:

— Проти народу — теж...

Слухачі мовчки поворушилися, ніби чекаючи ще чогось,
і — дочекалися: похмурий голос сказав:

— Одначе й турок хоче спокійно жити.

Яксь третя людина нагадала:

— А з японцями за що бійку розпочали?

Товстий сусід Самгіна встав і, махаючи рукою, важким
гослосом хрипко промовив:

— Тихше, публіка!

А в кутку вже покрикували:

— Ну, і — що? Ну, сказав! Правду сказав...

— Ковалі гомонять, цвяхарі, — повідомив Фроленков,
з'являючись позаду Самгіна. — Може, бажаєте піти?

— Так, хотів би...

— Нудно говорить старець, — не вагаючись, промовив
товстий чоловік і звернувся до Діомидова, який стояв,
увіткнувши руки в стіл, похитуючись, перечікуючи га-
лас: — Я тебе, шановний, у Пскові чув, позаторік, ну, тоді
ти — гостро говорив!

Діомидов скося глянув на нього і, труснувши бороною, звернувся до жінок, що обступили його, і одна з них, висока, худа, крикливо упрохувала:

— Скажи-но ти нам, батюшко, хто це там з'явився біля царя, мужичок якийсь спритний?

В кутку сердито вигукували:

— Замість того, щоб нас, дурнів, учити, — йшов би на війну, під кулі, умовляти, щоб не билися...

— Вірно!

— Всіх коней добрих позабирали...

Самгін квапився піти, здалося, що Діомидов придивляється до нього, впізнає його. Але піти не вдавалося. Фроленкова обступали огрядні бородаті люди, а Діомидов, помахуючи якимись папірцями, затиснутими в лівій руці, простягав до нього праву й бурмотів:

— Здрастуй, Кліме. Ти еси Клим, і ти — сам? Кожен є — сам, кожна — сама. Ні-і, мене не спокусиш... ні!

Хтось прокричав:

— По папірцях проповідує, глядiть-но! Папірці... Е-ех ти, пустосвят!

Широко усміхаючись, Фроленков звернувся до Самгіна:

— Дозвольте познайомити: це — міський голова наш, скотар, гусівник, Денисов, Василь Петрович.

Утрюх вийшли на ганок, в приемний місячний холод, місяць пишно освітлював оксамитний блиск масного болота, тьмяне скло численних калюж, лінію цегляних будинків на два поверхи, строкато пофарбовану церкву. Денисов стиснув руку Самгіну широкою, м'якою й гарячою долонею і спитав:

— Скажіть, будь ласка — повечеряти до мене чи не завітаєте?

— Порозмовляти, — підтримав Фроленков.

Самгін погодився, тоді Денисов узяв його під руку, пересунув товсту руку свою під пахву йому і, повідомивши:

— Морозець бере! — повів гостя через вулицю, майже підіймаючи над землею.

На вулиці Денисов виявився ще огряднішим і примусив Самгіна подумати:

«З нього вийшло б двоє таких, як я».

Фроленков ляпав підшвами по болоту й бурчав:

— А цвяхарі знову на стіну полізли! Що ти робитимеш з ними?

— Зробимо! — впевнено пообіцяв голова.

Потім хвилин з десять сиділи в напівтемній кімнаті, завантаженій скринями, шафами з посудом. Денисов заглянув у цю кімнату — крякнув і зник, а Фроленков, ласкаво дивлячись на гостя з столиці, казав:

— Ось чим люди живляться, між іншим. Дуже багато проповідуючих у нас: братець Іванушка Чуриков, батюшка Іоанн Кронштадтський був.

І, пошукавши третього, він обережно додав:

— Теж і Лев Толстой. Тепер ось усі кажуть, Распутін Григорій нібито, мужик сибірський, велика сила, — не чули?

— Значення Распутіна — перебільшується, — сказав Самгін і цим дуже потішив красуня.

— Ось і ми тут теж думаємо — брешуть! Люблять це в нас — перебільшувати правду. Наприклад — цвяхарі: скаржаться на вбогість життя, а тимчасом — заробляють більше за теслярів. А теслярі — на них посилаються, мовляв — ковалі краще за нас живуть. Спілки таємні заводять... Важко, знаєте, з робочим народом. Треба б за всяку роботу єдність ціни встановити...

У дверях, заповнивши їх цілком, став Денисов, запрошуючи:

— Будьте ласкаві!

Перейшли до великої кімнати, її освітлювали білим світлом дві спиртові лампи, поставлені на стіл серед численних тарілок, блюд, пляшок. Денисов узяв Самгіна за плече й підвів до невеличкої, товстенької жінки в червоному платті з чорними бантиками на ньому.

— Дружина моя, Марія Никанорівна, а це — дочка, Софія.

Дочка була на голову вища за матір і ширша за неї в плечах, пишна, з товстеною косою, рум'янощока, її великі ласкаві очі нагадали Самгіну покоївку Сашу.

— Хрещениця моя, — оповістив Фроленков і звернувся до дружини Денисова: — Ану, кумо, командуй!

Самгіна посадили поруч неї, і вона зразу ж спитала його:

— Вам сподобався старець?

— Я не прихильник людей цієї професії.

— Я теж. І говорить він погано. «Миродавець» — начебто Христос давив мир. У нас дієслова дуже підступні: давати, давити...

— Ні, зажди, — сказав їй батько. — Спочатку ми вип'ємо...

Та вона не ждала, кажучи далі звучним, здобним голо-
сом:

— Ах, як чудово говорять у Петербурзі! Навіть коли не все розумієш, і то приємно слухати.

Батьки і хрещений, тримаючи чарки в руках, поглядали на гостя з гордістю, але — недовго. Денисов рішуче промовив:

— Ну ж бо, благословившись, почнемо травничком!

Травник, виявилось, мав таку пекучу силу, що в Самгіна перехопило подих і потьмяніло в очах. Виявилось, що травник цей треба закусувати маринованим стручковим перцем. Потім треба було випити «для осадки» чарку простої горілки з «ризьким бальзамом» і закусити її соловецьким оселедцем.

— Найніжніший оселедець, перший у всьому світі щодо смаку, — пояснив Денисов. — Є в німців оселедець Бісмарк, — ну, він поряд з цим — лико! А тепер неодмінно перебити смак англійською гіркою.

Випили гіркої. На столі з'явився суп з гусячими потрухами. Фроленков з насолодою захитався, потираючи долонями коліна, кажучи:

— Улюблена моя юшка!

А Денисов сказав:

— У нас, за стародавнім звичаєм, вечеря ситна, як обід. Імо не з потреби, а для приємності.

Після трьох, солідної місткості, чарок Самгін відчув якусь благодушну тугу. Хотілося сказати щось незвичайне, та пам'ять підказувала дивні, непевні слова.

«Так, ось воно...»

І заважала панна Софія, питаючи:

— Ви читали роман Мережковського про імператора Юліана? А — «Іпатію» Кінгслея? Я страшенно люблю історичне: «Бен Гур», «Камо грядеши», «Останній день Помпеї»...

Це не заважало їй їсти, і Самгін подумав, що, коли вона так само легко, з таким самим смаком читає, вона справді багато читає. Її матуся їла з таким захопленням, що було ясно: її інтереси, її думки на цей час не виходять за межі тарілки. Фроленков і Денисов їли швидко, пили часто й перекидалися фразами, і було видно, що Денисов — скаржитися, а Фроленков — утішає:

— Солдат усе з'їсть.

--- Гуски йому не дадуть.

--- І для гуски знайдеться черево.

Кімнату заповнювало ласкаве запашне тепло, медовий запах пестив нюх, і хотілося, щоб уся шкіра поринула в цю теплоту, подихала нею. Клим Іванович Самгін дивився на огрядних людей навколо себе й згадував чиясь славо-слов'я:

«Русь наша — країна сили невичерпної»... «Ні, не ми, книжники, мрійники, бранці красного слова, не ми вершимо долю вітчизни — є інша, незрима сила, — сила простих серцем і розумом...»

Панна Денисова заклопотано питала:

— Ви не знаєте: є в продажу копії з картини «Три богатирі»?

Самгін не встиг відповісти, — до нього звернувся батько панни:

— Ми ось на війну ремствуємо, скаржимося. Підриває війна діляця наші. У мене на грудень поставка німцям, десять тисяч гусей...

— А в мене — забрали коней. Дерева привезти нема чим, а маю негайні замовлення. Ось воно, діло те яке, — повідомив Фроленков, радісно усміхаючись.

— Не вгодні ми богові люди, — тяжко зітхнув Денисов. — Ти — на гору, а чорт — за ногу. Зрозуміти не можна, навіщо цю війну розпочато?

— Зрозуміти — важко, — погодився Фроленков. — Чого треба німцям? Куди лізуть? Адже — одлупцюємо. Торгували — добре. Волі йому, німцеві, в нас — скільки хоч! Він і генерал, і управитель, і булочник, будь чим хочеш, живи як подобається. Скажіть нам: яка причина війни? Король царем невдоволений, або що?

— Можна курити? — спитав Самгін хазяйку, за неї, і начебто з прикрістю, відповіла дочка:

— Будь ласка, ми не старовіри.

— Освічені, — сказав Фроленков, усміхаючись. — Я, замолоду, теж курих, та зуби почали гнити, — кинув.

На круглому, теж червоному обличчі дружини Денисова швидко мигтіли гострі, всевидячі оченята, синюваті, як лід. Коротенькі руки впевнено й швидко літали над столом, здавалося, що вони всюдисущі, можуть витягатися, як гумові, на всю довжину стола.

— Призволяйтесь, будь ласка, — умовляла вона гостя півголосом. — Призволяйтесь, прошу вас!

Закуривши, Самгін почав пояснювати причини війни. Він ще не встиг серйозно подумати про ці причини, але заговорив охоче.

— Німці давно заздрять широчині просторів нашої землі, безлічі її багатств...

— Та які ж ті простори? Болота і ліси, — гучно крякнувши, додав Денисов, кум весело підтримав його:

— А багатства нам самим потрібні.

Пропустивши ці фрази повз вуха, Самгін заговорив про ставлення германців до слов'ян і, говорячи, раптом помітив, що в ньому швидко розпалюється вороже почуття до німців. Він ніколи не зазнавав такого почуття й був навіть збентежений тим, що воно ховалося, жевріло десь у ньому і раптом ось спалахнуло.

— Їхні вчені, історики нерідко заявляли, що слов'яни — це добриво, грубо кажучи — угноення для німців, і що до нас можна ставитися, як американці ставляться до негрів...

— Чи ти ба! — здивовано скрикнув Фроленков, штовхнувши кума ліктем. Денисов крякнувши, пробурчав:

— Та що ж вони, учені ж...

— Ні! Мені це — прикро! Не згоден я.

Клим Іванович Самгін говорив і, слухаючи свою мову, впевнявся, що він вірить у те, що каже, і, роблячи паузи, швидко міркував:

«Настав час, коли потрібно вірити, і я скоряюся цій потребі? Ні, не так, не те, а — є слова, які не мають тіні, не тягнуть за собою суперечностей. Це — вітчизна, батьківщина... Батьківщина в небезпеці!».

Крізь свої слова й думки він почув уперте бурмотіння Денисова:

— В торгівлі німець ворожості не виявляє, в торгівлі він — акуратний.

— Який ти, куме, нерозумний! — відказував Фроленков, наливаючи в чарки ясножовтої настойки медвяного запаху. — Тобі б усе торгувати! Ти все місто продати ладен...

— Міста — не продаються, — похмуро відгукнувся Денисов, а дочка його доводила Самгіну, що Генрік Сенкевич більш історичний, ніж Дюма-батько.

Після двох чарок золотистої настойки Клим Іванович

відчув, що в нього обважнів язик, ноги начебто відібра-
ло, не рухаються.

«Як же я встану й піду?» — думав він, слухаючи на-
полегливий голосок:

— Дюма зовсім ігнорує пейзаж...

Денисов глухо кричав:

— Сказано: «Не вбий!»

— Ким сказано? — весело питав Фроленков. — Адже—
ось воно, запитання, — ким сказано?

— Богом!

— Він — по-різному говорив. Він Ісусові Навіну
інакше сказав: «Бий, я сонце в небі затримаю».

— Ні-чо-го подібного бог не казав!

— Затримаю сонце, щоб тобі видно було — кого бити!

— Ви, хрещений, плутаєте, — запевняла Софія.

Потім усе потьмяніло, розтануло, зникло.

До свідомого буття Клим Іванович Самгін повернувся,
розбуджений гострим болем у животі, можна було дума-
ти, що в кишках рухається й скрегоче бите скло. Він ле-
жав на м'якесенькій, гарячій перині, потопавши в ній, як
у тісті, за вікном сяяло сонце, яскраво освітлюючи дере-
ва, прикрашені інеєм, а дім був заповнений нерухомою
тишею, крім болю — не чути було нічого. Самгін засто-
гнав, — крім болю, він зазнавав ще й конфузу. В ту ж мить
у стіні лопнули шпалери, відлетів набік квадратний шма-
ток їх, показалися двері, до кімнати вліз Денисов, ска-
зав:

— Ага! — і цим поклав початок нового важкого дня.
Він провів гостя до клозету, який мав право на чин ва-
терклозету, бо унітаз промивався водою з бака. Поряд з
цим закладом був не менш культурний — ванна, і воду в
ній вже було дбайливо нагріто.

Огрядний, важкий чоловік виявився дуже спритним,
швидко налив у ванну води, приніс простині, рушники,
спідню білизну, мимохідь сповістивши, що:

— Морозець ударив на одинадцять градусів, хвали-
ти бога!

І навіть спробував заспокоїти засоромленого гостя.

— Це — медовуха діє. Іж — скільки хочеш, вона як
мітлою чистить. Німці більше чотирьох чарок не зно-
сять її, чамріють. Взагалі медовуха — приборкує. Сек-
рет дружини, він у неї в роду років з сотню тримається,
чи й більше. Навіть і я не знаю, в чому тут річ, крім

міцності, а міцність — не така вже й велика, 65—70 градусів.

Коли Самгін вийшов до чаю — біля самовара був тільки сам міський голова в синій сорочці, в рудому шерстяному жилеті, в широченних шароварах з чорного сукна і в хутряних туфлях. Червоне обличчя його, налите жиром, не дуже прикрашала рідка сіра борода, на гулястому черепі волосся, теж сіре, росло скупю. Маленькі опухлі жовті оченята сяяли благодушно.

— Ваші ще сплять? — спитав Самгін.

— Мої? Ні-і, тепер же час пізній, одинадцята скоро. Дочка — на лепетицію пішла, тут аматори театру є, дружина справника командує. А мати де-небудь дома, на тій половині.

— Не уявляю, як я з розладнаним шлунком поїду до того села, — з сумом сказав Самгін.

— А — і не треба їхати! Кум правильно зміркував: втомилися ви, де там вам їхати? Він коня послав по уповноважених, на вечір з'являться. А вам би довелось їхати години о шостій ранку. Ви — як бажаєте: в мене залишитесь чи до Фроленкова перейдете?

Стан шлунку не давав змоги Самгіну мандрувати, він сказав, що волів би залишитися.

— Зробіть ласку! За честь вважатиму, — з радістю відгукнувся і навіть, підвівшись із стільця, вклонився гостеві. А після того почав:

— Незрозуміла декому з нас тут причина війни. Звичайно, це — як ви учора казали — німці, росіян не люблять, та — які ж німці? Торговцеві, особливо оптовому, крупному... йому ж це не потрібно — любити. Адже — пробачте наше розуміння — торговець любить торгівлю, фабрикант — фабрикацію. Кум Фроленков судна будувати любить. У нього ось є думка збудувати баржу для мілкої води, таку, щоб вона бігала по воді, не осідаючи в ній, — розумієте? Кожен повинен любити своє діло... Так. Ось я, наприклад, торгую гусьми. Гуси мої живуть — вигодовуються в мінчуків, у литваків, це — до німців близько.

Говорив він з паузами, в паузах надував щоки і, відстовбурчуючи губи, шипів, випускав довгий струмок повітря.

— Печія мучить, — пояснив він шипіння. Важкий, безбарвний голос його звучав напружено, і здавалося,

що голова міста покладається не на зміст слів, а тільки на силу голосу. — У нас тут кажуть, що намір царя — помститися німцям за те, що вони заважали в турецькій війні. Ніби в той час дідусь його простягнув руку, щоб Константинополь узяти, а німці — не дали. Англіїці тоді заодно з німцями були, а тепер ось проти, і цареві сказано: бери Константинополь, ми — не проти цього, тільки — німців побий. І французи — теж, французи — ті вже просто: що хоч бери, та — врятуй від німців...

Слухати Денисова було нудно, і Клим Іванович Самгін, знемагаючи, нетерпляче чекав чогось, що спинило б тугу, важку мову. Дім заповнений був непорушною, теплою тишею, лише одного разу десь красномовно пролунав жіночий голос:

— Іди, скажи йому, сучому синові...

— Дружина воює, — пояснив Денисов. — Біда з робітниками, зовсім біда!

І, тяжко зітхнувши, додав:

— Покійник батько вчив мене: «Робітник повинен ходити перед тобою, як монах перед ігуменом». Авжеж... А тепер він, робітник, — розбійник, усе щоб бити та трощити, а крім того — жерти та спати.

Тут Самгін згадав, що в нього є добрий привід сховатися від хазяїна, і сказав йому, що до приїзду уповноважених він повинен дещо прочитати в справі.

— Будь ласка, будь ласка, — поквапливо відгукнувся Денисов. — Чемоданчик ваш кум прислав сюди...

«Передбачливо», — подумав Самгін, оглядаючись у світлій кімнаті, з двома вікнами в двір і на вулицю, з величезним фікусом у кутку, з картиною Якобія, премією «Нивы», що зображала царицю Катерину Другу і шведського принца. Картина висіла над широким зеленим диваном, на вікнах — клітки з пташками, в одній метушився поважний червоногрудий снігур, в другій сумно сиділа на жердинці акуратенька сіра пташка.

«Соловей, мабуть», — вирішив Самгін.

Сів на диван, закурив і, примружившись, задумався. Та шлунок непокоїв, заважав думати, і думка лїниво одягалася в непевні слова:

«Так, ось вони...»

Пам'ять показувала зо два десятки повітових міст, в яких він бував. Таких міст — сотні. Людей, подібних до Денисова і Фроленкова, напевно, сотні тисяч. Вони ж —

більшість населення міст губернських. Люди неосвічені, але розумні, робочі люди... У них в руках — ремесла, дрібна торгівля. Та й село в їх руках, вони постачають йому товари.

«Іх, розуміється, значно більше, ніж фабрично-заводських робітників. Про це треба точно дізнатися», — вирішив Клим Іванович, тривожно дослухаючись, як щось бурчить у животі, передражняючи грім. Принизливо було кожні півгодини бігати до вбиральні, перериваючи хід важливих дум. Та, коли він повертався на диван, поверталися й думки.

Він подумав, що гімназія, а особливо — університет позбавляють цих людей своєрідності, а, по суті, саме в цій своєрідності мови, думки, побуту, в усьому, що ще зберігає в собі відгомони історичного минулого, саме в цьому справжнє обличчя нації.

«Змальовуючи негативні характери і явища, наша література пройшла повз цих людей. Це — головний гріх критичного, моралізуючого мистецтва. Наше мистецтво — наскрізь моральне».

З'явилася кругленька хазяйка з підносом у руках і сказала сухим, свистячим крізь зуби голосом, який зовсім не відповідав її фігурі, пишній, як оладок:

— Ось, випийте-но бульйончику — неодмінно закріпить!

Випив і вже через десяток хвилин відчув себе не так тривожно, наче його змазали всередині.

Вже смеркалося, коли з'явився веселий, рум'яний Фроленков і з ним троє мужиків: один — теж високий, широколобий, рудий, на дерев'яній нозі, з паличкою у волохатій лапі, суворе, носате обличчя оточене акуратно підстриженою бородою, очі сховано під густими бровами, на його могутній фігурі синій каптан; другий — нижчий на зріст, лисий, сивобородий, кирпатий, у півкаптані на ваті, в чоботях з якоїсь негнучкої шкіри, наче з дахового заліза.

«Таких — багато», — визначив Самгін, уважно придивляючись до третього.

Третій — у жіночій кацавейці, підперезаній шаллю, скрученою джгутом, у сірих валянках. На перший погляд він здавався нижчим за товаришів, але це тому, що був дуже широким у плечах. Голова його в шапці сивого кучерявого волосся, таким самим волоссям густо заросло

обличчя, в бороді стирчав ніс, великий і рівний, як у дятла, блищали чорні очі. Починаючи з голови, чоловік цей дивував своєю кошлатістю, з дірватої кацавейки стирчали клапті вати, на животі — бахрома шалі, — начебто його намагалися обтесати, обстругати, зробити не таким широким і незграбним, але обтесати не вдалося, він так і залишився весь у затесах, в стружках.

— От, значить, ми й тут, — сповістив Фроленков. — Оце ось і є саме вони — уповноважені...

Чорні очі кошлатого мужика побігали по обличчю Самгіна і, знайшовши його очі, неприємно спинилися на них, наче приліплені.

— Це — герой японський Дудоров, Степан, це мудрець наш Єгерев, Михайло Степанів...

— А я — Ловцов, Максим, — звучно сказав кошлатий. — Ці двоє уповноважені були справу вести, а мене громада уповноважила на мирову.

На товаришів своїх він зневажливо махнув рукою: вони стояли по обидва боки дверей, як варта.

— Сідайте, — неохоче сказав їм Денисов, вони покірно посідали, а Ловцов, виступивши кроків на два вперед, почовгав ногами по підлозі, наче випробовуючи її міцність, і говорив далі:

— І щоб не мимрити, не хитрувати, то я зразу...

— Ти зажди, — куди ти? — скрикнув Фроленков.

— Зразу й вимагаю: оповістіть — які ваші умови?

— Ах ти, господи! — скрикнув Фроленков.

— Ти, Онисиме, — не спіймана шука, ти не тремти! Бери кума за приклад — сидить, як чавунний пам'ятник на кладовищі.

— А ти б не задирався, Ловцов! — похмуро порадив голова.

— Як це я задираюсь? Я — просто пояснив панові адвокатові, навіщо мене послано...

На високих нотах голос у Ловцова зривався, схропував. Стояв цей мужик «фертом», засунувши долоні рук за шальовий підперізок, відставивши лікті набік. Волосся на обличчі в нього непривабливо ворушилось, наче росло, пильний погляд дратував Самгіна.

— Довіритель мій пропонує: відмовитися від поданого ним позову до громади селян села Пісочного, а громада повинна відмовитися від зустрічного позову до нього, Ногайцева.

— Оце й усе? — спитав Ловцов.

— Так. Усе.

— Дешево. А — як же збитки наші? Збитки хто ж відшкодує нам?

— Що ви називаєте збитками? — спитав Самгін і негайно дістав докладне пояснення:

— Збитками називаються цифри грошей. Адвокат, який раніше за вас тягнув цю справу три роки з гаком і теж ховав під окулярами безсоромні очі...

— Ач як говорить, баламут! — весело підкреслив Фроленков.

— Він перебрав у нас цифру грошей в 1160 карбованців — раз! На 950 карбованців у нас розписки його є.

— Він — помер, — нагадав Самгін.

— Спадкоємців потривожимо, — сказав кошлатий мужик. — Бажаємо одержати суму за чотирилітнє користування луками — два. Рандар луків — ось він!

Ловцов показав, кивнувши головою, на Фроленкова, — веселий красунь простягнув до нього руку, склавши дулю, але Ловцов тільки головою труснув, кажучи далі швидко й спокійно:

— У нас — все полічено.

— У мене — теж, — сказав Фроленков.

— З пана Ногайцева^а бажаємо одержати п'ятсот карбованців за витрати, за беззаконну його справу, за змову з монахами, за фальшиві плани.

— Все це, всі ваші вимоги... наївні, не мають під собою підстав, — обірвав його Самгін, почувуючи, що не може стримати роздратування, яке викликав у нього впертий, непохитний погляд чорних очей. — Ногайцев — гасить позов і ладен заплатити вам двісті карбованців. Майте на увазі: він може й не платити...

— За-аплатить! — спокійно відказав Ловцов. — І Фроленков заплатить.

— Хіба? — грайливо спитав Фроленков.

— Обов'язково заплатиш, Онисиме! 1930 карбованців. Хоч ти й з поліцією відбирав сіно в нас, а все-таки воно крадене...

— От — будь ласка, дивіться, як він говорить, — поскаржився Фроленков. — Ех ти, Максиме, коли ти вгамуєшся, божевільний тарган?

Самгін устав, сердито сказавши, що справа зводиться

виключно до припинення позову Ногайцева, до сплати ним двохсот карбованців.

— Більше ні про що я не можу й не буду говорити,— рішуче заявив він.

— А ви — чого мовчите? — суворо крикнув Фроленков до кривого і Єгерєва.

— Та ми — що ж? Ми ніби як свідки,— тихо відповів Єгерєв, а Дударов — додав:

— Нам — не вірять, ось — Максима послали.

— Мене послали того ради, що ви — боягузи, а мені боятися нема кого, вже досить ляканий,— сказав Ловцов.

Денисов теж спробував встати, але тільки махнув рукою:

— Ідіть на кухню, Єгерєв, пийте чай.

А Ловцов повернувся спиною до солідних людей і сказав:

— Ви — не можете? Розумію: ви протилежна сторона. Ми проти вас свого адвоката поставимо.

Пішли. Фроленков щільно причинив за ними двері й звернувся до Самгіна:

— Ось, будь ласка...

Та його мову похмуро обірвав Денисов.

— Даремно ти, куме, до мене привів їх. У мене в цій справі інтересу нема. Тепер стануть говорити, що і я теж в дурницю оцю встряв...

— А ти ніби не встряв? — спитав Фроленков, усміхаючись.— Ось, Климе Івановичу, бачили, який характерний мужичисько? Нема в нього ні кола, ні двора, нічого йому не жалко, аби тільки баламутити! І то ж майже в кожному селі є один, два подібних, бездушних. Цей навіть і в тюрмах сидів, і по етапах ганяли його, тепер зобов'язаний поліцією безвільно жити на батьківщині. А він жити зовсім не вміє, тільки шкодить. Біда на селі від отаких.

— Все п'ятий рік нагрівив... Москва насмітила,— похмуро додав Денисов.

— А так! — погодився Фроленков.— Багато винна Москва перед нами, перед Росією... їй- богу ж, справді!

— Послухати б, що він там говорить,— запропонував Денисов, важко стаючи на ноги, і обережно вийшов з кімнати, залишивши за собою буркотливу скаргу:

— Ти все-таки, Онисиме, даремно привів їх до мене...

— Ну, нічого, потерпш, — пробурмотів красунь услід йому й підсів на диван поряд з Самгіним. — Еге ж, Москва... В шостому році прибув сюди слобідський тутешній мужик Постников, Сергій, три роки жив у Москві двірником, а до того — тихий був робітник, лагідний... І такі почав він тут діла розгортати, що схопили його, повезли в Новгород та там і повісили. Поспішно було зроблено: о першій годині дня засудили, а на ранок — страта. Я свідком у справі його був: дуже дивувався! Стоїть він, отакий, непричесаний, а говорить до суддів, наче владу має.

Розказував Фроленков лагідно, спокійно погладжував бороду обома руками, розкладаючи її по жилету, рум'яне обличчя його прихильно усміхалось.

«Повчає мене, як юнака», — відзначив Самгін, теж прихильно.

— Звичайно — Москва. Думу виспорила. Дума, звичайно... може користь дати. Все залежить від людей. Від нас у Думу Ногайцев потрапив. Його, в п'ятому році, пошарпали мужики, злякався він, продав земличку Денисову, гайок я купив. А тепер Ногайцеву знову в поміщики закортіло... І — наплутав. Смиренномудрий, в графа Толстого вірує, а — жадібний. Такий жадібний, що нам аж смішно, — жадібний, а — невмілий.

Двері тихенько прочинились, заглянув міський голова, поманив пальцями — Фроленков устав, усміхаючись, підморгнув до Самгіна.

— Запрошує. Ходімо.

Вийшли в коридор, спинилися в кутку біля великої шафи, високо в стіні було вирізано квадратне вікно, з нього на двері шафи падало світло і виразно було чути голос Ловцова:

— Ти, Єгерев, старший за мене на добрий десяток років, а наче дурнуватіший. Може — це ти прикидаєшся для легкості життя, га?

— Кинь, Максиме, мова твоя нам відома...

— Хіба мужик може вірити їм? Бачив ти коли-небудь з їхнього боку дбання про нас? Одне в них дбання — шкуру дерти з мужика. Яку вигоду собі дістав? Нам від них — нема вигоди, є тільки втрата сили.

Самгін розумів, що підслухувати під вікном — діло не похвальне, але Фроленков притиснув його широкою спиною своєю в куток між стіною і шафою. Чути було, як сьор-

бали чай з блюдечок, терли ножем об цеглину, гострячи лезо, бабський голос буркотливо промовив:

— А ти пий, пий, балакун! Дивися, знову в поліцію вирядять.

Жирні, задушливі кухонні запахи густо линули з вікна.

— Ось Дударову ногу відрізали «церкві й вітчизні на славу», як дітлахи в школі співають. Ось знову почали мужикам голови, руки, ноги відривати, а — для чого? Для чиеї користі війну розпочали? Для тебе, для Дударова?

— От — собака! — радісно шепнув Фроленков. Клим Іванович вислизнув з-за його спини і, повертаючись до кімнати, подумав:

«Так, шкідливий мужичисько. В ці дні, коли знову поставлено запитання: «чи ручаї слов'янські увіллються в руське море, чи воно висхне...»

Посередині кімнати стояв Денисов, дивлячись на підлогу, склавши руки на животі, повільно крутячи великими пальцями; глянувши на гостя, він труснув головою.

— Не буде пуття — з Максимком діла не зробиш!

— Я думаю поїхати до Пісочного, поговорити з селянами безпосередньо,— заявив Самгін. Денисов пожвавішав, розчепив руки, і, погладжуючи по стегнах себе, впевнено сказав:

— Теж не буде пуття. Мужики закону не розуміють, звикли беззаконно жити. І даремно Ногайцев турбував вас, їй-богу, даремно! Самі подумайте, що означає — миритися? Це означає — продаж інтересу. Ви, Климе Івановичу, припоручіть цю справу мені та кумові, ми знайдемо спосіб миру.

З'явився Фроленков і, усміхаючись, сказав:

— Сваряться. Пляшечку випили, та й — почалася словесність.

— От теж і горілка: заборонили її — скрізь самогон почався, ханжу гонять, деревний спирт п'ють — сердито заговорив Денисов. Фроленков весело, але не без заздрості додав:

— А монастир тишком-нишком продає горілочку по п'ятірці склянку.

— Чай пити, чай пити! — запросила франтувато одягнена Софія і, взявши Самгіна під руку, заклопотано почала питати:

— Ви згодні з тим, що поворот інтелігенції до релігійного мислення звільняє її з туману філософії Гегеля і

Маркса, робить патріотичнішою і що це заслуга Мережковського?

— І зрозуміти навіть не можна, про що питає! — з захопленням проричав Денисов, ляпнувши дочку долоною по спині. Фроленков, підтримавши його захоплення гучним сміхом, додав:

— Часом зберуться вони, молодь, та й почнуть козиряти! Сидиш, слухаєш, і — правда! Всі слова — російські, а змісту — не збагнути!

Клим Іванович Самгін бачив, що захоплення батьків — плотського і духовного — не байдужі для панни, рум'яне обличчя в неї самозадоволено палає, кругленькі оченята солодко мружаться. Він не любив людей, які багато питають. Йому не подобалася ця пишна панна, м'яка, наче пухова подушка, і він був задоволений, що батьки, перешкодивши йому відповісти, дали змогу Софії забути її запитання, поставити інше:

— Ви знаєте професора Пильникова? Так? Правда ж — який дотепний і талановитий? Восени він приїжджав до нас на полювання... тут у нас на озері безліч диких гусей...

— Авжеж, диких,— скептично додав Денисов. Дочка розказувала:

— Їх було троє: один — поет, величезний такий і любить попоїсти, другий — невідомо хто.

— Відомо,— сказав Фроленков.— Розжалуваний чиновник якийсь, Тагільський прізвище.

«Однофамілець»,— подумав Самгін, але все-таки спитав: — Який він собою?

— Неприємний,— сказала дівчина, наморщивши перенісся. Самгін мимоволі й ствердно кивнув головою.

— Невеликий такий, хворий. Сивий. Мовчазний,— додав Фроленков до слів хрещениці.

Панна знову почала ставити розумні запитання, і Самгін, досить роздратований нею, виголосив маленьку промову:

— Вас дуже багато що цікавить,— почав він, стараючись говорити лагідно.— Але мені здається, що в наші дні інтереси всіх і кожного мають бути зосереджені на війні. Воюємо ми не дуже вдало. Наш військовий міністр громогласно, в пресі заявляв про підготованість до війни, але виявилось, що це — неправда. Звідси виходить, що міністр не мав ясного уявлення про стан господарства,

дорученого йому. Те ж саме можна сказати й про міністра шляхів.

Відзначивши відсутність погодженого шляхового будівництва з метою воєнної оборони, він обережно поговорив про діяльність міністерства фінансів.

— Живемо — в борг, на позики у французьких банкірів, заборгували вже близько двадцяти мільярдів франків.

Почав він свою промову для того, щоб заткнути рота освіченій панні, але швидко переконався, що він репетирує, та ще й невдало. Переконала його в цьому напружена увага Фроленкова і Денисова, куми сиділи не ворущачись, закликавши в непорушності так, що Фроленков, тримаючи в одній руці чайну ложку з медом, а другою притримуючи склянку, не наважувався піднести ложку до рота, мед танув і капав на скатерку, а коли безмовна дружина щось прошепотіла йому, він, у відповідь їй, сердито вискалив зуби. Денисов сидів, відкинувшись на спинку стільця, вирячивши очі, поклавши важку руку на кругле плече доньці, і зітхав, посапуючи. Увага, так наочно виявлена визначними жителями маленького, загубленого в болотах міста, збуджувала красномовність і чимось підбадьорювала Клима Івановича, стежачи за ними, він мимохідь нагадав собі, що таких — мільйони, і далі говорив сміливіше, твердіше.

— Додайте до цього, що в нас можливе щось фантастичне, потворне, недозволене в Європі. Я маю на увазі Распутіна. Напевно, половину всього, що говориться про його вплив на царицю, царя, — половина цього — вигадки, плітки. Та все ж залишається факт: в сім'ї царя грає якусь роль... темна людина, малограмотна, продажна. Ви чули вчора проповідника, якого я знав юнаком, коли він був столяром. Це людина... жалюгідна, людина, так би мовити, засміченого розуму. Але він — чесний, він щиро вірує в бога, полюбив людей. Распутін, по всьому видно, не такий.

Фроленков більше не міг мовчати, він всунув ложку в склянку, схопивши рукою бороду біля підборіддя, похитнувся, під ним зарипів стілець.

— Ось воно, як правда дзвенить!..

— Що ж робити? — журливо спитав Денисов. — Ох ти, господи...

— Треба поширити коло уваги до життя, — докторально порадив Клима Іванович. — Ви, жителі численних губерній, повітів, промислових сіл, ви — справжня Русь... справжні хазяї її, ви — сила, вас мільйони. Не мільйоне-

ри, не чиновники, а саме ви повинні б правити країною, ви, демократія... Ви повинні посилати в Думу не Ногайцевих, вам самим треба йти в неї.

— А — справи ж? справи ж — як? — ниючим тоном спитав Фроленков.

— В справах — важко! — понуро заричав Денисов.— Війна оця... Спокою нема! справи спокою вимагають.

— Так, от — мужики там, на кухні,— згадав Фроленков.

— Та пошли ти їх до бісової матері,— похмуро заричав Денисов.— Нехай у заїзд ідуть. Завтра, скажи, завтра поговоримо! Ви, Кліме Івановичу, доручіть нам усе це. Ми Ногайцеву скажемо... напишемо. Дріб'язкова справа. Ви — не турбуйтеся. Мужика ми наскрізь знаємо!

Фроленков послав до мужиків дружину, а сам підвівся і, виходячи до сусідньої кімнати, покликав:

— Куме, ходи-но сюди!

Скористувавшись тим, що батьки вийшли, панна Софія зразу ж спитала:

— Ви читали книжку Родіонова «Наш злочин»?

— Ні,— сухо сказав Самгін.

Йй було жарко. Дуже підрум'янена теплом і чаєм, вона обмахувала товстеньке личко хусточкою в мереживі,— пухла ручка мигтіла в очах у Самгіна.

«Покоївка»,— визначив він, а панна говорила жваво й кваплячись:

— Чудова. Він — земський начальник у Боровичах. Він так страшно описав своїх мужиків, що професор Пильников — він теж з Боровичів — сказав: «Усе це — правда, але Родіонов уже хоче відновити кріпосне право». Скажіть: кріпосного права не можна вже відновити?

— А — вам хочеться, щоб відновили?

— Я не розумію політики, не люблю. Але треба ж щонебудь робити з мужиками, якщо вони такі...

Виглянувши з дверей, Фроленков спитав:

— В стукалку не граєте?

— Ні.

— А в рамс?

— Здається — можу.

— Тоді — будь ласка! До вечора зчепимось, пограємо.

Клим Іванович був задоволений своїм виступом, куми дедалі більше подобалися йому, він охоче сів грати, грав

щасливо, виграв 83 карбованці, і, коли ховав гроші,— в нього навіть промайнула підозра:

«Наче хабара дали. А втім — за що? Я часом буваю несправедливим до людей».

Потім ситно вечеряли, добре випили. Самгін ліг спати, не тямлячи себе, і був розбуджений Денисовим близько полудня.

— Треба вставати, бо не встигнете до поїзда,— попередив він.— А то — може, поживете ще днинку з нами? Дуже ви людина — до душі нам! На вечерю ми б покликали декого, чоловіка з п'ять-десять, для розмови, га?

Самгін сказав, що він теж дуже радий знайомству з такими статечними людьми, але залишитися не може, треба їхати до Риги.

— Все у воєнних справах? Е-ех, війна, війна...

Години зо три до Боровичів він гойдався в зручному, на м'яких ресорах, тарантасі, в Боровичі потрапив якраз до поїзда, а в Новгороді повторилося, але ще більш згушено, те, чого зазнав він.

В буфеті, що був зайнятий офіцерами, маленький дідок-офіціант, голений, з обличчям католицького монаха, знайшов Самгину місце в кутку за столом, прикритим лавровим деревом, дві третини стола було заставлено колонками тарілок, на вільному місці поставив прибор; роблячи це, він сказав, що поїзд до Риги запізнюється й невідомо, коли прийде, станція заповнена ешелонами сибірських солдатів, що їх спішно виряджують на фронт, затримали два санітарні поїзди на Петроград.

— А тут ще й біженці з Польщі товчуться...

«Знає, що каже членові Союзу міст», — відзначив Самгін і спитав:

— Безладдя?

— Самі в собі заплутались — важко дивитися, — сказав дідок.

Звичайний шум мирної роботи ножів і виделок лунав по-новому, включав у себе войовничий брязкіт піхов шабель. За вікнами, на пероні, співала, ревла, кричала мідь оркестру, музику розривали пронизливі свистки маневрених паровозів, тривожні сигнали стрілочників, десь близько гула солдатська пісня. Офіцерство, туго попере-в'язуване ремінням портупей, поводитися розмашисто й

дуже галасливо. Було багато жінок і квітів, стріляли пляшки шампанського, за великим столом посередині ресторану стояв чоловік у фрак, з роздвоєною бородою, високолобий, лисий, і, високо, майже над головою, тримаючи келих з вином, говорив щось. До Самгіна долинали тільки окремі слова:

— Наша помилка... Не слід було... І ми в 71 році могли... І замість групи маленьких держав — дістали Німеччину.

— Заспокойся, татусю! — кричав молодий, дзвінкий голос.— Пов-вернемо пруссаків у первісний стан. За нашу армію — ур-ра!

Ура кричали охоче, хоч і безладно. Хтось запропонував:

— За здоров'я його величності...

— Відставити!

— Чо-о-ому?

— Хто це смів?

— В шинку не місце славити царя!

— А так!

— Ні, дозвольте...

Блаженно усміхаючись, до лаврового дерева підійшов маленький, худий офіцер і почав відламувати гілку лавра. Весь він був новенький, на ньому блищали ремені, пряжки. Сяяли великі очі. Смугляве, гостроносе обличчя з маленькою чорною борідкою <примусило Самгіна подумати>:

«Д'Артаньян».

Він був дуже п'яний, похитувався, руки в нього діяли непевнено, гілка не відривалася, — тоді він став витягати шаблю з піхов. Самгін встав з стільця, зміркувавши, що, коли воїн почне пиляти чи рубати лавр... Самгін поспішно ступив геть, став коло вікна.

Підбіг дідок-офіціант:

— Дозвольте — я ножичком...

Офіцер, усміхаючись, подивився на нього, пробурмотів:

— Забирайся геть! — махнув шаблею, хитнувся назад і рубнув дерево, — відлетіло кілька листків, шабля вдарила по тарілках на столі.

Збоку в Кліма щось рывкнуло й заричало, він глянув у вікно, відокремлені від нього тільки подвійними шибками, за вікном корчилися, страшно гримасуючи, боро-

дати, зубаті обличчя. Шабля офіцера не злякала його, але ці два обличчя примусили здригнутися. Ось їх уже не два, а п'ять, десять і більше. Вискалюючи зуби, неймовірно швидко розмножувалися вони. Двоє розказують, махаючи руками, збуджують нечутний сміх групи сірих, наче булжників, безформних людей, які тісно тулилися одно до одного. Вони дедалі щільніше навалюються на вікно, можуть видушити шибки, вдертися в ресторан.

Якісь секунди Самгін почував себе в стані, близькому до непритомності. Йому навіть здалося, що він чує ревучий нелюдський сміх і що сміх погасив мідне виття й покрякування труб оркестру, свист паровозів, сигнали стрілочників.

Два огрядні жандарми вели рубаку, їх супроводжував товстий офіцер; дідок, збираючи осколки тарілок, розказував буркотливо:

— Кожного дня що-небудь отаке витворяють. Це — другий сьогодні, одного теж одвели до комендатури: забрався в дамську убиральню й почав жінкам показувати свою особливість.

— Кофе дайте мені, кофе, — попросив Самгін, скося поглядаючи на вікно, стираючи хусточкою піт з обличчя і з шиї.

За великим столом військові й цивільні люди, чоловіки і жінки, стоячи, з бокалами в руках, заспівали «Боже, царя храни» одчайдушно голосно й оглушуючи один одного, мабуть, не чуючи, що співають не так, фальшиво. Несамовитий спів обірвався на словах «сильної держави» — хтось пронизливо закричав:

— Як ви смієте сумніватися в силі імператорської армії?

— Слід запинати вікна, — сказав Самгін, коли старий подав йому кофе.

— Завіски позабирали для госпіталю. А звичайно, слід. Солдатам горілки не дають, а офіцери, бачите... Не самим же шампанським живляться, вживають напої й міцніші...

Самгін скося поглядав на вікно. Солдатів на пероні менше, але чоловіка зо три стояло впритул коло шибок, тепер їхні невиразні обличчя, що розпливлися, нерухомі, але все-таки зберігають щось моторошне від безмовного сміху, який тільки що спотворював їх.

«Зібрано їх захищати вітчизну,— думав Самгін.— Як вони уявляють собі вітчизну?»

Це цікаве запитання зразу ж і з небувалою гостротою стало перед ним, звертаючись до нього, і Клим Іванович покvapливо знайшов відповідь:

«Уявлення вітчизна недоступне для людини маси. «Ми — не росіяни, ми — самарські». Вітчизна — це поняття інтелектуальної сили. Якщо нема знання історії вітчизни, вона — не існує».

Людей у ресторані ставало дедалі менше, зникали одна по одній жінки, але гамір зростав. Він зосередився у далекому від Самгіна кутку, де зібралися солідні цивільні люди, три офіцери і високий, лисий чоловік у формі інтенданта, з сигарою в зубах і хрестоподібною чорною наліпкою на лівій щоці.

— Вчитися нам слід би було, вчитись, а не битися,— гучним басом говорив він.— Битися ми вміємо тільки з турками, та й тих не дають нам бити...

— Бісмарк сказав...

— І — помер...

— І всі ми помremo...

«Історія — результат культурної діяльності інтелігенції. Звичайно — так. Вчення про роль класів в історії? Це — одна з марних спроб теоретичного пояснення соціальних суперечностей. Не буржуа, не пролетарії пишуть історію, а хтось третій».

«Хтось у сірому?» — недоречно підказала пам'ять.

Він дивився в маленький чорний кружок кофе, відмежований вінцями чашки, і дедалі покvapливіше намагався погасити запитання, водночас виловлюючи з гамору різні фрази.

— Для мене вітчизна — щось, без чого я не можу жити повним життям.

— Панове! Дозвольте нагадати: тут не місце для політичних суперечок,— поважно крикнув хтось.

«І для суперечок з самим собою»,— додав Самгін, механічно продовжуючи суперечку. «Неправда: в Парижі цікавіше, приємніше жити, ніж у Петербурзі...»

— Ми програли в Польщі тому, що нас зраджують євреї. Про це ще не пишуть газети, але про це вже говорять.

— Газети в руках у євреїв...

— Зрадництво цієї раси, позбавленої вітчизни богом,

вже встановлено,— різко кричав, вищачи на високих нотах, чоловік з лисою головою у формі курячого яйця, з червоним обличчям, ріденькою сірою борідкою.

— Чорт би його взяв! Але дозвольте ж: маю я, землевласник, право говорити про інтереси мого господарства?

— Не маєте. В дні війни всі права громадян законно узурпує государ імператор.

Пронизливо задеренчав дзвоник, і почувся вигук:

— Поїзд на Ригу підходить...

Метушливо зарипіли стільці й столи, пересуваючись по підлозі, забрязкотів посуд, хтось істерично заволав:

— Панове! В цей фатальний час...

— Чому — фатальний, хай йому чорт?

Через десяток хвилин Самгін сидів у вагоні другого класу. Вагон був старий, з'їздився, рипів, гримів і підстрибував так, начебто хотів зіскочити з рейок. Тріск і судороги його викликали в Самгіна враження легкості, ненадійності вагона, туго навантаженого людьми. Три лампочки — по одній біля дверей, одна посередині вагона — тьмяно освітлювали людей на диванах, на кожному по три фігури, люди коливались, і можна було подумати, що це вони розхитують вагон. Самгіна штовхала, навалюючись йому на плече, дебела товста жінка в рудій шкіряній куртці з червоним хрестом на грудях, у рудому береті на голові; тримаючи на колінах обома руками маленький чемодан, перекочуючись головою по спинці дивана, посвистуючи носом, вона спала, її товсте тіло рихло коливалось, стрибки вагона будили її, і, прокидаючись, вона жалібно півголосом бурмотіла:

— Ох, боже мій, пардон...

Біля вікна сидів і курив чоловік у чумарці, шовковій шапочці на голові, сива борода в нього димилася, вирляти ми очима він дивився на чоловіка проти нього, у цього чоловіка обличчя нагадує благородну морду датського дога — нижня частина занадто висунулася вперед, а лоб закинуто до потилиці, поряд з ним дрімало ще двоє, один безмовно, другий — цмокаючи з жалем і сердито. Присмерк показував усіх людей потворними, і це дуже збіглося з настроєм Самгіна, — він чуввав себе стомленим, розбитим, стривоженим і поринаючим в безглуздя Ієроніма Босха. Сумно згадувалося маленьке місто, прикріплене до землі десятком церков, теплий ласкавий будинок Денисова, розумний красунь Фроленков.

Чоловік з обличчям дога, закутаний картатим пледом, півголосом говорив:

— Розумієш — хазяїн повинен знати господарство, а він — неук, нічого не знає. Закладали казарми імператорських стрільців, він, звичайно, був присутній. «Дивна, каже, річ: кладуть в одно місце всяку погань, поливають чимось, і виходить міцно».

— Стривай, зажди,— басом і з радістю неголосно скрикнув сивобородий.— Це ж — чудово, це його уявлення про державу!

— Ну, він навряд чи здатний на іронію!

«Це про царя говорять»,— вирішив Самгін, заплюсуючи очі. В цілковитій темряві звуки стали ніби виразнішими. Стало чути, що попереду, на дальшому дивані, біля дверей, струмує слабкенький голосок, перериваний сухим, негучним кашлем,— струмує, вимовляючи виразно:

— Ми вже майже колонія. Металургія наша на 67 процентів у руках Франції, у суднобудівництві французький капітал має 77 процентів. Основний капітал усіх банків наших 585 мільйонів, а іноземного капіталу в них 434; в цій — останній — сумі 232 мільйони — французьких.

«Напевно, який-небудь злидар,— подумав Самгін.— Ще один Тагільський, збожеволілий на цифрах».

— Ми воюємо тому, що пан Пуанкаре бажає одержати реванш за [18] 71 рік, бажає одержати назад руду-носну місцевість, відібрану німцями сорок три роки тому. Наша армія відіграє роль найманої...

Неголосну мову перепинив обурений вигук:

— Ах, он у чому річ! Ви викладаєте погляди анархіста Леніна, так? Ви — так званий більшовик?

— Ні, я не більшовик.

— О, годі! Я — грамотний...

— Та Ленін — людина, яка чудово вміє лічити...

— Зажди, Ігоре,— втрутився третій голос, а четвертий сказав басовито:

— Посперечатися — встигнемо.

— То, кажете,— Ленін?

— Лічать у нас — погано,— сказав сивобородий, кивнувши головою.

— Основна наша промисловість — текстиль — вся в наших руках!

— Тобто в руках Вторових і Рябушинських.

— Ну, а — як же інакше?

Знову і спочатку невиразно, крізь жваві голоси, пробився слабкий голос, потім Самгін почув:

— Якщо відкинути фантастичну ідею диктатури пролетаріату — в Леніна багато чого могли б повчитися наші міністри, він економіст з винятковими знаннями й обдарованістю... Та, на мій погляд, і диктатура робітничого класу..

Різно свиснув локомотив і зразу ж начебто наткнувся на щось, загуркотіли вагони, щось лопнуло, як постріл, заскреготіло гальмо, шкіряна жінка з червоним хрестом схопилася на ноги, вдарила Самгіна чемоданом по плечу, закричала:

— Ой, боже мій, боже мій,— що ж це, що?

Всі люди попрокидалися, посхоплювалися на ноги, штовхаючи одно одного, побігли до дверей.

— Катастрофа,— сказав Самгін, щільно притуляючись до спинки дивана, зовсім знесилений струсом, тріскотом, панікою людей. Хтось уже заспокоював схвильованих:

— Перед самим входом на станцію — закрили семафор. Машиніст — молодчина...

— Ось бачите? — докорила дама Самгіну.— А ви кричите: катастрофа!

— Я не кричав.

— Ну,— як же це? Я чула! Ви з Союзу міст?

І вона зразу ж обурено заговорила, що Союз міст — організація, яка не знає, навіщо вона існує й що їй треба робити, які в неї права.

Самгін сердито заявив, що критика Союзу передчасна, він тільки що починає роботу, але жінка впевнено відказала:

— Ви вже заважаєте нам, «Хресту», заважаєте інтендантству...

А чоловік з обличчям дога недбало додав:

— Союзи, земський і міст, дуже добре знають, чого хочуть: вони — резерв армії Мілюкова, ось хто вони. Закриють Думу — вони з'являться як організація політична, авжеж!

Самгін заперечував неохоче, вигуками, знизуванням плечима, запитаннями. Він сам не зовсім виразно уявляв собі мету Союзу, і йому сподобалася думка про можливість широкого об'єднання демократії поза партіями Думи. Зразу ж і мимо його волі пам'ять, розбещена й догідлива,

іронічно підказала: «Кладуть в одно місце всяку погань, поливають чимось, і виходить міцно»... Та сперечатися їй думати про таку організацію йому заважало неприємне, навіть обтяжливе враження: він був певен, що п'ять хвилин тому повз нього пройшов Тагільський. Так, це був безперечно Тагільський, але зменшених розмірів. Ішов він повільно, дивлячись під ноги собі, його штовхали, він похищувався, притуляючись до стіни вагона, і секунди стояв, не підіймаючи голови, майже впираючись у груди собі широким голеним підборіддям.

Поїзд стояв, голоси розбуджених людей звучали виразніше і майже всі роздратовано, сердито; чутніше струмувала некваплива мова Тагільського:

— Національне майно Росії обчислюється в сумі 120 мільярдів, якщо не помиляюся. До цього майна треба долучити зношені заводи Уралу і такі речі, як, наприклад, свердлильний верстат 1845 [року] і паровий молот 1837 [року], що працюють у катеринбурзьких залізничних майстернях...

— Казенне, чиновницьке господарство...

— В текстильному виробництві у нас ще збереглися верстати сімдесятих років. До національного майна треба долучити дерев'яний робочий інвентар селянства — рала, борони...

«Все лічить, лічить... Дивна мета життя — лічити», — роздратовано подумав Клим Іванович і перестав слухати сухе шарудіння слів Тагільського, вони сипались, наче пісок. До речі — локомотив коротко свиснув, смикнув поїзд, тихенько покотив його з хвилину, знову спинив, серед вагонів, у гуркоті, скреготі, свисті, різко проспівала якийсь сигнал труба горніста, долинув розпачливий крик:

— Струнко-о!

І ще раз нагадав сердитий голосок горбатенької дівчинки:

«Та — чого ви бешкетуєте? Не ваші ж дітлахи!»

Ось локомотив знову свиснув і начебто розлючено смикнув вагони, примусивши шкіряну даму схопити Самгіна за коліно, а сивобородого пасажира — за плече.

— Ах, боже мій... Пардон. Жах, як у нас їздять машиністи, — сказала вона і, подумавши, пояснила: — Наче міжселищною дорогою.

— Поїзд відправляється через дві хвилини, — виголосив кондуктор, проходячи по вагону.

Ніколи ще хвилини не здавалися Климові Івановичу Самгіну такими тяжко довгими. Згодом він нерідко згадував цю безсонну тривожну ніч, — йому здавалося, що саме з цієї ночі остаточно визначилося його ставлення до життя, до людей.

Різкий поштовх, рвонувши поїзд, примусив Самгіна подумати про машиніста:

«Напівграмотній людині, якому-небудь слюсареві, доручено життя сотень людей. Він везе їх сотні верст. Він може збожеволіти, сплигнути на землю, втекти, вмерти від параліча серця. Може, не жалючі свого життя, зі злості на людей влаштувати катастрофу. Його відповідальність передо мною... перед людьми — мізерна. В п'ятому році машиніст Миколаївської залізниці вивіз революціонерів-робітників на очах у карального загону...»

«Влада людини, влада поодинокі особи — це дано назавжди. Кінець кінцем, світом усе-таки рухають поодинокі особи. Маса пішли винищувати одна одну в інтересах саме поодиноких осіб. Такий світ. «Так було — так буде».

«Мені слід звільнити пам'ять мою від засміченості книжним... порохом. Цей порох райдужно міниться тільки в промінні мого розуму. Не весь, звичайно. В ньому є крупинки справді прекрасного. Музика слова — цінніша за музику звуку, що впливає на моє почуття механічно, різноманітністю комбінацій семи нот. Слово насамперед — зброя самозахисту людини, її кольчуга, броня, її меч, шпага. Зайві фрази обтяжують рух розуму, його гру. Чуже слово гасить мою думку, перекручує моє почуття».

Нічого нового не було в цих думках, але вони з'являлися в зв'язку міцнішому і з більшою певністю, ніж будь-коли раніше.

На світанку поїзд повільно вкотився в снігову заметіль, у свист і виття вітру, в метушню життя міста, тісно набитого солдатами. Вони юрмилися на вокзалі, вітер ганяв їх по вулицях, групами й по одному, вони йшли пішки, їхали верхи на конях і на зелених возах, везли гармати, і всюди в густій, сніговій масі, що холодно кипіла, мигтіли сірі постаті, неозброєні і з гвинтівками на плечі, горбаті, з торбами на спинах. Сніг здіймався проти них з бруку, сипався на голови з покрівель будинків, на перехресті вулиць кружляли й свистіли вихори.

Клим Іванович Самгін був одягнений тепло, зручно і настроєний мужньо, як і слід людині, покликаний узяти

участь в історичній справі. Обсипаний снігом незвичайний візник у синій шинелі з відлогою, в шкіряній фінській шапці, червонолиций, вусатий, дуже схожий на портрет якогось історичного генерала, байдуже, з акцентом латиша заявив Самгіну, що в гостиницях нема вільних кімнат.

Сиві вуса в нього росли догори, до вух, він був дуже огрядний, товстий, і екіпаж був великий, а кінь — маленький, худий, і біг він, дрібно ступаючи, як бабуся. Візник люто викрикував:

— Вйо, вйо! — його дуже лаяли, один солдат навіть стусонув у бік коня прикладом рушниці.

В трьох гостиницях місця справді не знайшлося, в четвертій заявили, що дають кожну кімнату на двох. В кімнаті, відведеній Самгіну, неохайно розкидана була одяга військового, на столі лежала шабля і бінокль, в кріслі — револьвер, прив'язаний до ремня, за ширмою хтось схропував, як ручна пила. Самгін постояв перед мутним дзеркалом, причепурюючи зім'ятий костюм, розкошлане волосся, визнав, що обличчя в нього досить поважне, і пішов до ресторану пити кофє. До нього зразу ж підійшов високий чоловік з підв'язаною щелепою і крізь зуби спитав: чи не він евакуує якийсь там завод? А разом з офіціантом, що приніс кофє, з'явився й безцеремонно сів до стола рудуватий і, задумливо роздивляючись нігті свої, спитав нудним голосом:

— Що ж ви думаєте робити з вашим цукром? Ой, пробачте, це — не ви. Тобто, ви — не той... Ви — з якого приводу? Ага! Біженці. Ну от і я теж. Командирований з Орла. Біженців треба до нас направляти, взагалі — в центр країни. Але — вагонів не дають, а пішки вони, я думаю, перемерзнуть, як гуси. Що ж ми робитимемо?

Говорив він так, що було ясно: думає не про те, що каже. Самгін придивився до його круглого обличчя з бородавкою над правою бровою й подумав, що з таким обличчям артисти в опері «Борис Годунов» співають роль Дмитрія.

Самгін відзначив, що тільки він сидить за столом самотньо, всі інші по двоє, по троє, і всі говорять неголосно, півголосом, нахилиючись один до одного через столи. Біля дверей до більярдної, де вже ляскали кулі, за круглим столом снідають п'ятеро військових, вони, не стримуючись, сміються, сміх викликає огрядний, чорнобородий інтендант у шовковій шапочці на голові, він розказує щось, густий

його бас звучить однотонно, виділяється тільки часто повторюване:

— Я кажу: ваш прес-тво...

— Страхітлива плутанина, — говорив чоловік з бородавкою. — Всі щось гублять, чогось шукають. З Ярославля в Орел прибув вагон полотна, негайно був відправлений сюди, а негайно тут — зник.

— Мило, — сказав хтось за спиною в Самгіна.

— Що? — неуважно спитав сусід Самгіна, заглядаючи через його плече.

— Мило теж украли.

— Чому — вкрали?

— Чому крадуть? Як видно — спорт...

— Чому ви думаєте, що вкрали?

— А як накажете думати?

Клим Іванович Самгін був стомлений враженнями безсонної ночі. Байдуже слухаючи притишений гомін людей, дивився у вікно, за шибками шумував густий сніг, мигтіли в ньому безформні сірі постаті, і здавалося, що ось зараз до шибок припадуть, безмовно сміючись, бородаті, зубаті пики.

— Слухайте, — звернувся він до офіціанта, — чи не можна дістати чарку горілки?

— Не треба, — дай дві чашки, — сказав чоловік з бородавкою і витяг з-за пазухи плоску флягу: — Коньяк, Мартель. А вони вас денатуратом почастують.

— Дякую, але...

— Ну, чого там? Ми — на війні.

Потім, наливаючи коньяку в чашки, він назвав себе.

— Яків Петрович Пальцев. — Подивившись в обличчя Самгіну важким бентежним поглядом мутнуватих очей непевного кольору, він махнув головою, вихилив коньяк у рот і, сунувши за щоку грудку цукру, болісно наморщив товстого носа. Безцеремонність Пальцева, його недбала мова, байдужий погляд мутних очей, все це дуже збуджувало цікавість Самгіна; слухаючи нудний голос, він визначав:

«Йому — років з сорок. Невдаха. Напевно — «все одно, все набридло так давно».

— Тут — безліч спекулянтів і шахраїв, — розказував Пальцев, закурюючи цигарку з надзвичайно довгим мундштуком. — Деякі одягнені земмістгусарами, так само, як ви. Я не встиг пошити форми. Чоловік, що сидів позад

вас — Ізаксон, Ізаксон і Берман — технічна контора, імпортер машин, верстатів, електроарматури тощо і тому подібне. Обидва — шахраї, перебувають під судом.

Він знову дістав флягу, налив коньяку в чашки, Самгін подякував, випив і відчув, що коньяк має щось споріднене з одеколоном. Гладячи долонею руде волосся, коротко острижене й вихрясте, наче каракуль, рухаючи бровами, Пальцев попереджав:

— Ізаксон, звичайно, запропонує прислужитися вам, — це значить: обмахорити. Мене вже нагрів на дві тисячі.

— А як можуть зробити це? — спитав Самгін.

— Вони вже знають — як. В карти — граєте? Ні. Це — добре. А то вчора якийсь бовдур три вагони дощок програв: привіз як подарунок «Червоному Хресту», на труни, та й — програв...

Весь час безперервно в ресторані коливався приглушений, заклопотаний гомін, в більярдній ляскали кулі, в буфеті покvapливо бряжчав посуд, і раптом весь цей гамір одним махом змів дзвінко радіочий тенор:

— Ур-ра!

Ех, бузулукці удалії
Пам'ятають ці слова...

Десяток голосів дружно, на танцювальний мотив підхопив:

Наша матінка Росія
Всьому світу голова!

І по паркету в більярдній дрібно, під свист і ревіння голосів застукали каблучки.

— Мабуть — газети, — пробурмотів Пальцев, встав і пішов покvapливо. Самгін відзначив, що покvapливість не збігається з кремезною важкою постаттю й поведінкою цієї людини. Клим Іванович дорік собі за те, що не встиг спитати Пальцева, де розквартировано біженців, який порядок і техніка їх евакуації, і взагалі ознайомитися з способами цієї роботи. Йому хотілося знати все це раніше, ніж він зустріне місцевих представників Союзу міст, хотілося з'явитись до них людиною обізнаною й здатною працювати незалежно від якихось, напевно, подібних до нього. Він посидів ще з десяток хвилин, слухаючи, як у більярдній завзято в'ється, виграє пісня, а її розтинає хвацький свист, гримить

сміх, барабанять ноги танцюристів, і вже ніяково було сидіти самому, ніби демонструючи проти веселощів героїв. Хотілося заглянути туди, але двері були щільно забиті, майже всі, хто був у ресторані, скупчилися коло них.

Він устав, пішов до себе в кімнату, але у вестибюлі його спинив химерний чоловік, в розстібнутому пальті на хутрі, з каракульовою шапкою в руці, на його великому бугристому обличчі жадібно виріячилися круглі, банькуваті очі, на голові — клапті напівсивої овечої шерсті, голова — велика й сидить на плечах, шиї — не видно, чоловік здається горбатим.

— Пробачте, — сказав він тихо, поспішно, хрипливо. — Мене звуть — Марк Ізаксон, так! Особа дуже відома в цьому місті. Маю попередити вас: з вами розмовляв шахрай, так. Місцевий перукар, Яшка Пальцев, так. Шулер, гравець. Спекулянт. Взагалі — мерзотник, так! Ви тут нова людина... Вважаю за обов'язок... Ось моя карточка. Пробачте...

Він повернувся спиною до Самгіна й хрипко чи то спитав чи то повідомив когось.

— Готово.

На карточці Самгін прочитав знайомі слова: «М. Ізаксон і К. Берман, технічна контора».

«Цей — явний шахрай», — вирішив Клим Іванович. Через кілька хвилин він сидів в екіпажі, його рясно обсипав сніг. Хуртовина бушувала так само люто, хмари снігу здавалися важчими, густішими, можливо, тому, що день став яснішим. Крізь хмари снігу, що швидко летіли, без кінця, загін за загоном, ішли солдати, багнети розчісували снігові хмари, як зубці гребінця. Сніг сипався на них з дахів, кидався під ноги, налітав з боків, < а солдати > йшли і йшли, втоптуючи замети, ішли безмовно, нечутною ходою, в глибокій кам'яній канаві, між будинками, що їх численні вікна засліплено снігом. Було щось дуже моторошне, гнітюче в безмовному русі тисяч сірих фігур, плечі, спина в солдатів обросли білим мохом, і хуртовина начебто старалася стерти червоні плями облич. Самгіну здалося, що ніколи ще він не чув, щоб вітер свистів і вив так злобно, так безперервно.

Потім Клим Іванович цілу годину сидів у теплому й солідно умебльованому кабінеті, слухаючи скарги огрядного, крихкотілого чоловіка, з подвійним підборіддям, з благо-

душним обличчям старої мамки. Пещене, голе обличчя це, вкрите туго натягнутою, лискучою, лайковою шкірою, голубуватою на місці бороди, повне рожевої крові, з маленьким пухлим ротом, з верхньою губою, що примхливо задерлась до маленького, м'якого носа, ласкаві, синюваті оченята й сиве, кучеряве волосся та й весь вигляд цього чоловіка викликав цілком певне враження — це стара жінка в костюмі мужчини.

Безпорадно розводячи руками над столом, він говорив ліричним сопрано, лагідно, хоч і ображено:

— Всі мої сочлени по Союзу — на фронті, а я, в силу обов'язків управителя місцевого відділу Російсько-Азіатського банку, відлучатися з міста не можу, та до того ж і здоров'я не дозволяє. Ці біженці сконцентровані верст за сорок, в порожніх дачах, а виявилось, що дачі ці заорендував «Червоний Хрест» для поранених, і «Хрест» вимагає, щоб ми негайно звільнили дачі.

Мова його пливла гладенько, спокійно, і було ясно, що йому подобається говорити.

— Зовсім не можна зрозуміти—хто це спрямував сюди біженців? А вони, знаєте, все євреї, бідняки й отакі істеричні, кричать. Сила дітей у них, діти вмирають, холодно, і їсти нема чого! І потім якісь теслярі, їх виписали в Брест-Литовськ, а звідти — вигнали, підрядчик в них утік, нічого не заплативши, і тепер вони теж хвилюються, вимагають грошей, хліба, рубають там дерева, топлять печі, розібрали якісь надвірні будівлі, роблять труни, торгують — смертність серед біженців висока! І взагалі — сваволять. А латиші народ черствий, і це рубання дерева, псування надвірних будівель... це, звичайно, і не латишеві прикро! Отож ви, шановний Климе Івановичу, будь ласка, розв'яжіть... цей... гордіїв вузол! Головне — теслярі! Там у них є отакій ходатай, пренеприємний юнак, але — він знає всю цю історію. Телефоную, щоб він зустрів вас. Його прізвище — Лосев.

Скінчивши з цими скаргами, він у тоні значно бадьорішому заговорив про недостачу товарів, про підвищення цін на них, про падіння ціни карбованця.

— Почали воювати — карбованець коштував 80 копійок на золото, а зараз уже 62 й виявляє тенденцію спуститися до півкарбованця. Звичайно, «нема лиха без добра», дешевий карбованець теж може сприятливо в'дбитися... але все-таки, знаєте... Фінансова політика нашого міністер-

ства... не відзначається особливою мудрістю. Роль приватних банків занадто обмежувалась.

І, поступово притишуючи голос, він раптом вигукнув:

— А ми ж зустрічались! Пам'ятаєте? Десь у провінції — в Нижньому, в Самарі? Я тоді носив бороду, і мене цікавило сектантство...

— Қормиліцин! — згадав Қлим Самгін і згадав, що вже тоді чоловік цей здавався йому схожим на жінку.

— От-от! — підтвердив фінансист, зраділо усміхаючись. — Але це мій псевдонім.

Для Самгіна це була зустріч не з тих, які тішать, та й узагалі він не знав таких зустрічей, які тишили б. Одначе в цей час він виразно відчув, що, коли зустрічі з людьми будили в нього щось схоже на заздрість, на прикрість перед легкістю, з якою люди змінювали свої позиції, свої системи фраз, — це було його помилкою.

«Неправильність самооцінки, брак упевненості в собі. Факти ці не повинні були бентежити мене. Навпаки: я маю право пишатися моєю стійкістю», — думав він, сидячи у вагоні залізниці на Варшаву.

Хуртовина все ще шаліла, можна було думати, що це вона смикає й розхитує вагон, намагається зірвати його з рейок. Локомотив, натужно посвистівши, обережно підтягнув поїзд до перону дачного селища. Самгін вийшов з вагона в киплячу холодну піну, вона зразу ж заліпила йому окуляри, примусила скинути їх.

— Стру-у-нко! — заревів високий військовий, одною рукою віддаючи честь, другою притримуючи шаблю, але зразу ж злякано крикнув:

— Відставити!

Позаду в нього стояло десятка зо три солдатів, озброєних дерев'яними лопатами, пробіг кондуктор, командуючи:

— Садови, садови! Вагон поряд з поштовим! Хутко!

— Бігом — арш!

Солдати зникли, на пероні залишилися червоноголова постать начальника станції й огрядний бородатий жандарм, з багажного вагона стрибали й падали незграбні мішки, все робилося дуже швидко, хуртовина штовхнула поїзд, загриміли зчеплення вагонів, завищали рейки. Самгін стояв, захищаючи рукою в рукавичці обличчя від снігу, чекаючи якогось юнака, йому здавалося, що час повзе надзвичайно повільно і навіть не повзе, а ніби крутиться на одному місці. І він догадувався, що не має виразного

уявлення про те, що повинен робити тут. До нього підійшов начальник станції, спитав хрипким голосом:

— Ви від Союзу до біженців? То — будь ласка: вони тут, зараз же за вокзалом, сірий будинок.

— Мене повинен був зустріти якийсь Лосев.

— Локтев, мабуть. Михайло Іванович Локтев, — дуже голосно сказав начальник станції, і жандарм, що нерухомо стояв, широким, але нечутним кроком підійшов до Самгіна.

— Локтев тимчасово виїхав. У сірому будинку — росіяни є, — сповістив жандарм і, махнувши рукою на мішки, вкриті снігом, спитав: — Це ваш печений хліб?

— Ні. Ви проведете мене?

— Будь ласка, — погодився жандарм і забурчав: — На тисячу триста чоловік прислали чотири мішки, а в них десять пудів, не більше. Діячі... Третю добу люди без хліба.

Пройшли крізь вокзал, залізли в глибокі замети.

«Локтев, — міркував Самгін, пригадуючи неприємного юнака, якому він любив робити догани. — Миша. Здається, я знайомий уже з половиною населення країни».

Виникла думка дуже чудна й навіть прикра: всюди па шляху в нього розставлено знайомих людей, розставлено ніби для того, щоб стежити: куди він іде? Вітер скинув з даху на голову жандармові купу снігу, сніг потрапив за комір Климові Івановичу, набився в ботики. Фасад двоповерхового дерев'яного будинку димів білим димом, в ньому щось голосило, рипіло.

— Тут — поляки і жиди, — сердито сказав жандарм. — У жидів помер хтось. Все — чуєте — голосять?

В кімнаті, крім тих дверей, в які увійшов Самгін, було ще двоє, і до них спускалися з другого поверху широкі сходи на два марші. З обох дверей вискочили, наче обпечені, підлітки, дівчата і хлопці, розштовхуючи їх, поважно зійшли із сходів сивобороді, худі діди, в довгому одязі, в ярмулках і бархатних зім'ятих кашкетах, з сивими локонами на щоках поверх бороди, баби в салопах і бурнусах, всі вони бурмотіли, кричали, стогнали, кланяючись, розмахуючи руками. В істеричному хаосі польських і єврейських слів Самгін чув і російські:

— І що робити з діти?..

— Ми вмираємо.

— Дайте який-небудь хліб!

— І де той Мише, який розуміє...

Зі сходів молодий голос дзвінко кричав:

— Носите окуляри, щоб нічого не бачити.

Стиснуті в одне щільне, багатоголове тіло, люди присувалися дедалі ближче до Самгіна, від них тхнуло густо і їдко солоною рибою, дитячими пелюшками, вони кричали:

— Чому нас не пускають до міста?

— Ми винні, що війна?

— Нас грабують.

— Тут нічого не можна купити...

— Ми бідні люди.

— Нам сказали: ідіть, і все буде...

— Нам гнали по шиї...

— Навчаєте сіяти розумне, добре і робите війну, — кричав зі сходів молодий голос, і звідкись з глибини дому через голови людей на сходах линув тягучий, сумний спів, що нагадував голосіння сільських жінок над померлим.

— Н-ну, знаєте, це... чорт знає що! — пробурмотів Клим Іванович, звертаючись до жандарма.

— Божевільня, — похмуро відгукнувся жандарм і докорив: — Погано у вас в Союзі організовано.

— Та — куди ж зник цей бовдур, Локтев? Він повинен був зустріти мене, пояснити.

Жандарм, помовчавши, дуже тихо сказав:

— Локтева виряджено до Пскова, на вимогу тамтешнього жандармського управління.

Крізь бентежний гомін голосів, озлоблені, ридаючі крики жінок уперто пробивався глухий, але виразний бас:

— Уже сьома людина вмирає від жаху глупоти...

Говорив дуже високий старик з довгою гостроконечною бородою, вона спускалася з темного, кощавого обличчя, на якому блискали круглі, чорні очі й здригався гострий ніс.

— Ми просимо: дозвольте нам, хто має трошки гроші, їхати на Орел, на Україну. Тут нас грабують, а ми вже розорені.

Поряд з ним з'явився дідок, накритий червоною ковдрою, підтримуючи одною рукою ковдру біля коміра, другу він підіймав догори, але рука безсило падала. На зморщеному, мокрому від сліз обличчі в нього жалібно кліпали мутні, наче закоптілі очі, а повіки були червоні, начебто обпечені.

Самгін старався не дивитись на нього, але дивився й чекав, що дідок скаже щось незвичайне, але він уривчасто, тихо й співуче бурмотів єврейські слова, а червоні повіки

в нього дрібно тремтіли. Були й ще старі, чоловіки і жінки, з такими самими оголеними очима. Маленька жінка, натягуючи чорну косинку на розкошлане руде волосся одною рукою, другою розмахувала перед обличчям Самгіна, кричала:

— За що мучаться діти? За що-о?

Старий ловив її руку, відкидав набік і говорив:

— Треба, щоб діти забули такі дні... Ша! — гримнув він на жінку, і вона, затуливши обличчя руками, верескливо заплакала. Плакало багато людей. Зі сходів теж кричали, показували кулаки, рипіло дерево поручнів, спотикалися ноги, удари каблуків і підшов по сходах ляскали, наче постріли. Самгіну здавалося, що очі й обличчя в дітей особливо озлоблені, ніхто з них не плакав, навіть маленькі, плакали тільки немовлята.

— Що ж тут можна зробити? — спитав Самгін. Жан-дарм скоса подивився на нього й відповів:

— Виряджати на Орел, там розберуть. Ці ще заможні, їдять кожного дня, а от в інших дачах...

— Нещасний народ,— пробурмотів Самгін.

— Контрабандисти і шпигуни...

Крик і плач дратували Самгіна, запах, стаючи дедалі важчим, заважав дихати, але найважче було відчувати, як холод пече ноги, пальці стискувало, наче розпеченими кліщами.

Він сказав про це жандармові, той порадив:

— Підіть у двір, там у пекарні росіяни-теслярі тепло живуть.

— А гостиниці — нема?

— Гостиниці — для поранених відведено.

Простора булочна-пекарня наповнена приємно-кислуватою теплою. Троє квадратних вікон, засліплених снігом, небагато пропускали світла під низьку стелю, і в сіруватій сутіні Самгіну здалося, що пекарня теж щільно набита людьми. Але їх було десятків зо два, п'ятеро грали в карти, сидячи за великим робочим столом, чоловіка з сім оточували гравців, дві розкошлані голови стирчали на краю приземкуватої печі, невидний, у кутку, тихенько, тенорком наспівував тужливу пісню, йому підігравала гармонійка, на ящику для тіста лежав, закинувши руки під потилицю, огрядний кучерявий чоловік, підсвистуючи пісні. В димарі шершаво зітхав, гув, посвистував вітер. Картярі викували:

— А в мене — хлюст, з досадою!
— Фаля й дві шлюхи!
— Бардадин десятками, чорт...
— Тихше, — сказав старенький, скидаючи з колін якийсь одяг, що його ремонтував, і, увіткнувши голку в жовту сорочку на грудях, весело привітався:
— Приємний день, Семене Гавриловичу!
— Такий би день на всю зиму, щоб німці перемерзли, — сердито забурчав жандарм і, оглянувшись, спитав:
— А перегородку спалили?
— Перегородочку ми на труночки пустили.
— Доведеться відповісти вам за знищення чужого майна.

— Відповімо. В цьому очевидному питанні відповісти легко — війна дозволяє всяке знищення.

— Балакун, ніби за старосту в них, — похмуро сказав жандарм. — Я йду на вокзал, — додав він, дивлячись на годинник. — Якщо потрібен буду — пошліть по мене.

Сидячи на лаві, Самгін намагався скинути ботики, вони начебто примерзли до черевиків, а пальці на ногах нестерпно ломило. За його зусиллям стежив, усміхаючись ласкаво, дідок у жовтій сорочці. Засунувши великі пальці рук за пояс, кавказький пасок зі срібними оздобами, він стояв по-солдатськи, «п'яти — вкупі, носки — нарізно», весь гладенький, ласкавий, з акуратно підстриженою сивою борідкою, гостроносий, бистроокий.

Картярі перестали грати, теж дивлячись, як морочиться Самгін, тільки голосок співака та гармонійка в лад і тужно нили.

— Не злязять? — співчутливо спитав дідок.

У цьому запитанні Самгін почув щось глузливе, та і взагалі дідок здавався йому фальшивим, хитрим. Одначе він змушений був пробурмотіти:

— Ви не змогли б допомогти?

— Лексію, ходи-но сюди, — покликав старий. З ящика тихо зіскочив на підлогу кучерявий, присів навпочіпки, смикнув Кліма Івановича за ногу і, прихопивши штани, примусив його підстрибнути.

— Тихше, Лексію, отак ти ногу відірвеш, — сказав дідок, усе так само ласкаво та ще більше дратуючи Самгіна. Ботики скинуто, Самгін встав.

— Дякую вам.

— На здоров'я,— сказав Олексій трубним голосом; був він на зріст вищий вершків на дванадцять поверх двох аршин, широкоплечий, з круглим, рум'яним обличчям, кучерявий, наче ангел з середньовічних картин.

«Красунь який», — несхвально відзначив Самгін, ступаючи по цементній підлозі.

— З Союзу будете? — довідався старий.

— Атож.

— Четвертий,— сказав старий, звертаючись до своїх, і навіть показав чотири пальці лівої руки. — Замість Михайла Локтева прислані? Для біженців, кажете? То ось ми — ці самі очевидні біженці. І навіть — гірше за те.

Він легко підскочив, сів верхи на ріг стола й заговорив дуже легко, доладно:

— Гірше, бо як з євреїв допущено знущання, поляки — ніби полонені, а ми — росіяни, казенні люди.

Самгін ходив повз нього, ставив ногу на каблук, ляпав підошвою по підлозі, зігріваючи ноги, і відчував, що холод розпливається по всьому тілу. Старий розказував: працювали вони в Польщі на «Червоний Хрест», будували бараки, підрядчик — прокрався, втік, їх підрядили продовжувати роботу поденно, півтора карбованця в дeнь.

— Дешево на своїх харчах. Ну, нам передбачливо кажуть — мовляв, війна, брати ваші, очевидно, б'ються, то вже не жадайте. Гаразд — де наше не пропадало?

Поруч з оповідачем став другий, вищий за нього, окатий, лисий, у товстій ватяній куртці і сірих валянках по коліна, з довгим коцавим обличчям, з рудуватою, виляною бородою. Акуратненький дідок захоплено орудував цифрами:

— Сорок три дні, 1225 карбованців, а видали нам на харчі за весь час 305 карбованців. І — командують: їдьте до Лібави, там дістанете розрахунок і роботу. А в Лібаві передбачливо взяли в нас грошовий документ та, як тих біженців, вирядили сюди.

— Недобре зробили з нами, ваше благородіє — глухим басом сказав лисий старик, схрестивши руки, поклавши широкі долоні на плечі собі, — важкий голос його викликав різноманітний відгомін; хтось пробурмотів:

— Кривдять трударів, як полонених...

— Жалю нема до народу.

А чийсь верескливий голосок виголосив:

— Народ — картопля!

— Гей, ви, там! — ревнув лисий, махнувши правою рукою.— Помовчіть, коли про діло говорять. І гармонія хай не дзвенить.

Та його не послухали, серед теслярів, що сиділи за столом, швидко розгорталася суперечка, верескливий голос наполегливо твердив:

— Народ — картопля, його всі їдять: і пан їсть, і заєць їсть.

— Заєць — не їсть, черва їсть.

— Розкажуй! Гризе й заєць.

— Жук — теж.

— Народ найбільше за всіх сам себе жере.

Поки акуратний дідок розказував про злигодні артілі, Клим Іванович Самгін устиг зміркувати, що не заради ж цих людей він терпить холод та всякі невігоди й не заради них він узяв на себе обов'язок допомагати вітчизні в її боротьбі проти дужого ворога. У жвавому оповіданні дідка, в його явно фальшивій ласкавості він помітив ноти їдкї, часте повторення слів «очевидно» і «передбачливо» оцінив як щось награне, немов вихоплене з старовинних народницьких оповідань. Ось тепер ці люди розпочали якусь безглузду суперечку, вона нагадувала діалоги з нарисів Гліба Успенського.

«Підозрілий дідуганчик...»

Ноги зігрілись, вогкувата теплота пекарні дала змогу розстебнути пальто. Самгін сів на лаву й суворо спитав:

— Що ж ви робите тут? Чому не їдете куди-небудь працювати?

Його запитання зразу ж обірвали суперечку, і серед тиші виразно й насмішкувато пролунав тільки один негучний голос:

— Догадався спитати...

— Це я вам, ваше благородіє, дозволю пояснити,— заговорив акуратний, підстрибнувши на столі, наче на коні. — Звикнувши щодня їсти, дбаємо, щоб було що. Надвірні будівлі розібрали в трьох господарствах, сарайчики різні — на дрова. Деревя деякі порубали. Справи наші, очевидно, беззаконні, як сказав жандарм. Одначе тут дітей багато, і вони від холоду страждають, навіть і помирають деякі, то ми їм — труни збиваємо. З того й годуємось. Передбачливо позавчора жінка-полька не розродилась — померла, сьогодні ранком дідок помер. Так, поволеньки, і живемо.

Він говорив, уже не приховуючи глузування, а Самгін почував, що обличчя в нього червоніє від обурення і що обурення зігріває його. Він закурив цигарку і слухав, чекаючи, коли найзручніше буде суворо відплатити оповідачеві за його красномовність. А дідок, передихнувши, говорив далі:

— А перебуваємо тут тому, ваше благородіє, як, будши оголошені біженцями, не маємо змоги рухатись. Звичайно, виїхати можна було б, але для того треба одержати зароблені нами гроші. Сюди нас приставили безплатно, а далі, від Риги, починається таємна торгівля. За посадку у вагони на Орел з нас вимагають півсотні. Гроші — не малі, одначе й п'ятак великий, якщо нема його.

— Цього не може бути, — суворо сказав Самгін. — Біженців возять безплатно.

— От і передвісник ваш, Миша, так само думав, він навіть у суперечку зайшов щодо цієї розбіжності, так його жандармська поліція забрала, в погріб, чи що, посадила; а нам — допит: чи бунтував вас Михайло Локтев? Ось як передбачливо діло налагоджено...

— Напевно, він говорив вам... яку-небудь нісенітницю.

— Не помітили, — відгукнувся дідок.

Але могутній красунь Олексій нагадав докірливим тоном:

— Він казав, що війна — всенародна дурість і що германи теж дурні...

— Це, Альошо, приснилось тобі, — ласкаво сказав дідок. — Ніхто від нього не чув таких слів.

— Це парубок передбачливо сам видумав, — звернувся він до Самгіна, сховавши очі в зморшках усмішки. — А Миша — справді діловий! Ми, отож, скаргу до «Червоного Хреста» втяпали — заплатіть нам гроші, вісім сотень з лишком. «Хрест» вимагає: документи! Ми — погодилися, а Миша: ні, можна дати тільки копії... Надзвичайно казенні хитрощі розуміє...

Жвавий голосок його не заглушав сердитого баса лишого старика:

— Ти б, дурню, мовчав, не встрявав у розмову старших. Війна — не дурість. У п'ятому році вона он як народ розворушила. І тепер, гляди, те саме буде... Війна — діло страшне...

Клим Іванович Самгін вирішив, що час припинити все це.

— Війна — явище історично неминуче, — докторально почав він, скинувши окуляри й протираючи скельця хусточкою. — Війна свідчить про кількісне і якісне зростання народу. В основі війни лежить конкуренція. Кожен з вас хоче жити краще, ніж він живе, так само й кожна держава, кожен народ...

— Народ — картопля, — пробурмотів верескливий голосок.

— Але буває, що людина обманюється, помилково вважаючи себе кращою, ціннішою за інших, — казав далі Самгін, певний, що цим людям не багато треба для того, щоб вони сприйняли істину, доступну їхньому розумові. — Німці, на нещастя, належать до людей, які певні, що саме вони кращі люди в світі, а ми, слов'яни, народ нікчемний і повинні підкорятися їм. Цей самообман сорок років вихували в німцях їхні письменники, їх цар, газети...

— Газети ми читаємо, — додав акуратний дідок. — Звичайно, газети пишуть передбачливо...

Цього разу старий говорив поволі, начебто стомлено чи — знехотя. І крізь його слова Самгін почув чийсь інші:

— Ні, цей очковий слабкіший за Локтева...

— Ви даремно вживаєте слова «передбачливо» і «очевидно», — з роздратуванням сказав Клим Іванович Самгін. — Значення їх не зовсім ясне для вас.

— Що ж — слова? — зітхнувши, відказав старий. — Слово, хоч як його скажи, воно так і залишиться словом. А вже якщо ми, ваше благородіє, від діла нашого відсахнулися набік і часу у вас до завтра багато...

— Чому — до завтра? — неспокійно спитав Самгін.

Старий пояснив йому, що поїзд до Риги тільки один, вранці. Цим він наче приголомшив Самгіна, знищив його бажання повчати, викликав ряд істотно важливих запитань:

— Де ж я питиму, їстиму, спатиму?

— Для спання — не багато місця треба, — заспокійливо сказав старий. — Чайком можемо пригостити вас, якщо не погидуєте. Альошо, Хомо, — крикнув він, — ану-бо, ставте самовари, пора!

Він стояв перед Самгіним, майже притискуючи його до груби, і, збуджуючи обурення, навіваючи підозріння, розказував:

— Мандруємо, як цигани, а маємо все господарче приладдя: два самовари заробили в євреїв, манаття м'якого,

теж... Біженці оті майна не цінять, аби тільки життя врятувати...

Груба пашіла в спину Климові Івановичу, повиваючи його сухим і смачним теплом, тепло настроювало дрімотно, умиротворяло, примирювало з необхідністю залишитися серед цих людей, збуджувало якісь бистрі, слизькі думки. Іти на вокзал по коліна в снігу, під поштовхами вітру — не хотілось; а на вокзалі можна б почувати в когонебудь із службовців.

«Випробування різних невігод входить до числа обов'язків, які я взяв на себе», — подумав він, внутрішньо усміхаючись. І до всього цього Осип дратував його цікавість, будив бажання підірвати авторитет ласкавого дідка.

«Що може внести в життя ось такий хитренький, напівграмотний чоловік? Він — авторитет артілі, він навіть свого роду «пояснюючий пан». Буде житла для інших, — цікаво: чи є в нього свій дім? Взагалі — «пояснюючі пани» існують для інших як «учителі життя». Розуміється, це не завжди паразитизм, але завжди — насильство, заради якого-небудь Христа, заради системи фраз».

В пекарні почалося пожвавлення, кучерявий Альоша і гостролиций, худенький підліток Хома налагоджували в напрямку два самовари, вигортали вугілля з печі, в кутку гриміли емальовані кухлі, лисий старик різав буханець хліба шматками однакової ваги, витирали стіл, пересували лавки, по асфальту підлоги звучно ляпали босі підшви, з печі злізли два чоловіки в рожевих сорочках, непідперезані, однаково розтріпані, одночасно і начебто одними й тими самими рухами взули чоботи, одягли кожушки і — пішли в двері надвір. Все це робилося [в] синюватій сутіні, наповненій димом махорки, сутінь ставала густішою, а зітхання, виття й свист вітру в димарі — чутнішими.

Самгін стежив за гомінкою метушнею людей і думав, що для них існують школи, церкви, лікарні, працюють учителі, священники, лікарі. Чи змінюються на краще ці люди? Ні. Вони такі самі, які були за двадцять, тридцять літ до цього року. Цілий куток пекарні аж до стелі завалений був скриньками з інструментами теслярів. Для них роблять сокири, пилки, шерхебелі, долота. Вози, сільськогосподарські машини, посуд, одяг. Варять скло. Кінець кінцем, і війни ж мають на меті дати цим людям землю і роботу.

«Цю думку, звичайно, буде визнано і наївною і еретичною. Вона — проти всіх ліберальних і соціалістичних

канонів. Але цілком можливо, що ця думка керуватиме розумом інтелігенції. Ієрархічна структура людського суспільства обґрунтована біологією. Навіть черв'яки — неоднакові...»

Думалося неохоче, автоматично й похмуро.

У вогкуватій і похмурій задусі, крім міцного диму махорки, було чути чадний дух деревного вугілля. Думки не заважали Самгіну уявляти себе в кімнаті гостиниці, не заважали слухати гомін теслярів.

Сердито гув глибокий бас лисого старика:

— Ти, Осипе, пустуєш з словами, ось що! А він — правильно сказав: війна — необхідна історія, від бога посилається.

— Про бога — не говорилося, — відказав акуратний.

— Багато чого не говоримо, про що думаємо. Ти теж не всяку правду скажеш, у всіх вона — для себе красенька, для інших темченька. Народ...

— Картопля — народ! — верескнув голосок мужика середнього віку з очима сови, з круглим червоним обличчям у рудій щетині.

— Та ну тебе к бісу! Завів одно слово. Як божевільний ти, Семене! — озлоблено гаркнув лисий.

— Зажди, Григорію Івановичу, — попросив Осип.

— Чого це ждати? Ти — слухай: господь що наказував євреям? Знищуй ворога до сьомого коліна, ось що. Виходить — усіх, до ноги винищ. Винищували. Народів, про які біблія розкажує, — нема на землі...

— А все-таки, Григорію, картопля ми! Що хоч з нами, те й роби...

— Одначе, в п'ятому році народ...

— Коням хвости різав...

— Ну, кинь, Семене! Бунтували здорово...

— Ти — бунтував?

— Я? Ні, я тоді...

— Чому не бунтував?

— Причина, значить, була...

— Ти в причину не ховайся, ти просто скажи: чому не бунтував?

— Дай пояснити!

— Ех, картоплина!

В приямку біля ніг у Самгіна неголосно розмовляли Олексій і Хома.

— Коли б Миша, він би пояснив...

А за столом і далі покрикували:

— Бунти й до п'ятого року в ходу були. Багаті мужики дуже злостилися на панів.

— Самі в пани лізли.

— Це вам Миша наторочив про багатих...

— А — що, не так хіба?

— Ні, Миша правдиво говорив, — втрутився Осип, витираючи рушником синій емальований кухоль.

— Хлопець — тихий, а розум сміливий...

— А так. Я, коли слухав його, думав: «Тобі, шельмі, два десятки років і то — багато, а мені сорок п'ять!»

— Грамота!

— Ото ж бо й воно. Він — розуміє, а ми з тобою не мали часу про свою долю подумати...

— Запізнаємось...

Теслярі сідали за стіл, і ряд бородатих облич нагадав Самгіну про зубаті, бородаті пики за шибками вікна в ресторані на станції Новгород.

«Міркують при мені так сміливо, начебто не бачать мене. А я одягнений, як військовий...»

До нього підійшов Осип і ввічливо попросив:

— Просимо до столу...

І навіть ручкою повів у повітрі, начебто вів коня за вуздечку. В рухах його ставного тіла, в жестах спритних рук Самгін бачив таку саму лагідну вкрадливість, як і в його гнучкому голосі, в ласкавій мові, та, незважаючи на це, він усе-таки нагадував чимось грубого й різкого Ловцова і взагалі людей зухвалої думки.

— Призволяйтесь на здоров'я, — говорив Осип, ставлячи перед Самгіним кухоль чаю, поклавши дві грудки цукру й скибку хліба. — Ми звикли на роботі чотири рази їсти: ранком, опівдні, а оце ніби як підвечерування, а між сьомою-восьмою годиною — вечеря.

Два самовари стояли на столі, вивергаючи пару, біля кожного блимали стеаринові свічки, дуже мало освітлюючи синювату сутінь.

Лисий Григорій Іванович, показуючи себе знавцем хліба і води, бурчав, що хліб — кислий, а вода — солоня, на протилежному кінці стола буянив рудий Семен, крикливо доводячи сусідові, широкоплечому мужикові з більмом на правому оці:

— В личаках до раю не дійдеш, ні-і!

— Цікаве мені, ваше благородіє, запитання — як ви

думаєте: хто людина на землі — гість чи хазяїн? — несподівано й дзвінко спитав Осип. Запитання це зразу припинило розмови теслярів, і Самгін, відзначивши, що на нього вичікувально дивиться більшість теслярів, зрозумів, що це запитання знайоме, цікаве для них. Обнявши долонями кухоль з чаєм, він сказав:

— Життя людини на землі таке короткочасне, що, розуміється, її треба визнати гостем на ній.

— Що? — триумфуючи, гримнув лисий Григорій. — Я тобі казав...

— Стривай, зажди! — веселим голосом попросив Осип, плавно поводячи рукою в повітрі. — Ну, а якщо взяти людину в межах короткого життя, тоді — як? Хто вона буде? Ось, деякі вірогідно кажуть, що, мовляв, люди — хазяї на землі...

— А вони — гості до цвинтаря, — додав Григорій і звернувся до Самгіна: — Він, ваше благородіє, до того хилить, щоб виправдати бунт, ось воно що! Він, бачите, наче еретик, розкольник, чи що. Думає не божественно, а — від самого себе. Баламут ніби... Він з нами недавно, місяців зо два всього.

— Дай відповідь послухати, Григорію Івановичу! — лагідно попросив Осип. — То як же, хто буде людина в межах свого життя?

— Хазяїн своєї сили, — не зразу відповів Самгін і з задоволенням переконався, що ця відповідь дуже збентежила філософа, а лисого потішила.

— Ага? — рывкнув він і гучно зареготав, показуючи пальцем на Осипа. — Зрозумів? Всяка людина сама собі хазяїн, а над нею — цар та бог. Ото ж бо!

Всі мовчали, Осип ворухився так, начебто хотів устами з лави, але не міг.

— Значить — так, — неголосно заговорив він. — Котрий силу свою може звеличити, хто навчений наук, той — хазяїн, а всі інші — гості.

Та зразу ж його голос загравав дзвінко й напористо:

— Значить, я — гість. І всі ми, братця, гості. Так. Ну, а — яке ж частування нам? Гості — одначе — не жебраки, правда? Ми — жебраки? Ніколи! Самі подаємо жебракам, якщо копійка є. Ми — робітники, робоча сила... От нас частують війною...

Словами про науку Самгін відчув себе особисто зачепленим.

— Неправда, що науки збагачують учених. Підрядчики живуть багатіше за професорів, з малограмотного селянства виходять багаті фабриканти тощо. Удача в житті — справа здібностей.

Осип шумно зітхнув і сказав:

— Нам, передбачливо скажу, звичайно, не подобає сперечатися з вами. Ми, очевидні, невчені і, що правда, — думаємо від себе...

— Чого ти микаєш, — ми, ми? — грізно закричав Григорій Іванович. — Хто тут з тобою згоден? Де він?

— Ось я згоден, — відповів у кінці стола чоловік маленького зросту, він підвівся, щоб його видно було; Самгіну здаля він здався підлітком, але від вух у нього до підборіддя спускалося не густо рівне волосся бороди, на підборідді вона була густа і, в сутіні, здавалася теж сишоватою.

— Ось я при панові кажу: згоден з ним, з Осипом, а не з тобою. А тебе вважаю шкідливим за твоє кумівство з жандармом і за наклеп твій на Мишу... Ех, старий біс!

Висунувши з-за самовара голову, верескливо закричав рудий Семен:

— Я теж скажу тобі, черва підла...

Забурчало ще два-три голоси, хтось суворо сказав:

— Тебе, Григорію, ми старостою не вибирали, а ти — командуєш...

— Осип Ковальов — грамотніший за тебе й хазяйновитіший.

Високий, лисий старик зігнувся над столом, схопив кухоль пальцями обох рук і, похитуючи гостробородою головою направо, наліво, невиразно, сердито гарчав, наче пес, в якого хочуть відібрати кістку.

Ковальов устав, підняв руки жестом диригента і дзвінко заговорив:

— Стривайте, братця! Достовірно кажу: я в начальство вам не лізу, цього мені не треба, у мене є інший напрям... І давайте припинимо сторонню розмову. Візьмімо справу в руки.

Він відхитнувся від сусіда — від Самгіна — і, поклонившись йому, ввічливо попросив:

— Ваше благородіє, — допоможіть нам одержати гроші з «Хреста» і визволитися звідси...

Всі люди за столом зсунулися тісніше, деякі повставали, з чеканням дивлячись на його благородіє. Клим

Іванович Самгін впевнено і владно заявив, що завтра він зробить усе, що можливо, а зараз він хотів би відпочити, він погано спав уночі і в нього починає боліти голова.

— Тут — чадно. І — душно.

— Ану-бо, хлопці, орудуй! — запропонував Осип Ковальов.

Через п'ять хвилин Самгін лежав у кутку, куди пересунули ящик для тіста, на кришку ящика постелили кожушок, загорнули в чисті рушники якийсь м'який мотлох, вийшла подушка.

Клим Іванович був задоволений тим, що опинився осторонь від цих людей, від їхнього дрібного клопоту й малограмотних суперечок.

«Життям більшості керують надії, які збуджуються обіцянками. Так завжди було, і трудно уявити, що колись буде інакше», — думав він.

Лежати було твердо, кришка ящика порипувала, один з її ріжків тихенько стукав об щось.

«Ось як доводиться жити», — думав він, жаліючи себе, скаржачись на когось і в той самий час трохи пишаючись тим, що зазнає невгод, цим пишанням пом'якшувалось відчуття невдачі початку його служби вітчизні.

В пекарні коливався приглушений гомін, частина теслярів укладалася спати на підлозі, Григорій Іванович виліз на піч, в напрямку підігрівали самовар, кілька чоловіка сиділо за столом, слухаючи свердлярчий голос.

— Одностайність потрібна, а в картоплі одностайність тоді показується, коли її, картоплю, в землю закопають. У нас село — шістдесят три двори, а багато живе тільки Овсій Петрович Кожин, бездонне черево, мужик з довгою рукою, захватистого розуму. Є ще троє, ну, вони ніби як підручні для нього, як унтери — для полковника. Він, Овсій, весною знає, що восени буде, як життя піде і яка чому ціна. Попросиш його: дай на насіння! Він — дає...

— Ці фокуси — відомі.

— Ото ж бо й воно. Дядькові моему вісімдесят сім років, то він каже: за кріпосного права, при панові, мужикові легше жилося...

— Отак багато хто з старих каже...

— Ну от. Звідки ж, Осипе, одностайність візьметься?

«Розумний мужик», — схвалив Самгін безнадійну мову.

Одну свічку погасили, друга освітлювала мідну голову рудого тесляра, кам'яні обличчя тих, що слухали його, і маленьке, з срібною борідкою, обличчя Осипа, воно виглядало з-за самовара, освітлене вогником свічки яскравіше, ніж інші. Осип жував хліб, присьорбуючи чай, ворушився, всі інші сиділи нерухомо. Самгін, подивившись на нього кілька секунд, заплющив очі, та йому перешкодила дрімати, розбудила неголосна чітка мова Осипа.

Не спалось, хоч Самгін почував себе стомленим. В пекарні стояв застарілий запах квашеного тіста, овчини, кишкового газу. Хтось бурмотів уві сні, захлинаючись словами, хтось хропів, підвиваючи, присвистуючи, наче передражнював виття в димарі, а теслярі, що не спали, розмовляли півголосом, і Самгін ловив заплутані слова:

— Закон... Здобич... Лісовик — не звір.

Дзвінкий голосок Осипа:

— Одному земля — потрібна, а другому вона — скрута...

— За ноги тримає.

— Авжеж...

Шкіру в Самгіна кололо, і він підозрівав, що це мужа.

«Яке йому діло до цих теслярів і євреїв? Чому він повинен витрачати час і сили? Служіння народові! Більшовики!» [прзб].

Голову справді було заповнено гамором, на язиці почувався металевий кислуватий порошок.

— Я — не такий уже й старий, всього п'ятдесят один рік, а сивий не від часу — від життя.

«Хіба твоє життя йшло поза часом?» — в думках відказав Самгін.

— Батько — ковалем був, крутої вдачі людина, незлагідний, і його за ухвалою громади вислали до Сибіру, був такий порядок: не ладнає мужик з громадою — до Сибіру мужика як шкідливого. Ну, в Сибіру батько й зник назавжди. Коли вислали його, я вже в літах був, земську школу закінчив. Взяла мене до себе тітка й спровадила до Арзамаса, в монастир, там у неї подруга була, монашка. З монастиря я передбачливо втік, проповз, вужом, до Нижнього і там прибився до тесляра Асафа

Андрійовича, — великої мудрості був старий і майстер у своєму ділі незвичайний, хоча — страшний п'яниця. Років до сімнадцяти бив він мене так, що я передбачливо аж втопитися хотів, — витягли, відкачали. Попоб'є та й утішає: «Це я не від зла, а для прикладу. Достовірно кажу тобі, Осько, крім туги, не маю засобів для навчання твого, а — повинен бути засіб, і ти сам шукай його». Був я дурний, як слід, і дурний я був довго, працював, горілку пив, з дівками валандався, ні про що не думав.

В пекарні ставало дедалі тихіше, на печі хтось уже хропів і вив, ніби вторуючи гучному виттю вітру в димарі. Сім чоловік за столом зсунулися тісніше, двоє поклали голови на стіл, пузатий самовар здіймався над ними велично і смішно. Спалахували червоні вогники цигарок, освітлюючи гарне обличчя Олексія, мідні щоки Семена, чийсь довгий, пташиний ніс.

— Думати я почав у Парижі, нас туди вісімдесят чоловік передбачливо відрядили на Всесвітню виставку, російський відділ будувати. Четверо навіть померло там, від різних хвороб, а головне — від вина. Чоловіка з п'ять залишилося постійно жити там. Париж, братці мої, місто достовірно чудове, він затьмарює всі наші, навіть і Петербург. Насамперед він — веселе місто, і робочі люди в ньому — теж веселі. Найнезвичайніше місто, напевно, перше на землі щодо краси й величезності. І ось там приходив до нас чоловік один, росіянин, на прізвище Жан, прийде й розпитує, як Росія живе. Я в ту пору навіть слова павільйон не міг правильно сказати, все казав: полівйон. Так от той самий Жан. Його теж, як батька мого, вислано було з Росії по закону від начальства. Великий був знавць життя!

Клим Іванович Самгін усміхнувся.

— Потім я зустрів людей таких і в нас, на Русі, впізнати їх — просто: вони про себе зовсім не говорять, а тільки про долю робочого народу.

— Деякі картоплю більше, ніж хліб, поважають...

— У них така думка, щоб всесвітній народ, селянство і робітники взяли всю владу до своїх рук. Всі люди: французи, німці, фінляндці...

— Це вигадка дитяча...

— Зажди, Семене Павловичу.

— Ну, — чого там ждати? Аж — досадно. В кожній нації є цар, король, своя земля, вітчизна... Ти в солдатах

служив? присягу знаєш? А я — служив. З японцями воювати їздив, — спізнився, на моє щастя, воювати. От якби всі люди євреї були, у кого нема землі-вітчизни, тоді — інша річ. Люди, любий чоловіче, по землі ходять, вона їх за ноги тримає, від своєї землі не втечеш.

— Це — правда, — похмуро сказав хтось.

— Вона й не твоя, не моя, а все-таки ми з тобою в ній — картоплю...

«Який розумний», — знову і схвально подумав Самгін, засинаючи, і останні слова, які чув він, — слова Осипа:

— Яка ж це вітчизна, якщо це — каторга тобі?

Спав Клим Іванович міцно й довго, прокинувся бадьорим, розбудив його Осип:

— Пора на вокзал. Ось я сніжку призапас вам, — умийтесь. І чайок готовий. Я теж з вами їду, в мене там дільце є.

— Чудово, — сказав Самгін, потираючи плечі і боки, пом'яті твердим ложем.

До Риги їхали в різних вагонах, а в Ризі Самгін зробив солідну доповідь Кормиліцину, настрахав його можливістю й навіть неминучістю різних скандалів, лиха, переконав негайно відрядити біженців на Орел, здав на руці йому Осипа і того ж вечора виїхав у Петроград, пригадуючи і зважуючи все, що дала йому ця поїздка.

З людей, яких він бачив у ці дні, особливо виділялася монументальна постать красуня Фроленкова. Приємно було згадувати його влучні, впевнені рухи, на кожен з них людина ця витрачала сили саме стільки, скільки він вимагав. Багатозначною була зневага, <з якою> Фроленков говорив про ковалів, слухав грубощі Ловцова.

«Мужия й розумна людина. У Франції він був би в парламенті депутатом від свого міста. Ловцов — сільський хуліган. Хитре село посилає його вперед, ставить на важкі місця, як людину, що йому не потрібна, що її не жалко».

Пам'ять недоречно, суперечливо висунула сцену ламання дверей хлібної комори, пічника Кубасова; побоюючись, що поряд з пічником стануть такі самі фігури, Клим Іванович «передбачливо» подумав:

«Навряд чи в селі є люди, яких воно жаліє... Може, воно висуває людей вперед тільки для того, щоб позбутися їх... Грає на їх честолюбності. Свідомо і несвідомо грає». Втішливо згадувалися оповідання Чехова і Буніна про мужиків...

Та механічна робота перенасиченої пам'яті тривала, висуваючи двірника Миколу, акуратного, хитренького Осипа, рудого Семена, вантажників на Сибірській пристані в Нижньому, десятки мимохідь відзначених зухвалих людей, низку їх закінчили бородаті, зубаті пики солдатів на пероні станції Новгород. І зовсім природно було згадати похмуру книжку «Наш злочин». Все це прикро вражало й навіть озлобляло, а злитися Клим Самгін не любив.

«Життя обтікає мене, наче річка — острів, обтікає, бажуючи розмити», — сумно сказав він собі, і це було так несподівано, начебто сказав не він, а шепнув хтось зовні. Люди, показані пам'яттю, стояли перед ним вороже.

«Саме на таких людей розраховують Кутузов, Поярков, товариш Яків... Брюсов назвав їх — гунами. Ленін — Аттіла...»

Озлоблення зростало.

«Революція силами дикунів. Безумство, якого ніколи не знало людство. І перед лицем ворога. Козацька мрія. Разін, Пугачов — козаки, вони йшли проти Москви, як державної організації, що обмежувала їх анархічну свободу. Катерина правильно догадалась знищити Запорожжя», — швидко думав він і почував, що ці думки не можуть утішити його.

Петроград зустрів відлигою, туманом, усе на землі було повито мокрим серпанком, він заважав дихати, гасив думки, викликав почуття безсилля. Дома чекала неприємність: Агафія, склавши, як завжди, руки на грудях, заявила, що йде працювати в госпіталь сиділкою.

— Дуже жалко, — з досадою пробурмотів Самгін. Ця ряба жінка дуже добре виконувала роботу «одної прислуги», а гроші на харчування витрачала так скромно, що, мабуть, не крапа в нього, задовольняючись тільки процентами з крамарів.

— Скільки там, у госпіталі, платять? — спитав він. — Я можу заплатити вам стільки ж.

— Я — не заради грошей, — сказала Агафія, усміхаючись, глядячи долонями плечі свої. — Ви ж не за платню працюєте на війну, — додала вона.

Захотілося сказати що-небудь прикре їй у недурне обличчя, погасити усмішку зеленуватих очей. Він згадав Анфимівну, і спалахнула гостра думка:

«В даній суспільній структурі повинні бути люди, позбавлені права особистої ініціативи, права самостійної дії».

— Я вам нагляділа дівчину з кулінарної школи,— сказала Агафія, не перестаючи усміхатись.

Вона пішла, залишивши хазяїна збентеженим гостротою його думки. Треба було витлумачити її, притупити.

«До чого сходить соціальна роль домашньої прислуги? Звичайно — до визволення нервово-мозкової енергії інтелекту від потреби тримати житло в чистоті: знищувати в ньому порох, сміття, бруд. За змістом своїм це дуже почесне співробітництво енергії фізичної...»

«Треба створити якийсь соціальний катехізіс, книжку, яка просто і ясно розказала б про необхідність різних зв'язків і ролей у процесі культури, про неминучість жертв. Кожна людина чим-небудь жертвує...»

Але тут він згадав батькові слова про жертвоприношення Авраамове й сердито закурив цигарку.

Вернулася Агафія з своєю заступницею. Дівчина була товстенька, рум'янощока, курноса, круглі очі — неясні, наче припалі якимось голубуватим пилом; говорячи, вона часто облизувала пухлі губи кінчиком язика, голосок у неї тихий, лагідний. Вона сподобалася Самгіну.

Другого дня, на невеличких зборах на квартирі в одного з членів Союзу, Клим Іванович доповідав про свою поїздку. У великій їдальні з безліччю фаянсу на стінах Самгіна слухало десятків зо два мужчин і дам, люди солідних комплекцій, тільки один з них, дуже худий, але з круглим, як глобус, черевцем стояв на довгих ногах, сховавши руки в кишені, похитуючи чорноволосою головою, зморщивши бліде, пухле обличчя в широкій рамі чорної бороди. Він звертав увагу на себе ще й тим, що мав щось спільне з довгим, пузатим глеком, який здіймався над його плечем.

За довгим столом, проти Самгіна, благодушно дивлячись на нього, сидів Ногайцев, пестячи пальцями свою бороду, поряд з ним поклав на стіл товсті лікті й підвів товсті плечі червонощокий чоловік з волоссям дякона і з зухвалим виглядом,— Самгіну здалося, що він знає ці маленькі зіниці тхора й бруднуваті білки в червоних жилках.

Клим Іванович Самгін, діловито змалювавши становище теслярів, відчув, що це занадто мізерний факт і слід поглибити його значення.

— Справедливе їхнє обурення вже пробував розпалити якийсь юний пропагандист, його заарештували.

— Напевно — прапорщик, — промовив сусід Ногайцева. — Всі прапорщики — соціалісти.

— Це — перебільшення! — рішуче крикнула дама в окулярах. — Мій син — прапорщик.

— Ви — кадетка, а діти інтелігентів — завжди лівіші за батьків, і значить...

Довгий чоловік, схожий на глек, похитнувся й сказав глухим басом:

— Не перебиватимемо доповідача...

Самгін почав розказувати про біженців-євреїв і, покладаючись на свою не дуже багату уяву, про умови їх життя в холодних дачах, з дітьми, з старими, без хліба. Згадав старика з червоними очима, дряхлого діда, який мовчки намагався й не міг підняти безсилу руку своєю. Він зразу ж помітив, що його перестають слухати, це примусило його піднести тон мови, але через хвилину-дві чоловік з волоссям дякона, гучно крякнувши, заявив:

— Філософію ви не зробіте мене.

Якийсь лисенький, з борідкою, неохайно розкиданою по сірому обличчю, тримаючи себе за вухо, покvapливо й ображено кислим голосом заговорив:

— Так, будь ласка, не треба! Навіщо ж дражнити? З фронту йдуть тривожні чутки про них, про євреїв.

— Шпигуни, — басом сказала товста дама.

— Так, ось бачите? Нам треба відмовитися від ліберального шаблону...

— До війни — контрабандисти, а тепер — шпигуни. Наша м'якотілість — зовсім ще не Христова любов до людей, — тривожно, покvapно і якомсь масляно говорив лисуватий. — Адже коли було сказано «нести ні елліна, ні іудея», то цим говорилося: всі повинні бути християнами...

— Справа Бейліса довела, яка згуртованість цих людей...

— А — справа Дрейфуса?

Самгіна приголомшив цей несподіваний і різноголосий, але одностайний вибух злості, і, крім того, [він] розумів, що, не встигши почати бою, він вже програв його. Він стояв, дивлячись, як люди дедалі більше збуджують одно одного, пальці його гралися олівцем, приховуючи тремтіння. Вже починали кричати одно на одного, а курносий чоловік з очима тхора так оглушливо ляпнув долонею по столу, що в буфеті задзвеніло скло келихів.

Чийсь молодий голос різко крикнув:

— Ви самі спотворили їх межею осілості. В Римі було гетто...

Люди далі сперечалися, викидаючи одно перед одним слова, наче козири в грі.

— Азеф!

— Распутін!

— Гейне!

— Дізраелі!

— Ганьба погромів...

— Погроми були і в Німеччині.

— Пропоную припинити це... сум'яття,— гучно і владно заговорив чоловік, схожий на глек. Він похитнувся до стола, але зразу ж, вийнявши руки з кишень штанів, сховав їх за спину, випрямився.— Ми зібралися не для того, щоб переглянути наше ставлення до єврейського питання. Не час розв'язувати це... питання, перед нами стоїть інше, значніше й трагічніше, це — наше питання, питання багатостраждальної вітчизни нашої. Думаючи про нього, розв'язуючи його, ми повинні бути об'єктивними... Звичайно, серед євреїв шпигуни так само можливі, як і серед росіян. Припустімо, що в процентному відношенні до єдинокровної маси євреїв-шпигунів більше, ніж росіян, це можна пояснити географічно — євреї живуть на кордоні. Але я нагадаю саркастичний жарт Бодуена-де-Куртене: коли росіянин украде, кажуть: «Украв злодій», а коли вкраде єврей, кажуть: «Украв єврей».

Самгін почув чийсь шепіт:

— Чуєте? Позначилася домішка жидівської крові.

— В нього? Чи може це бути? Князь...

— Титул не гарантує від зарази. Мати великого князя Олександра Михайловича жила з євреєм...

Десь близько деренчав дзвоник, м'яко стукали двері, до їдальні обережно заходили.

Спокійно і впевнено звучав голос довгого чоловіка, дедалі більше нагадуючи дзижчання джмілья.

— І треба пам'ятати, що у нас, в армії, напевно, не один десяток тисяч євреїв. Якщо необережні, нетактовні чутки проникнуть у пресу, вони можуть викликати в армії дуже шкідливий резонанс.

— Спритно завернув...

— Ліберал! Їх тактика — лякати.

— Не слід забувати й про те, що коли п'ять депутатів-соціалістів засуджено на каторжну роботу, то це ще не

означає, що зло вирвано з коренем. Установа, що покликана боротися з внутрішнім ворогом, хоч і дала змогу випадками з Азефом і Богровим трохи скомпрометувати технічні способи своєї роботи, але все ж досить поінформована про рух і наміри ворожих сил, а сили ці збуджують протести й страйки робітників, пропагують анархічну ідею поразництва. Я вважаю дуже цінним повідомлення доповідача про те, що серед біженців теж виявлено пропаганду...

Клим Іванович Самгін відчув себе трохи збентеженим.

«Про це я міг би й змовчати. Але ж я не назвав пропагандиста».

І зразу ж спитав себе:

«А — чому слід було мовчати?»

Шукати відповіді не було часу. За спиною в Самгіна, в кутку кімнати, шепотіли:

— Ой, як лякає...

— Та-ак... Одначе все-таки, знаєте...

Промовець поволі витягнув руки свої з-за спини і схрестив їх на грудях, говорячи далі голосом, що дзижчав:

— Що ж нам робити? Деякі з присутніх тут уже обізнані з ідеєю, яку я прокламую. Вона дуже проста. Союзи міст і земств повинні суворо об'єднатися як організація, на яку владою історичного моменту покладається обов'язок заступати Державну думу протягом строків її паралічу. Цей єдиний союз прогресивно настроєних людей мав би перед Думою перевагу широти і, так би мовити, всеосяжності. Він втягає в свої межі все цінне, розсудливе, що залишилося за дверима Думи. Одно слово — широко демократичне об'єднання, куди входять дрібні службовці, грамотні робітники тощо. Створивши таку організацію, ми відберемо ґрунт в «ослів зліва», як висловився Милуков, і дістанемо широку змогу зробити в усій країні добір кращих людей.

— Значить — лівих? — спитав товстий з очима тхора. Промовець, не глянувши на нього й не змінюючи тону, спитав:

— Хіба ви себе і товаришів по вашій партії залічете до числа гірших?

Він замовк, але коли чоловіка зо два, зо три спробували аплодувати, він підняв руку забороняючим жестом.

— Ще кілька слів. Дуже добре відомо, що євреї — вмілі пропагандатори. Тому розселення євреїв межі осі-

лості повинно мати характер ізоляції, тобто їх треба відправляти в місцевості з населенням селянським і не густим.

— А що ж вони робитимуть там? — сердито спитав молодий голос.

— Вони — знайдуть діло, — сказав курносий. — Це — легенда, що євреї з голоду вмирають...

Самгіну дуже сподобалась ідея довгого промовця і його манера говорити. В джмелиному, заклопотаному дзижчанні його почувалася тверда віра людини в те, що вона виконує важкий обов'язок проповідника єдиної непохитної істини і що кожне її слово — найцінніший подарунок людям. Клим Іванович аж пожалів, що зовнішній вигляд промовця не збігається з його вірою, йому б вогненно-руде волосся, аскетичне, недокрівне обличчя, палаючі очі, широкі жести. Маслянистий, лисий дідок оголосив перерву, люди повставали з-за стола й негайно позбивалися в невеличкі групочки. Самгін відзначив, що кількість їх зросла майже вдвоє. До нього підійшов червонощокий товстун.

— Не впізнаєте? Стратонов. Ви, батеньку, теж постаріли. А я ось хворію — діабет у мене.

Назву хвороби він вимовив із смаком, з поважністю й облизав язиком випнуті синюваті губи. Кирпатим він здавався тому, що в нього спухли, туго надулися щоки і ніс утонув серед них.

— Приємно було чути, що й ви відмовилися від ілюзії п'ятого року, — говорив він, мацаючи обличчя Самгіна пильним поглядом зухвалих, але вже мутнуватих очей. — Тверезішаємо. Спасибі німцям — б'ють. Навчають. Про класову революцію мріяли, а про ворога-сусіда й забули, а він ось пагадав.

Підійшла дама в золотих окулярах, взяла його під руку й мовчки повела кудись.

— Ну, куди ти, куди? — бурмотів він, важко ступаючи.

Нова неприємна зустріч — Тагільський. Досадно було бачити його в такій самій формі військового чиновника з золотими погонами на плечах.

— А я читав у газетах, що ви...

— В яких газетах? — спитав Тагільський.

— Не пам'ятаю.

— В петербурзькій було це надруковано тільки в одній. Поквапилась газета умертвити мене.

— Навіщо це ви?

— З п'яних очей. Воюємо, га? — считав він, хитнувши стриженою, їжачою головою. — Кошмар! У дванадцятому році Ванновський говорив, що армія перебуває в становищі скрутному: обмундирування погане і його недосить, рушниці застаріли, гармат — мало, кулеметів — нема, годують солдатів підрядчики і — погано, грошей на поліпшення харчування — нема, кредити — запізноються, полки — в боргах. І до всього того — влізли в бійку заради захисту Франції від другого розгрому німцями.

Говорячи досить голосно, Тагільський тикав пальцем у пасок Кліма Івановича і, примушуючи його відступати, притиснув до стіни, де, пошелки й обидва усміхаючись, розмовляли масляний дідок і Ногайцев.

Він дуже змінився порівняно з тим, яким Самгін зустрів його тут у Петрограді: обличчя в нього ніби обтануло, висохло, вкрилося сірою павутиною дрібних зморщок. Можна було думати, що в нього пошкоджено шию, — голову він тримав, нахиливши й повернувши до лівого плеча, наче прислухався до чогось, як стривожений птах. Та гострий блиск очей і задирливий, різкий голос нагадали Самгіну Тагільського товаришем прокурора, що йому доручено якесь особливе розслідування темної справи про вбивство Марини Зотової.

«Намагався він упхнути мене в ту справу і втопити в ній чи — рятував?» — подумав Клим Іванович, слухаючи безцеремонну мову.

— Пам'ятаєте Струве «Ерос у політиці»? — спитав Тагільський і, блиснувши зубами, широким жестом показав на публіку. — Еротомани, га?

— Язичок у вас, Антоне Никифоровичу, несправедливий, — зітхаючи, сказав Ногайцев.

— Годиться для співробітництва в «Новом часі»? — спитав Тагільський, — маслянистий дідок, двічі хитнувши головою догори й донизу, змірявши Тагільського вузькими оченятами, лагідно сказав:

— В нашому органі соціалісти не співробітничать.

— Чому? Соціалізм, — не страшний після того, як дав гроші на війну. Він особливо не страшний у нас, де Плеханов пішов в історію під ручку з Мілюковим.

Дідок не поспішаючи відклеївся від стіни й мовчки пішов геть.

— Меншиков, — назвав його Тагільський, усміхаючись. — Один з найвизначніших у таборі шахраїв пера й розбишак преси, як знаєте, звичайно. В словнику Брокгауза про нього сказано, що, будши морально чутливою людиною, він одержимий щирим прагненням пізнати істину.

Ногайцев, граючись пальцями в бороді, доброзичливо усміхаючись, сказав неголосно:

— Лицемірство в ньому помітне, фарисей!

— Толстовець, — додав Тагільський. Ногайцев пирхнув у бороду й пішов собі, давши змогу Самгіну відзначити, що в чоботях він ходить бархатних, на м'якій підошві.

— Недавно на такому самому ось зібранні зустрів Струве, — знову звернувся Тагільський до Самгіна. — Цей, відповідно до своєї натури, і далі залишається сліпим, як сич удень. Спитав у мене: як мислю? Я сказав: «Якби можна було викупляти ідеї, як коней, що гуляли в панському вівсі, я б дав вам по п'ятачку за ті мої ідеї, якими скористувався збірник «Вехи».

Давно вже помітивши, що солідні люди поглядають на Тагільського похмуро, Клим Іванович Самгін збагнув, що і йому теж слід відійти геть від цієї людини. Він ступив уперед, але Тагільський підхопив його під руку:

— Куди ви? Заждіть, тут вечеряють, і дуже смачно, Холодна вечеря й дуже непогане вино. Хазяї цього старого посуду, — показав він широким жестом на строкату прикрасу стін, — люди добрі й широких поглядів. Їм байдуже, хто в них їсть і що говорить, вони досить багаті для того, щоб брати участь в історії; війну вони розуміють як основний зміст історії, як фабрикування героїв і взагалі як щось таке, що дуже прикрашує життя.

Він збуджував у Самгіна не нові підозріння.

«Поводиться зухвало і, здається, хоче викликати скандал, бо розлючений невдачами. А може, це його спосіб реабілітувати себе в очах громадянства».

Та, поряд з цією догадкою й не усуваючи [її], ожила інша:

«Розвідник. Підглядач. Робить кар'єру радикала, для того щоб грати роль Азефа. Та хоч би як там було, його глузування з гарного життя — це глузування хама, про якого писав Мережковський, це заперечення культури сином трактирника й утримувача дому розпусти».

— Ага,— з'явився наш мудрець, безстрашний мудрець, послухаємо неказане,— не притишуючи голосу, промовив Тагільський.

Мудрецем назвав він маленького чоловіка з обличчям у чорній борідці, він сидів на стільці і, підскакуючи, розмахуючи руками, обмацуючи себе, поквалливо й дзвінко викидав слова:

— А раптом виявиться, що він — той самий Іванушка-дурничок, Іван-царевич, якого здавна леліяла мрія народу про справедливого царя, — свята мрія?

Його обличчя, зліплене з дрібних рисочок і густо вкрите чорним волоссям, його очі, що бисто бігали, і судорожні рухи тіла надавали йому схожості з мавпою «мартишкою», а говорив він так, начебто водночас вірував, сумнівався, зазнавав страху, що обпікав його.

— «Глас народу — глас божий»? Ні, ні! Народ говорить тільки про речовинне, про матеріальне, але — таємнича думка народу, мрія його про царство боже — так! Це святі думка і мрія. Святість вимагає удавання — так, так! Святість вимагає маски. Хіба ми не знаємо святих, які удавали юродивих Христа ради, блаженних, дурників? Вони робили це для того, щоб ми не відкинули їх, не висміяли їх святість пошлим сміхом нашим...

Його мовчки слухало чоловіка з десять, слухали, скося поглядаючи один на одного, чекаючи, хто перший наважиться відказати, а він безперервно говорив, підскакуючи, смикаючись, благально складаючи долоні, розводячи руками, обіймаючи повітря, черпаючи його маленькими пригорщами, і здавалося, що чорненькі його оченята ховаються в бороду, перекочуючись до вух, опускаючись до ніздрів.

«В ньому є щось від Босха, від гротеску», — виявив Самгін, уважно слухаючи тривожний дзвін слів.

— І може, все ганебне, що ми чуємо про цього сибірського мужичка, тільки юродство, тільки для того, щоб ми передчасно не розгадали його, не втягли його в наші жалюгідні суперечки, в наші партії, гуртки, не втопили у вирі нашої безбожності... Панове, — твориться легенда...

Добре так співа собака,
Переконливо співал

— сказав Тагільський, і в ту саму секунду пролунав з дзижчанням голос чоловіка з черевцем на довгих ногах:

— Найменше, любий і шановний, найменше в наші дні доречна містика казок, хоч би які гарні були казки. Дозвольте нагадати вам, що з січня Державна дума рішуче почала критику дій уряду, дій, зовсім недозволених в трагічні дні нашої боротьби з ворогом, сила якого загрожує нашому національному буттю, авжеж, саме так! Загрожує нам поневоленням. Ви, звичайно, знаєте про зростання зловживань провінціальної адміністрації,— зловживань, які викликали сенатські ревізії, про німецький погром у Москві, про поведінку Горемікіна, про закриття Вільно-економічного товариства та про інші цього типу заходи, які ще більше підсилюють важке враження наших невдач на фронтах.

Говорив він дедалі сердитіше, і тепер голос його став схожим на холодне шипіння водяного струму, що аж свистить, коли він, під великим тиском, виривається з брандспойта.

— Ви знаєте також, що нам, не без труднощів, вдалося з'єднати шість фракцій Думи в єдиний, прогресивний блок і що назріває потреба злиття Земського і Міського союзів в одну організацію. Село і місто, поміщик і фабрикант мають перед собою одного й того самого ворога. Як патріоти, ми маємо право сподіватися, що всі справді прогресивні сили країни зрозуміють значення цього блоку. Ми не тільки маємо право сподіватися, але вважаємо, що маємо право вимагати. Тому я з глибокою прикрістю вислухав вашу літературно дотепну, але політично, безумовно, шкідливу спробу якось виправдати Распутіна саме в той час, коли його ганебний, руйнівний вплив зростає.

— Я тобі дам! — пробурчав Тагільський, облизнув губи, засунув руки в кишені й обережно, наче кіт, що полює на пташку, дрібними кроками пішов на промовця, а Самгін «передбачливо» подався до передпокою, щоб, послушавши Тагільського, в перший-ліпший момент непомітно піти собі. Але Тагільський не встиг сказати й слова, бо товста дама виголосила:

— Просимо до столу, панове! Закусіть, чим бог послав...

Не тільки Тагільський чекав цього моменту — публіка дуже одностайно рушила до їдальні. Самгін пішов додому, думаючи про прогресивний блок, намагаючись уявити собі місце в ньому, думаючи про Тагільського і про все, що чув цього вечора. Все це треба було примирити,

вкласти щільно одно до одного, видобути крихти корисного, забути про те, що некорисне.

Час минав з разючою швидкістю. Виявляючи свою нематеріальність, він без сліду зникав у потоках палких промов, у димі слів, не залишаючи по собі ні попелу, ні золи. Клим Іванович Самгін багато бачив, багато чув і був самим собою, ніби висячи в повітрі над широкою течією подій. Факти проходили перед ним і крізь нього, зачіпали, ображали, інколи — страхали. Та — все минало, а він непохитно залишався глядачем життя. Він помічав, що почуття пошани до своєї стійкості, свідомість незалежності дедалі більше міцніє в ньому. Він не міг би назвати себе людиною байдужою, бо все, що безпосередньо стосувалося його особи, дуже хвилювало його. Так, наприклад, повторилося щось, пережите ним літ за десять до цього року.

По дорозі на фронт біля Пскова зіскочив з розхитаних рейок товарний поїзд, у складі його були три вагони цукру, гречаних крупів і подарунків солдатам. Вагонів цих не виявилось серед розбитих, але не було їх і серед тих, що залишилися цілі. Климові Івановичу запропонували розслідувати це диво, бо судове слідство не відповідало на запитання Союзу, який послав ці вагони одному з полків до дня столітнього ювілею його історичного життя.

Слідство провадив провінціальний чиновник, мудрець дуже оригінальний на вигляд, високий, сутулуватий, з великою важкою головою, в жмутках сивого волосся, розкошланого, наче після бійки, його високий лоб, полінований зморшками, похмуро прикрашали прегусті срібні брови, прикриваючи очі кольору іржавого заліза, горбатий, яструбиний ніс ховався в густі й товсті, наче вилиті, вуса, сиве волосся вусів дуже помітно пожовтіло від тютюнового диму. Він схожий був на військового в чині не нижче полковника.

— Євтихій Попормов, — відрекомендувався він, простягнувши Самгіну руку начебто знехотя або нерішуче, а дізнавшись, чого приїхав візитер, сказав: — Не можу взє потішити: чорт їх знає, куди зникли ті прокляті вагони.

Голос у нього був грубий, безбарвний, непевного тону, і говорив він з жалем, начебто вважав своїм обов'язком саме тішити людей і був засмучений тим, що в даному разі не спроможний виконати обов'язок цей.

— Встановлено, що селяни села, біля якого зазнав аварії поїзд, грабували вагони, навіть побили кондуктора,

проломили йому череп, кочегарові по пиці дісталось, але ж вагонів вони не могли вкрасти. Закотили їх кудись до дідька лисого. Сім чоловіка заарештовано, з них — чотири баби. Баби, добродію мій, надзвичайно розлючені подіями! Це, знаєте, дуже... Не тішить, так би мовити.

Самгін спитав: солдати супроводжували поїзд?

— А — як же? Одинадцять чоловік. Солдатів заарештував військовий слідчий, встановивши, що вони сприяли грабунку. Знаєте: баби, діло було вночі і так далі. Авжеж. Крадіжки, всіх форм, дуже квітнуть. Крадіжки і шахрайство.

Самгін бачив, що ця людина, пригноблена працею викривання злодіїв і шахраїв, давно стомилась і ставиться до справи своєї з глибокою байдужістю.

— Чи можу я ознайомитися з протоколами допитів?

— Взагалі це не заведено, але — війна і ваше офіційне становище... Я думаю — можна. — Він заговорив жвавіше: — До речі: де ви зупинились? Ніде ще — так! Чемодан на вокзалі? Ага.

І вже з відтінком триумфу в голосі він сповістив:

— Зупинитися тут — нема де. Місто набито біженцями, пораненими, відпочивальниками від воєнних трудів, спекулянтами, шулерами і всяким мародерством і негіддю. Але можу вас потішити: тут усі обивателі, навіть і заможні, заробляють, здаючи кімнати. Цінні, дрібні речі ховають, самі виселяються в сараї, лазні, садові альтанки. Моя квартирохазяйка теж з таких. Можете зупинитися в неї, але в кімнаті, вже зайнятій одним військовим; підпоручик, поранений і — дурень. З обідом, чаєм чи кофе, з вечерею вона бере по 25 карбованців — гроші дешеві.

Коли Самгін сказав, що він згоден, слідчий начебто здивувався:

— Хоч, по суті, що ви робитимете тут? А втім — це мене не стосується. Покличмо хазяйку.

Пересунувши цигарку язиком з правого кутка рота в лівий, він узяв телефонну трубку:

— Так. Зараз же.

З'явилася хазяйка, маленька, моторна, рудоволоса, в зеленому фартусі, з ляльковим рум'яним личком і наївними очима сірого кольору.

— Поліна Петрівна Вітовт, — сказав про неї слідчий.

Вона дуже ласкаво усміхнулась і відвела Самгіна до кімнати з вікнами в двір, захищений бочками. Клим

Іванович погано спав уночі, поїзд з Петрограда йшов повільно, з перешкодами, довго стояв на станціях, майже на кожній юрмилися солдати, баби, кошлаті діди, огидно вищали гармошки, заводили пісень, лунав дрібний стукіт танцю, і у вікна купе заглядали бородаті пики запасних солдатів. Втомно було навіть згадати цей день, весь у гуркоті й скреготі заліза, в свисті, горланні пісень, криках, лайках, в надсадному одноманітному витті гармошок. Клим Іванович, скинувши френч, приліг на кушетку і майже негайно заснув і прокинувся від дивного відчуття — якась сила хоче поставити його догори ногами. Самгін трохи підвів голову і в ногах у себе побачив другу; чорна, вона була вставлена між офіцерськими погонами на дуже товсті, широкі плечі. Легко було зрозуміти, що офіцер, підіймаючи й струшуючи кушетку, робить це з явним наміром скинути з неї людину. Самгін швидко підібгав свої ноги, спустивши їх на підлогу, і поспішно спитав:

— Що ви робите? Чого вам треба?

— Книжка, тут повинна бути книжка,— гучно цмокнувши, пояснив офіцер, випрямляючись. Голос у нього був сиплий, простуджений чи надірваний; постать — кремезна, широкогруда, на грудях у нього метлявся біленький хрестик над низеньким лобом щіткою стояло чорне волосся.

— Підпоручик Валерій Миколайович Петров,— сказав він, стаючи проти Самгіна. Клим Іванович теж назвав себе, простягнув руку, але офіцер махнув головою, додав:

— Я не можу потиснути вам руку.

— Чому?

— Ви — сидите, я — стою. Чи дозволено, щоб офіцер стояв перед цивільним з простягнутою рукою?

— Я — короткозорий, та ще зі сну,— мирнолюбно пояснив Самгін, бачачи перед собою голене, товстогубе обличчя з монгольськими оченятами й широким носом.

— Ви повинні були б пояснити мені це,— сказав офіцер, сховавши руки свої за спину.

— От я й пояснюю.

— Пізно. Ви дали мені право думати, що ваша поведінка — це звичайна поведінка цивільних лібералів, соціалістів і взагалі тих, що ховаються в Земському і Міському союзах, крутячись у нас коло ніг...

Підвищуючи голос, він сипів і свистів дедалі голосніше:

— Ви навіть усміхнулись, підкресливши цим непошану до оборонця вітчизни й честі армії,— непошану, на яку я маю право відповісти револьверною кулею.

«Це — може», — подумав Самгін і, стараючись придушити тривожне почуття, миролюбно промовив: — Так, армія в наші дні заслуговує...

Петров смачно цмокнув.

— В наші дні? А в шостому-сьомому роках, знищуючи революціонерів, — не заслуговувала, ні?

— Розуміється, і тоді,— поквалливо погодився Самгін.

— Радий чути,— сказав поручик Петров.— Радий,— повторив він.— Інакше... Я — прибічник дуелей. А — ви?

— Не доводилося розв'язувати цього питання,— обережно відповів Самгін.— Але ж, здається, під час війни дуелі — заборонено?

— Так. А — чому? — наполегливо спитав поручик.

— Ду-уже зрозуміло,— сказав Самгін, почувуючи, що в нього спітніли скропі.— Уявіть, що цивільний викликає вас і ви... людина високої цінності, стає під його кулю...

Поручик Петров засліплено моргнув, цмокнув і, розтягнувши товсті губи широкою усмішкою, простягаючи Самгіну руку з короткими пальцями, схвально, навіть з радістю просипів:

— Bravo! Вашу руку... Приємно зустріти розумну людину... Ми — вип'ємо! Пива, так? Чудове пиво.

Він ткнув пальцем у стіну, з'явилася товста, білобриса жінка.

— Бір,— сказав Петров, показуючи їй два пальці.— Цвей бір!¹ Нічого не розуміє, корова. Чорт їх знає, кому вони потрібні, ці дрібні народи? Їх треба виселити в Сибір, ось що! Взагалі — Сибір заселити іноземцями. Бо, знаєте, живуть вони на кордоні, всі ці латиші, естонці, чухонці, і тяжіють до німців. І всі — революціонери. Знаєте, в п'ятому році, в Ризі, унтер-офіцерська школа чудово розчеса латишів, били їх, як скажених собак. Молодці унтер-офіцери, чулові стрільці...

Кошмарне знайомство ставало дедалі тіснішим і важчим. Поручик Петров сидів пліч-о-пліч з Климом Самгіним, ляпав його долонею по коліну, штовхав його ліктем, плечем, радів чогось, і Самгін упевнявся, що поряд з ним — людина непомітна, неосудна. Її вузьенькі, мон-

---

¹ Пару пива! (нім.)—Ред.

гольські очі якимось неприродно стрибали в орбітах і блискали, наче риб'яча луска. Самгін згадав поручика Трифонова, той був не такий небезпечний, простодушніший за цього.

«Той був пияк, невдаха, а цей — нервовохворий. Божевільний. Герой».

Товста жінка принесла пиво і вазочку солоних сухарів. Петров, грюкаючи шаблею, швидко скинув португею, мундир, залишився в шовковій смугастій сорочці, засукав лівий рукав і, показавши біцепс, спитав Самгіна:

— Втішливо? Пиймо за армію! Ну, розкажіть-но, що там, у Петрограді? Що таке — Распутін і взагалі всі ці плітки?

Але він не став чекати розповіді, а, висмикнувши поділ сорочки з штанів, оголив лівий бік і, клацаючи пальцем по червоному шраму, з гордістю пояснив:

— Багнетом! Щоб дістати удар багнетом, треба підбігти впритул до ворога. Правда? Так, ми на фронті не щадимо себе, а ви, в тилу... Ви — більші вороги, ніж німці! — крикнув він, ударивши дном склянки по столу, і матірно вилаявся, стоячи перед Самгіним, розмахуючи короткими руками, наче плавець. — Ви, цивільні, зробили тил ворогом армії. Так, ви це зробили. Що я захищаю? Тил. Але, коли я веду людей в атаку, я пам'ятаю, що можу дістати кулю в потилицю або багнет у спину. Розумієте?

— Я чув про випадки вбивства офіцерів солдатами, — почав Самгін, бо поручик чекав відповіді.

— Ага, чули?

— Так, але я не вірю в це..

— Наївно не вірити. Ви, напевно, прикидаєтесь, фальшивите. А уявіть, що серед солдатів, яких офіцер веде на ворога, четверо таких, що їх відшмагав цей офіцер в 907 році. І майже в кожній роті можливі родичі мужиків чи робітників, відшмаганих чи розстріляних у роки революції.

Думка про такі підступні можливості була зовсім новою для Кліма Івановича, і вона приголомшила його.

«Люди подібні до Кутузова, звичайно, згадали б про Немезиду», — зразу зміркував він і потім сказав:

— Ніколи не думав про це.

— Не думали? А тепер що думаєте?

Клим Іванович Самгін розвів руками й цілком щиро промовив:

— Це становище вдвоє підносить мужність і героїзм офіцерства. Захищати вітчизну...

— При умові — одна куля в лоб, друга в потилицю — так? Еге ж? Так?

— Та-ак,— протяжно відгукнувся Самгін у відповідь на свистячий шепіт.

Поручик Валерій Миколайович Петров глянув в обличчя його, поклав руки на плечі йому й зворушено промовив:

— Дайте, я вас поцілую, голубчику!

Товсті губи його так щільно й надовго присмоктались, що Самгін майже задихнувся,— огидне почуття засмокування загострювалось колючим болем, якого завдавали жорсткі, підстрижені вуса. Поручик виганяв мізинцем лівої руки сльози з очей, сміявся схлипуючим сміхом, цмокав і говорив:

— Спасибі, голубчику! Ситуація, чорт би її взяв, га? І до того ж мій полк брав дуже діяльну участь у боротьбі з революцією п'ятого року — розумієте?

В правій руці він тримав склянку, рука тремтіла, вихлопуючи пиво, Самгін ховав ноги під стілець і слухав сипле кипіння слів:

— Та полковник ще в Тамбові радив нам, офіцерству, виявити в ротах кількість шмаганих та інших політично неблагонадійних,— виявити і, в першу чергу, використовувати їх для розвідки і взагалі — ясно? Це, знаєте, справжній батько-командир! Війну він закінчить напевно командиром дивізії.

Він дуже довго розказував про командира, про його дружину, полкового ад'ютанта; наближався вечір, у відчинене вікно влітали, разом з мухами, якісь непевні звуки, десь далеко оркестр грав «Кармен», а за купою бочок на сусідньому дворі сердитий чоловік учив солдатів співати й люто кричав:

— Бовдур! Слухай — такт! Ать, два, лівою, лівою! Роби — ать, два!

І верескливий тенорок виводив:

Той лише життя достойний,
Хито зустріти симерть ладен.

— Хор — роби!

Хор голосно, але недоладно робив на мотив «Було діло під Полтавою»:

Православний руський воїн
Ворогів без ліку б'є...
Гучніше, музико,
Грай перемогу...

— Відставити, бовдури!

— Я повів двісті тридцять, залишилось — шістдесят два, — розказував поручик, притупуючи ногою.

Самгін слухав його й намагався уявити собі — чи скоро і чим закінчиться оця розмова.

— Сто вісімдесят шість... сімнадцять... — чув він. — Війну ми ведемо, молодша офіцерня. Ми — попереду мужиків, які ненавидять нас, дворянство, попереду робітників, яких ви, інтелігенти, наструюєте проти царя, дворян і бога...

Він похитнувся, наче одна нога в нього раптом стала коротшою, міцно потер лоба, цмокнув, подумав.

— Я не персонально про вас, а — взагалі про цивільних, про інтелігентів. У мене двоюрідна сестра була замужем за революціонером. Студент-гірник, з головою тип. У сьомому році заслали кудись... до чорта в зуби. Слухайте: що ви думаєте про царя? Про того шахрая Распутіна, про царицю? Що — вся ота дурниця — правда?

— Почасти, як видно, правда...

— Почасти, — пробурчав Петров. — А чи велика частина?

— Важко сказати.

Поручик Петров сів на кушетку, взяв шаблю, витяг до половини клинок з піхов і вклав його, сталь смачно цмокнула, він повторив і, видобувши ще гучніше цмокання — відкинув шаблю, сказавши:

— Нудно все-таки. В карти граєте? Ага! Цей тип, слідчий, теж грає. І дружина його... Ходімо до них, вони нас обіграють.

Самгін не наважився відмовитись, та й не мав причини, — йому теж було нудно. В карти грали довго і нудно, спочатку в преферанс, а потім у стуколку. За весь час гри слідчий сказав тільки одну фразу:

— Кінець кінцем — не можна зрозуміти: чи ти граєш, чи тобою карти грають?

— Так само й обставини, — додав поручик.

Вигравши купу поштових марок і паперових грошей, руденька, ніяково усміхаючись, заявила:

— Більше — не можу.

— Тоді — давай ще пива,— сказав слідчий.

Вона пішла, почали грати в дев'ятку. Петров безперервно сьорбав пиво, але не п'янів, а тільки бурчав, муликав:

Т-той лише життя достойний...
Хто завжди, ди-ди-ди-ди...
Ні туди і ні сюди, хоч би куди, —
До ерунди...

Грав він байдуже, безглуздо ризкуючи, багато програючи. Сиділи посередині кімнати, обставленої важкими твердими меблями під червоне дерево; на книжковій шафі, підносячись, майже сягаючи стелі, стирчала гіпсова голова <Міцкевича> над широким килимовим диваном — гравюра: Ян Собеський під Віднем. Одно з двох вікон у сад було відчинене, там ледве помітно й беззвучно ворухилося віття липи, до кімнати линув її аптечний запах, вповзали непевні [шелести?], що заплуталися в пічній темряві. Самгін відмовився грати в дев'ятку, кутив і, дивлячись на малорухливе обличчя поручика, намагався уявити його в момент атаки: попереду — пімці, позаду — мужики, а він між ними сам. Думалося про поручика сумно.

«Один проміж двох смертей і — залишається живий».

— Скажіть,— спитав він,— ідучи в атаку, ви оголюєте шашку, як це змальовують баталісти?

— Оголюю, оголюю,— пробурмотів поручик, рахуючи гроші.— Шашку і Сашку, і Маішку, авжеж! І не йду, а — біжу. І — кричу. І махаю шаблею. Головне: треба махати, рухатися потрібно! Я, знаєте, чудові слова почув в окопах, солдат до солдата отак по-звірячому крикнув: «Чого ти, дурню, ворухишся, як живий?»

Поручик сипло зареготав, розхитуючись на стільці:

— Гарненьке бои мо? ¹ Ото ж бо! Ось як впливають обставини...

Вторуючи його сміхові своїм, густо охкаючим, слідчий оголосив:

— По банку.

І зірвав банк.

Поручик Петров встав, потрусив над столом руками, сказав:

— Усе.

Потім, тихенько свиснувши крізь зуби, відійшов до дивана, сів, позіхнув і повалився на бік.

¹ Гостре слівце (франц.).—Ред.

— Отак — другий тиждень, — напівпошепки сказав слідчий, збираючи карти. — Відпочиває після госпіталю. Поранений і контужений.

Петров хропів.

— Домовласник тутешній, син радника губернського правління, поважної людини. Сім'ю вирядив на Волгу, будинок вигідно здав військовому відомству. З війни живим не вилізе — порок серця нажив.

У свистячому хропінні поручика було щось моторошне, що моторошність підсилював півшепіт слідчого.

— Це — Міцкевич, — казав він. — Дружина в мене полька.

Вже світало. Самгін побажав йому на добраніч, пішов до своєї кімнати, роздягся й ліг, стомлено думаючи про надмірно балакучих і нудних людей, про людей самотніх, які героїчно виконують свій обов'язок в тісному оточенні ворогів, про себе самого, про себе думалося жалібно, з образою на людей, які безцеремонно й навіть ніби мстиво перекидають тягар своїх вражень на плечі один одному. Він, Клим Іванович Самгін, ніколи не дозволяє собі скаржитись на життя, не дозволяє одвертостей, інтимностей. Навіть з Мариною Зотовою не дозволяв. Він уже дрімав, коли увійшов Петров, з виттям позіхнув, не церемонячись шуміти, роздягся і, сидячи в нічній білизні, чухав обома руками волохаті груди.

— Спите? — спитав він.

— Ні.

— А — між нами — життя, любий мій, — безглузде. Зовсім безглузде. Хоч би як ми ліберальничали. Так-так-так. На добраніч.

— Спасибі, — тихенько відгукнувся Самгін, украй здивований фразою поручика про життя — фраза ця не збігалася з професією героя, з його настроєм, зовнішністю, своєю несподіваністю вона викликала таке враження, начебто удар у мідь дзвона дав дерев'яний звук. Клим Іванович з якогось часу, зрідка, в години втоми, невдач, дозволяв собі докорити життя в неясності його змісту, але це було схоже на перебільшені докори, які він допускав у сварках з Варварою, щоб образити її. Відтоді як Тагільський визначив його роль і місце в житті як роль і місце аристократа від демократії, він, Самгін, звичайно не міг уже серйозно думати, що життя його безглузде. А поручик думає так серйозно.

— Головне, голубчику мій, у тому, що бога — нема! — бурмотів поручик, закуривши цигарку, ретельно, наче задовольняючи давню звичку, чухаючи то груди, то такі самі волохаті ноги.— Розумієте — нема бога. Не за Вольтером чи за цим... як його? Ну — чорт з ним! Я кажу: бога нема не за логікою, не внаслідок якихось доказів, а — посправжньому нема, по відчуттю, фізично, фізіологічно і — як ще там? Одно слово... В дитинстві у мене склалося отаке міцне вірування; в Нижньому Новгороді знаменитий монумент Мініну — Пожарському. Один — у Москві, другий... кращий, в Нижньому. Приїхав я туди в кадетський корпус учитися, а пам'ятника — нема! Був? І не було ніколи... Ось так і бог.

Коли Самгін прокинувся, розбуджений залізним громом, поручика вже не було в кімнаті. Гриміла артилерія, проїжджаючи рессю по бруку, з гуркотом заліза начебто сперечалося гудіння дзвонів, таке потужне, що, здавалося, воно хвилює повітря навіть у кімнаті. За кофе слідчий пояснив, що в місті призначено огляд артилерії, яка прибула з Петрограда, а дзвонять тому, що — неділя, церкви скликають до пізньої обідні.

— Дружина пішла до костюлу,— без потреби сповістив він, а потім діловито розказав, що зниклі вагони треба шукати не тут, а ближче до фронту.

— Та, напевно, і там не знайдете,— байдуже додав він.— Харчові продукти крадуть напрочуд спритно, крадуть спекулянти, інтенданти, солдати, взагалі — всі, кому це подобається.

Але все-таки він подав кілька міркувань, з яких виходило, що вагони загнали куди-небудь у Литву. Самгіну здалося, що в цієї людини є причини бажати, щоб він, Самгін, зник. Але слідчий підкріпив доводи на користь поїздки пропозицією дати листа до брата його дружини, ротмістра польових жандармів.

— Він може дуже допомогти вам.

Перша поїздка в справах Союзу викликала в Самгіна досить неприємне враження, але все ж він вважав обов'язком своїм побувати ближче до фронту і, коли можна, подивитися на солдатів у їхньому ділі, в бою.

І ось він сидить на купі старих шпал, в затінку від величезного дерева з дрібним листям, яснозеленим з лицьового боку й олов'яного кольору зі споду. Це дивне, легке листя зовсім нерухоме, хоч усе навколо охоплено

рухом: в мутнувато́му небі сліпуче й жарко тоне сонце, освітлюючи широку купинясту рівнину. Йї з одного боку ставить межу невисокий піщаний насип залізниці, з другого — густе дрібнолісся, ще недавно воно прилягало щільно до насипу, від нього залишилося безліч пеньків різної височини, вони стирчать по всій рівнині.

За сотню кроків від Самгіна насип розрізано річкою, річку перекрито залізною кліткою моста, з-під нього швидко випливає річка, блискаючи, наче ртуть, річка не широка, болотиста, один берег її густо заріс очеретом, осокою, на другому розмитий пісок, і на всьому відному протязі берега миються, ходять і плавають у воді солдати, миють коней, у трьох місцях — ловлять рибу волоком, натирають груди, ноги, спини один одному теплим, масним мулом річки. Солдатів ще більше, ніж пеньків і купин, їх так багато, що здається: коли вони полягають на землю, землі стане не видно під ними. В одному місці на піску відбувається борня, як у цирку, в другому вкривають дах барака зеленим віттям, вдалині, майже на узліссі, розбирають барак, збудований з круглих жердин. Намети, закидані віттям дерев, зеленим і прив'ядим, осінніх барв, такого віття багато, воно втоптане у вогку землю, ним викладено доріжки між пеньками і купинами. Димлять труби полкових кухонь, димлять вогнища. Самгін налічив вісім вогнищ, потім — одинадцять і перестав лічити, були ще й маленькі вогнища, на них кипіли чайники, біля них сиділи солдати по двоє, по троє. Вони в білих і сіруватих сорочках, дуже багато зовсім голих лагодять білизну. Помітно було, що багато солдатів бродять собі, ніби уникаючи один одного. Дим, важко й повільно здіймаючись від землі, зливається з гарячим, вологим повітрям, низько над людьми висить сіра хмара, дим просякнений духом болота й людського посліду. Люди кричать, їх нерозбірливі крики утворюють теж ніби хмару різноманітного гамору, розмірено стрибає солдатська маршова пісня, сумно тягнеться сільська, металічно скриплять і повискують гармонійки, стукають сокири, десь вчаться невидимі барабанщики, за три десятки кроків від насипу зібралося товсте коло, в центрі його двоє танцюють, і хор одчайдушно кричить старовинну пісню:

Сільські наші мужики —
Хами, свині, глупаки.
Ех, — калина, ех, — малина.

Пальці ріжуть, зуби рвуть,
До царя служить не йдуть.
Не хочуть! Калина, ой — малина.

Диригує хором прапорщик Харламов. Самгін уже бачив його, говорив з ним. Франтуватий читач контрреволюційної літератури й аматор гострепських неблагонадійних анекдотів дуже схуд, витягнувся, обріс бородою певного забарвлення, але не втратив своєї схильності до жартів і клоунад.

— Вправляюся в патріотизмі,— відповів він на запитання: як почуває себе?

— Воюєте?

— В безпосередню близькість з ворогом не заходив. Сидимо в довгій мокрій ямі і зв'язуємось через постріли з гвинтівок. Ворог віддає перевагу кулеметам і соліднішому знаряддю для нищення життя. Він теж не поривається на героїчний бій багнетами, прикладами, кулаками.

Говорячи в такому глумливому й пошлуватому тоні, він весь час мружився, покусуючи губи. Та часом поміж плоских фраз його фейлстонної мови недоречно, невлад з ними, звучали фрази іншого тону.

— Моя роль зводиться до стеження за людьми, щоб вони суворо виконували свої обов'язки: не говорили дурниць, стріляли — коли слід, не дезертирували.

— А — дезертирують?

— Уявіть — дуже охоче і знаючи, що за це розстрілюють.

Він перший сказав Самгіну, що далі до фронту його не пустять.

-- Відбувається перегруповування частин, для того щоб вирівняти фронт, ви, звичайно, розумієте, що це означає. Ділянка фронту, де сидів мій полк, відсувається ближче до тилу.

Широким помахом руки він показав на рівнину, де копошилися солдати.

— Це — тил. Тут — відпочивають. Батальйон, в якому я служу, виряджений сюди саме на відпочинок, але схоже на те, що й нам разом з іншими відпочивальниками теж треба буде позадкувати далі в болота.

Самгін спитав: чому вибрано таке вогке, нудне місце?

— Це — невідомо мені. Як бачите — по той бік на-

сипу сухо, піщаний ґрунт, був хвойний ліс, а за рештками лісу — лазарети «Червоного Хреста» і всяке його господарство. На річці можна було бачити жмути рожевуватої марлі, тампони і взагалі деякі інтимності хірургів, та солдати опротестували таке оригінальне засмічення річки, воду з якої вони п'ють.

Помовчавши кілька секунд, Харламов спитав:

— Ви не знаєте такого собі Антона Тагільського?

— Зустрічав.

— Він теж має якесь відношення до Земміста? Не знаєте? У присвоєній формі не ходить, має якесь відношення до питань продовольства і взагалі щось подібне до негласного інспектора. Все знає, все рахує.

— Він любить цифри,— сказав Самгін.

— Саме — так! Надзвичайно цікава й розумна людина. Офіцерство — не терпить його й навіть подекуди, що він нібито має відношення до департаменту поліції. Не схоже, зважаючи на його розмови з солдатами.

— А хіба такі розмови допускаються?

— Які? — наївно спитав Харламов, та Клим Іванович зрозумів, що його наївність штучна.

— Розмови з цивільними?

— Зважаючи на те — про що? — усміхаючись, сказав Харламов. — Наприклад: про соціалізм — не дозволяють розмовляти. Про царя — теж.

— Ах, он що! Він — про це?

— Ні,— серйозно й швидко відказав Харламов. — Я не сказав, що саме в цих питаннях. Він — про різні дрібниці життя, цікаві для солдатів.

— А офіцери ставляться до нього негативно? — спитав Самгін.

— Так. Як взагалі до цивільних.

— Одначе не кожного підозрівають у шпигунстві,— сухо сказав Самгін і — мимохіть — так саме сухо додав: — Я знав його, коли він був товаришем прокурора.

— Он як! — півголосом вимовив Харламов.

Через дві години після цієї розмови Самгін бачив, як Тагільського вбили. Самгін пив чай у бараку — їдальні для офіцерів. У довгому цьому сараї їх було чоловіка з десять, двоє зосереджено грали в шахи біля вікна, один писав листа і, усміхаючись, поглядав на стелю, ще двоє в кутку переглядали ілюстровані журнали й газети, за столом пив кофе товстий старик з орденами на шії і на

грудях, коло нього сиділи інші, і один з них, чорновусенький, з котячим обличчям, щось півголосом розказував, примушуючи старого усміхатися. Він тільки що скінчив розмовляти з ротмістром Рушиць-Стрийським, людиною такого богатирського обсягу, що не можна було уявити коня, на якому верхи могла б їздити ця величезна, важка людина. Череп у ротмістра обріс найгустішою масою сивого кучерявого волосся, кругле, рум'яне обличчя прикрашували овечі очі, червоний ніс і густі, товсті, чорні вуса, гарно прошиті срібною ниттю. Вислухавши Самгіна, він сказав прегустим підземним голосом, добродушно і чемно:

— Киньте, батеньку! З цього діла не буде. Ще раніше днів на три, ну, може... А тепер ми трошки танцюємо назад, состави харчувальних поїздів гонять, куди тільки можна гнати, все переплуталось, і ми самі нічого не можемо знайти. Боеприпаси забирати треба, ось що. Дещо, мабуть, треба буде спалити.

Саме в цю хвилину з'явився Тагільський. Увійшовши в відчинені двері, він зачинив їх за собою з такою силою, що тонкі стіни барака за спиною в Самгіна здригнулись, у рамах занили, задеренчали шибки, але двері з такою ж самою силою розчинились, і слідом за Тагільським увійшов високий рудий офіцер зі стеком у правій руці.

— Прошу відповісти! — кричав він високим голосом, тупаючи ногами так, що навіть крізь гомін в їдальні, гучній, як бочка, було чути брязкіт його шпор.

— Прошу дати мені спокій,— теж крикнув Тагільський, сідаючи до стола, розсуваючи руками посуд. Самгін помітив, що руки в нього тремтять. Товстий офіцер з сивою бородою на запухлому обличчі, з орденами на шії і на грудях, суворо сказав:

— Прошу не галасувати! В чому річ?

У рудого офіцера обличчя було сіре, з якимось синюватим мертвотним відтінком, його спотворювали судорожні гримаси, він, начебто з болю, намагався заплющити очі, але очі витріщувались.

— Вчора цей пан запевняв нас, що сибірські масло-роби продають масло японцям, напевно знаючи, що воно піде до Німеччини,— говорив він, поляскуючи стеком по чоботу.— Сьогодні він обвинуватив мене і капітана Загуляєва в тому, що ми засудили невинних...

— Так,— крикнув Тагільський, підскочивши на стільці.— Ви розстріляли божевільних, а не дезертирів.

— Мовчати! — люто крикнув товстий офіцер. — Хто вам дав право...

— Таких дезертирів тут — десятки, он вони ходять! Це — хворі. Вони — побожеволіли. Вони не знають, куди...

Залишились сидіти тільки шахісти, все інше офіцerstvo, чоловіка з шість, поволі підходило до стола, стаючи по другий бік його проти Тагільського поряд з товстунном. Самгін помітив, що всі вони дивляться на Тагільського похмуро, сердито, лише один байдуже копірсає зубочисткою в зубах. Рудий офіцер стояв поряд з Тагільським, на півкорпусу підносячись над ним... Він щось сказав — Тагільський відповів голосно:

— Так. Я — юрист і здаю собі справу в тому, що кажу. Саме так: убивство психічно неосудних...

Офіцер махнув стеком, але Тагільський підскочив і, заверещавши: «Не смійте!» — з великою силою штовхнув його, офіцер похитнувся, стек ляснув по столу, старий, схопившись, закричав, задихаючись:

— Ротмістр Рущиць...

В цю секунду ляснув постріл. Самгін виразно бачив, як здригнулося й утратило колір обличчя Тагільського, бачив, як він важко опустився на стілець і разом із стільцем упав на підлогу, і серед тиші, створеної пострілом, зарипіла, зламалася ніжка стільця. Потім товстий неголосно промовив:

— Ех, капітане Вельямінов, завжди ви...

Рудий офіцер поклав на стіл револьвер, розстебнув портупею, зняв шаблю й поклав її на стіл, півголосом сказавши Рущицю:

— До ваших послуг, ротмістре...

— Як це ви не втримали! — неголосно, але сердито спитав товстий.

— Пробачте, — сказав Рущиць, теж принизивши голос, від чого він став ще гучнішим. Останнє, що залишилося в пам'яті Самгіна, — тіло Тагільського в зім'ятому костюмі, з головою під столом, його жовте обличчя з прихмуреними бровами...

Самгіну здавалося, що, коли він спробує підвестися з стільця, то теж упаде.

«Я не вперше бачу, як убивають», — нагадав він собі, та це не допомогло, і, зігнувшись над столом, він сьорбав прохололий, гідкий чай, слухаючи притишені голоси...

— Хіба до цивільних застосовується воєнно-польовий суд?

— Що це ви, друже мій? А як судили революціонерів у шостому, в сьомому...

— Ах, так! Я забув...

— Головне — розгомос...

— Солдати...

Самгін не помітив, як поряд з ним опинилося два офіцери і один з них сказав:

— Ми всі, на чолі з генералом, просимо вас не розгомосувати цього сумного випадку.

— Так. Я — розумію.

Вони заговорили в два голоси:

— Принаймні — тут.

— А особливо — серед нижніх чинів.

— Я не знаюся з солдатами, — сказав Самгін.

— Можна пояснити самогубством, — ласкаво запропонував один з офіцерів, а другий спитав:

— Ви знали цю людину?

— Так, знав.

— Він же в одному Союзі з вами?

— Близько знали?

— Ні, не близько, — відповів Самгін і механічно додав: — Років за півтора, за два до цього, він справді вчинив замах на самогубство. Було в газетах.

— Це — чудово! — з тихою радістю сказав один, а другий у такому самому тоні додав:

— Прекрасно! Не пам'ятає, яка газета, коли?

— Ні, не пам'ятаю.

— Це — жалко! Отже — ваше слово?

— Так, так, — сказав Клим Іванович.

Тоді один з них сказав, шаркнувши ногою:

— Маю честь!

Другий — теж шаркнув, але мовчки, і обидва дуже швидко відійшли до свого стола.

Самгін встав, вийшов з барака, пішов стежкою вздовж рейок, відійшовши версти з півтори від станції, сів на шпали і от сидів, дивлячись на табір солдатів, розкиданий по рівнині. Потім постало не легке для Кліма Івановича запитання: хто більше герой — поручик Петров чи Антон Тагільський?

Вбивство Тагільського вразило й схвилювало його як майже моментальне й страхітливе перетворення живої,

здорової людини в труп, але смерть сина трактирника й утримувача дому розпусти не збуджувала жалощів до нього чи яких-небудь «добрих почуттів». Клим Іванович добре пам'ятав пренеприємні години розмов Тагільського в зв'язку з убивством Марини.

«Він вів тоді якусь дуже темну й прикру гру зі мною. Він — типовий авантюрист, але невдаха, і цілком природно, що, в своєму прагненні пози героїчної, він загинув так безглуздо».

Згадалось, як після розгрому армії Самсонова на великих зборах у квартирі дуже відомого літератора Тагільський говорив:

— Я належу до числа інтелігентів, пролетаризованих більше, ніж будь-який робітник. Маючи навіть і не дуже високу технічну кваліфікацію, майстрова людина не тільки хазяїн своєї фізичної енергії, але й людина, яка може цінити свої технічні знання як якусь правду, як явну корисність. Я кваліфікований як юрист, оборонець суспільства проти замахів на його соціально-політичний лад, на власність, на життя його членів. Але уявіть, що в мене зникла свідомість потреби обороняти цей лад, уявіть, що я почуваю лад цей ворожим мені? Таким, що спотворює мене?

— Ну — що ж? Значить, ви — анархіст, — зневажливо сказав його опонент, Олексій Гогін; такий самий чепурун, яким був вісім років тому, він зберіг веселий блиск блискучих очей, але тепер у блисків цьому було щось бундючне, іронічне, його гарний лагідний голос звучав самовдоволено, рішуче. Гогін помітно поповнішав, і гарно прихмурені брови робили пещене обличчя його якимось особливо значним.

— Можливо, що анархіст, але не тому, що знайомий з цією теорією, до речі, дуже плоскою, примітивною й навіть пошлуватою...

— Он як? — недовірливо здивувався Гогін.

— Авжеж, так. Ви — патріот, ви гостро засуджуєте пораженців. Я вас дуже розумію: ви працюєте в банку, ви — майбутній директор і навіть можливий міністр фінансів майбутньої російської республіки. У вас — є що захищати. Я, як вам відомо, син трактирника. Розуміється, так само як ви і всякий інший громадянин славної вітчизни нашої, я не позбавлений права відкрити ще один трактир чи дім розпусти. Та — я нічого не хочу

відкривати. Я — людина, що випала з громадянства,— розумієте? Випала з громадянства.

— Як молочний зуб у дитини? Хіба? — спитав Го-гін.

— Як собі хочете,— стомлено сказав Тагільський, а літератор, нахмуривши брови гарного, але мало рухливого обличчя, обізнано й пророче промовив:

— У словах ваших чутно заклик смерті, ви йдете до самогубства.

Тагільський мовчки знизав плечима.

«Ні, звичайно, Тагільський — не герой,— вирішив Клим Іванович Самгін.— Його вчинок — жест розпачу. Намагався сам убити себе — не вдалось, влаштував так, щоб його вбили... Інтелігент у першому поколінні — називав він себе. Чи інтелігент? Але — скільки людей убито було в мене на очах!» — згадав він і якийсь час сидів, бездумно зважуючи: з гордістю чи тільки з подивом згадав він про це?

«Я маю право пишатися обширністю мого досвіду»,— думав він далі, дивлячись на рівнину, де безперервно, невтомно ворушилися сотні сірих фігур і над ними коливалася хмара різноголосого, строкатого гамору. Можна дивитися на цю безглузду метушню, слухати її звучання і — не бачити, не чути нічого крізь тремтливу сітку своїх думок, спогадів.

Він справді не чув, як підійшов до нього високий солдат у шинелі, з паличкою в руці, підійшов і спитав півголосом:

— Ваше благородіє — газетки почитати нема?

Самгін покvapливо оглянувся — навколо нікого не було, але за сотню кроків рухалося повільно ще двоє.

— Нема,— сухо відповів він.

Солдат голосно зітхнув і, колупаючи палицею гнилу шпалу, знову спитав:

— Ви — з Земсоюзу будете?

— Так.

І, усвідомлюючи, що відповідає образливо коротко, спитав:

— Поранений?

— Ревматизма гризе. Вона, в окопах, нещадно орудує. Вогка тут область. Болотяна,— пробурмотів солдат, почекав ще запитання, але не дочекався й співчутливо сказав, махнувши палицею:

— Давно дивлюся на вас, звідти он,— сидить людина одноосібно, думає про наші нещасливі справи...

Самгін мовчав. Тривало і ще голосніше солдат зітхнув ще раз і, тикаючи палицею в землю, пішов собі, в напрямі до станції.

Після нього залишилося глухе роздратування, а від роздратування запалилися, почали тліти чудні думки:

«Скільки найцінніших сил, упертого вчительства витрачається на цю напівдику, напівграмотну масу людей. По суті, вони не стільки допомагають, як заважають жити».

Якимось шматком мозку Клим Іванович розумів комічну парадоксальність таких думок, але не перешкоджав їм, і вони жевріли в ньому, як жевріє трут чи сухе гниле дерево, викликаючи в пам'яті картини пограбування хлібної комори, підіймання дзвона і безліч подібних, аж до бородатих, зубатих на станції Новгород, аж до цієї ось метушні сотень солдатів серед деревних, нашвидку зрубаних пнів і затоптаного сушнику.

Троє солдатів посувалися чимраз ближче. Самгін устав і швидко пішов слідом за солдатом, а той, мабуть, подумавши, що пан доганяє його,— зупинився, чекаючи. Тоді Клим Іванович, нагледівши найзручніше місце, спустився з насипу й пішов до міста. По цей бік насипу пейзаж був пристойніший і не так густо засмічений людьми: річка звивалася по горбкуватому дерновому полю, поле прикрашене невеликими групами беріз, де-не-де здіймаються бронзові стовбури сосен, під густою зеленню їх крон — білі намети, жовті бараки, штабелі якихось ящиків, на криті брезентами, всюди червоні хрести, миготять білі поstattі сестер-жалібниць, під вікнами дощаного будиночка сидить священник в ліловій рясі — дуже приємна пляма. Дорога від станції до міста вимощена дрібним булижником, вона йде берегом річки проти її течії й ховається в густих заростях чагарника або між тісних групочок беріз. За півверсти від міста з чагарника вийшов солдат у синій сорочці без паска, з довгою, гнучкою штабою заліза на плечі, слідом за ним — Харламов.

— Ви чули? — півголосом і тривожно сказав він Самгину.— Капітан Вельямінов застрелив Тагільського...

— Випадково? — спитав Клим Іванович, скося глянувши на замурзане обличчя солдата.

— Та — ні! Сперечалися...

Солдат, поворушивши вусами; ледве помітно й заперечливо потрусив головою.

«Яків,— згадав Самгін Москву, п'ятий рік, барикаду.— Товариш Яків...»

А Харламов, докоряючи комусь, говорив:

— Тагільський правильно твердив, що засудили й розстріляли хворих, а не дезертирів, а цей Вельямінов був суддею.

— Ви... були при цьому? — суворо спитав Самгін.

Товариш Яків теж спитав Харламова:

— Можна йти, ваше благородіє?

— Так, іди, іди...

Яків перейшов дорогу, штаба заліза начебто підганяла його, розхитуючись за спиною. Скинувши кашкета, обмахуючи ним обличчя собі, Харламов говорив поквалливо і пригнічено, не схоже на себе:

— Майже кожен артилерійський бій створює людей психічно травматизованих, оглушена людина йде куди очі дивляться, деякі пробираються далеко, їх ловлять — дезертир! А він — нічого не тямить, навіть до пуття говорити розучився, зовсім неосудний!

Самгін, слухаючи, зміркував: він дав офіцерам слово не розголошувати обставин убивства, а ось це вже відомо, і офіцери можуть подумати, що розголошує він.

— Ви давно знаєте цього... солдата? — спитав він, почувавши, як його стискає суха злість.

Не без подиву й запитливо дивлячись в обличчя Самгіну, Харламов сказав, що знає Якова як слюсаря, що керує майстернею для ремонту обозу, полкових кухонь тощо.

— Дуже тямуща людина, грамотна. А — що?

— Чи зручно, що ви при ньому розказуєте про цей... випадок з Тагільським? — спитав Самгін і зразу ж зрозумів, що форма запитання невдала.

— Гар-рненький випадок! — вигукнув Харламов, вярчивши очі. — Але — він знав про це раніше, ніж я, він там працює.

Клим Іванович Самгін дуже суворо промовив:

— Якщо він уже знав, тоді... інша річ! А взагалі я думаю, що в ці дні, сумні для нас, ми не повинні б підривати в очах рядових авторитет офіцерства...

— Ага-а,— повільно й усміхаючись, протягнув Харламов. — Ви — оборонець?

— Так, — мужньо сказав Самгін і зразу ж пожалів про це.

— Тоді, це... справді — інша річ! — вимовив Харламов, не приховуючи іронії. — Але, бачите: мені точно відомо, що в 905 році капітан Вельямінов був підпоручиком Псковського полку і командував ротою його, яка розстрілювала людей біля Олександрівського скверу. Псковський полк має ще одну історичну заслугу перед вітчизною: 831 року він приборкував польських повстанців...

Клим Іванович Самгін перебив його розповідь запитанням:

— Що ж із цього виходить? Треба розкласти армію, так?

Харламов з явним подивом вирячив очі, горбоносе обличчя в нього густо почервоніло, кілька секунд він мовчав, облизуючи губи, а потім виявив свою звичку до легкої клоунади: шаркнув ногою по землі, розтягнув обличчя потворною усмішкою, поклонився й сказав:

— Не смію затримувати!

Круто повернувся спиною до Самгіна й пішов собі.

«Нахаба, — мовчки провів його Самгін. — Клоун. Оперетковий клоун. Нігіліст, звичайно. Анархіст».

Він, закурюючи цигарку, дивився на Харламова, що швидко йшов, і думав про те, що в той час, коли «державі загрожує зруйнування під ударами ворога і всі повинні одностайно незборним, гранітним муром стати перед ворогом», — у ці грізні дні такі безвідповідальні люди, як цей хлюст і Якови, як тесляр Осип чи Тагільський, сіють серед людей руйнівні думки, ідеї. Цілком природно було згадати про ротмістра Рущиць-Стрийського, але тут Клим Іванович злякався, почувуючи себе в небезпеці.

Він міг би сказати, що з якогось часу дійсність почала ставитися до нього вороже. Струшуючи його, як мішок, вона приводила все, що він бачив, пам'ятав, у стан строкатого і втомно суперечливого хаосу. Ненадовго, на годину, навіть на десяток хвилин, він раптом і тривожно відчував незв'язаність свого життєвого досвіду, відсутність у ньому скріплюючої єдності думки і мети, а за цим відчуттям крився здогад про безглуздість життя. Багато що здавалося зайвим, навіть зовсім позбавленим змісту, таким, що заважало скластися чомусь іншому, більш міцному і ясному. Клим Іванович Самгін стримувався від визначень точних, але усвідомлював, що це нове, ясне

вимагає настрою органічно чужого йому, вимагає рішучості, якої він ще не має. Він розумів, що раптом виниклий у нього намір сказати ротмістру Рушиць-Стрийському про Харламова і Якова мало чим відрізняється від повідомлення, зробленого Харламову про те, що Тагільський був товаришем прокурора. Такі скороминущі наміри виникали дедалі частіше, вони не пояснювались особистою антипатією, у них повинно бути інше пояснення. Клим Іванович Самгін не знаходив його, бо остерігався шукати.

В тіні купи молодих беріз стояв на високих ногах запряжений у селянського воза довгий кінь з прогнутою спиною, шерсть на ньому колись була біла, але запорошилась, набула брудної сіруватості й жовтуватих плям, велика, кошава голова безсило й низько була опущена до землі, в запалій орбіті тьмяно блищить мутне, вологе око.

Самгін спинився, розглядаючи карикатурну, але жалюгідну фігуру тварини, згадав «Холстоміра» Л. Толстого, «Ізумруд» Купріна й вирішив, що буде краще, якщо він з найближчим поїздом виїде звідси.

«Офіцерство, напевно, подумає, що про випадок з Тагільським я розказав...»

З-за стовбурів беріз обережно вийшов старик, такий самий карикатурний, як кінь: високий, сутулий, у полотняній, сірій від пороху сорочці, в таких самих, закачаних майже по коліна, штанях, що оголювали ноги кольору заіржавілого заліза. Сіре волосся бороди його — з товстого й напрочуд рівного волосся, воно спускалося з обличчя, наче нитки, очей майже не видно під сивими бровами. Показуючи Самгіну велику люльку, він повільно й неголосно, начебто знехотя, вимовив:

— Чи не маєте сірників, ваше благородіє?

Взяв пачку з рук у Самгіна, двома сірниками дбайливо розкурив люльку, а пачку засунув у кишеню штанів.

— Віддайте сірники, — запропонував Самгін, — старий помацав пальцями — чи в кишені вони? — хитнув головою:

— А ви подаруйте мені.

І, оглянувши Самгіна з голови до ніг, він раптом сказав:

— А — не буде ніякого діла з війни цієї... Не буде. Ось у нас, в Старому Ясені, хліб вижали та весь і спалили, так само і в Халомірах, і в Удрої, — весь! Щоб німцevi не

дісталось. Мужик плаче, баба плаче. Чого плакати? Сльозою вогню не погасиш.

Говорячи задумливо, він дивився в землю, під ноги Самгіну, їдкий зеленуватий дим обволокав його слова.

— Ліс рубають. Так безтурботно рубають, що вже нібито ніяких людей сто літ у цьому краю не житиме. Кривдять землю, ваше благородіє! Людей — убивають, землю кривдять. Як це розуміти треба?

Треба було щось сказати старому, і Самгін спитав:

— Ви що робите тут?

— Я солому вожу пораненим. Чекаю ось бабу свою, вона гроші одержує... А вони вже й не потрібні, гроші оті... Погано, ваше благородіє... Жалібно стало жити...

— Терпіти треба, — розсудливо порадив Самгін. — Всім важко, — суворо додав він, а потім упевнено передрік: — Скоро все це скінчиться, і знову заживемо спокійно...

Доторкнувся пальцем до кашкета й пішов собі, сердито заперечуючи комусь:

«Навряд чи країна виграє від того, що безграмотні люди почнуть міркувати».

Ішов він поквапливо, хотілось обернутися, глянути на старого, але — не глянув, ніби побоюючись, що старий піде за ним. Думки теж поквапливо виникали, зникали, виганяючи одна одну.

«Харламов, напевно, дбає про те, щоб міркували. Що його спонукає робити це?»

«...Можна думати, що прагнення примусити селянство і робітників політично мислити, — це жест відчаю честолюбних людей. Програвши одну ставку, вони хочуть узяти реванш».

Через годину він їхав у санітарному поїзді, стоячи на площадці вагона, дивлячись на поля, заставлені наметами — білими пухирями. Він почував себе дуже погано, нервовий шок викликав фізичну квалість, бурчало в кишках, якийсь химерний шум кипів у вухах, перед очима мигтіло здивовано здригнуле обличчя Тагільського, драгував спогад про Харламова. Все це розв'язалося рясним проносом, Самгін злякався, що починається дизентерія, п'ять днів лежав у залізничній лікарні на якійсь станції, а повернувшись до Петрограда, кілька тижнів не виходив з дому.

Невдалі поїздки на фронт створили в нього глухе, похмуре роздратування проти бородатих солдатів, теслярів, євреїв. У цьому роздратуванні було щось уже вороже до людей, хоч би як були одягнені вони — в сорочки захисного кольору чи в полотно і ситець. Раніше він до євреїв ставився байдуже, справа Бейліса була для нього справою, яка компрометує країну, а обличчя країни—це її інтелігенція. Він був певен, що ставиться до антисемітизму уряду так само, як більшість інтелігентів, і що це—правильне ставлення. Та коли з фронту хлинула чадна, отруйна хвиля тваринної ненависті до євреїв, він — подумав:

«Справді: чому — євреї посідають таке видатне місце в нас?.. Чому не татари чи грузини, вірмени?»

Згадав, що грузини і вірмени служать в армії, дослужуються до генеральства. У нас нема генералів-семітів, а от в Англії нерідко євреї стають лордами, навіть один з віце-королів Індії був євреї.

В особі Христа єврейство є основоположником релігії, яку сповідує вся Європа і [яка] проповідується католицькою церквою в усьому світі. В особі Карла Маркса єврейство сіє на землі нищівне вчення про непримиренність інтересів капіталу і праці, про неминуче зростання класової ненависті, про неусувну соціально-революційну катастрофу.

«Кінець кінцем питання про джерела антисемітизму надзвичайно темне питання, але я зовсім не повинен розв'язувати його. І — взагалі: що означає соціальна повинність особи, де початок цієї повинності, чим обмежено її?»

В Петрограді він почував себе куди <більш> на місці, в Петрограді життя кипіло дедалі крутіше, тривожніше, здійснюючи густе шумовиння шаленства пристрастей людських і особливо песамовито — пристрасть до наживи. У цьому шумовинні мелькав, борсався і плавав Іван Дронов, завжди напів'яний, як видно, не стільки від вина, скільки від успіхів своєї діяльності. Самгін не зустрічався з ним кілька місяців, навіть не згадував про нього, та одного разу, у фойє театру Грановської, під час антракту, Дронов наскочив на нього, схопив за лікоть, струснув руку і, веселими очима дивлячись під окуляри Самгіну, видихаючи запах вина, швидко виявив радість від зустрічі, розказав, що ранком приїхав з Петрозаводська, зайнятий поставками на Мурманську залізницю.

— Працюю вчотирьох: Ногайцев, Попов, інженер, — він тебе знає, — і Заусайлов, теж інженер, «технічна контора Заусайлов і Попов». Люди — хоч куди! Отака, знаєш, богема промисловості, веселий народ! А ти — земгусар? Ну, як на фронті, га? Слухай, — ходімо вечеряти! Поговоримо, га?

Дронов був напідпитку. Він поголив голову, знищив вуса, червоне обличчя в нього розпухло, роздулось, як пузир, ніс начебто стерся, майже непомітний, а товсті, м'ясисті губи випнулися наперед і жадібно тремтіли, показуючи золото зубів, наче ще не пережовану, не проковтнуту їжу. І під рудими бровами блищали, перекочуючись, підстрибуючи, бистрі, косенькі оченята. Поговорити з ним було цікаво. Пішли до «Європейської» гостиниці. Там було тісно, галасливо, було багато гарних, розкішно одягнених жінок, грав невеличкий струнний оркестр, між столами крутилися дві пари, і не зразу можна було зрозуміти, що вони танцюють. Коло естради стояв, з келихом у руці, депутат Думи Валяй-Марков, прозваний Мідним Вершником за його схожість з царем Петром, — стояв і, пронизуючи пальцем повітря над плечем своїм, говорив щось, але чутно було не його слова, а слова чоловічка, невеличкого, поряд з Марковим.

— Ми зневажали матеріальну культуру, — викрикував він, і здавалося, що він повторює беззвучні слова Маркова. — Нас значно більше тішило створювати світову літературу, анархічні теорії, незрівнянно чудовий балет, писати вірші, кидати бомби. Не вміючи жити, ми навчилися бавитися... включивши терор в число забав...

— Це, здається, Шульгін, — нетерпляче бурмотів Дронов. — Кажуть, він — розумний... А — що значить бути розумним у наші дні? Ось запитання!

— Ціле століття ми боролися проти самодержавства, — нетверезим голосом прокричав хтось, а жінка з неприродно довгою спиною, ніби без сідниць, голосно, але неправильно цитувала:

Ми, діти літ страшних Росії,
Народжені в роки глухії...

І раптом Самгін почув добре пам'ятний високий голос Бердникова.

— Та — дурниця ж це, дурниця-а! — виспівував він,

умовляючи, заспокоюючи когось.— У нас є дивізія, яку прозвали «біговим товариством», вона — якраз — все тікає від німців. Та — ні, який же наклеп? Спитайте військових,— підтвердять!

— Оце — вовк! — шанобливо сказав Дронов.— Це — Бердников, знаменитість, зовсім кримінальний тип, незвичайного розуму. На нього навіть міністри звважають.

Самгін, нахилившись над столом і трохи піднявши плечі, слухав.

— Ну, — чого ж ви хочете? З початку війни загнали цілу армію в болото, здали німцям у полон. Гвинтівок невістачає, гармат нема, аеропланів... Солдати все це знають краще за нас...

— Пропоную припинити ці мерзенні розмови,— люто закричав Марков.

— А — будь ласка,—погодився Бердников, і Самгін, скося дивлячись ліворуч, побачив, як Бердников легко несе величезний живіт свій, пробираючись між столами, піднявши голову, освітлюючи крихке обличчя доброзичливо сяючою усмішкою.

Високий чорнобородий чоловік у чумарці голосно говорив Маркову через голови людей:

— Треба знати правду! Солдати — знають: щоб убити одного німця, втрачаємо трьох наших...

— Брехня!

— Нервуються,— сказав Дронов, зітхаючи.— А Бердников — бачиш? — спокійний. Треба чотири мільйони чобіт, а шкіра в його руці. Я таких непавиджу, але — поважаю. А таких, як ти,—люблю, але — не поважаю. Як жінок. Ти не ображайся, я й себе не поважаю.

Самгін суворо глянув в обличчя, що розпливлося, хотів сказати йому щось витверезливе, та, замість цього, спитав:

— А — Тося — де?

— Тосю я поважаю. Єдину. Вона в Ростові-на-Дону. Недавно від неї був посланець з запискою, написала, щоб я видав йому грошенята її, 130 карбованців. Я дав 300. У мене багато їх, грошей. А посланець отакий... сокира. Сушена риба. Ночував у мене. Він і раніше бував у Тосі. Якийсь Тирков, Толчков...

— Поярков — машинально поправив Самгін.

— Можливо. Вона ховала його від мене. Я навіть по-

думав: старий коханець. Та він — сушена риба. Протопоп Аввакум.

Як завжди, Самгін напружено слухав голоси людей — джерело мудрості. Людей стало менше, в залі — просторіше, танцювало вже три пари, і, хоча вкрадливо, по-жебращьки настирливо нили скрипки, віолончель, — голоси людей звучали дедалі дужче й гарячіше.

Самгін стежив, як спокусливо вигинається в руках офіцера з чорною пов'язкою на правій щоці тонке тіло високої жінки з оголеною до пояса спиною, дивився й звично ловив клапті мудрості людської. Він давно вже вирішив, що мудрість, схоплена безпосередньо біля джерела її, з уст людей, — правдивіша, щиріша за ту, що її пропонують книжки й газети. Він мав право думати, що особливо щира мудрість п'яних, а останнього часу йому здавалося, що всі люди нетверезі.

— Панове! — волав маленький, круглолиций чоловічок з рідкими, але довгими вусами kota, в пенсне, яке тремтіло на горбатовому носі. — Панове, — ще переконливіше виголосив він тремтливим тенорком. — Ми шукаємо причину хвороби й знаходимо її в одному з симптомів — Распутін! Але ж це смішно, панове, це смішно! Распутін — маленький прищ, запалення клітковини.

— Це — песимізм!

— Чуєш? — спитав Дронов. Клим Іванович ствердно кивнув головою.

— Перед нами — дилема: або сепаратний мир, або цілковитий розгром армії і революція, селянська революція, пугачовщина! — промовив оратор, притишивши голос, і зразу ж на нього закричало двоє:

— Ну, знаєте, мир...

— Це — обурлива річ!

— Нервуються, — знову сказав Дронов, усміхаючись, і підніс склянку вина до товстих губ своїх. — А, знаєш, про можливість революції багато хто догадується! Факт. Ногайцев навіть у Норвегію їздив, будинок купив там про всякий випадок. Ти — як вважаєш: можлива?

— Ні, — суворо й рішуче відповів Самгін і запропонував: — Не заважай слухати.

— А я, брат, вип'ю за революцію, — пробурмотів Дронов. — Вона — розв'язання. Розв'язання плутанини... Особисто... І — взагалі...

До маленького промовця підійшла висока дама і,

спираючись рукою на плече, гарно вигнула стан, прошепотіла щось на вухо йому, він підвівся і, взявши її під руку, пішов до офіцера. Дронов, моргаючи, подивився услід йому й запропонував:

— Поїдемо до дівчат?

Самгін відмовився, він ночував в Олени, де майже щовечора збиралися й кричали різноманітні люди, скривджені й стомлені подіями. Помітно зростала кількість таких, які тоскно говорили:

— Ох, коли ж кінець цій війні?

Крутився Ногайцев, щедро сів ласкаві слова, усмішки й згідливо говорив:

— Так, так! Гармати стріляють далеко, а кінця війні — не видно. От вам і німецька техніка!

Ногайцев старався втішати, а приват-доцент Пильников посилював тривогу. Він служив на фронті цензором солдатської кореспонденції, приїхав для операції апендикса, з місяць лежав у лікарні, дуже схуд, обрід благочестивою білявою борідкою, м'яке обличчя його підсохло, затверділо, очі розплющилися ширше, і в них застигло щось пісне, похмуре. Коли він мовчав, він стискував щелепи, і борода в нього біля вух безперервно, неприємно ворушилась, але мовчав він мало, воліючи говорити.

— Ви не можете уявити собі, що таке листи солдатів на село, листи з села на фронт, — говорив він півголосом, ніби сповіщаючи секрет. Слухав його професор-зоолог, похмура людина, він дивився на Олену хмурачись і з явним подивом, наче вагався визначити її місце серед тварин. Було ще двоє знайомих Самгіну — лисий, чистенький дідок, з орденем і довгим попівським прізвисьмом, і пишна млосна дама, актриса театру Суворіна.

— Розуміється, про становище на фронті заборонено писати, і листи поділяються приблизно так: величезна більшість зовсім ні слова не говорить про війну, начебто автори листів не беруть участі в ній, решта пише так, що їхні листи знищуються...

— А деякі, напевно, доводиться направляти до прокуратури? — примружившись, упевнено спитав земгусар з довгим обличчям і нерівними зубами.

— Так, буває й це, — підтвердив Пильников і, ще більше притишивши голос, казав далі:

— Панове, наш народ — жадливий! Жадлива його байдужість до долі країни, його прикованість до села, до

землі і зоологічна непохитна ворожість до пана, тобто до культурної людини. На цій ворожості, звичайно, грають, уже грають германофіли, пораженці, більшовики е цетера¹ е цетера...

Пильников вихопив з кишені піджака записну книжечку і, показавши її всім, попросив дозволу прочитати зразки солдатських листів.

— Просимо, — сказав дідок тоненьким голосом і дуже прихильно.

— «Що дядька Єгора запроторили на каторгу туди йому й дорога а як він став позбавлений права майнових ти не лови гав», — читав Пильников, попередивши, що в листі, крім крапок, нема інших розділових знаків.

— «І клопочи про спадщину після дідуся Василя, улещуй його всіляко, приголублюй поки він живий і сліди щоб Сашка не вкрала чого. Діти обоє повмирили на те скажу не наша воля, бог дав, бог узяв, а ти першим ділом оберегай млин і неодмінно полагодь крила на осінь та не дранкою, а полотном. Полоненому не потурай, коли він попав, то хай працює сучий син коли чорт його штовхнув проти нас». Ось! — сказав Пильников, знову махнувши книжкою.

— Не розумію, що вас непокоїть, — сказав дідок, знищивши плечима. — Це писав дуже хазяйновитий мужик.

— І дуже простодушно, — підтвердила Олена, інші вичікувально мовчали, а Пильников, підстрибнувши на стільці, сумно усміхнувся.

— Автор — кашовар, обслуговує похідну кухню. Та ось, в пандан, інший лист рядового, — сказав він і почав читати підвищеним тоном:

— «Війна триває, ми все задкуємо і до чого прийдемо — це незрозуміло. Одначе поговорюють, що солдати самі повинні скінчити війну. Серед полонених е такі, що говорять по-російськи. Один фабричний працював у Пітері чотири роки, він просто доводив, що іншого способу скінчити війну нема, якщо цю скінчать, однаково другу почнуть. Воювати вигідно, військовим чини йдуть, цивільні гроші наживають. І треба всі власті обеззброїти, щоб стверджувати життя всім народом у згоді й своєю власною рукою».

Пильников засунув книжку за пазуху, а дідок сказав, усміхаючись:

---

¹ І тому подібне (лат.). — Ред.

— Так, це... інший тон! З цим потрібно боротись. — І, сварячись рожевим кулачком з рубіном на одному пальці, він додав: — Та насамперед треба, щоб Дума не драгувала царя.

— Ваше превосходительство, — занув Пильников, показавши всім обличчям і навіть фігурою стан людини, яка випадково випила чарку оцту. — Але як же германофільські тенденції його дружини і ця брудна пляма, Распутін?..

— Професоре, мабуть, ви не вірите в буття боже і для вас бога — нема! — лагідно промовив дідок і, спинивши жестом заперечення Пильникова, спитав: — Ви спробуйте не вірити в Распутіна?..

— Чудово сказано! — скрикнула актриса, зразу ж прикривши рота хусточкою, очі в неї сміялись.

— Ми говоримо про зло занадто багато — і цим перебільшуємо силу зла, сприяємо його зростанню.

Олена, напівлежачи в кріслі, курила, влучно пускаючи в повітря кільця диму. Пильников стояв перед старим, не терпляче слухаючи його повільну мову.

— Самодержавство має за собою трьохсотлітню традицію. Не забувайте, що не минуло ще трьох років після того, як уся Росія одностайно святкувала цей ювілей, і що в Європі нема держави, яка могла б похвастати стійкістю цієї форми правління.

Самгін знав, що дідок відіграє значну роль у міністерстві фінансів, Олена сповістила, що недавно він заробив великі гроші на якійсь операції з банками й пропонує їй піти на утримання до нього.

— На утримання я — не піду, але грошенят біля нього поклюю трошки. Він любить пестоші й добре платить.

Дідок нагадав Самгіну ці її слова, він повчально говорив:

— Цар — самотній, друзів у нього — нема, родичі ставляться вороже, а він — людина лагідна, він любить пестоші...

Самгін, сидючи поруч Олени, слухав і усміхався.

Вернувшись додому, він знайшов записку Олени: «Іду в компанії дивитися Мурманську залізницю, можливо, звідти морем до Архангельська, Ярославля, Нижнього — подивитися хвалену Волгу. Татаринів, нарешті, заплатив гонорар. Цілую. Ол.».

Самгін скривився і в думках вилаяв її:

«Шахрайка», — бо хоч гроші одержано в справі, яку

прийнято було її чоловіком, але закінчив її він, Самгін, і за умовою половина гонорару належала йому, та він знав, що Олена не поділиться з ним, як це вже не один раз бувало.

Зв'язок з цією жінкою й раніше вже обтяжував його, а за час війни Олена стала збуджувати в нього певне вороже почуття,— в ній прокинулась тремтлива жадібність до грошей, вона брала участь в якихось великих спекуляціях, нервувалася, говорила грубощі, капризувала і — що особливо збуджувало Самгіна — дедалі гостріше виявляла зневажливе ставлення до всього російського — до армії, уряду, інтелігенції, до своєї прислуги — і дедалі частіше, в різних формах, виявляла свою тривогу про долю Франції:

— Хай їх чорт забере, німців, з їх довгими гарматами! Якщо вони зруйнують Париж — де я житиму? Ваша армія повинна була німців утопити в болоті замість того, щоб самій тонути. Добрі у вас генерали, які не знають, де сухо, де болото...

Самгін вважав зайвим заперечувати, але ця мова Олени відштовхувала його. Та одного разу він зауважив:

— Що ж, для тебе Франція — тільки Париж?

— Авжеж, звичайно. І хто не розуміє цього, той не розуміє Франції. Це у вас можливі міста, ось такі, пришиті збоку, як ось оце. Я не розумію: що виражає Петербург? Ви тому всі такі розтріпані, що у вас нема центра, нема свого Парижа. Тому все у вас — неясне, заплутане, безладне. Ось, наприклад,— ти. Чому ти не депутат, не в Думі? Ти — розумний, знаючий, але—де, в чому твоє честолюбство?

Це вже було так неприємно слухати, що виникало вороже почуття до Олени. Та бувати в неї він вважав корисним, бо в неї, вечорами, збиралося дедалі більше людей, зляканих подіями на фронтах, тривога їх зростала, і поступово до страху перед силою зовнішнього ворога приєднувався страх перед можливістю революції. Серед цих людей Самгін почував себе дияволом — розумнішим, значнішим за них. Звідкілясь дедалі більше з'являлося іноземців «сердечної згоди». Особливо багато англійців, вони всюди бували, всіх повчали, і взагалі вони поводитися як «старші в домі». Самгін не здивувався, зустрівши в Олени людину у формі англійського офіцера, в зубах у нього диміла люлька, дим повивав обличчя

голубуватою вуаллю, не зразу можна було згадати, що це — містер Крейтон. Самгін пам'ятав його обличчя круглим, освітленим здоровим рум'янцем, тепер воно витяглося, нижня щелепа начебто стала важчою, ніс — більшим, шкіра обвітрилась, побуріла, а очі, раніше спокійно уважні, тепер освітлювалися стомленою, недбалою й іронічною усмішкою. Тримався він по-генеральськи важно, говорив без жести. Дивлячись на його струнку постать, Самгін подумав, що, мабуть, Крейтон і до війни був офіцером. Англієць дивився на нього, усміхаючись, але не підходив до нього, ніби чекаючи, що підійти повинен росіянин.

— Впізнали? — владно спитав він, показуючи серед міцних щільних зубів два в коронках з платини, і, після неминучих фраз про здоров'я, погоду, війну, поставив — чомусь півголосом — запитання, що його чекав Клим Іванович.

— Залишилося невідомим, хто вбив пані Зотову? Погано працює ваша поліція. Наш Скотланд-ярд дізнався б, о, так! Чудова була росіянка, — схвалив він. — Трохи... як це говорить? — обтя-же-на знаннями, що не мають практичного значення, але все-таки мала сильний практичний розум. Це я помічаю в багатьох: росіяни начебто соромляться практики й криються з нею, орнаментують релігією, філософією, етикою...

Він говорив дуже голосно, старався вимовляти слова чітко, слідкуючи за наголосами, говорив з певністю, що різноманітні люди, зібрані в цій кімнаті для китайських ідолів, ніколи ще не чули мови справжнього європейця.

— Недавно я прочитав дуже цікаву працю «Філософія господарства», це — цікава й фантастична спроба викласти вчення Маркса теологічно. Нормальний британець не стане витратити свого гумору на що тому... Можливо, що тевтон спокуситься й завданням теологізації матеріалізму, німці ірраціональні не менше, ніж росіяни, але звичка до філософії не заважає їм ще раз грабувати французів. У них є Кант, Гегель, але найбільш спорідненою їм філософією є філософія Фіхте, Штірнера, Ніцше. І вони твердо знають: практика — це боротьба за життя, за свободу життя.

— Крайній європеець, — шанобливо, півголосом сказав Пильников Олені.— Географічно й інтелектуально крайній.

— Я не схильний перебільшувати заслуги Англії в історії Європи в минулому, але тепер я кажу цілком певно: якби Англія не стала до бою за Францію, німці вже розбили б її, грабували б, по-звірячому мордували б, і те саме робили б у вас... з вами.

Він перестав розгортати мудрість свою тому, що запросили до столу, але через якийсь час за столом знову залунав його поважний голос, і в пам'яті легко вкладалися його фрази.

Крейтона слухали, не заперечуючи йому, Самгін думав, що це робиться з чемності до союзника і гостя. Англієць так дратував Самгіна, що Клим Іванович, відмовляючись від своєї звички не брати участі в суперечках, вже шукав найзручнішого моменту, найзручнішої форми для того, щоб [відказати] Крейтону.

Та раптом зухвало й глузливо заговорила Олена:

— Ви вважаєте німців — розбійниками, звірами, але ж це ваш уряд допомагав пруссакам розгромити Францію, ви підтримували їх проти Австрії, підтримували Бісмарка.

Нахилившись уперед, трохи примруживши очі, від чого погляд став гострішим, вона говорила далі:

— У мене був знайомий араб-учений; він сказав: «Англієць в Європі — лис, у колоніях — звір, що не має назви...»

— Ви, містер Крейтон, не ображайтесь, ви ж, звичайно, знаєте, що англійців не дуже люблять, і вони цього заслужили. Сто два роки тому під Ватерлоо ваші солдати остаточно погасили вогонь французької революції. Ви пишастесь цією сумнівною заслугою перед Європою, якій ви перешкодили зробитися Сполученими Штатами, я вірю, що Наполеон хотів цього. За сто років ви, «аристократична раса», люди компромісу, люди неперевершеного лицемірства й байдужості до долі Європи, ви, комічно бундючні люди, зуміли поневолити стільки народів, що, кажуть, на кожного англійця працює п'ятеро індусів, крім інших, поневолених вами.

Самгін слухав здивовано, стежачи за тим, як мінилося обличчя Олени. Підфарбоване обличчя її густо почервоніло, так густо, що виявився шар пудри, шия теж налилася кров'ю, і кров, видимо, душила Олену, вона нервово й дивно смикала головою, пальці рук її, виблискуючи самоцвітами перснів, розтягали щипчики для цукру. Самгін ніколи не бачив її до такої міри озлобленою, схвильованою

і, сидючи поряд неї, зігнувся, ховав голову свою в плечі, питаючи себе:

«Чим усе це скінчиться?»

Скінчилося мовчанкою. Крейтон, готуючись закурити цигарку, запитливо оглядав людей, як видно чекаючи: хто відповідь?

— Давайте припинимо розмову про політику, поки вона ще не пересварила нас,— сказала Олена, стомлено зітхнувши.

Крейтон, хитаючись разом з стільцем, сміявся. Пильників дивився на Олену зі страхом, інші п'ять-шість чоловік чекали — що буде?

— Так,— сказала актриса, тяжко зітхнувши.— Хтось десь щось робить, і раптом — починають воювати! Жах. І, знаєте, начебто вже не залишилося нічого, про що можна не сперечатися. Всі всюди про все сперечаються і — аж ненавидять одно одного.

Самгін чув ці сумні слова, наче крізь сон. Скоса поглядаючи в підфарбоване обличчя Олени, він міркував: як могли хвастощі Крейтона зачепити її, співачку, яка тільки тому не стала кокеткою, що воліла піти на утримання до старого? Він цілував її, коли хотів, але ніколи не чув від неї міркувань про політику інакше як у формі анекдоту чи плітки. Він дуже вірив у свою витончену здатність спостерігати, вірив у точність спостережень своїх, в правильність оцінок. В Олені він до чогось не додивився, і було дуже неприємно переконатися в цьому: вважаючи її дурненькою, він, можливо, був з нею одвертішим, піж слід. Дивлячись, як ретельно містер Крейтон виколупує з люльки якоюсь ложечкою попіл у попільницю, слухав, як чітко він каже:

— По суті, війну почали ви, росіяни. Якби в переговори не втрутився ваш темперамент...

Фрази представника «аристократичної раси» не цікавили його. Крейтон — чужа людина, випадковий гість, якщо він приєднається до числа хазяїв Росії, тоді його виступи набудуть ваги і значення, а зараз треба переглянути ставлення до Олени: можливо, не слід розривати зв'язку з нею? Цей зв'язок має незаперечні вигоди, він дедалі більше поширює коло людей, які з часом можуть бути корисними. Вона, виявляється, здатна нападати і захищати.

Охоче відвідуючи різні збори, Самгін виловлював з хаосу фраз ті, які здавалися йому найрозумнішими, і вважаючи, що ці фрази складаються в нього в щось струнке, міц-

не. Він бачив, що сумні події на фронтах збуджують дедалі бенгежнішу тривогу в людях і вони стають дедалі щирішими в своєму боягузстві й зухвальстві, в цинізмі своєму, в усвідомленні ними неможливості впливати на події. Він почував себе дияволом серед них, але дияволом, який бажає й може допомогти їм жити. Як завжди, стриманий, скупий на слова, він звично виловлював ходові фрази, спиритно знаходячи нагоду для виступів своїх, і сухувато, докторально давав поради.

— Наші дні — не час для розширення понять. Ми крутимось перед необхідністю точних формулювань, загальнозначних, об'єктивних. Розуміється, ми повинні уникати небезпеки вулгаризувати поняття. Ми одностайні в усвідомленні необхідності зміни влади, це вже — багато. Та дійсність вимагає ще важчого — єдності, бо сума даних обставин велить нам відчислити й ствердити саме те, що здатне об'єднати нас.

Такі заяви задовольняли, тобто заспокоювали тривоги тих людей, яким конче треба було почувати, що, говорячи, вони роблять щось корисне й навіть історично потрібне. Зрідка перед ним ставили запитання:

— В чому і як має виявитися ця єдність?

— Оце і є тема, яка підлягає нашому обміркуванню, — відповідав він і, якщо бачив, що співзапитувач незадоволений, слідом за цим, глянувши на годинник, ішов собі.

На одних зборах проти нього виступив високий чоловік з кучерявою, в дрібних кільцях, бородою сірого кольору. З-під його великих, нахмурених брів суворо дивилися прозорі блакитні очі, на ньому був збірний костюм, не на зріст короткий і вузький, — картаті штани, руді і чорні, смугастий сірий піджак, синя сатинетова косоворотка. Було в цьому чоловікові щось смішне й наївне, що привертало до нього.

— Слухайте-но, — заговорив він, — от ви все говорите про об'єднання інтелігентів, а з ким треба об'єднуватися, га? От у нас більшовики є і меншовики, одні з Леніним, другі — з Плехановим, з Мартовим, — то — з ким ви?

Самгін, відчувши небезпеку, відповів не зразу. Він бачив, що відповіді чекає не сам цей, з кучерявою бородою, а всі три чи чотири десятки людей, стиснутих у якійсь панській кімнаті, заставленій замкненими шафами з червоного [дерева], схожій на гардероб, серед якого стоїть довгий стіл. Закуривши не кваплячись цигарку, Самгін сказав:

— Для мене особисто корінь питання цього, зміст його лежить у суперечності інтернаціоналізму і націоналізму. Ви знаєте, що німецька соціал-демократія своїм вотумом про кредити на війну скомпрометувала інтернаціональний соціалізм, що Вандервельде підсилив цю компрометацію та що ще раніше поведінка таких соціалістів, як Вівіані, Мільєран, Бріан е цетера, теж виявила, яка безсила і яка, в той самий час, сумно гнучка етика соціалістів. Не вяснено: ця гнучкість — властивість людей чи вчення?

Практика судового промовця досить добре навчила Кліма Івановича Самгіна обминати небезпечні місця, відходячи від них набік. Він був досить начитаний для того, щоб легко заповнювати будь-який термін саме тим змістом, якого вимагає день і хвилина. І, нарешті, він твердо знав, що люди завжди безграмотніші за ті думки і фрази, якими вони оперують,— він знав це тому, що дуже часто сам почував себе таким.

— Для того, щоб говорити про інтернаціоналізм, слід спочатку вяснити, який зміст поняття — нація. Візьмімо Англію. Англійці — найбільше відповідають поняттю нація, це народ одної крові, міцно спаяний цією єдністю в якусь монолітну силу, що примушує працювати на неї сотні мільйонів людей іншої крові. Можна думати, що саме тому Англія — країна, де соціалізм прищеплюється через силу. Там є соціалісти-фабіанці, але про них можна й не згадувати, вони взяли ім'я собі від римського полководця Фабія Кунктатора, тобто зволікача, про нього відомо, що він був людиною тупою, млявою, консервативною і, даючи битися з ворогами Риму іншим полководцям, бив ворога після того, як ворог виснажитья. За його прикладом поведилися англійці на початку дев'ятнадцятого століття...

Чоловік з кучерявою бородою збентежено подивився на уважну публіку й пробурмотів:

— От уже я й не розумію — навіщо ви це розказуєте?

Самгіну дуже не подобався пильний погляд прозороблакитних очей, — блиск погляду нагадував синюватий вогонь жару, в бороді у чоловіка ворушилася неприємна підстерігаюча усмішка.

— Американці Сполучених Штатів ще не нація, — казав далі він. — Це механічно з'єднане і ще не спресоване в єдиний конгломерат зборище англійців, німців, єв-

реїв, італійців, слов'ян тощо. Між Америкою і Росією є багато спільного, але Росія являє собою державу ще менш цілісну, ще різкіше й глибше роз'єднану. Населення Сполучених Штатів — у величезній більшості і за винятком негрів — європейці. Населення нашої країни включає п'ятдесят сім народностей, зовсім і нічим не зв'язаних: поляки не розуміють грузинів, українці—башкирів, киргизів, татари — мордву і так далі і так далі. Нема жодної держави, яка так потребувала б культурної центральної влади, наявності доброзичливої, енергійної інтелектуальної сили...

— Ну от тепер — зрозуміло, — сказав кучерявий, поволі встаючи з стільця. Він дістав з кишені піджака зім'ятий кашкет, ляснув ним по коліну й похмуро сказав до когось:

— Гайда, Митю!

Встав якийсь невеличкий на зріст, міцний чоловік з круглим, добродушним обличчям, з розкошляною головою, одягнений в чорну суконну сорочку, в чоботях по коліна,— проходячи повз Самгіна, він дзвінко сказав:

— Ви вже стільки знаєте, що...

— Слухати соромно, — похмуро додав кучерявий.

— Та-ак! Знаєте — багато, а розумієте — мало! — сказав чорносорочечник, і обидва пішли до дверей, тупаючи по паркету, як коні.

— Слід було б послухати до кінця, — сказав Самгін услід їм. Митя відгукнувся:

— Чули. Читаємо.

— Я знаю їх,— загрозило заявив руденький підпоручик Аляб'єв, постукуючи палицею об підлогу, біленький хрестик блищав у нього на сорочці захисного кольору, блищали новенькі погони, золоті зуби, пряхжка біля пасака, він весь був наче пронизаний блиском різних металів, і навіть голос його звучав металічно. Він встав, важко спираючись на палицю, і, давши лад мідним, довгим вусам, казав далі обвинувально: — Це — робітники з Виборзької сторони, там усе більшовики, будь вони прокляті!

— Робітників не треба дратувати,— миролюбно, але твердо додала Марія Іванівна Орехова.

— Що? Не дратувати? Он як? — закричав Аляб'єв, оглядаючи людей і ніби заздалегідь визначаючи, хто наважиться заперечити йому.— Їх треба посилати на фронт, в передові лінії,— ось що треба. Під кулі треба! Ось що!

Годі миндальничати, ліберальничати і взагалі гратися словами. Словами непокірних не приборкують...

— Чого ж кричати? — сумно хитаючи голим черепом і зітхаючи тяжко, спитав адвокат Вишняков, театрал і шахіст. — Пізно кричати, — відповів він сам собі й широко розвів руками. — Все руйнується, все! Клим Іванович надзвичайно правильно зазначив, що Русь — глиняний горщик, в якому киплять, але не можуть зваритися різноманітні, нез'єднані...

— Колос на глиняних ногах, — сказала, як новину, Орехова, три дами одноостайно погодилися з нею, а четверта з явним страхом спитала:

— Що ж, при республіці всі ці буряти, калмики і дикуни дістануть право одружуватися з росіянками? — Вона була висока, з довгим обличчям, яке закінчувалось карикатурно гострим підборіддям, на її хрящуватому носі тремтіло пенсне, на грудях блищав шифр вихованки Смольного інституту.

Заговорило зразу чоловіка з десять. Аляб'єв кричав дедалі несамовітніше, він крутився, наче посаджений на кіл, стукав палицею, совав стільцем, струшував ним, наче тягав людину за волосся, блискав металами.

— Бузувірство, аввакумівщина, — кричав він.

Товстий чоловік у старомодному сюртуку, підтримуючи руками живіт, гув глухим, густим басом:

— Личакова, солом'яна держава встряла в бійку з ворогом, закованим у сталь, — га? Не безглуздо, га? Тільки за це уряд підлягає поваленню, хоч я зовсім не ліберал. Ти, дурна голово, спочатку хати кам'яні збудуй, бляхою їх покрій, ну, тоді й воюй...

Хтось кричав:

— Ворушимось, як живі, а — вже...

І, нарешті, всі крики покрив пронизливий голос Аляб'єва:

— Я — не купець, я — дворянин, але я знаю: наше купецтво виявилось цілком здатним узяти й продовжувати культуру дворянства, традиції аристократії. Купці почали заохочувати мистецтво, колекціонувати, чудово видавати книжки, споруджувати гарні будинки...

— Н-ну, знаєте! Хомяков бажав здерти з Москви двісті тисяч за його клапоть землі в кілька сажнів, — крикнув хтось.

— Прошу не перебивати мене дурницями! — несамом-

вито загорлав Аляб'єв, і, відчувши можливість скандалу, люди почали говорити тихіше, це примусило й Аляб'єва викладати мудрість свою спокійніше.

— Соціалізм, за його ідеєю, стародавня, варварська форма пригнічення особи.— Він кричав, підвиваючи на високих нотах, підкидав голову, рівні пасма волосся оголювали на секунду вугластий лоб, потім падали на вуха, на щоки, обличчя ставало вузьким, тремтіли губи, трусилось підборіддя, та все-таки Самгін бачив у цій маленькій худій фігурці щось іграшкове й комічне.

— Соціалізм припускає рівність прав, але це означає: визнати всіх людей рівними по здібностям, а ми знаємо, що весь процес європейської культури корениться в різниці здібностей... Я вітав би й соціалізм, якби він міг олюднити, організувати наївного, лінивого, але жадібного язичника, нашого селянина, та я не вірю, що соціалізм застосовний в галузі аграрній, а особливо в нас.

Самгін, бачачи, що ця людина міцно посіла його місце, — пішов; для того, щоб покинути збори, він — як йому здавалося — завжди знаходив момент, який мав викликати в людей жаль: ось іде від нас людина, не сказавши головного, що вона знає. Він був цілком певен, що зростає в очах у людей, помічав, що вони дивляться на нього дедалі вимогливіше, слухають дедалі уважніше. Ця впевненість, викликаючи в нього почуття гордості, в той самий час і все відчутніше тривожила: треба мати це «головне», а воно все ще не складалося з його строкатого досвіду. Він чимраз частіше почував, що з маси сирого, нагромадженого [ним] матеріалу надзвичайно важко вичавити єдиний зміст, надати йому своєрідної форми, стати перед людьми автором нового відкриття, яке об'єднає всі передові сили країни.

Недавно Дронов, розшарпаний, неголений і, як завжди, напідпитку, скаржився йому:

— Обстругали мене компаньйони на двісті сімдесят вісім тисяч. Ногайцев — потомствений шахрай, чорт з ним! Та — жалко Заусайлова і Попова, хороші хлопці, знаєш отакі — розбійники. Заусайлов по Сологубу живе: життя — «закон моєї гри». Попов — вайло, м'якуш, нещасний гравець, але симпатичний пес. Взагалі — нудно. Головне, не знаю: що робити? Треба мати ясну, реальну мету. А в мене мети якраз і нема. Гроші? Гроші — є, але — гроші тануть: сьогодні карбованець коштує сорок три

копійки. Та й взагалі гроші для мене — не мета. Якби Тоська була, я б її визолотив і брильянтами розцяцькував — гуляй!

— Вона — більшовичка? — спитав Самгін.

— Схоже, — відповів Дронов, готуючись випити. У внутрішній, боковій кишені піджака, де поважні люди ховають бумажник, Дронов носив плоску скляну флягу, прикрашену срібною сіткою, а в ній якийсь незвичайний коньяк. Обережно відкручуючи скляночку з шийки фляги, він бурмотів:

— А скляночку Тагільський подарував. Набрехали газети, що він застрелився, з місяць тому братік Хотяїнцева, офіцер, розказував, що випадково загинув на фронті десь. Цікавий він був. Підрахував, скільки коштує апарат нашого самодержавства і французької республіки, — виявилось: різниця невелика, в цій справі франк від карбованця не на багато відстав. На респуб[ліці] не зекономиш.

«Розказати? — спитав себе Самгін. — А навіщо?» — Другим запитанням перше було знищено, і разом з ним зникла пам'ять про Антона Тагільського. Але спалахнула [думка]: «Дронов інтеліг[ент] першого покоління».

При кожній зустрічі Дронов показував Самгіну незчисленну кількість дрібних дурниць, що їх він брав з глибини збовтаного житейського болота. Він струшував <їх> з своєї міцної постаті, наче порох, та майже завжди серед дурниць виявлялося щось цінне для Самгіна.

— Прислала мені Тося хлопця, студент Одеського університету, юрист, виключений з третього курсу за невнесення плати. Працював у порту ваптажником, закорковував пляшки на пивному заводі, рибу ловив під Очаковом. Розумний, веселун. Я його секретарем своїм зробив.

Глядячи флягу правою рукою, задумливо чухаючи пальцем брову, він говорив далі:

— Оце — правовірний більшовик! У нього — мета. Громадянська війна, бий буржуазію, роби соціальну революцію в повному, парадному розумінні слова, от і все!

— Ти — що ж, віриш у таку можливість? — байдуже спитав Самгін.

— Я б то? Я — в людей вірю. Не взагалі в людей, а ось у таких, як цей Кантоністов. Я, зрідка, зустрічаю більшовиків. Вони, брат, не жартують! Хвилюються робітники, є вже страйки з лозунгами проти війни, на Дону — шахтарі билися з поліцією, мужичок втомився воювати,

дезертирство зростає,— більшовикам є з ким розмовляти.

Він зітхнув тяжко і раптом встав, сердито кажучи:

— Ти все випитуєш мене, Климе Івановичу! А, звичайно, сам краще, ніж я, все знаєш. Чого ж випитуєш? Наскільки я дурень, я сам знаю, ти поможи мені зрозуміти: чому я дурень?

— Ти — п'яний,— сказав Самгін.

Він образився й пішов, надувши губи. Самгін, провівши його похмурим поглядом, навіть кинув услід йому недокурок цигарки.

«Харламов теж, напевно, більшовик»,— подумав він, потім згадав Хотьїнцева, який недавно на зборах в одній редакції оглушливо проповідував:

— Ще Сен-Сімон віщував, що владарями життя будуть банкіри. В кожній державі вони зметуть у гаманці свої всі капітали, потім складуть їх в один гаман, далі вони зсиплять в один мішок концентровані капітали всіх держав, усіх націй і тоді великодушно організують по всій землі виробництво і споживання на законі найсуворішої й навіть святої справедливості, як це передбачають деякі найрозумніші німці, за винятком безумних фантазерів — Карла Маркса та інших, іже з ним. Отже: чого страхаємось і чому тремтимо? Чи не розсудливіше буде впевнено й спокійно чекати милостивих результатів енергійної діяльності банків, реформаторської роботи банкірів? Наївно боятися, що банкір поздирає з нас сорочки і штани! Він поздирає їх — так! — та лише на короткий час, для концентрації, монополізації, а потім він примусить нас організовано виготовляти взуття і одяг, хліб і вино, і одягне і взує, напоїть і нагодує нас. Навіщо ж нам турбуватися про протоки з моря до моря та про перетворення балканських держав на російські губернії, навіщо?

Климові Івановичу Самгіну здавалося, що в грубому гуморі цієї промови приховано якесь здорове зерно, але він не любив гумору, його відштовхувала сатира, і йому особливо ворожі були типи людей, подібних до Хотьїнцева, Харламова. Він бачив їх диваками, бешкетниками, які під своїм словесним бешкетництвом приховують нігілістичну пристрасть до руйнування. Харламов прикидався, ніби серйозно вивчає контрреволюційну літературу, вдавав поклонника Леонтєва, Каткова, Победоносцева. Хотьїнцев грав роль дивака, якому подобається, не жаліючи

себе, розвеселяти людей нісенітницями, але з якогось часу він дедалі наполегливіше одягає в найбезглуздіші словесні форми дуже серйозні думки. Так само, як Харламов, він «пораженець», ворог війни, людина байдужа до долі своєї вітчизни, а доля ця вирішується на фронтах.

Заповнений галасом газет, суперечками на зборах, сумними звістками з фронтів, чутками про те, що цариця таємно клопочеться про мир з німцями, час минав швидко, дні перескакували через ночі з непомітною швидкістю, дедалі частіше повторювалися слова — вітчизна, батьківщина, Росія, люди на вулицях ходили поквалівіше, тривожніше, ставали балакучішими, легко знайомились од-но з одним, і все це дуже і по-новому хвилювало Кліма Івановича Самгіна. Він добре пам'ятав, коли саме це незнайоме хвилювання спалахнуло в ньому.

Ночував в Олени, вона була напідпитку, дуже ви-моглива, вередлива і стомила його, він погано і мало спав, прокинувся рано з головним болем і пішов додому пішки.

Давно вже на вулицях і площах міста з ранку до ве-чора навчалися солдати, лунала команда:

— Стру-унко-о!

Він пам'ятав цю команду з дитинства, коли вона роз-лягалася серед тиші провінціального міста впевнено і владно, хоч долинала здалека, з поля. Тут, у місті, яке командує всіма силами величезної країни, життям пів-тора мільйонів людей, вигук цей звучав роздратовано й безнадійно або похмуро й безсило, як прохання або ж наче крик відчаю.

Самгін струснув головою, не вірячи своєму слухові, спинився. Перед ним по бруківці вулиці ступали дрібні люди в солдатському, гнилому кольору, одязі не на зріст, а деякі були ще в своєму «цивільному» вбранні. Ступали вони начебто знехотя й не вірячи, що для того, щоб їти вбивати, треба особливо чітко тупати по бруку чи по гни-лих торцях.

— Лівую! Лівую! — хрипко радив їм високий солдат з хрестом на грудях, з нашивками на рукаві, він накуль-гував, спирався на товсту палицю. Різноманітні обличчя дрібних людей однаково напружені похмурою нудьгою, і однаково порожні їх різнобарвні очі.

— Стру-унко-о! — кричать на них солдати, що пото-милися командувати живою, але неповороткою купкою

людей, які здавалися Самгіну зім'ятими й порожніми, наче попсовані гумові м'ячі. Над канавами вулиць, над площами висить болотяне, купинясте небо, в розірваних хмарах, десь глибоко за хмарами розпливлось блякле сонце, сіючи мутнувате світло.

— Стру-унко-о! — командують офіцери.

Місто вже прокинулось, тріщить, з недобудованого дому скидають риштовання, повертається з роботи пожежна команда, пом'яті, мокрі гасителі вогню байдуже дивляться на людей, яких навчають ходити по землі пліч-о-пліч одно з одним, з-за рогу виїхав верхи на рябому коні офіцер, за ним, перетнувши дорогу пожежникам, з залізним гуркотом поповзли невеликі гармати, з'явилися солдати в залізних шоломах і пройшла невелика юрба різноманітно одягнених людей, поперед неї чорнобородий велетень ніс ікону, а поряд з ним підліток ніс на плечі, як рушницю, палицю з національним прапором.

Самгін стояв на панелі, курич і дивився, почувуючи, що все це не те що пригнічує, а якось обтяжує його, викликаючи почуття туги, суму. Солдат з хрестом і нашивками неголосно скомандував:

— Вільно! Закурюй...

Накульгуючи, тикаючи палицею в торці, він перейшов з мостової на панель, сів на кам'яну тумбу, дістав з кишені газету й закрив нею обличчя своє. Самгін помітив, що солдат, глянувши на нього, хотів віддати йому честь, але чомусь передумав і не зробив цього.

— Навчаєте? — спитав він. Солдат, глянувши на нього поперх газети, відповів півголосом і неохоче:

— Так, ось... захаращую голови. Одначе — за місяць з людини солдата не зробиш. Самі бачите.

Самгін пішов, але після цього він, бачачи, як навчають солдатів, спинявся на кілька хвилин, дивився, прислухався до зауважень прохожих і таких самих спостерігачів, як сам він, — зауваження звучали глузливо, сердито, похмуро, сумно.

— Дрібнокаліберний народ...

— Більшого калібру, видно, всіх перебили.

— Отакі герої навряд чи німців поб'ють.

Жінки зітхали:

— Господи, коли ж скінчиться це!

Спостереження Кліма Івановича Самгіна чимраз виразніше й твердіше складалися в короткі фрази:

«Обиватель ставиться до армії, до солдатів скептично». — «Країна, як видно, вичерпала весь запас добірної живої сили». — «Війна — набридла, її треба закінчити».

Чутки про спроби цариці укласти сепаратний мир з Німеччиною стверджували його висновки, та ще більше стверджувалися вони фактами іншого порядку. Помітно зменшувалася кількість здорових молодих людей, що особливо ясно видно було на солдатах, які тупали ногами на всіх площах міста. Великими скупченнями дрібних людей командували, гидливо кривлячись, істерично скрикуючи, офіцери, що побували на війні, напівхворі, мабуть, поранені, контужені... Незграбність, недогадливність рядових хворобливо дратувала їх, вони матірно лялися, негласно, озираючись на глядачів. Самгіну здавалося, що їм хочеться бити киями майбутніх солдатів, і ці надірвані, зношені люди збуджували в нього співчуття.

«Інтелігенція армії, — думав він. — Інтелігенція, яка організує масу на захист вітчизни».

Пам'ять показувала картину вбивства Тагільського, ефектний жест капітана Вельямінова, — жест, яким він поклав свою шаблю на стіл перед генералом.

З якогось часу він міг, не виходячи з своєї квартири, бачити, як роблять солдатів — навчання відбувалось майже під вікнами в нього, і, відчинивши вікно, він чув:

— Струнко-о! Гей, ти, рябий, — підбери черево! Що ти — вагітна баба? Носки, носки, чорт би вас забрав! Сказано: п'яти — вкупі, носки — нарізно! Пика чортова — як ти стоїш? Чого в тебе плече від плеча вище? Ех ви, бовдури, дурневе насіння. Струнко-о! Рівняння наліво, кроком... Куди тебе чорти сунуть, свиня тамбовська, куди? Струнко-о! Рівняння направо, кроком... арш! Ать — два, ать — два, лівою, лівою... Стій! Ну — чорти не нашого бога, ну, що мені з вами робити, га?

Командував огрядний, важкий солдат, широколиций, кирпатий, з рудими вусами і в чорній пов'язці, що закривала його праве око. Години зо дві він навчав крокувати, а після невеличкого відпочинку — битися багнетами. З двору будинку, навпроти квартири Самгіна, виносили дерев'яне спорудження, в якому метлявся куль, набитий соломою. Солдати, один по одному, кричали «ура» і, підбігаючи, виривавши очі, — тикали в куль багнетами — дивитися на це було неприємно і смішно. Самгін багато чув про потужність німецької артилерії, про силу її загоро-

джувального вогню, не уявляв, як можна дістати ворога багнетом, навчання бою на кулі соломи здавалося йому безглуздя ганебним. Він був певен, що так само оцінюють ці незграбні стрибки прохожі і обивателі, виглядаючи з вікон.

Вогкого, після нічного дощу, осіннього дня, під час відпочинку, після кількох хвилин тиші, на вулиці забринькала балалайка, зашелестів неголосний сміх. Самгін підійшов до вікна, виглянув: з десяток солдатів, щільно обступивши ліхтарний стовп, слухали, як співає, підіграючи на балалайці, кучерявий, смаглявий, наче циган, юнак у сорочці захисного кольору, в наваксованих чоботях, тоненький, акуратний. Співав він півголосом, і важко було <розібрати> слова жвавої пісеньки до танцю, заважала балалайка, човгання ніг, стримуваний сміх. Та, прислухавшись, Самгін розібрав двовірш:

Чим різняться, скажем так,
Унтер-цери від собак?

— Ух, ти-и! — скрикнув один із слухачів і навіть вибив дріб ногами. Майбутні солдати, неголосно й оглядаючись, посміювались, і в цей стриманий смішок ніби вгвинчувалися веселі слова:

Один 'дного бити вмієм,
А хто нас б'є — тих не смієм!

Самгін обурився:

«Вуха наскубти хлопчиськові»,— вирішив він. Йому, до речі, пора було йти в суд, він одягся, взяв портфель, і через дві-три хвилини стояв перед хлопчиком, здивований і вже трохи прохолодий,— на смаглявому обличчі брүнета весело блищали напрочуд знайомі блакитні очі. Хлопчик стояв, опустивши балалайку, тримаючи її за кінець грифа й розгойдуючи, зблизька він виявився ще меншим на зріст і тоншим. Так само, як солдати, він дивився на Самгіна запитливо, вичікуючи.

— Можна дізнатися, чому ви одягнені військовим? — суворо спитав Самгін. Хлопчик дзвінко відповів:

— Доброволець, числюся в команді музикантів.

— Ах, он що! Ваше прізвище?

— Співак, Аркадій,— сказав хлопчик і, нахмури-

шись, сам спитав: — А — навіщо вам знати, хто я? І яке у вас право питати? Ви — земгусар?

— Земгусар, — механічно повторив Самгін. — Ваша мати — Єлизавета Львівна?

— Так.

— Вона — тут?

— Вона померла. Ви знали її? — лагідно спитав Співак.

— Так, знав, — сказав Самгін і, ступивши ще ближче до нього, промовив напівпошепки:

— Я чув, що ви співаєте. Ви дуже рискуєте...

— Хіба? — жартівливо й голосно спитав Співак, на-строюючи балалайку. Самгін помітив, що солдати дивляться на нього неприязно, як на людину, що заважає. І особливо пильно дивилося двоє: кремезний, товстогубий, окатий солдат з підстриженими вусами рудого кольору, а поряд з ним примружився й закусив губу чоловік у синій блузі з обличчям єврейського типу. Торкнувшись пальцем кашкета, Самгін пішов собі, його провів вигук:

— Гусар без шашки, самі бляшки.

Потім двічі неголосно свиснули.

«Йому не більше як шістнадцять років. Очі материні. Гарний хлопчик», — думав Самгін, намагаючись погасити почуття, гостре, наче опік.

«Що мене збентежило? — міркував він. — Чому я не сказав хлопчиськові того, що повинен був сказати? Він, звичайно, навчений і підсланий пораженцями, більшовиками. Можливо, що ним керує й почуття особисте — помста за його матір. Запроваджується в життя лозунг Ціммервальда: перетворити війну з зовнішнім ворогом на громадянську війну, всередині країни. Це означає: зрадити країну, зруйнувати її... Звичайно, так Хлопчисько, напівдитина — нікчемність. Та справа не в людині, а в слові. Що повинен робити я і що можу зробити?»

Відповіді на це запитання він не став шукати, усвідомлюючи, що відповідь зажадала б від нього дії, на яку він не має сили. Прискоривши ходу, він звернув за ріг.

«Але — яке ж безглузде життя!» — в думці вигукнув він.

Цей обурений вигук заспокоїв його, він знову уявив собі Аркадія серед солдатів, веселу усмішку на смуглявому обличчі й раптом згадав:

«А отой, з ластовинням, у синій блузі, це... москов-

ський — як його звали? Учень мідника? Так, це — він. Звичайно. Невже я маю знову зустріти всіх, кого знав колись? І—що означають оці зустрічі? Чи означають вони, що ці люди так само рідкісні, як великі зорі, чи — незчисленні, як дрібні?»

Він помилювався сполученням десятка слів, в які він включив думку і образ. Йому перепинила дорогу невелика група людей, вона займала всю панель, так само як інші прохожі, Самгін, обминаючи натовп, перейшов на брук і спинився, слухаючи:

— Відступали з Галичини, і весь час по дорозі хліб горів: борошно, крупи, склади провіанту горіли, села — все горіло! На полях хліба витолочили ми—годі й злічити! Господи ж боже наш! Яка причина руйнування життя?

Самгін підвівся навшпиньки, витягся і через голови людей побачив: притулившись до стіни, стоїть високий солдат з забинтованою головою, з милицею під пахвою, поряд нього—товста сестра-жалібниця в темних окулярах на великому білому обличчі, вона мовчить, втираючи губи рижком косинки.

— Панове мої, хорощі,— волає солдат, смикаючи комір шинелі, оголюючи гострий кадик. — Треба шукати причину цієї руйнівної справи, потрібно зрозуміти: яка причина її? І що це означає: війна?

Самгін поспішно рушив далі, думаючи: що, коли люди, які так чи інакше потерпіли від війни, побачать причину її там, куди показують більшовики?

«В двадцятому столітті пугачовщина навряд чи можлива, навіть у нашій, селянській країні. Та завжди треба сподіватися гіршого й квапитися зі справою об'єднання всіх передових сил країни. Росія потребує не революції, а реформ. Революцію не можна зрозуміти інакше, як хворобу, як запалення суспільного організму... Англія, батьківщина представницького правління й соціального компромісу, виросла без революції, завоювала півсвіту. Не нові думки, але їх погано пам'ятають. Роль англійського лібералізму в історії Європи за останні два століття. Треба зробити доповідь на цю тему».

Тут Клим Іванович Самгін застеріг себе:

«Я міркую, як рядовий член партії конституціоналістів-демократів».

Він знав, що його особистий, життєвий досвід формується чужими словами, коли він був молодшим, це

ображало, тривожило його, але поступово він звик не звертати уваги на це насильство слів, які — здавалося йому — опошлюють справжні його думки, заважають їм з'явитися в чудових формах, в оригінальній силі, своєрідному блиску. Він непомітно переконав себе, що, коли обставини зажадають, він легко скине чужий словесний одяг з усього, що пережито, передумано ним. Та ось настали дні, коли він почував, що пора вже звільнити себе від вантажу, під яким таїлося його справжнє, неповторне.

«Я прожив півстоліття не для того, щоб визнати рятівність англійського лібералізму», — подумав він з похмурою іронією. Ішов він хутко, йому здавалося, що на ходу вільніше з'являються думки й легше залишаються десь позаду. Вулиці заповнювала буркотлива тривога, перед продуктовими крамницями юрмилися, роздратовано покрикуючи, сердиті, розшарпані жінки, на рогах вулиць невеликі групи мужчин, стоячи щільно один коло одного, бурмотіли про щось, візник, сидячи на козлах дрожки й скрививши волохате обличчя, читав газету, поглядаючи в мутне небо, і всюди мелькали солдати... Вони йшли на навчання, виблискуючи багнетами, або на вокзали, супроводжувані мідним ревом оркестрів, низки поранених тяглися кудись у супроводі сестер-жалібниць.

«Якщо я хочу бути щирим з самим собою—я повинен визнати себе поганим демократом,—міркував Самгін.— Демос—чернь, владу її греки називали охлократією. Служити народові — означає керувати народом. Не інакше. Індивідуаліст, я мушу визнати законним і природним тільки ієрархічний, аристократичний устрій суспільства».

Було знайдено дещо своє, і, стоячи біля окружного суду, Клим Іванович Самгін подивився, нахмурившись, уздовж Літейного проспекту й за Неву, де нерішуче, негусто диміли фабрики. В кімнаті присяжних адвокатів кипіла різноголоса суперечка, чоловіка з п'ять адвокатів, притиснувши в кутку широколицього, бородатого, кричали в обличчя йому:

- Договорюйте до кінця!
- А так, так!
- Ні-і, це думка небезпечна!

З-під густих брів, з широкої світлорусої бороди збентежено й ласкаво усміхалися великі блакитні очі, високим голосом, майже сопрано, бородань винувато говорив:

- Я ж бо — у формі запитання, я не запевняю. Мені

здається, що з ворогом організованим, як армія, боротися зручніше, ніж, наприклад, з партизанськими загонами есерів.

Пресолідний адвокат Вишняков, юрисконсульт одного з найбільших банків, рішуче, баритоном, заявив:

— Німці назавжди скомпрометували інтернаціональне начало вчення Маркса, показавши, що соціал-демократи цілком можуть бути добрими патріотами...

— Одначе — Ціммервальд...

— Судорога...

За столом серед кімнати сидів пухлий старик у димчастих окулярах, що аж розплився, і, почухуючи під пахвою в себе, ніби витягаючи повільні слова з бокової кишені, говорив, схропуючи:

— Карено, герой трилогії Гамсуна, анархіст, ніцшеанець, послідовник ідей Ібсена, дуже легко відмовився від усього цього заради місця в стортингу. І, знаєте, тут не стільки ідеї, як приклади... Франція, батеньку, Франція, де владарюють правознавці, юристи...

— І вміють одягати ідеї, як жінок, — додав його співрозмовник, носатий брюнет, причесаний під Гоголя; переставши шелестіти паперами, він притиснув їх до лона і, не слухаючи співрозмовника, заговорив гнівно, голосно:

— Ні, ви подумайте: дев'ятнадцяте століття ми почали Карамзіним, Пушкіним, Сперанським, а в двадцятому у нас — Гапон, Азеф, Распутін... Виродок з євреїв зруйнував найдужчу і, так би мовити, національну політичну партію, країни, виродок з мужиків, дурень з сільських казок, руйнує трон...

— Ну—наврод чи дурень...

Самгін, ще раз переглядаючи документи, приготовлені для судового розгляду, прислухався до безладного гомону, ловив фрази, які здавалися йому найвлучніше зробленими. Він усе ще не втратив здібності заздрити майстрам гарного слова й закинув собі: як це він не догадався поставити в ряд Гапона, Азефа, Распутіна? Перші двоє дають змогу для дуже широких тлумачень...

Пухлий старик зірвав окуляри з носа, розмахував ними в повітрі і, надуваючись, схропуючи, викрикував:

— Ні, пробачте. Якщо Плеханов висміює пораженців і Каутський і Вандервельде—теж, то я кажу: пораженців — голити! Так! Голити половину голови, як голили

засудженим на каторгу! Щоб я бачив... щоб усі бачили — пораженець, сиріч—ворог! Так, так!

Хтось засміявся, тоді старик закричав ще істеричніше:

— Ні, пробачте, це не смішно, це — спосіб оборони суспільства проти внутрішнього ворога...

— Казімір Богданович — має рацію: люди ці повинні бути помічені якимсь каїновим тавром.

— Більшовиків—депутатів Думи засудили на каторгу... та кого це задовольнило?

— Тільки порушено принцип недоторканності депутатів.

— Вчора — вони, завтра — ми.

— Згадайте Выборг.

— Їм потрібна поразка Росії для того, щоб повторити безумство парижан 871 року.

— Авжеж, звичайно! Вони цього не приховують...

— Нам — необхідна поразка самодержавства...

— Не — нам, а всьому народові російському!

— Інтернаціоналізм — вчення людей, в яких атрофовано почуття вітчизни, батьківщини...

Кількість людей у фраках зростала, вже десятка з півтора кричало, обступаючи стіл, — старик, розкинувши руки над столом, рухав ними в повітрі, наче плаваючи, і кричав, піднявши догори багрове обличчя:

— Я не купець, не дворянин, я поза станами. Я роблю важку справу, захищаючи права особи в державі, яка все ще не розуміє культурного значення широчини цих прав.

— Соціальна революція — утопія авантюристів.

— Російських, російських...

— І — євреїв. Маркс — єврей.

— Ленін — росіянин. Європейські соці[алісти] про соці[альну] револ[юцію] не мріють.

Не вперше Самгін чув, що в голосах людей звучить почуття страху перед революцією, і ще вчора він міг би сказати, що зовсім вільний від цього страху. Скептичне й навіть вороже ставлення до людських мас у нього склалося давно. Розмови і книжки про нещасний, забитий, стражденний народ набридли йому ще в юності. Він не раз переконувався в марності демонстрацій і взагалі масових дій. Мимовільна участь в подіях 905 року прищепила йому скептичне ставлення до сили мас, Московське повстання він давно оцінив як аматорський спектакль. Скоряючись вимозі

епохи, він, звичайно, подивився в книжки Маркса, читав Плеханова, Леніна. Він неохоче й [не] дуже багато витратив часу на цю працю, але витраченого було цілком достатньо для того, щоб рішуче не погодитися з філософією історії, яка по-новому змальовує процес розвитку світової культури. Ні, історію рухають, звичайно, не класи, не сліпі скупчення людей, а — одиниці, герої, і англієць Карлейль ближчий до істини, ніж німецький єврей Маркс. Марксизм не тільки обмежував, він майже знищував значення особи в історії. Цей умонастрій склався в Кліма Івановича Самгіна твердо, міцно, і він звів завдання життя свого до виховання в собі якостей вождя, героя, людини, незалежної від насильств дійсності.

Та ось уже понад рік він почував невиразну тривогу, причини якої не наважувався визначити. А сьогодні, в тривозможному гомоні промов колег своїх, він раптом спіймав себе на тому, що, слухаючи розпачливі крики фращників, він веде лік новим особам, які неприйнятні для нього, ворожі йому. Аркадій Співак, товариш Яків, Харламов — так, очевидно, і Харламов. Мабуть, і Тагільський теж захисник пригніченого народу — така зламана фігура, як Лютов. Макаров, бандит Іноков, Поярков, Тося. І ще багато хто. І — нарешті, Кутузов, старий знайомий. Кутузов — важка, пригнічуюча людина. Все це люди, які вірять у необхідність соціальної революції, проповідують її на фабриках, викликають політичні страйки, проповідують в армії, мріють про громадянську війну.

«Історію роблять герої... Безумство сміливих... Харламов...»

До нього підійшов у хмарі міцних духів його супротивник по судовому процесу Нифонт Єрмолов, красунь, багач, плеканий, наче жінка, рожевошокий, з м'яким поглядом карих очей, з ласкавою усмішкою під закрученими вусами й над гостренькою сивою еспаньйолкою.

— Любий мій Кліме Івановичу, чи не можете ви зробити мені велику послугу відкласти справу, га? Зараз я проведу одну маленьку, а потім у мене щонайвідповідальніше засідання в консультації, — дуже прошу вас!

Він простягнув руку з рожевими полірованими нігтями.

Самгін з охотою погодився, не почувавши ніякого бажання захищати права своїх клієнтів. Він сунув у портфель свої папери й пішов додому. За час, що він пробув у

суді, погода змінилася: з моря влітав вогкий вітер, передвісник осені, гнав над дахами будинків бруднуваті хмари, начебто намагаючись запхати їх у коридор Літєйного проспекту, вітер штовхав людей у груди, в обличчя, в спину, але люди, не звертаючи уваги на його турботи, швидко йшли навстріч одні одним, зникали в дворах та у воротах будинків. Самгін випередив десятків зо три арештантів, оточених тюремним конвоем з голими шаблями, один з арештантів, маленький, ішов на милицях, наче на ходулях. Він здавався горбатим, вітер шелестів, посвистував, мов наточуючи синюваті клинки шабель і нашіптуючи:

— Струнко-о!

Потім на проспект висунулася похоронна процесія, ховали героя, мідні труби виспівували мелодію похоронного маршу, повільно ступали чорні коні і солдати, зеленуваті, наче болотяні жаби, розмахував китицями й бахромою катафалк, тримаючись за нього рукою, дерев'яно ступала висока жінка, вся в чорному серпанку, серпанок літав над нею, навколо неї, вітер начебто розривав жінку на шматки або хотів підкинути її до хмар. Люди поспішно, заклопотано йдуть до мети свого дня, не звертаючи уваги на похорон героя, на арештантів, одно на одного. Іде низка поранених, на чолі їх велика, товста сестра-жалібниця в золотих окулярах. Самгін уже колись бачив її.

«Харламов, — думав Клим Іванович Самгін, і в пам'яті в нього звучали жартівливі, іронічні слова, якими Харламов пояснював Олені наміри більшовиків: «Все, що може горіти, — горить тільки тоді, коли нагріте до певної температури й лише при умові достатнього притоку кисню. Виключивши ці дві умови, ми матимемо гниття, а не горіння. Гниття—це, за Марксом, процес, що його робітничий клас повинен перетворити в горіння, у всесвітню пожежу. В наші дні робітники й селяни досить нагріті, роль кисню чудово виконують більшовики, і тому робочий народ повинен спалахнути». — Він — не один такий, Харламов. Жартівники, іроністи його типу, споріднені з більшовиками. Він, мабуть, інтелігент у першому поколінні, як Тагільський. Як Дронов. Люди без традицій, нічим, крім школи, не зв'язані з історією своєї вітчизни. Випадкові люди».

Він навіть згадав міністра Делянова, який не хотів до-

пускати в гімназії «кухарчиних дітей», але тут його трохи збентежив занадто крутий поворот думки, і, відчиняючи двері до своєї квартири, він спробував виправдатися:

«Я ж стривожений не тим, що мене випереджають нігілісти двадцятого століття...» Та думка самосильно ковзала наче похилою площиною:

«Рим згубили варвари, виховані римлянами».

Потім удесяте пригадалися вірші Брюсова про «грядущих гунів» і чийсь слова з приводу засудження на каторгу депутатів-соціалістів:

«П'ятьох — засудили на каторгу, п'ятсот зрозуміють цей вирок як виклик їм...»

Сидячи за столом, підтримуючи голову долонею, Самгін дивився, як по зеленому сукну стеляться голубі струмки диму з цигарки, якщо дмухнути на них — вони зникають. Його думи повзли одна за одною так само, як цей легкий димок, і так само швидко зникали, коли над ними з'являлися думки іншого порядку:

«Потрібне веретено, яке спрягало б думки в одну міцну, рівну нить... Павук тче свою павутину, маючи точно визначену мету».

Ці неприємні думки ховали в собі якийсь прикрий докір, ніби підказуючи, що життя — безглузде, і Самгін швидко гасив їх, як вогник сірника, повертаючись до думок про випадкових людей.

«Гапон, Азеф, Распутін. Якийсь монах Іліодор. Кандидатом у міністри внутрішніх справ називають Протопопова».

Він пригадав усе, що говорилося про Протопопова: людина політично невизначена і навіть не дуже грамотна, але спритна, гнучка, жвава, в його жвавості помічають щось нездорове. Провінціал, з дрібних сімбірських дворян, власник суконної фабрики, успадкував її після смерті жан-дармського генерала Сильверстова, вбитого в Парижі поляком-революціонером Подлевським. Взагалі — людина мутна, нікчемна.

«Очевидно, країна витратила всі свої здорові сили... Партія Мілюкова — це все, що було нагромаджено в дев'ятнадцятому столітті і що намагається організувати буржуазію... Вступити до цієї партії? Обмежити себе її програмою, підкоритися керівництву ділків, втратити в їх середовищі своє обличчя...»

Про те, щоб вступити до партії, він подумав уперше, несподівано для себе, і це ще більше підсилило його гризливий настрій.

«Партії руйнуються, як усе навколо»,— вирішив він, розлючено тикаючи недокурком цигарки в попільницю.

Останнього часу, влаштуваючи огляд думок своїх, він чимраз частіше зустрічав серед них такі вигверезливі, які були думки про веретено, про павутину, тоді він почував, що висота, на яку він вивів себе,— хитка висота і що для того, щоб утриматися на цій позиції, треба зміцнити її якимись діями. Треба подати людям незаперечні докази своєї сили і права свого на їх увагу. Та кожного разу, буваючи на зборах, він почував, що роздратовані промови, сердиті суперечки людей викривають майже в кожному з них таке саме кипіння тривоги, такий самий страхок перед завтрашнім днем, такі самі наміри розгорнути свої сили і відсутність упевненості в них. Він бачив навколо себе людей, здебільшого безпартійних, бачив, що ці люди так само, як він, пишалися своєю незалежністю, підкреслювали свою непричетність до політики й широко користувалися правом критикувати її. Кількість таких людей зростала. Інколи йому здавалося, що <таких людей> занадто багато, то він легко переконувався, що є найвикінченишим і найпомітнішим серед них. Особливо характерні були недавні збори на квартирі в Леоніда Андрєєва, куди його затягнув Іван Дронов.

Іван Дронов—завжди трошки напідпитку і завжди готовий випити ще, одягнений багато, але неохайно, розкошований, строкатий галстук зсунуто наліво, руде волосся стирчить, вилицювате обличчя здригається. Настрій його коливався неприродно різко, за останній рік він став ще непосидючішим, метушливішим, але інколи був зовсім пригніченим, похмурим, спустошеним. Клим Іванович зник дивитися на нього як на інформатора, на вимірювача тону подій, на апарат, як[ий] відзначає температуру поточної дійсності, і бачив, що Іван втрачає цю здатність, захоплений судорожними спробами перестрибнути кудись через перепону, невидну й незрозумілу для Самгіна, і взагалі був поглинутий виключно самим собою. В такому настрої він був тим більш неприємним, що дивився спідлоба, нби докоряючи за щось.

— З похмілля? — питав Самгін.

— Ні, так... Стомився.

Та іноді він з'являвся в стані ніби веселого жаху, — якщо такий жах можливий. Багатомовний, посміюючись і якимось гумористично обскубуючи, обсмикуючи себе, стукаючи нігтями по гудзиках жилета, він висипав новини, наче з мішка.

— Ні, Кліме Івановичу, ти подумай! — солодко вие він, крутячись у кімнаті. — Коли це було, щоб прем'єр-міністр, у нас, затівав публічну говорильню, під керівництвом Гакебуша, з участю Леоніда Андреева, Короленка, Горького? Гакебушу — сто тисяч, Андрееву — шістдесят, крім порядкового, Короленку, Горькому — по карбованцю за рядок. Це тобі — не Європа! Це — світовий атракціон і — безліч сміху!

Потім він розказав дивну історію: у Леоніда Андреева кілька днів ховався якийсь нелегальний більшовик, він посварився з хазяїном, і Андреев стріляв в нього з револьвера, зразу ж і без зв'язку з попереднім сповістив, що офіцери-гвардійці побили в модному шинку Распутіна і що ходять чутки про змову придворної знаті, — вона вирішила скинути царя Миколу з престолу й посадити на його місце — Михайла.

— Мене б посадили! — весело сказав він і, пародіюючи Шаляпіна, проспівав фальшиво:

Бже б я царством їхнім правив!
Я б казни чимало збавив!
Я пожив би радо,
Бо на те ж і влада!..

— Чому ти радий? — спитав Самгін.

— Та я... не знаю! — сказав Дронов, втискуючи себе в крісло, і заговорив трохи спокійніше, вдумливіше: — Може — я не радю, а боюсь. Знаєш, людина я п'яна і взагалі ні на дідька не здатний, а все-таки — не дурний. Це, брат, дуже прикро — не дурень, а ні до чого не здатний. Еге ж. Так от, знаєш, бачу я всяких людей, одні роблять політику, інші — підлоту, злодіїв розвелося стільки, що прийдуть німці, а їм і грабувати не буде чого! Німців — не жалко, їм так і треба, їм на покару — Наполеонове щастя. А Росії — жалко.

Він вискочив з крісла, наче м'яч, і, наливаючи вина в склянку, сказав упевнено:

— Здоровенна буде в нас революція, Кліме Івановичу. Ось — почалися робітничі страйки проти війни — знаєш?

Істи трудно стало, весь хліб армія поїла. Ох, усе це скінчиться тим, що влаштують європейці мир проміж себе нашим коштом, розріжуть Русь на шматочки й почнуть гризти з її кісток м'ясо.

Поговоривши ще хвилин зо три на цю тему, він запропонував Самгіну піти на нараду в справі організації міністерської газети. Клим Іванович відмовився, його стомлювали ці майже щоденні зборища, на яких люди покvapливо й нервозно намагались позбутися своєї тривоги, погасити її. Він бачив, що джерелом тривоги цієї є спільне для всіх них переконання в своїй політичній далекозорості й передчуття неминучої й руйнівної катастрофи. Він відзначав, що складом своїм зборища стають дедалі строкатишими, і його особливо задовольняв той факт, що до основного, безпартійного ядра таких зборів усе більше приєднувалося членів реформаторських партій і дедалі частіше, одверто виступали люди, настроєні революційно. Самгіну здавалося, що партії кришилися, руйнувались, відбувається процес якоїсь самосильної організації. З'явилися меншовики, що їх Дронов називав «гоц-лібер-данами», а Харламов давно вже охрестив «скромними учнями німецьких ортодоксів зрадиництва», з'являлися люди партії конституціоналістів-демократів, з'являлися навіть октябристи — Стратонов, Аляб'єв, ховався в кутках професор Платонов, мелькали сірі постаті М'якотіна, Пешехонова, покашлював, прикидаючись хворим, нововременець Меншиков, і ще багато іменитих фігур. Панувала цілковита свобода думок. Провінціальний кадет Адвокатов поставив запитання: «Чи є в нас демократія в європейському розумінні слова?» і за півгодини довів, що демократії в Росії — нема. Його слухали так само уважно, як і всіх, почувалось, що кожному хочеться сказати чи почути щось тверде, заспокійливе, знайти якесь історичне, об'єднуюче слово, а для Самгіна в заметілі промов, слів звучало просте солдатське:

«Стру-унко!»

Особливо важко пам'ятною залишилася для нього одна з таких бесід на квартирі в Леоніда Андреева.

У великій кімнаті з вікнами на Марсове поле зібралося чоловіка з двадцять — інтересні дами, з волоссям, начесаним на вуха, шикарні юнаки в костюмах, які ніби рекламували мистецтво кравців, солідні адвокати, літератори. <Кімната була незатишна, начебто в неї тільки що вселилися і ще не встигли заповнити речами. Самгін сів біля

вікна. За вікнами — осіння п'ятьма і така тиша, наче дім стоїть у полі, далеко за містом. І, як завжди, для того, щоб підкреслити тишу, <існував> звук — порипував дріт на блясі ринви.

В пустуватій кімнаті голоси звучали неприродно гучно й сердито, люди сиділи навколо стола, але роз'єднано, розбиті на групки по два, по три чоловіки. На столі в хмарі пари великий самовар, тхнуло вугіллям, чаю поривчасто, незграбно наливає чорноволося жінка з великим жорстким обличчям, і здається, що це від неї тхне вуглекислим газом.

Хазяїн квартири в бархатній куртці, з гарним, але мало рухливим обличчям, войовниче струшуючи головою, поклавши одну руку на стіл, другою закидаючи за вухо пасмо довгого волосся, говорив:

— Я не хочу бути чижом, який брехав і далі бреше. Тільки боягузи або безумні можуть проповідувати братство народів у ту ніч, коли вороги підпалили їх дім.

— Та воно ж проповідують це бездомні,— сказав білявий чоловік, що сидів край стола, ніби притиснутий ріжком його до стіни під важкою рамою якоїсь темної картини>.

Літератор підіймав і опускав густі темні брови, мабуть, намагаючись оживити цим своє обличчя.

— Батьківщина в небезпеці,— ось про що треба кричати з ранку до вечора,— запропонував він і говорив далі, легко знаходячи цікаві сполучення слів.— Батьківщина в небезпеці тому, що народ не любить її й не хоче захищати. Ми вправно писали про народ, задушевно говорили про нього, але ми погано знали його і впізнаємо тільки зараз, коли він мстить батьківщині байдужістю до її долі.

— Нісенітниця яка,— неввічливо сказав чоловік, притиснутий у кутку,— його слова зразу ж заглушило запитання знайомого Самгіну адвоката:

— А що ви скажете про євреїв, які гинуть на фронтах з любові до Росії, країни єврейських погромів?

— Мене не дивує, що іновірці, інородці захищають інтереси їх поневолювачів, римляни завоювали світ силами рабів, так було, так є, так буде! — дуже докторально сказав літератор.

— Ой, не треба пророцтв! Зрозумійте, єврей б'ється за інтереси людини, яка вважає його, єврея, расовим ворогом.

Йому відказав редактор Іерусалимський, дебела,

схильна до опасистості людина, з блідим обличчям, прикрашеним нерішучою борідкою.

— Кричати, розуміється, слід,— мляво і нудно сказав він.— Почали з ура, тепер ось гвалт доводиться кричати. А поки ми кричимо, німці схоплять нас за комір і поведуть проти союзників наших. Або союзники помиряться з німцями нашим коштом, скажуть: «Візьміть Польщу, Україну, і — ну вас к чорту, в болото! А нам дайте спокій».

Кремезний чоловік з шершавим обличчям, теж літератор, покрякуючи, покашлюючи, розтираючи долонею тім'я, вкриті сірим пухом, сказав:

— Влітку вже провадилися переговори з німцями про сепаратний мир.

Розмова тяглася повільно, неохоче, люди начебто остерігалися, стримувались, може, вони стомилися від потреби повторювати один перед одним все ті самі думки. Більшість людей удавала, що вона зацікавлена промовами знаменитого літератора, який, стверджуючи правильність і глибину своєї думки, цитував фрази з своїх-таки книжок, до того ж вибирав цитати завжди невдало. Сіренька бабуся півголосом розказувала високій товстій жінці в пенсне з волоссям, начесаним на вуха:

— Він у мене дуже нервовий. Ночей не спить, все думає, все пише та міцний чай п'є.

І лише зрідка, але дедалі частіше й завжди в тому кутку, під темною картиною, спалахувало роздратування, звучали недобрі голоси, колючі слівця і розмотувався, наче шовкова стрічка, сухуватий тенористий голосок:

— Адже це, знаєте, аж смішно, що для вас доля сто п'ятдесятимільйонного народу залежить від поведінки одиниці, та ще такої, як Гришка Распутін...

До таких голосів з кутків Самгін прислухався дедалі уважніше, чув їх дедалі частіше, але на цей раз заважав слухати хазяїн квартири, — розмішуючи цукор у склянці дуже міцного чаю, він по-пророчому голосно й упевнено говорив:

— Люди відчують себе братами тільки тоді, коли зрозуміють трагізм свого буття в космосі, відчують жах самотності своєї у всесвіті, наштовхнуться на пруття залізної клітки нерозв'язних таємниць життя, життя, з якого один є вихід — у смерть.

Він сьорбнув ложечку чаю й, виявивши, що він недо-

сить гарячий або не солодкий, вихлюпнувши половину рідини з склянки в полоскальну чашку, підсунув склянку свою під кран самовара, умовляючи урочисто, лагідно і вкражливо:

— Соціалісти, більшовики мріють об'єднати людей на загальній ситості. Ні, ні! Це — наївно. Ми бачимо, що ситі ворогують один з одним, ось вони воюють! Завжди воювали й воюватимуть! Думати, що люди можуть бути заспокоєні ситістю, — це образливо для людей.

— Це, знаєте, якась риб'яча філософія, їй-богу! — закричав чоловік з кутка, — він встав, змахнув рукою, пригладжуючи пальцями розкошлане рудувате волосся. — Це, знаєте, аж смішно слухати...

— Дозвольте мені закінчити, — дуже ввічливо сказав літератор.

— Ні, вже кінчати буду я... тобто не — я, а робітничий клас, — ще гучніше й рішучіше заявив рудуватий і, ніби відштовхуючись від людей, які обступали його, став посуватися до хазяїна, кажучи:

— Ви вже — скінчили! Учена ваша, якась там літературна, чи що, кваліфікація дійшла до кінця кінців, до смерті. Ставте крапку. Слово і діло дається новоприбулому в історію, так, так!

— Батечку, неприємний який, — забурмотіла сіра бабуся, звертаючись до Самгіна. — А Леонідушка не любить, коли сперечаються з ним. Він — дуже нервовий, ночей не спить, все пише, все думає та міцний чай п'є.

— Робітничий клас хоче бути ситим і хоче мати право на кваліфікацію, а для цього, пробачте, він повинен виврати владу з рук ситих людей. Виврати. З боєм! Ось як. Довели до того, що рівноцінним людині є грошовий папірець, на якому надруковано, що він — карбованець, або й сто карбованців. Навіть марки поштові як гроші ходять. Сказано: панування банків над промисловістю — це значить монополія фінансового капіталу, значить — вся робота перетворюється на гроші, на безглуздя, на ідіотство. Панує банкір, мільйонщик, чорт би його душу взяв, розірвав трудовий народ на ворогуючі нації... он яке війнище розпочав, а ви — чайок п'єте та риб'ячу філософію розводите... Як не соромно!

На промовця дивилися сердито хмурачись, зневажливо усміхаючись, а голений і якийсь наскрізь сірий чоловік, що сидів попереду Самгіна, бурмотів, наче окуня спіймавши:

— Ага, ось він, ось він...

Літератор відкинувся перед ним на спинку стільця, його гарне обличчя нахмурилось, вкрилося сірою тінню, очі ніби заглибились, він закусив губу, і це зробило рот його кривим; він узяв з коробки на столі цигарку, жінка біля самовара півголосом нагадала йому: «Ти кинув курити!», тоді він, шпурнувши цигарку на мокрий мідний піднос, узяв другу й закурив, спідлоба й крізь дим дивлячись на промовця. Промовець — невеличкий на зріст, вузькогрудий, в сіренькому піджаку поверх темної косоворотки, підперзаний широким паском, розкошлане, вихрасте волосся робить голову його не по зросту великою, обличчя в нього густо забризкане ластовинням. Самгін за кілька секунд упізнав його:

«Лаврушка. Учень мідника».

— От заради спокою й благоденства життя цих держателів грошей, торговців грошима, ви не хочете, щоб я заліз кудись у космос, в нутро всесвіту, до чортової матері...

— Дозвольте нагадати — тут жінки, — ображено заявила товста дама з волоссям, начесаним на вуха.

— Я — бачу! А що?

— Треба висловлюватися пристойніше...

— Нічого непристойного я не сказав і не збираюсь, — грубувато заявив промовець. — А якщо кажу сміливо, то, знаєте, це так і треба, тепер навіть кадети пробують сміливо говорити, — додав він, змахнувши лівою рукою, великий палець правої він засунув за пасок, а інші чотири пальці швидко ворушились, стискуючись у кулак і розтулюючись, ворушились й маленькі мідні вуса на рябому обличчі.

— Я не самовільно прийшов до вас, мене покликали розумних промов послухати.

— Хто покликав, хто? — пробурмотів чоловік зі стесаною потилицею.

— А замість розумних — безумні чую, — пробачте! В класовому суспільстві про космоси і таємниці тільки для залякування розуму говорять, а іншого приводу — нема, бо космоси і таємниці прибутків буржуазії не нарощують. Космічні питання ці ми розв'язуватимемо після того, як розв'яжемо соціальні. І розв'язуватимуть їх не одиниці, залякані свідомістю самотності своєї, беззахисності своєї, а мільйони умів, звільнених від клопітного дбання про

шматок хліба, — ось як! А про земне ув'язнення, про те, що «смерть шалається по світу» і що ми під сонцем «полонені звірі», — про це, знаєте, про все Федір Сологуб пише краще за вас, одначе так само непереконливо.

Він замовк, облизнув нижню губу, знову махнув лівою рукою й пішов до дверей, сказавши:

— Ну, і — прощайте!

До дверей його провели мовчанкою, тільки стесана потилиця, голосно зітхнувши, прошепотіла:

— Ага, пішов.

Гості чекали, що скаже хазяїн. Він поставив недокурену цигарку на блюдечко, як свічку, і, слідкуючи за цівкою диму, промовив схвально, з недбалістю мудреця:

— Цікавий хлопець. З тих, що мріють зробити у всьому світі однаково приємну погоду...

Журналіст, брат революціонера, свого часу запідозреного в провокації, підтримав:

— ...забуваючи про людину з іншого, глибшого підпілля, — про людину, яка визнає за собою право стусоннути ногою благополуччя, якщо воно йому набридне.

— Так, — забуваючи про людину Достоевського, про найвільнішу людину, яку насмілилась змалювати література, — сказав літератор, похитуючи гарною головою. — Та слід іти далі за Достоевського — до останньої свободи, до тієї, яку дає тільки відчуття трагізму життя... Що означає самотність у Москві порівняно з самотністю у всесвіті? В порожнечі, де тільки речовина і нема бога?

Самгину здавалося, що хазяїна слухають з чемності, неуважно, тихенько гарикаючи й муркочучи. Хазяїн теж, мабуть, помітив це, струснувши головою, він урвав свою промову, і тоді спалахнули роздратовані голоси.

— Який? — спитав сірий чоловік з квадратною потилицею. — Бандит 906 року! Ага?

Особливо обурювалися дами, товста говорила, болісно скрививши обличчя:

— А мова! Ви звернули увагу, яка вульгарна мова?

Ій вторувала дама меншого обсягу, піднявши плечі до вух, вона скаржилась:

— Отруєння матеріалізмом поширюється з дивною швидкістю...

Говорили всі і, як завжди, неуважно слухаючи, перепиняючи одно одного, прагнучи оголосити свої думки.

Брюнетка, туго затиснута в гладеньке, як трико, вбрання червоного кольору, товстогуба, в пенсне на великому носі, доводила приемним грудним голосом:

— Ми завдячуємо цим реалізмові, він прохолодив життя, приплюснув людей до землі. Зелена нудьга й пліснява всяких отих збірників реалістичної літер[атури]—зробила людей духовно злидарями. Треба повернути людину до самої себе, до джерела глибоких почуттів, великих натхнень...

Хазяїн слухав, курив і в такт мові кивав головою.

Самгін не був здивований появою Лаврушки, він тільки згадав своє порівняння таких зустрічей з зірками:

«Мало їх чи багато? Здається — вже багато...»

— Боже мій,— хто це, зірки? — з гидливим подивом, театральніспитала товста дама.— Шершавий літератор, покрякуючи, покашлюючи, відповів:

— Поет, вірші пише, навіть, здається, друкує в більшовицьких газетках. Це я його привів — показати...

Андреев ствердно кивнув головою:

— Так, мені захотілось подивитися: хто йде на зміну ніжному поетові Прекрасної Дами, поетові «Несподіваної радості». І ось — бачив. Але — не чув. Не знайшлося хвилини примусити його читати вірші.

— Боже мій, оже! Куди ми йдемо?— драматично спитала дама.

Самгін, як завжди, слухав, курив і мовчав, стримуючись навіть від коротких реплік. По шибках вікна повзав дим від цигарки, за вікном, у пітьмі, ховалися якісь холодні вогні, зрідка спалахував новий вогник, перебігав, зникав, нагадуючи про комети і про життя вже не на околиці міста, а на краю якоїсь глибокої прірви, невичерпної п'тьми. Самгін почував себе піби наповненим густою, геплою й кислуватою рідиною, вона коливалася, переливалась у ньому, вимагаючи виходу.

— Ми нікуди не йдемо,— сказав він.— Ми збентежено топчемоь на місці, а величезна, строката, важка вітчизна наша неухильно всією масою рухається похилою площиною, рипить, руйнується. Попереду — катастрофа

Він замовк, подивився — чи слухають? Слухали. Виступаючи рідко, він говорив неголосно, сухувато, уникаючи цитат, посилянь на чужі думки, він подавав ці думки в інших словах і був певен, що всім оцим примушує слу-

хачів визнавати своєрідність його поглядів і думок. Здається, так це й було: Клима Івановича Самгіна слухали уважно і майже не заперечуючи.

— Ми, інтелігенти, аристократи духу, аристократія демосу, повинні б стояти попереду, біля стерна, одностайно, не розбиваючись на партії, а як єдина культурно-політична сила і, насамперед, як сила культурна. Ми — не власники, не корисливі, не ганяємося за наживою...

— Великою,— неголосно додав хтось, але інший голос, гучніший, зразу ж суворо промовив:

— Неправда!

Самгін вів далі, почувуючи, що він говорить одвертіше, ніж завжди.

— Я не проти власності, ні! Власність — основа індивідуалізму, культура — результат індивідуальної творчості, це стверджується всією силою позитивних наук і всією красою мистецтва. Не треба бути більшовиком, марксистом по-російськи, анархо-марксистом для того, щоб бачити: влада крупних власників стає згубною, руйнівною, а не творчою. Війна показує нам їх безумство. Але є інша група власників, їх — більшість, вони живуть в безпосередній близькості до народу, вони знають, чого коштує перетворення безформної речовини матерії в предмети матеріальної культури, в речі, я кажу про дрібного власника глухої нашої провінції, про скромних працівників наших повітових міст, ви знаєте, що їх у нас — сотні.

Він окреслив фігури й казав далі, підкоряючись почуттю ворожості:

— Літератори наші, вихідці з цього здорового середовища, пориваючись до слави, змальовують провінціальну, повітову Русь легковажно, карикатурно...

— Там живуть Тюхи, дикі пики, кошмарні подобі людей,— несподівано й дуже сердито сказав <Андреев>. — Не умовляйте мене йти на службу до них — не піду! «Людина народжується на страждання, як іскра, щоб пориватися вгору» — та я волю гінути з Наполеоном, який хотів бути імператором усїєї Європи, а не з безграмотним Ємелькою Пугачовим.— І, вимовивши це, він викрикнув латинське:

— Dixi!¹

Його слова розв'язали язика, люди начебто прокину-

---

¹ Я сказав! — *Ред.*

лись від дрімоти, першим виступив редактор, він, розтираючи долонею сірувату борідку, сказав:

— Це можна зрозуміти. Демократія начебто спізнилася, так! Ми напередодні сут[ички] пролетарія з капіталістом.

— Для нас, в нашій країні, це — передчасно...

— Але начебто вже неминуче...

Сірий чоловік говорив, нахилившись до літератора, схопивши його за коліно й собакою дивлячись у гарне, похмуро насуплене обличчя:

— Вам, рідний мій, треба познайомитися з найрозумнішим, з найгеніальнішим...

Брюнетка в червоному вбранні сперечалася з товстою дамою.

— Нам потрібен вождь! — кричала брюнетка, а товста, обмахуючи червоне обличчя хусточкою:

— Кожен повинен бути вождем своїх почуттів і думок...

— От — справді: вождь! Захар Петрович Бердников...

— Я зустрічався з ним...

— Він прибічник союзу з німцями, в спілці з ними ми б узяли за горло всю Європу! Що треба зрозуміти?

— Не треба брати за горло...

— Ні — що греба зрозуміти? Антанта має в наших банках понад 60 процентів капіталу, а німці — тільки 37! Прикро, га?

Проти Самгіна стояв редактор і, смикаючи гудзик коло свого жилета, говорив:

— Більшовизм — жест розпачу банкрута — соціал-демократії. Ви знаєте, що сказав Вандервельде?

— Прошу попоїсти, що бог послав, — виголосила бабуся. — Продукти тепер — ох, убогі стали! І — дорогі, дорогі...

Люди пішли до сусідньої кімнати, а Самгін відмовився їсти дорогі, але убогі продукти і, ні з ким не прощаючись, подався додому. Він почував себе негаразд, ображений тим, що йому перешкодили висловити думки, які він вважав особливо цінними й дуже своїми. Перешкодили тоді, коли хотілося говорити цілком одверто. Раніше бувало так, що, висловивши свої думки вголос, пропустивши їх перед собою, як на параді, він бачив, які з них збуджують найгострішу увагу, які проходять неясними, непомітно, і це давало йому змогу відсівати зерно від плевел. А цього разу, прислухаючись, він думав:

«Влада ідей, очевидно, скінчилась, настала черга обурених почуттів...»

Коли він вийшов з дому на площу, враження порожнечі зникло, крізь пільму й закам'янілі в ній дерева Літнього саду видно було тьмяну пляму білого будинку, жовті плями огнів за Невою.

Місто мовчало, теж ніби прислухаючись до майбутнього. Ніч була холодна, вогка, кроки звучали глухо, біле світло ліхтарів здригалося й червоніло, ніби збираючись погаснути.

«Де почуття — там трагедії... Всі ці люди безсилі, жалюгідні. Що вони можуть зробити? Вони — не для трагедій. Андреев — розуміє трагізм буття занадто фізіологічно, шкурно; він вульгаризує почуття трагічного, потворно спрощує його. Трагічне не може й не повинно бути надбанням демократії, трагічне завжди було й буде надбанням виняткових людей». Він відводив Андрееву місце в ряду «пояснюючих панів», які вперто накидають людям свої думки й вірування. Є настрої, думки, є ідеї, зовсім не потрібні Іванові Дронову. І Тагільському. Поставивши Тагільського рядом з Дроновим, він аж уповільнив ходу, почувуючи, що натрапив на якесь відкриття.

«Обидва — інтелігенти в першому поколінні. Так само й Кутузов...»

Серед «пояснюючих панів» Кутузов був особливо ворожим. Він орудує тут, у Петрограді, і недавно Самгін чув його промови. Це було в Шем'якіна, який затівав книжкове видавництво й запросив Самгіна для складання договору з фабрикантом паперу. Вже в передпокої, роздягаючись, почув знайомий голос, багатий на іронічні інтонації. Кутузов говорив у приймальній видавця, там стояв рояль, широкий килимовий диван, шкіряні крісла й дуже багато вазонів герані. Кутузов сидів біля рояля, за спиною вискалилась клавіатура, голова його чітко виділялася на чорній піднятій кришці, що ніби замахнулася на нього. Крім нього, в кімнаті було ще кілька чоловік.

— Нашу армію вже розбито, і ми — напередодні революції. Не треба бути пророком, щоб твердити це, — треба побувати на фабриках, в робітничих казармах. Не завтра — післязавтра революція спалахне. Користуючись виступом робітників, буржуазія знищить самодержавство, і ось звідси почнеться щось новеньке. Якщо буржуазія, з допомогою воячини, генералів, зуміє організуватися —

пролетаріат матиме перед собою ворога більш небезпечного, ніж цар і ті, що оточують його.

Самгін, нахилившись над столом, слідкував спідлоба за промовцем. В Кутузові його обурювало все: безглузда демократична тужурка, застібнута аж до горла, туго натягнута на плечах, на грудях, надавала Кутузову схожості з паровозним машиністом, а густа, жорстка борода, коротко пострижене волосся, велике, грубе, обвітрено обличчя робили його схожим на прасола. А особливо обурювали іронічні очі, в яких незгасно світилася давно знайома й прикра усмішечка, і цей самовпевнений міцний голос, ці слова людини, якій усе ясно, яка вважає, що вона має право пророкувати.

— У пролетаріату — своє завдання. Його передові люди розуміють, що робітничому класові буржуазні реформи нічого не можуть дати, і його справа не в тому, щоб замінити оскаженіле самодержавство — республікою для більшої зручності життя ситеньких, гладеньких.

Він погладив одною долонею бороду, другою провів по черепу від лоба до потилиці.

— Мені поставлено запитання: що робити інтелігенції? Ясно: залишатися служити капіталові, задовольняючись реформами, які дадуть повну свободу слову і ділу капіталістів. Так само ясно: іти з пролетаріатом до революції соціальної. Так чи ні, третє вирішення логіка виключає, але психологія — припускає, і тому логічно беззаконно існують меншовики, есери, навіть якісь народні соціалісти.

Його слухали мовчки, і Самгін був певен, що слухають вороже. Дружина видавця тихенько говорила:

— Просто — аж жахливо... А кажуть про нього, що це — один з визначних більшовиків... Наче як полковник у них. Чоловік зараз приїде, — його чекають, я дзвонила йому, — сказала вона рівним, безбарвним голосом, подивившись на двері до приймальної чоловіка і, як видно, роздумуючи: зачинити двері чи не треба? Невелика на зріст, але дуже струнка, вона здавалася високою, в гарному обличчі її було щось по-дитячому невизначене, синюваті очі дивилися запитливо.

«Років з вісімнадцять, — подумав Самгін, в думках вилаяв Шемякіна: — Тварюка».

— Чому інтелігентові легше житиметься з робітничим класом? — спитав хтось раптово й азартно.

Кутузов відповів:

— Оце — ясна, торговельна постанова питання! Але я не думаю, що пролетаріат годуватиме інтелігентів мармаладом. Та — ось що: вже дано технічні умови, при наявності яких трудова, виробнича практика робітничого класу може бути розгорнута надзвичайно широко й різноманітно. Класовий ідіотизм буржуазії виявляється, між іншим, у тому, що капітал не зацікавлений у розвиткові культури, фабрикант створює товар, але нітрохи не дбає про культурне виховання споживача товарів у себе дома, для нього ідеальний споживач — живе в колоніях... Пролетаріат-хазяїн — а особливо наш пролетаріат — повинен буде розгорнути щонайширшу роботу промислово-технічної організації свого величезного господарства. Для цієї справи потрібні будуть десятки, навіть сотні тисяч людей високої, наукової, інтелектуальної кваліфікації. Питання про мармалад залишаю відкритим.

— Мармалад? А, здається, треба говорити — мармалад,— пробурмотіла дружина видавця.— Хочете чаю? — запропонувала вона.

Люди зникали з приймальної, переходячи до іншої кімнати, зникли, залишаючи по собі синю запону диму. Самгін відмовився від чаю, спитав:

— Цей, що говорив, пропонує видати які-небудь книжки?

— Так, чоловік каже: ходові книжки, здається, вже купив... Распутін, більшовики... бессарабські поміщики,— говорила вона, запитливо дивлячись в обличчя Самгіну.— Все це підіймається, начебто з-під землі, цієї... Як її? З чого лава?

— Магма?

— Так, магма. Страшенно дивно все.

Вона сиділа, поклавши ногу на ногу, похитуючи лівою, курила тонку цигарочку з довгим мундштуком, безбарвний її голос звучав тихо й майже жалібно.

— Я тільки другий рік тут, жила в Кишиневі, це теж жахливо, Кишинів. Але тут... Важко звикнути. Така огидна, зла річка. І всім хочеться революції.

Прийшов Шемякін. Він здавався Самгіну ще кращим, плеканим, його супроводжував Дронов, ніби для того, щоб підкреслити парадність постаті Шемякіна. Скидаючи рукавички манерою прем'єра драми, він весело говорив:

— Остання новина: цілковите розладнання транспорту! Найцілковитіше,— додав він і помахом руки накреслив у повітрі хрест.— Чверть усіх локомотивів потребує капітального ремонту, сорок процентів раз у раз потребують дрібного.

Розправляючи зібгані в жмут рукавички, дружина дивилась на нього, зсунувши брови, лоб її перетинала глибока зморшка, і все обличчя так змінилося, що Самгін подумав: їй, напевно, під тридцять.

— Там хто гомонить?—по-приятельськи спитав її Дронов, вона відповіла:

— Письменники і ще один.— Вона звернулася до чоловіка: — Отой, більшовик...

— Ага! Ну — з ним нічого не вийде. І взагалі — нічого не буде! Друкар і папірник показалися, ставлять такі смертні умови, що простіше зразу віддати їм усі мої гроші, не чекаючи, поки вони витягнуть їх по сотні карбованців. Ні, я, здається, виїду до Японії.

— Їдь,— схвально сказав Дронов.— Дай мені грошей, я налагоджу видавництво, а ти — виїдь і сибаритствуй. Налагоджу справу, дам вітчизні лад — телеграфую: повертайся, все готове для солодкого життя, хай тобі чорт!

— Блазень,— сказав Шемякін, усміхаючись.— Отже, Климе Івановичу, розмова про договори з друкарнею і папером — відкладається...

— Ходімо чай пити,— запропонувала дружина. Самгін відмовився, не бажаючи зустрітися з Кутузовим, вийшов на вулицю, в присмерковий холод короткого зимового дня. Роздратований марним візитом до багатого пана, він ішов швидко, перед ним спалахували ліхтарі, ніби наздоганяючи людей.

— Від кого тікаєш? — спитав Дронов, наздоганяючи його, і, скинувши котикову шапку з голови своєї, витер нею обличчя собі.— Зайдімо до ресторану, вип'ємо чого-небудь, поговорити треба! — вимогливо запропонував він і, не чекаючи згоди, почав говорити:

— До Японії збирається. Виїде й вивезе великі гроші, бугай! Стратонов наколупав грошей та й — на Алтай, нібито лікуватись, мабуть — теж до Японії. Деякі — до Швеції їдуть.

— Ти все про гроші,— сердито зауважив Самгін.

— Так, так, я все про них! Приємно бряжчать: дзень-

дзінь-дзень-бря-азь — по довбешці. Здається, спізвився я,— втрачають силу гроші, якщо вони не золото... Бачив брата?

— Якого брата?

— Дмитра? Не бачив? Ходімо сюди...

Зайшли до ресторану, сіли за стіл у куточку. Самгін терпляче мовчав, чекаючи розповіді, міркуючи: скільки років не бачив він брата, яким побачить його? Дронов, не кваплячись, вибрав вино, замовив сиру, потім спитав:

— Хочеш глінтвейну? Тут його знаменито роблять.

Самгін, закурюючи цигарку, кивнув головою, спитав, не витерпівши:

— Де ти бачив Дмитра?

— Ночував у мене, Тося прислала. Дуже постарів, дуже! Ви — не листувались?

— Ні. Що він робить?

Дронов усміхнувся.

— Не знаю, не питав. У дев'ятому році був заарештований в Томську, висланий на три роки, за спробу тікати дали ще два і — до Березова.

— Пробирав тікати? — спитав Самгін, спроба тікати не збігалася з його уявленням про брата.

— Ти — що: не віриш?

Самгін промовчав.

— Спитав твою адресу, я — дав.

— Природно.

— А Тося орудує в Ярославлі,— задумливо промовив Дронов.

— З більшовиками?

— Як видно — так.

Розмова не розгорялась. Самгін не знаходив запитань, почувавши себе пригнобленим іронічною безперервністю зустрічей з минулим.

«Дмитро... Безбарвний, бездарний... Навіщо? Брат. Мати».

Подумалось про те, яка зовсім самотня людина: з віком навіть родинні зв'язки зотлівають, втрачають силу.

Дронов мовчки пив вино, часом кривив губи, примружував очі, усміхаючись, питав півголосом:

— Чуєш?

Так, Самгін чув:

— Я запевняю: мистецтво тільки тоді виконає своє провіденціальне призначення, коли воно почне говорити

мовою незрозумілою, яка буде здатна викликати такий самий священний трепет перед таємницею — який викликається в нас церковнослов'янською мовою богослужень, у католиків — латинською.

Це говорив високим, але тьмяним голосом ошатно вбраний чоловік невеликого зросту, чорне волосся в нього зачесано на потилицю, це оголювало кутастий високий лоб, темні очі в глибоких орбітах, жовтувату шкіру щік, тонкогубий рот з чорненькими смужками збритих вусів і гостре підборіддя. Говорив він стоячи, тримаючись руками за спинку стільця, розхитуючи його і сам хитаючись. Його слухали, сидячи за двома зсунутими столами, три дівчини, два студенти, юнкер, широкоплечий атлет у формі учня морського училища, і товстий, білявий юнак з рум'яним обличчям і щасливою усмішкою в сірих очах. Слухали нервово, незгідно, перепиняючи його промову криками схвалення і протесту.

— Так, так — я тверджу: мистецтво повинно бути аристократичне й абстрактне, — наполегливо говорив промовець. — Ми повинні зрозуміти, що реалізм, позитивізм, раціоналізм — це маски одного й того самого диявола — матеріалізму. Я вітаю футуризм — це все-таки стрибок набік від пригнобленої пошлости минулого. Отруєні нею, наші батьки не зрозуміли символізму...

— І Тося де-небудь теж ораторствує, — пробурмотів Дронов, збовтуючи в бокалі біле вино. — Завтра поїду до неї. Знаю, як знайти, — сказав він, начебто загрожуючи. — Цікаво розказував Дмитро Іванович, — говорив він далі, зітхнувши й заважаючи Самгіну слухати.

Самгін проковтнув останні краплі гарячого вина й пішов, мовчки кивнувши головою Дронову.

Дмитро прийшов о десятій годині ранку, Клим Іванович ще не встиг одягтися. Одягаючись, він подивився в щілину непричинених дверей на братову постать. Тримаючи руки за спиною, Дмитро стояв перед книжковою шафою, на сутулих плечах висів довгий, по коліна, синій піджак, чорні штани заправлено в чоботи.

«Машиніст. Зчіплювач вагонів...»

Потрібне було зусилля — хоч і невелике — для того, щоб підійти до брата. Килим і м'які зимові туфлі заглушали кроки, і Дмитро обернувся аж тоді, коли брат промовив:

— Здрастуй!

Дмитро поривчасто обняв його, поцілував у щоку і — відіпхнувши, чхнув. Це вийшло безглуздо, сіре обличчя в Дмитра почервоніло, він пробурмотів:

— Пробач... Одеколон.— Чхнув ще два рази й <сказав>: — Дуже міцний.

— Постаріли ми! — сказав Клим Самгін, сідаючи до стола, запалюючи спиртівку під кофейником.

— Нічого, поживемо! — бадьоро відповів Дмитро й похвалив, усміхаючись: <— А ти — молодець!>

Клим Самгін подумав, що така зустріч братів знайома йому, описана в якомусь романі, хоч там не чхали, але там теж було щось неадекватне, ніякове.

— Ну, розкажуй,— запропонував він, придивляючись до брата. Дмитро, як видно, тільки що постригся, поголився, обличчя в нього простонародне, щетинисті сиві вуса роблять його схожим на солдата, і обличчя обвітрене, які бувають у солдатів наприкінці літа, в таборах. Грубувате це обличчя освітлюють очі, сіруватосинього кольору, в дитинстві Клим називав їх овечими.

— Місце — незатишне. Тоскно. Дивишся навколо,— говорив Дмитро,— і обурюєшся ідіотизмом влади, їхніми безглуздими способами гасити життя. Ну, а потім, придивися до цієї пустинної землі і начебто відчуєш її жаждобу людини,— справді! І ніби той вітер шепоче тобі «Ага, з'явився? Ну-бо, починай!..»

«Все ще фантазує, поетизує»,— подумав Клим. Говорив Дмитро голосом дуже гучним, але шепеляво, м'якими словами, наче в нього язик болів.

— Як дивно говориш ти,— зауважив він.

— Це — від зубів,— пояснив Дмитро,— два протези вставив у Ярославлі, майже весь заробіток витратив на цю реформу... Природні зуби цинга знищила. Там щодо овочів — погано, і м'ясо — рідкощі, навіть оленяче. Все — риба та риба. І погода там риб'яча, суходільній людині прикро: на землі — болота, згори — дощ. І гриби та гриби... Річка Сосьва — це просто рибна сажалка. А за сорок верст — Об, теж риб'яче царство,— говорив Дмитро, з явною насолодою сьорбаючи кофе і навіть щось міцно натискаючи кулаком лівої руки на кришку стола.

Він, коротко і наче сокирою вирубуючи фігури, розказав про сина місцевого купця, капітана камського пароплава, висланого на батьківщину за зв'язки з есерами.

— Великий, волохатий, рудий, горлатий, як дякон. з бородою майже до пояса, з очима бика і такою самою силою, отака, знаєш, казкова істота. Посвариться з батьком, стариганом пудів на сім, зв'яже його рушниками, витягне по драбині на дах і, розв'язавши, посадить верхи на гребінь. Пиячив, певна річ. Одначе — помірно. Там усі п'ють, більше робити не було чого. З трьох з лишком тисяч населення тільки п'ятеро були в Томську і лише один знав, що таке театр, он як!

Дмитро замовк, мабуть, згадавши щось хвилююче, тіль лягла в нього на обличчі, він опустил очі, присунув чашку свою до брата.

«Заповнює вигадками пусті роки життя свого»,— визначив Клим, наливаючи кофе в чашку, і спитав:

-- Ну, що ж цей... богатир?

— Його цинга зжерла, за півроку,— відповів брат.

— Дивна річ,— казав далі він, з подивом підвівши плечі,— але я помічав, що чим здоровша людина, тим лютіше гризе її цинга, а кволі переносять хворобу легше. Напевно, це не так, а от склалося таке враження. Прокажені грапляються там, причинні нерідко... Взагалі — край не з веселих. І все-таки, знаєш, Климе,— чудовий народ живе в державі Романових, хай їм чорт! Остяки, наприклад, і особливо — вогулі...

Він довго і з запалом розказував про вогулів, про їх племенну спорідненість з мадьярами, про остяків, про щорічний ярмарок, на якому місцеві крамарі зухвало грабують іногородців.

— Грабувати — вміють, авжеж! Тільки цим умінням вони й підносяться над тубільцями. Але пожадливість у них куценька, дрібна — дурна і навіть якась — марна. Кінець кінцем куркулики ці — люди ні до чого, погань, яка тимчасово виконує обов'язки людей.

Клим Іванович Самгін придивлявся до брата дедалі уважніше. Під піджаком у Дмитра, як лати,— жилет з оленячої чи лосиної шкури, застебнутий до підборіддя, видно синій комір косоворотки. Долоні в нього широкі, наче у весляра. І хоч волосся сиве, але він нагадує студента, закоханого в Марину, що був для всіх довідником у різноманітних питаннях.

«Жив у порожньому місці і ось заповнює його своїми вигадками»,— настирливо повторював Клим Самгін, слушаючи.

— Якісь одноклітинні організми без функції,— промовив Дмитро й добродушно засміявся.— Це, знаєш, мій титул, мене нагородив ним один товариш у Полтаві, марксист. Я тоді був — пам'ятаєш? — настроений по-реформаторському, з більшовизмом — в незгоді. І якось у суперечці він мені й сказав: «Знаєте ви, Самгін, багато, та це — марне знання, воно у вас не функціонує. Матерії на костюмчик придбали доброї, а пошити костюм — не вмієте і взагалі, каже, ви — одноклітинний організм без функції». Відказую: «Нема організму без функції!» Не поступається: «Є і це — ви!» Насмішив він мене, але — я задумався, а тоді серйозно узявся до Маркса й зрозумів, що його філософія історії зовсім усовує всі буржуазні соціології та інші хитросплетіння. Потім — Ленін, це, знаєш, найвизначніший політичний мислитель...

Він замовк, відмахуючись від диму, потім зауважив:

— Багато ти куриш!

І спитав:

— Про тебе говорять — відійшов від партії?

Клим Самгін відповів запитанням:

— Хто це говорить?

— Тося, Антоніда...

— Я ніколи не був членом партії... будь-якої і про політику з цією дамою не розмовляв.

— Ну, вона — не дама, ні,— пробурмотів Дмитро, а Клим, щоб уникнути дальшої розмови на цю тему, спитав:

— Ти знаєш, що Марину вбили?

— Атож, знаю, як же! Степан сказав. Так і невідомо — хто, за що?

— Ні.

— Цікаво,— півголосом промовив Дмитро, засунувши руки в кишені піджака і дивлячись поверх голови брата у вікно,— за вікном вітер, посвистуючи, смітив снігом.

— Ти ж — сімейний? — спитав Клим.

— Ні, ні,— швидко відповів брат і навіть заперечливо покрутив головою.

— Але, здається, ти казав...

— Це — не вийшло. В неї, тобто в дружини, виявилося безліч родичів, дядьки — поміщики, брати — чиновники, ліберали, але й те тому, що сепаратисти, а я представник пригноблюючої народності, то вони на мене... як джмелі, гудуть, гудуть! Ну, і вона теж. Взагалі вона — славно. Першого часу навіть сумні листи писала мені в

Томськ. Все-таки я майже три роки жив з нею. Атож. Дітей — жалко. В неї — хлопчик і дівчинка, пречудові! Хлопчакові тепер п'ятнадцять, а Юлі — вже сімнадцять. Вони зі мною жили дружно...

Він вимовив усе це дуже швидко, а замовкнувши, ще раз присунув чашку до Кліма і, дивлячись, як брат наливає кофе, сказав тихіше і — з подивом чи жалем:

— А я, знаєш, звик думати про тебе, як про партійця. І коли, в п'ятому році, ти сказав мені, що не більшовик, я вирішив: конспіруеш...

Від дальшого врятував Кліма Дронов, — він убіг до кімнати так, начебто його дуже штовхнули в спину, змахнув шапкою й пронизливо оголосив:

— Сьогодні вночі Пуришкевич, князь Юсупов і князьок з Романових, Дмитрій Павлов, убили Распутіна.

Кілька секунд усі троє мовчали, потім Дронов, дивлячись на братів, стираючи шапкою сніг з пальта, зажадав:

— Ну — що скажете, га?

Задоволений з того, що Іван з'явився в неприємну хвилину та ще з такою повинною, Клим Іванович Самгін усміхнувся:

— Ти кричиш про це, як про подію світового значення.

— Цікаво, — Дмитро і вдруге промовив це слово півголосом, а Дронов, скидаючи пальто, ображено пробурмотів:

— А — що, це — фінал оперетки? Ти — подумай: учора вони Распутіна, а завтра — царя Миколу.

Дмитро, махнувши рукою, дістав з кишені штанів срібний годинник без ланцюжка і, дивлячись на циферблат, сказав повільно й нудно:

— Романових — багато, всіх знищити не встигнуть, котрий-небудь злякається й запропонує Гучковим-Мілюковим: садівіть мене на престол, я слухатимусь ваших вказівок.

— Звичайно, подія неабияка, — примирливо зауважив Клим, Дронов збуджено потирав руки, підстрибував, грав очима, ніби намагаючись сховати їх, Самгін стежив за ним, не розуміючи: чим зляканий або вдоволений Іван?

Дмитро, простягнувши руку братові, сказав:

— Мені — пора.

Дронов пішов слідом за ним і дав Климові Самгіну час подумати:

«Я мусив би сказати йому: заходь чи щось подібне. Та — безглуздо дозволяти братові навідувати брата. Ми не сварилися», — заспокоїв він себе, прислухаючись до розмови в передпокої.

— Як же я знайду її? — питав Дронов.

Дмитро неохоче відповів:

— Я ж кажу вам: скаже доктор Ізаксон.

— Ага...

Повернувшись, Дронов швидко спитав:

— Як ти його вважаєш, га?

І раніше ніж Самгін зміркував, як слід відповісти, Дронов, бігаючи від стіни до стіни, наче миша в пастці, забурмотів, потираючи руки:

— Я його пам'ятаю таким... скромним. Трищить усе, ламається. Революція лізе з усіх щілин. Революція... мобілізує. Праві — лівшають, помічаєш, яким впливовим стає прогресивний блок?

Сліпо наткнувся на крісло, сів і, ляпаючи долонями по колінах своїх, запитливо й неприємно зупинив очі на обличчі Самгіна, — цим він примусив Кліма Івановича нагадати йому:

— Міський і земський з'їзд розігнано.

— А — обивателі? Робітники?

— Обивателі революції не роблять. Робітники — на фронтах.

Дронов, тяжко зітхнувши, цмокнув губами.

— На фронтах теж негаразд. Дмитро Іванович майже цілу ніч розказував мені. Ознаки — грізні. І вбивство Распутіна — не жарт! Ні...

— Чого ти боїшся? — спитав Самгін, усміхаючись.

— А я — не знаю, — сказав Дронов. — Я, може, і не боюсь.

Він устав, оглянувся, взяв з дивана шапку і, дивлячись всередину її, сповістив, піднявши плечі:

— Завтра поїду до Ярославля. Подивитись на Тосю. Смішно?

— Не дуже.

— Так. Перша і єдина. Жив я з нею... надзвичайно добре. Майже три роки, а мені скоро п'ятдесят. І літ з сорок прожив я... принизливо.

— Не сподівався, що ти заговориш у такому... сумному тоні, — насмішковано й сухо зауважив Самгін.

— Зіпсував мені настрої Дмитро Іванович, — пробур-

мотів Дронов, надіваючи пальто, і, крякнувши, промовив виразніше: — А знаєш, Климе Івановичу, не легка справа знайти в житті зміст.

Нарешті він пішов, залишивши Самгіна стомленим і настроєним сердито. Він перейшов до кабінету, сів писати апеляцію в справі, яку програв він в окружному суді, але не працювалося. За вікном посвистував вітер, він дедалі густіше смігив снігом, сніг шаркав по шибках, ніби нашіптуючи холодні, тривожні думи.

«Так, знайти в житті зміст не легко... Шляхи до смислу страшенно засмічені словами, заметами слів. Мистецтво, наука, політика — Тримутрі, Санта Триніта — Свята Тройця. Людина живе завжди для чогось і не вміє жити для себе, ніхто не навчав її цієї мудрості». Він згадав, що на тему про людину для себе цікаво говорив Кумов: «Його я ще не зустрів».

«Дмитро знайшов [смысл] у політиці, в більшовизмі. Це — можна зрозуміти як останній притулок для людей його типу — бездарних людей. Для невдах. Безліч невдах — характерна для російської інтелігенції. Вона завжди дивилася на себе як на засіб, ніхто не вчив її бути самоціллю, дивитися на себе, як на найцінніше явище світу».

Він сидів, кутив, стомлюючись сидіти — ходив з кімнати до кімнати, підганяючи думки одну до одної, так перебував час до вечірнього присмерку і пішов до Олени. На вулицях було не холодно й тихо, м'який сніг заглушував звуки, чути було тільки шерех, схожий на шепіт. В різні кінці швидко йшли різноманітні люди, і здавалося, що всі вони стараються якомога менше говорити, тихіше тупотіти.

В Олени, як завжди перед вечірнім чаєм, гості: професор Пильников і якийсь високий, худий, з цапиною, сірого кольору, борідкою на темному, наче закоптілому обличчі. Олена зустріла його веселим вигуком:

— Чули про Распутіна? Оце — трюк! Знайомтесь.

— Воїнов, — глибоким басом, неохоче назвав себе лисий; потискуючи його холодну жорстку руку, Самгін бачив над своїм обличчям круглі, волячі очі, дивні очі, прикриті синюватим туманом, тьмянний погляд їх був зосереджений на кінці хрящуватого, довгого носа. Він зігнувся навпіл, сів і так обережно витягнув довгі ноги, наче боявся, що вони відірвуться. На вузьких його плечах френч, на

ногах — галіфе, товсті спортивні чулки й потворні черевки з товстою підошвою.

Пильников у цивільному костюмі з кошлатої матерії зеленуватого кольору начебто обріс деревним лишаем, він дуже схуд; розмахуючи чорною, в сріблі, записною книжкою, він тривожно говорив Олені:

— Я майже три роки був цензором солдатської кореспонденції, мені чудово відома еволюція настрою армії, і я запевняю: армії в нас більше не існує.

— Лимона—нема,—сказала Олена, присуваючи Самгіну склянку чаю, примруживши очі, в зубах у неї диміла цигарка.— Кажуть, що лимонами торгує тільки італійський посол. Отже?

Підскакуючи на стільці, Пильников поквапливо говорив далі:

— Василь Кирилович цензурує рік і теж може підтвердити: є окремі частини, здатні до бою, але армії як цілого — нема!

— Так,—сказав Воїнов, хитнувши головою, і, засунувши пальця за комір френча, хворобливо скривив обличчя.

— Вони мене лякають,—кинувши цигарку в поло-скальницю, звернулась Олена до Самгіна.— Прийшли та й кажуть: солдати ні про що, крім землі, не думають, воювати — не хочуть, і в нас буде революція.

— Мила моя, ви — шаржуєте!

— Нітрохи. Я — вже злякана. Я не хочу революції, а хочу — до Парижа. Та я не знаю, кому повинна сказати: гей, ви, прошу не робити ніяких революцій і — перестаньте воювати!

Вона жартувала, але Самгін знав, що вона сердиться, майстерно розфарбоване обличчя її усміхалось, та очі блискали сухо, і маленькі вуха начебто розпухли, туго налиті фіолетовою кров'ю.

Невелика, жвава, в дивному вбранні з різномірних червоних клаптів, вона нагадувала якусь незвичайну птицю.

— Ви дуже мило жартуєте,—наполегливо перепинив її Пильников, але вона не дала йому говорити.

— Вам хочеться, щоб я говорила серйозно? Хай буде!

І, стиснувши пальці рук у кулачок, поклавши його на край стола перед собою, вона міцним голосом сказала:

— Оскільки я знаю,— солдати революції не роблять.
Коли французи йшли на пруссаків, вони співали:

Ми ідем, ідем, ідем,
Наче барани на бойню.
Переб'ють нас, як щурів,
І сміятись буде Бісмарк!

Переказавши пісню по-французьки, вона казала далі:

— Так це й сталося: пруссаки відлупцювали їх. Та, вернувшись до Парижа, вони негайно перебили комунарів. Ось — солдати! Напевно, так само буде й у вас. Буде чи ні — побачимо. А тимчасом я страшенно стомилась від цих майже щоденних скарг на солдатів, від страху перед революцією, яким хочуть заразити мене. Я — оптимістка чи — як це називається? — фаталістка. Буде революція? Значить: треба, щоб вона була. І щоб струснула вас. Примусила б що-небудь робити для революції, проти революції — що більше подобається вам. Зрозуміло?

Самгін беззвучно аплодував їй, так що можна було думати — в нього сверблять долоні.

«Це не Алина, не показує себе жертвою й страдницею...»

— Так,— сумно почав Пильников, почухуючи скроню.— Але, бачите...

Воїнов підібрав ноги свої, зігнув їх, випрямив, підвівся на весь зріст і почав повільно, піби заїкаючись, вичавлювати з себе густі, важкі слова:

— Війна жорстоко виявила основну, непримиренну суперечність історії, що її нас учать розуміти перекручено. Є меншість, яка творить культуру, і більшість, яка грає в цьому процесі — роль підпорядковану, механічну. Автомати. Фізична сила. Але, в той самий час,— Спартак. Стенька Разін. Майже безперервний Разін. Дикун, який хоче прикрасити себе і дружину золотом. Тільки цього хоче. Так, цього. Ніцше, геніальний мислитель, Прометей кінця дев'ятнадцятого століття, перший глибоко зрозумів і показав нам помилковість нашого розуміння логіки. І філософії історії. Змісту життя.

Воїнов засунув за комір френча вказівні пальці і, потягнувши комір у різні боки, на секунду заплющив очі, він робив це, не припиняючи натужної мови.

— Інтелігента-революціонера вважають героєм. Прославлено й звеличено його. А за змістом діяльності своєї

він — зрадник культури. За намірами він — ворог її. Ворог нації. Вітчизни. Він, звичайно, теж стверджує себе як особу. Він почуває: основа світу, Архімедова точка опору — домінанта особи. Так. Але він мислить неправильно. Особа повинна рости й підноситись, не спираючись на масу, а топчучи її. Аристократія і демократія. Завжди — це. І — назавжди.

Він ступив до Олени, зігнувся і, спираючись на стіл рукою, вичавив на неї суворі слова:

— Ми — напередодні катастрофи. Жартувати вже злочинно...

— Навіть злочинно? — спитала жінка, усміхаючись.

— Навіть. І злочинне мистецтво, коли воно змальовує похмурими фарбами життя демократії. Справжнє мистецтво — трагічне. Трагічне створюється насильством маси в житті, але не чувається нею в мистецтві. Калібанові Шекспіра трагедія не доступна. Мистецтво повинно бути більш аристократичним і незрозумілим, ніж релігія. Точніше: ніж богослуження. Це — добре, що народ не розуміє латинської і церковнослов'янської мови. Мистецтво повинно говорити мовою незрозумілою й застрашливою. Я схвалюю Леоніда Андреева.

— Ну, а я терпіти не можу й не читаю його, — досить гостро заявила Олена. — І взагалі все, що ви говорите, подиявольськи премудре для мене. Я — не революціонерка, не пишу романів, драм, я просто — люблю жити, от і все.

— Я теж не можу погодитися, — заявив Пильников, але не дуже рішуче, і спитав: — А ви, Климе Івановичу?

— Коли так часто говорять про Маркса, природно згадати Ніцше, — не зразу відповів Самгін і потім запропонував: — Послухаємо далі.

Він не міг визначити свого ставлення до змісту того, що сказав Воїнов, але він відчув, що різного часу й дедалі частіше його думки крутилися близько до цього змісту.

Він згадав мораль байки «Пустельник і ведмідь»: «Послужливий дурень небезпечніший за воруга».

Воїнов знову примусив слухати його, манера говорити в цієї людини збуджувала надію, що він, можливо, все-таки скаже щось нечуване, але поки що він похмуро повторював уже сказане. Пильников, згідливо киваючи головою, вкрадливо додавав до його важких слів коротенькі

репліки з ясним наміром пригладити незграбну мову, пом'якшити її.

— Хто це? — тихенько спитав Самгін Олену, вона, дивлячись на своє відображення в сріблі самовара, пригладжуючи пальцем брови, відповіла півголосом:

— Здається, земський начальник, написав чи пише книжку, нова зірка, як кажуть про балет. Пильников тягне усяких... отаких до мене, бо дружина не дає йому займатися політикою, а він думає, що мені приємно терпіти в себе...

Обіравши слова усмішкою, вона докінчила фразу не дуже дотепним, але крутим каламбуром на тему про будинки розпусти і зразу ж перейшла до питання важливішого характеру:

— Послухайте, добродію,— а що буде з грішми? Треба купувати золото. Ти розумієшся трохи на старовинних золотих речах?

Ні, Самгін не розумівся, але сьогодні Олена дуже подобалася йому, і, бажаючи зробити приємність їй, він сказав, що пришле людину, яка, напевно, допоможе їй у цьому разі.

— Іван Дронов, я прийшло його завтра, післязавтра...

Велично, як на сцену театру, увійшла дама, в костюмі, оздобленому хутром, слідом за нею чепуристий студент з недокрівним обличчям. Дама зразу ж заговорила про нестачу харчових продуктів та про дорожнечу тих, яких ще не з'їдено.

— Двадцять карбованців за фунт! — з жахом у гарних очах викрикувала вона.— Вісімнадцять карбованців! І взагалі купувати можна тільки в Єлісеєва, а ще краще— в чудовому магазині офіцерів гвардії...

Пильников уже суворо допитував студента:

— Хто ваші учителі життя? Не персонально ваші...

Студент сумирно, високим тенором відповідав:

— Найбільш охоче читаються: Розанов, Лев Шестов, Мережковський... З іноземців — Бергсон, мені здається.

Воїнов витягав слова про домінанту особи, знову нагадуючи Самгін у промови Кумова, дама з захватом розказувала:

— Є жінка, що продає вино і цукерки із запасів Зимового палацу, мабуть, дружина якого-небудь двірцевого лакея. Вона ходить по квартирах з кошиком і — будь

ласка! Цукерки — погань, але вино — чудове! Бордо і бургонь. Я вам пришло її.

— Цей — Андронов? Антонов? — не дуже шахрай? — спитала Олена, — Самгін заспокійливо сказав:

— Ні, ні.

Воїнов гудів:

— Соціалісти проklamують необхідність розчинення особи в масі. Це — містика. Алхімія.

На допомогу йому і слідом за ним швидко біг жвавий голосок Пильникова:

— Повернення людини назад до первісного стану, перетворення істоти, тонко організованої віками культурного життя, на органічну речовину, якою історія культури й соціологія показує нам табуни первісних людей...

Клим Іванович Самгін почував себе людиною, яка знає все, що було сказано мудрими книжниками всього світу і багатократно в роздрібненому вигляді повторюється Пильниковими, Воїновими. Він був певен, що знає й усе те, що може бути сказане людиною на захист від насильства життя над нею, знає все, що сказали й здатні сказати люди, які твердять, що людину може визволити тільки ґрунтовна зміна класової структури суспільства.

«Дмитро Самгін, визвольник людства», — подумав Клим Іванович Самгін у тон провам Воїнова, Пильникова і — усміхнувся, дивлячись, як студент, слухаючи слова мудреців, повертає неприродно біле обличчя від одного до другого.

Йому здавалося, що люди стають дрібнішими, нікчемнішими, війна пригнітила, розплющила їх. У порівнянні з будь-якою людиною він почував себе багатієм, людиною величезного досвіду, цей досвід потребував інших умов для того, щоб спалахнути і яскраво освітлити постать його носія. Але марна річ говорити з людьми, які не вміють слухати і самі — він бачив це — говорять краще за нього, сміливіше. Досвід обтяжував, він зотлівав безплідно, і, дарма, що життя було багате на події, — Самгіну жилося нудно. Все знайоме, все набридло. Хотілося якогось удару, дзвону на сполох, тривоги, що злякала б людей, штовхнула, перекинула в інший настрій. Хотілося кінця непевності.

Кінець начебто наближався, але нерівномірно, стрибками, стрибок уперед і зразу ж назад. В кінці листопада Дума виступила досить одностайно опозиційно, але

зразу ж розколовся «прогресивний блок», потім уряд розігнав Союзи міст і земств. Апаратом, який відзначав коливання подій, був для Самгіна Іван Дронов. Жив він недалеко і майже щодня ранком, ідучи на полювання за грибами, з'являвся до Самгіна й наче стріляв у нього новинами, чутками, плітками. Одного разу Самгін спитав його:

— Кінець кінцем — що ти робиш, Іване?

— Гроші.

— І — що ж?

— Нічого.

— Тобто?

— Ну що — тобто? — сердито відгукнувся Дронов. — Ну, — спекулюю всякою всячиною. Зірву п'ятку-десятку тисяч, потім — з мене зірвуть. Гра. Азарт. А що мені ще робити? Цілком приемне й це.

Він дуже старів, на вилицюватому обличчі, біля вух, на скронях виникли зморшки, під очима набухли сизі мішки, щоки, ще недавно товсті, тугі, — кволо тряслися. З Ярославля він повернувся похмурий.

— Ну, розкажуй, як — Тося?

Дивлячись на підлогу, Дронов сказав:

— Ходить у подертих черевиках. Робить на фабриці махорку. Живе з подругою у халупці в якоїсь відьми.

Говорив він, смикаючи гудзики жилета, лацкани піджака, ніби обмацуючись, і намагався говорити смішно.

— Відьма, на п'ятій хвилині знайомства, суворо спитала мене: «Чому не робите революції, чого чекаєте?» І похвасталася, що чоловік її тільки торік повернувся із заслання за сьомий рік, прожив дома чотири місяці й помер в одну годину, ховала його велика тисяча робочого народу. Години зо дві розмовляла вона зі мною, я мукав усяке, і здавалось мені, що вона мене поб'є, вижене. Прийшла Тося, вона потемніла, стала як чавунна, а взагалі — така сама, як була. Подруга — кучерява, носата, мабуть — єврейка, інтелігентка. Навколо них крутиться на одній нозі відьмин син, весь — з кісток, солдат, наступав, відступав, дістав Георгія. Всі — одностайні, мають намір перетворити просто війну на громадянську війну, як заповідано в Ціммервальді.

Він замовк, розгойдуючи на золотому ланцюжку кишеньковий годинник. Самгін згодом спитав:

— А що каже Тося?

— Мабуть, те, що думає. — Дронов засунув годинник

у кишеню жилета, руки—в кишені штанів.— Тобі хочеться знати, як вона зі мною? Віч-на-віч не вшанувала розмовою. Рекомендувала мене своїм якимось так: людина не зовсім погана, але зовсім безголова. Це дуже сподобалось відьминому синові, він мало не задихнувся від реготу.

I, кліпаючи, намагаючись спинити блукаючі очі на обличчі Самгіна, він заговорив тихіше:

— Здається, їй жалко було мене, а мені — її. Подерті черевики... У неї надзвичайно гарна ступня, пальчики отакі акуратні... кожен по-своєму — молодець. І вся вона — гарна, ох, яка! Якби була кокоткою — нажила б сотні тисяч,— несподівано закінчив він і аж сам, мабуть, здивувався,— як це він сказав таку гидоту? Він подивився на Самгіна, роззявивши рота, але Клим Іванович, нахмурившись, спитав:

— Алину Телепневу пам'ятаєш? Теж красуня...

— Атож. Де вона?

— Не знаю. Була кокоткою, служила в Омона, зійшла з одним багатим... потворою, він застрілвся...

— Чорт знає, як усе це,— пробурмотів Дронов, міцно погладжуючи вилягле руде волосся на черепі.— Пам'ятаю — нянька розказувала життя різних преподобних самотниць, великомучениць, вони тікали з багатих родин, від улюблених чоловіків, дітей, потім римляни мучили їх, цькували звірами...

Клим Іванович Самгін згадав розказану йому батьком біблійну легенду про жертвоприношення Авраамове, згадав себе дон-Кіхотом, а Дронова — Санчо і докторально сказав:

— Завжди були — і будуть — люди, які, почувавши себе нездатними опиратися насильству над їх внутрішнім світом,— самі йдуть навстріч долі своїй, самі віддають себе в жертву. Це має свій термін — мазохізм і це створює садистів, людей, що їм страждання інших — приємне. В грубій схемі садисти і мазохісти — два основні типи людей.

Він замовк, почувавши, що сказане — двозначне й одводить його, Самгіна, кудись у бік від самого себе. Та він сразу ж знайшов вихід до себе:

— Поставимо запитання: хто більше страждає? Розуміється, той, хто страждає дужче. Байрон, звичайно, страждав глибше, дужче, ніж ткачі, на захист яких він

виступав у парламенті. Так само й Гауптман, коли він писав драму про ткачів.

Присьорбуючи кофе, він говорив далі:

— Треба розрізнити жертвність і героїзм. Римлянин Курцій стрибнув у прірву, яка розверзлась посеред Рима,— це найбільше прославлений акт героїзму і цілком виправданий акт самогубства. Ніщо не заважає мені думати, що Курція штовхнув у прірву страх, викликаний відчуттям неминучої загибелі. Його могло кинути в прірву й марнославне бажання загинути першим з римлян, і гидливе небажання гинути разом з юрбою рабів.

— Авжеж,— нудно сказав Дронов,— часом дуже хочеться стрибнути кудись...

«Нічого не зрозумів»,— з обуренням подумав Клим Іванович і осудливо сказав:

— Ти, здається, вже занадто багато стрибаєш і бігаєш.

Дронов, застібаючи гудзики піджака, пробурмотів виходячи:

— В дитинстві — не догрався. Благородні діти не приймали мене до своїх ігор. От і дограваюю...

«Що це він — образився?»— подумав Самгін і зразу ж забув про нього, як забувають про слугу, якщо він уміло виконує свої обов'язки. Дронов існував для нього тільки в ті години, коли з'являвся перед ним і розказував про різноманітні свої справи, про те, що вигідно купив і перепродав партію полотна чи книжкового паперу, він взагалі купував, продавав, а також улаштовував разом з Ногайцевим в якомусь похмурому підвалі театрик «сатири і гумору»,— заглянувши в цей театр, Самгін упевнився, що гумор було зведено до випадку з одним нотаріусом, який на очах у своєї дружини виявив у портфелі в себе панталони якоїсь дами. Театр, не проіснувавши й місяця, перетворився на кафе-шантан. Самгін спитав Дронова:

— Що ж — утратив ти на цьому?

— Ні,— Ногайцев утратив. Це не вперше він втрачає. Він дурний і пожадливий, мені хочеться розорити його, щоб він, собачий син, за кондуктора трамвая або за листоношу пішов. Терпіти не можу толстовців.

Дронов енергійно й гидливо потрусив головою, а потім спитав:

— Тобі грошей не треба?

— Навіщо?

— Взагалі. У мене багато назбиралось. Грошей скоро багато буде, хочуть випустити на мільярд чи на два...

Грошей Клим Самгін не потребував, але дуже цинив Дронова як інформатора. Розкошланий, не виспавшись, з запаленими очима, він з'являвся ранками й повідомляв:

— Ватажки прогресивного блоку розмовляють з «чорною сотнею», з «союзниками» про дворцевий переворот, хочуть царя Миколу замінити іншим. Вороги стають друзями! Ти як думаєш про це?

— Я в це не вірю,— сказав Самгін, вибравши найпростішу відповідь, та він знав, що всі чутки, які приносив Дронов, звичайно здійснюються,— про переговори міністра внутрішніх справ Протопопова з представником Німеччини про сепаратний мир Іван повідомив раніше, ніж про це заговорила Дума і преса.

— Звідки ти знаєш це? — спитав він. Дронов, піднявши плечі до відстовбурчених вух своїх, недбало сказав:

— Дами. Вони мало тямлять, але — їм усе відомо.

Клим Іванович Самгін жив нуднувато, але з кожним [днем] певніше почував, що вже скоро перед ним відкривається широка змога іншого життя, більш гідного його, людини винятково своєрідної.

Недостача харчових продуктів у місті набирала характеру катастрофи, збуджуючи робітників, але в січні було заарештовано робітничу групу «Центрального воєнно-промислового комітету», а випущена 6 лютого прокламація Петроградського комітету більшовиків, що закликала до страйку і демонстрації на десяте число, в роковини суду над соціал-демократичною фракцією Думи,— ця прокламація не мала успіху.

«Все йде правильно, працює логіка історії, руйнуючи одно, зміцнюючи інше»,— думав Клим Самгін.

На 14 лютого, в день відкриття Державної думи, почалися страйки робітників, а через десять днів — спалахнув загальний страйк, і по вулицях міста бурхливо, як весняна вода в річці, линули революційні демонстрації.

Клим Іванович Самгін мужньо чекав і спостерігав. Не бажаючи, щоб темні хвилі демонстрантів, захоплюючи його, всмоктали в свою густоту, він спостерігав здалека, з-за рогу. Не було смислу зливатися з цією масою людей, що грізно ревла,— він дуже добре пам'ятав, які по-статі й обличчя робітників, він досить багато бачив

демонстрацій у Москві, бачив і тут 9 січня, у неділю, названу «кривавою».

Він дивився, як повз нього тече стиснута камінням окатих стін нескінченна, надзвичайно густа, сіра, кошлата юрба чоловіків, жінок, підлітків, і чув гармонійний спів:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн...

— Хліба! Хліба! — гучно кричали високі голоси жінок. Часом люди уповільнювали ходу, навіть тупцяли на місці, перемагаючи якісь перепони на шляху своєму, лунав різкий свист, крики:

— Що там? Геть! Товариші — сміливо!

Чуеш, сурми заграли,
Час розплати настав...

Хор був великий, співав безперервно. Самгін відзначив, що, мабуть, демонстранти вперше співають так гармонійно, погоджено і так безстрашно відкривають вони грізний зміст робітничого гімну. В п'ятому році 9 січня не співали. Напевно, й не могли б співати ось так. Одначе не виключено можливості, що цю Неділю буде повторено... Не виключено. Від плоти демонстрантів відривались, відскакували окремі шматки, фігури, збентежено усміхаючись чи понуро хмураючись, ішли повз Самгіна, але назустріч їм бігли, вливалися в масу десятки нових людей.

Самгін поглядав на тьмяні шибки, але не бачив за ними нічого, крім сизуватого туману і якихось безформних плям у ньому. Нарешті юрба зникла, і було видно, як гладенько втоптала вона сніг на бруку.

«Нова мітла чисто мете», — згадував Самгін, прямуючи додому й даючи волю думкам, що їх наївність була йому зрозуміла.

«Значно більше людей, які заважають жити, ніж людей потрібних і приємних мені. Легко вибрати будь-яку лінію думки, але важко створити задовільне оточення з ближніх».

Дома його зустрічало святкове обличчя [дівчини]. Вона дуже розповніла, солодко усміхалась, губи в неї дуже яскраві, пухлі, і в очах світилася невичерпно радість. Вона була дуже антипатична, ставала чимраз фамільярнішою, але — Клим Іванович терпів її, — добра робітниця, непогано й дешево варить, тримає кімнати в належній чистоті. Зрідка він питав її:

- Чого ви радієте?
- Дуже цікаво стало, Климе Івановичу.
- Що — цікаво? Війна?
- Війна припиниться скоро.
- Хто ж це її припинить?
- Робітники і мужики не хочуть більше воювати.
- Он як? А хто ж їм дозволить припинити?
- Ну, вже вони самі.
- Ах, он як...

Говорити з нею було даремно. Самгін це бачив, але «радість буття» дедалі гостріше дратувала його. І напередодні 27 лютого, вернувшись з вулиці на обід, він, не витерпівши, спитав:

— Ну, що скажете?

— Революція почалася, Климе Івановичу,— сказала вона, але, облизнувши губи кінчиком язика, спитала:— Правда?

— Можливо. Та не менш можливе й те, що було в п'ятому році, 9 січня. Ви знаєте, що тоді було?

— Атож, нам читали.

— Що — читали? Хто і де?

— Внизу в їдальні, Аркаша, там газети пояснює юнак, Аркаша...

— Давайте обідати,— суворо сказав Самгін.

Він добре пам'ятав досвід Москви п'ятого року й не виходив на вулицю 27 лютого. Сам, у нетопленій кімнаті, освітленій жалюгідним вогником недогарка стеаринової свічки, він стояв біля вікна й дивився в п'ятьму пізнього вечора, вона в двох місцях зловісно, червоно розжарена була загравами пожеж і начебто плавилася, заграви зростали, розтікалися, загрожуючи розпекти все повітря над містом. Десь далеко, не кваплячись, злітали догори вогненні кульки ракет, і так само повільно опускалися за дахи будинків.

Весела [дівчина], приготувавши ранком кофе,— зникла. Він цілий день живився сардинами і сиром, з'їв усе, що знайшов на кухні, був голодний і злий. Незвична темрява в кімнаті підсилювала враження занедбаності, темрява здригалася, наче намагаючись погасити вогонь свічки, а її й без того вистачить не більше, як на чверть години... «Чорт би вас забрав...»

Стрибки освітлюваних ракет в п'ятьму він сприймав як щось пошле, але й зловісне. Йому здавалося, що чути

постріли,— може, це стукали двері. Стрясаючи рами вікон, вулицею з гуркотом проїхало два вантажних автомобілі, попереду — навантажений, мабуть, залізом, його супроводжував грузовик, в якому стояло десятка зо два людей, деякі з них з рушницями, тьмяно блиснули багнети.

«Кого заарештовують?» — міркував Клим Іванович, давно скинувши окуляри, але все ще протираючи скельця замшою, напружено прислухаючись і дивуючись: чому не чути пострілів?

Клим Іванович був дуже розстроений: напередодні, увечері, він дуже посварився з Оленою; людина, яку порекомендував Дронов, продала їй золоті монети епохи Римської імперії, монети, як виявилось, були сучасною імітацією, а посвідка про справжність і стародавність їх — фальшивою; якийсь старовинний келих був не золотим, а тільки позолоченим. Олена тупотіла ногами, істерично кричала, запевняючи, що Дронов діяв заодно з продавцем.

— У нього обличчя шахрая, у вашого друга! — кричала вона й вимагала, щоб він притяг Дронова до суду. Вона виявила таку лють, що Самгін аж злякався.

«Якщо вона розпочне судову справу,— не уникнути мені участі в ній»,— подумав він, почав заспокоювати її, і тоді Олена накричала йому стільки і таких прикрих слів, що він, похоловши від образи, теж міцно вилаяв її й пішов.

Коли почувся покvapливий стукіт у двері, Самгін не зразу вирішив вийти до передпокою, він узяв у руку свічник, прикриваючи жменею стривожений вогник, дочекався, коли постукали ще раз, і встиг подумати, що його нема за що арештовувати і що стукає, напевно, Дронов, більше — нема кому. Так і було.

— Що ти — спав? — хрипко спитав Дронов, задихаючись, кашляючи; потворно товстий, з випнутим животом, він, розстібаючи пальто, опустивши до ніг своїх важкий пакет, почав витягати з кишень якісь згортки, совати їх до рук Самгіну.— Харчі,— пояснив він, вішаючи пальто.— Мені ота твоя товста дурепа сказала, що в тебе й зернини нема.

— Що робиться в місті? — сердито спитав Самгін.

— Революція робиться! — відповів Іван, стираючи

хусточкою піт з обличчя, і ткнув пальцем у ліву щоку себе.

— Павловський полк, та — кажуть — і інші полки гарнізону перейшли на бік народу, тобто Думи. А народ — орудує: поліцейські участки розгромлено, горять, окружний суд, Литовський замок — теж, міністрів заарештовують, генералів...

Самгін стояв посеред кімнати, слухав і не вірив, а Дронов гладив долонею щоку і не кваплячись говорив:

— Безладдя і веремія. До мене на квартиру залізли, з гвинтівками, питають: «Це ви генерал Голомбівський?» — такого, мабуть, і в природі нема.

— Поліція, жандарми? — спитав Самгін, поскубуючи борідку і розуміючи, що скандал з Оленою погашено.

— Яка, в біса, поліція? Поліція сховалась. Кажуть, ніби на горищах сидить, готується з кулеметів стріляти... Ти що — хворий?

— Голова...

— Ну, голови у всіх... паморочаться. Я, брат, теж... Я ночувати до тебе, бо, знаєш...

І, лягнувши себе по коліну, Дронов з прикрістю сказав:

— Кажучи без фокусів — я злякався. П'ятеро чоловік — два студенти, солдат, ще якийсь, баба з револьвером... Я там щось сказав, пожартував, вона мене — трах по пиці!

Самгін сів, почувуючи, що відбувається не те, чого він сподівався. З появою Дронова в кімнаті стало холодніше, а за вікнами темніше.

— Арешт міністрів — це зрозуміло. Але — чому генералів, якщо військо... Що означає — на боці народу? Військо визнало владу Думи — так?

Дронов, схиливши голову на плече, глянув на нього одним оком, друге майже закрите було опухом.

— Завтра про все дізнаємось, — сказав він. — Дивися, — свічка догоряє, давай другу...

Він розгортав пакети, викладав на стіл хліб, ковбасу, копчену рибу, примусив Самгіна знайти штопор, відкрив пляшки, весь час безперервно говорячи:

— Взагалі настрої добродушний, хоч люди голодні, але дихають легко, охоче сміються, похмурих облич не видно, переважають діловиті. Взагалі почали... круто. Промовці скрізь запевняють, що «вітчизна в небезпеці»,

«сила — в єднанні» — і навіть покрикують — «геть царя!» Солдати — поранені — виступають, говорять проти війни, й дуже запально. Дуже.

Самгін вставляв свічку в свічник, але це йому не вдавалося, свічник був дуже нагрітий, свічка обтавала, падала. Дронов став допомагати йому, заважаючи один одному, вони довго і мовчки закріплювали свічку, потім Дронов сказав:

— Ну, будемо вечеряти. Я з ранку не їв.

І знову мовчки випили коньяку, попоїли шинки, сардин, сига. Самгін ковтнув вина й сказав:

— Знайоме вино.

— З царських підвалів,— пробурмотів Дронов.— Дама твоя познайомила мене з тією, що торгує приемним товаром.

— Купив ти золота їй?

— Навіщо я купуватиму? Послав антиквара.

— Він її — обманув,— сказав Самгін. Дронова це не здивувало:

— Ну, а — як же? Антиквар...

Дронов перестав їсти, відіпхнув тарілку, випив велику чарку коньяку.

— Ну, от, — дожили ми до революції,— неприємно гучно сказав він,— так гучно, що аж оглянувся, наче не повірив, що це він сказав.— Мені революція — не потрібна, але, розуміється, я й проти неї навіть пальця не підійму. Одначе трапилось так, що — можливо — перший ляпас революції дістався моїй пиці. Подаруночок не з тих, якими пишаються. Знаєш, Климе Івановичу, пішли вони, оті... ловці генералів, пішли, і дуже... сумно відчув я себе. Дурне життя. Ти жив на другому поверсі, я — в напівпідвалі, на кухні. Ви, благородні діти, паршиво ставились до мене. Начебто я негр, єврей, китаець...

Пам'ять Клима Самгіна підказала йому слова Тагільського про інтелігента в третьому поколінні, потім про картини життя Парижа, як він спостерігав його з висоти третього поверху. Він усміхнувся і, щоб приховати усмішку, схилив голову, скинув окуляри й почав протирати скельця.

— Тільки одна людина майже за півсотні років життя — тільки одна Тося...

«Я міг би розказати йому про Марину,— подумав Самгін, не слухаючи Дронова.— А воно ж можливо, що

Марина теж виявилася б більшовичкою. Як багато людей, що не вросли в життя, не мають у ньому суворо визначеного місця».

А Іван Дронов бідкався, і вже ясно було, що він п'яніє.

— Дунаев, приятель мій, метранпаж, умовляв мене: «Перестаньте воловодитись, почитайте, повчіться, зацікавтесь справою робітничого класу, нашою більшовицькою справою».

— Не спокусився?— спитав Самгін, щоб сказати щонебудь.

— Я — не спокусився, так! А ти — ухилився... Чому?

— Зажди,— попросив Самгін, встав і підійшов до вікна. Було вже близько півночі, і звичайно в цю годину на вулиці, навіть і вдень тихій, зміцнювалася непорушна, провінціальна тиша. Але цієї ночі подвійні рами вікон майже безперервно пропускали в кімнату приглушені, м'які звуки руху, ішли групи людей, гув автомобіль, проїхала пожежна команда. Самгіна примусив підійти до вікна шум незвичайно важкий, від нього тонко занили шибки у вікнах і навіть задеренчав посуд у буфеті.

Самгін бачив, що в темряві по бруку повільно рухаються два страховища кубічної форми, їх оточувало розірване кільце озброєних людей, коливалися багнети, проколюючи, розпорюючи п'їтьму.

«Броньовики», — зразу ж збагнув він. — Броньовики їдуть,— повним голосом сказав він, зігрітий чудною радістю.

— Ти думаєш — стрілятимуть? — сонно пробурмотів Дронов.— Не стрілятимуть, набридло...

Броньовики проїхали. Дронов розплився в кріслі й бурмотів:

— Нічого не буде. Дали Дронову Іванові по пиці та й — годі!

Самгін подивився на нього, подумав:

«Зіп'ється».

Пішов до спальні, приніс подушку і, кинувши її на диван, сказав:

— Лягай.

— Можна. Це — можна.

Він встав, ступив до дивана, витягнувши руки вперед, як сліпий, кинувся на нього, наче у воду, ліг і забурмотів:

Самгін, чиї вірші?

— Никітіна.

— Чорт. Ти — все знаєш. Усе.

Він заснув. Клим Іванович Самгін теж почував себе захмелілим від ситості і вина, від подій. Закурив, постояв біля вікна, дивлячись униз, у темряву, там швидко й безшумно, як риба, плавали грубо оформлені фігури людей, помітні тільки тому, що вони були темніші за темряву.

«Отже — революція. Друга на моєму віку».

Він вирішив, що завтра, зранку, піде дивитися на революцію й визначить своє місце в ній.

Ранком, зваривши кофе, знищили залишки їжі й вийшли на вулицю. Було холодно, метушився вітер, розкидаючи дрібний, сухий сніг, метушився поривчасто з хвилину, зо дві, подує й замре, начебто розуміючи, що вже спізнився сіяти снігом.

Самгін ішов попереду Дронова, уважно оглядаючись, намагаючись помітити щось незвичайне, але начебто вже знайоме. Дронов підказав:

— Помічаєш, як збідніло місто?

— Атож,— погодився Самгін і згадав: так само було в Москві, восени п'ятого року, позникали чиновники, візники, гімназисти, поліцейські, зникли солідні, пристойно одягнені люди, вулиці позасмічувалися сірим народом, але там важко було зрозуміти, куди він іде кривими вулицями, а тут цілком очевидно, що більшість іде в одному напрямі, іде поспішно і впевнено. Спішають темнолиці робітники, безбройні солдати, якісь обшарпані жінки,— люди, одягнені чистіше, ідуть не так швидко, нерідко проходять маленькі загони солдатів з рушницями, але без офіцерів, важко рухаються вантажні автомобілі, заповнені солдатами і робітниками. Мигтять червоні банти на грудях, пов'язки на руках.

— Гей, гей — Князєв,— закричав Дронов і побіг слідом за велосипедистом, з великою бородою, яку він віз на лівому плечі. Самгін з хвилину почекав Івана й пішов далі.

Проїхав віз, величезний, хитро навантажений віденськими стільцями, позв'язувані соломою, вони здіймалися майже до других поверхів, товстий рудий кінь і червонопикий візник, в порівнянні з розмірами воза, були смішно маленькими, поряд з візником ішов студент у роз-

стебнучому пальті, в кашкеті на потилиці, розмахуючи руками, він кричить:

— Ти — подумай: народ...

— Ми на свій пай думаємо,— басом, як диякон, гуде візник.— Ти з хазяїном моїм побалакай, він тобі всі загадки розгадає. Він тобі й про народ набреше.

Ломовий щасливо зареготав, Клим Іванович пішов повільніше, бажаючи послухати, що іще скаже візник. Але на панелі перед вітриною зброї стояло чоловіка з десятьма з магазина вийшов кремезний чоловік, з голеним обличчям під бобровою шапкою, в пальті з хутряними обшлагами, змахнув рукою і, голосно сказавши: «В дантиста!» — вистрілив. У проході в двір на білій емальованій вивісці зникла літера а, стрілець, самовдоволено усміхаючись, глянув на публіку, хтось похвалив його:

— Влучно!

А вусатий чоловік у товстій засмальцьованій куртці, простягнувши руку, попросив:

— Дозвольте глянути!

Глянувши, визначив: «Кольт!»— і, засунувши зброю в кишеню куртки, пішов собі.

— К-куди?— заревів стрілець, збираючись бігти за тим, що забрав револьвер, але перед ним стало двоє, один — обличчям, другий спиною до нього.

— Ви — бачили?— сердито спитав він.

— Навіщо вам іграшка ота? — миролюбно відповів йому молодий парубок, а той, що стояв спиною, крикнув:

— Гордеев, вернись!

І звернувся до стрільця:

— Ви, пане, ідіть-но своєю дорогою, вам тут робити нема чого. А ви — чого? — спитав він Самгіна, вимірюючи його поглядом голубуватих очей.— Магазин не торгує, ідіть собі.

Самгін покірно й охоче пішов собі, його зразу ж догнав стрілець, кажучи.

— Нічого не розумію! Хто такі? Чорт їх знає!

Переходячи на другий бік вулиці, він оглянувся, до магазина підїхав грузовик, люди, що стояли біля вітрини, виносили з магазина ящики.

— Грабіж серед білого дня,— бурмотів стрілець, Самгін промовчав, він не потребував співрозмовника. Співрозмовник зрозумів це і, дійшовши до повороту на іншу вулицю, глузливо вимовив:

— Ви, здається, теж... щось таке...

Після чого зник за рогом.

Ближче до Таврійського саду люди йшли негустою, але майже суцільною юрбою, на Літейному, десь біля моста, а може, й за мостом, на Виборзькій, трошки поляскали постріли з рушниць, догоряв окружний суд, від нього залишилися тільки стіни, але в їх величезній коробці все ще жадібно хрустів вогонь, догризаючи дерево, зрідка у вогні щось важко зітхало, і тоді від нього відривалися табунці дрібних вогників, вони тремтливо злітали в повітря, наче метелики або квіти, і швидко перетворювались на темносірий паперовий попіл.

Проти пожарища на панелі зібралося чоловіка з півсотні, майже самі літні, багато старих, милуючись грою вогню, вони розмовляли байдуже, як звичні глядачі, яких уже нічим не здивуєш.

— Злодії підпалили.

— Ну, звичайно.

— І Литовський замок — вони.

— А — хто ж! І поліцейські участки — їхнє діло!

— Політичні теж, напевно, рук доклали...

— У тих — причепа жандарми.

— Департамент поліції...

— Не підпалили його.

— Підпалять.

Самгін звернув на Сергіївську, пішов повільніше. Тут, на цій вулиці, ще недавно, контужені, поранені солдати навчали новобранців, кричали:

«Струнко!»

Уздовж ґраток Таврійського саду йшла група людей, десятків зо два, в центрі під конвоєм трьох солдатів йшло двоє: один без шапки, високий, високолобий, лисий, з широкою бородою мідного блиску, борода розкошлана, широке обличчя замазане кров'ю, очі напівзаплющені, ішов він, зігнувши шию, а поряд з ним накульгував, хитався теж дуже рослий, у шапці, насунутій на брови, в чорному кожушку і валянках. Люди йшли мовчки, серйозні, зовсім як на похороні, а позаду, ніби конвоюючи всіх, підстрибуючи, дрібно ступав чоловічок з двостволкою на плечі, в потертому драповому пальті, туго підперезаний червоним поясом, під фінською шапкою ховалося маленьке окате обличчя, стиснуте темною рамкою борідки, негустої, але акуратної. Самгін спитав: кого заарештували й за що?

— Котрий вищий — жандарм, другий — невідомий. А забрали їх — за стріляння в народ, — гучно, приемним голосом сказав чоловічок і, приміряючи свій крок до кроку Самгіна, додав напоумливо: — Манера ця — в своїх людей стріляти — тепер скасовується навіть для війська.

— Куди ж їх ведуть?

— У Державну думу, поквитатись. Звичайно, знаєте, що государ імператор дав Думі владу для встановлення порядку, от, значить, до неї й спливається... все добре-погане, як я розумію.

Самгін заглянув в обличчя йому — кощаве, гострооке, гостроносе обличчя приємно пом'якшували веселі зморшки.

— Ви — мисливець? — спитав Самгін. Приємний чоловік ішов уже в ногу з ним, легенько поштовхуючи ліктем.

— Ні, я маю ремесло — оббивальник і драпірувальник. Федір Прахов, особа трохи відома. Полювання не ремесло, воно — розвага.

Клим Іванович Самгін не почував симпатії до людей, але йому подобалися люди розсудливі, на зразок Митрофанова, йому здавалося, що люди цього типу цілком відповідають характеристиці великороса, яку дав історик Ключевський. Він з охотою слухав балакучого супутника, а супутник говорив повчально і легко, як щось давно обдумане:

— Полювання — звірина дія, нищівна. Лис — тетерюків та всяких птахів знищує, вовк — баранців, телят, і задають нам збитків. Ну, тоді людина, дбаючи про себе, повинна вовків винищувати, — так я розумію...

При вході в огорожу Таврійського палацу юрба, відірвавши Самгіна від його супутника, витерла його спиною кам'яний стовп воріт, втиснула за огорожу, захала в куток, тут було вільніше. Самгін відсапався, перевірів, чи цілі гудзики на його пальті, оглянувся й відзначив, що в межах огорожі юрба була не така густа, як на вулиці, вона тулилася до стін, залишаючи перед ганком палацу вільний простір, але люди з вулиці все-таки не заходили в огорожу, начебто їм заважала якась невидима перешкода.

«А ще вчора як порожньо й тихо було на вулицях».

Його оточували люди, здебільшого одягнені пристойно, позад нього на кам'яному виступі огорожі стояла товстенька синьоока дама в білій шапочці, з-під каракуля

шапочки на рожевий лоб вибивалися чорні кучері, рядом з Климом Івановичем стояв високий, чорнобровий старик у сірій куртці, обшитій зеленим шнурком, в капелюсі чудної форми пирогом, з кучерявою сіруватою бородою. Протиснувся високий чоловік у котиковій шапці, круглолиций, рум'яний, з веселими вусиками золотого кольору, і шиплячими словами сказав дамі:

— Цілком вірно: Шидловський, Шингарьов, Шульгін, звичайно — Мілюков, Львов і твій дядько. Це і є Бюрс прогресивного блоку. Вирішили боротися з владою і вжити всіх заходів, щоб армія спокійно билась.

— Спокійно битися — не можна! — зауважив хтось.

— Пардон! Було сказано, щоб армія спокійно робила свою справу на фронті, а робітники могли спокійно подавати снаряди.

— А — годувати солдатів — чим? — спитав маленький жовтолиций сусід Самгіна.

— Дума бере боротьбу на себе.

— А годувати солдатів — чим? — голосніше, наполегливіше спитав жовтолиций; чоловік, обшитий шнурками, зігнувся, шепнув щось.

— Мені однаково — хто, сьогодні на це не зважається — заявив жовтолиций і, скинувши шапку, махнув нею над лисою головою.

Чоловіка з веселими вусами слухали багато хто, а він говорив:

— Мілюков... дуже розумно...

— Мілюков — не солдат, а — санітар, та й то...

— Треба, щоб країна мовчала, говоритимемо за неї ми, Дума. Зараз почалося засідання старійшин з Родзянком на чолі...

Рум'яне обличчя чоловіка з вусами побіліло, він повернувся до лисого:

— Послухайте — чого вам треба, чорт би вас узяв?

— Ходімо, ходімо, — поквапливо сказала дама, сплигнувши на землю, вона дуже штовхнула Самгіна і, не перепрошуючись, смикаючи вусатенького за рукав, потягла його геть, до входу в палац.

— Хто це? — спитав Самгін старого, обшитого шнурками. Старий поважно відповів:

— Пани. Його сіятельс... — старий не договорив слова, воно закінчилося тихим здивованим свистом крізь зуби. Хрипко, по-ведмежому рывкаючи, у двір вкотився вантаж-

ний автомобіль, за шофера сидів солдат з забинтованою шиєю, в кашкеті, зсунутому на праве вухо, поряд з ним — студент, в автомобілі двоє робітників з гвинтівками в руках, цивільний у капелюсі, насунутому на очі, і товстий, сивобородий генерал та ще студент. На вулиці стало гамірніше, навіть прокричали ура, а за огорожею — тихше.

— Це — що ж означає? — тихенько спитав Самгіна сирій старик.

— Заарештовані,— невпевнено відповів Клим Іванович і, дивлячись, як робітники зсаджують цивільного, додав: — Цивільний, здається — міністр юстиції...

— А хто ж... розпоряджається?

— Дума,— голосно сказав жовтолиций. — Її хотіли закрити, а вона — ось...

Самгін дивився. Міністр виявився легким, як порожній, він сам, швидко схопивши простягнуту йому руку студента, зіскочив на землю, так само швидко побіг сходами, зник за колоною, з генералом возилися довго, він — круглий, як бочка — голосно кречав, сидячи на краю автомобіля, обережно спускав ногу з червоним лампасом, підсмикував її, спускав другу, і нарешті робітник крикнув до нього:

— Та — стрибайте сміливо! Адже — не в море...

Поряд з Самгіним став Дронов і, начебто заїкаючись, покрякуючи, півголосом говорив:

— Юрба йде... тисяч з двадцять... може, й більше... Йй-богу! Слово честі. Робітники. Солдати, з музикою. Моряки. Дев'ятий вал... Чорт його... Де-не-де пострілюють — факт! З дахів...

Було ясно — Дронов зляканий, у нього аж плечі тремтіли, він крутив головою, придивляючись до людей, наче шукав серед них знайомого, бурмотів:

— А отой... Марков-Валяй, бурхливо полум'яний дурень, кажуть,— веде з Оранієнбаума кулеметний полк. Слухай — хто тут сила?

— От і я теж не можу збагнути,— втрутився старий, обшитий зеленими шнурками.

— Треба йти в палац,— сказав Самгін.

Дронов негайно погодився.

— Правда! Там, в разі якщо...

Він пішов попереду Самгіна, безцеремонно розпихаючи людей, але на ганку їх спинив офіцер і, заявивши, що він начальник караулу, який охороняє Думу, не пустив їх до

палацу. Та вони все-таки залишилися біля входу до вестибюля, за колонами, звідси, з височини, було дуже зручно спостерігати революцію. Поряд з ними опинився високий старик:

— Якщо — караул є, виходить, влада є,— сказав за спокійливим тоном.— Дронов скося подивився на нього й спитав:

— Єгер?

— Так точно, двадцять сім років його сіятельству Мекленбургу-Стрелицькому служив та іншим панам.

Він був явно радий, що на нього звернули увагу, і, нахилившись над головою Дронова, перелічував:

— Граф Капніст або, наприклад, Михайло Володимирович Родзянко...

Враз десь, близько, мідь оркестру потужно заспівала «Марсельезу», всі люди в огорожі, на вулиці заворушились, наче під ними здригнулася земля і хтось істерично, з радістю чи з розпачем закричав:

— Солдати йдуть!

Самгін відчув щось схоже на поштовх у груди і начебто поворушились кам'яні плити під ногами,— це було так недобре, що він спробував пояснити собі ганебне, малодушне відчуття фізично і сказав Дронову:

— Тихше, не штовхай!

— Не я штовхаю,— пробурмотів Дронов, зім'яте похміллям обличчя його витяглося, напівроззявився рот і тремтіло підборіддя. Самгін, відзначивши це, подумав:

«Мабуть, він теж не вважає виключеним повторення 9 Січня».

На вулиці люди швидко поділились, більшість, не дуже впевнено покрикуючи ура, пішла навстріч музиці, меншість швидко рушила направо, геть від палацу, а люди в огорожі щільно притиснулися до стін будинку, звільнивши перед палацом простір, вкритий снігом, стоптаним на сірий порох.

Нахмурившись, Клим Іванович Самгін подумав, що цю незелику порожнечу зроблено ніби навмисно для того, щоб він бачив, як поспішно, мовчки, заклопотано переходять один за одним, по двоє рядом, по троє, люди, яких безпомилково можна визнати за робітників. На верхній приступці їх спиняв офіцер, солдати перепиняли дорогу, схрещуючи багнети, але вони називали себе депутатами від заводів, і, мерзлякуватو знизуючи плечима, він давав

їм дорогу. Все гучніше звучала мідна мелодія гімну Франції, в повітрі колихалося буркотливе гудіння, і на нього іронічно непотрібно лягали слова егеря:

— Справжніх панів по запаху впізнаєш, у них запах теплий, собаки це розуміють... Пани — від предків сотнями років пристосовувались до наук, щоб причини розуміти, і досягли розуміння, і от цар дав їм Думу, а в неї набився народ недостойний.

Кучерява борода в егеря була колись така сама чорна, як його густіючі брови, тепер вона була знебарвлена сивиною, наче обсипана немолотою сіллю; голос його звучав гучно, але однотонно, бляшано, і вся тьмяносіра постань егеря здавалася вилитою з олова.

— Ех, старий, спізвився ти...

— Ото я й журюся... Студенти генерала заарештовують,— хіба це може бути?

Самгін слухав слова егеря й думав:

«Це схоже на голос здорового розуму».

За огорожею з'явилася незвичайної густоти юрба людей, в центрі першого ряду йшов з червоним прапором у руках високий, широкоплечий, чорновусий, в козушку, без шапки, з надірваним рукавом на правому плечі. Це був, видимо, дуже сильний чоловік: древко прапора товсте, довге, на два людські зрости, полотнище — бархатне, але чоловік тримав його перед собою легко, наче свічку. По боках його два солдати з гвинтівками, позаду ще два, перші ряди людей майже всі озброєні, навіть Аркадій Співак, маленький фланговий першої шеренги, несе на плечі якусь рушницю без багнета. В одну хвилину ця юрба заповнила вулицю, влилася в огорожу, чоловік з прапором став перед сходами входу. Хтось закричав:

— Не нахиляй знамено, гей, не нахиляй!

Крізь юрбу, наче крізь сито, протискувались солдати, несли на плечах кулемети, якісь жерстяні коробки, ящики, кричали:

— Дай дорогу!

Ніхто не командував ними, і, не звертаючи уваги на офіцера, начальника караульного загону, навіть начебто не бачачи його, вони входили в двері палацу.

З наближенням старості Клим Іванович Самгін втрачав короткозорість, зір ставав майже нормальним, він уже ходив в окулярах не стільки з потреби, як за звичкою; вглядаючись згори в обличчя юрби, він досить

добре бачив над темносірою масою під зім'ятими кашкетами й шапками кошаві, замурзані, закоптілі, волохаті обличчя і намагався виліпити з них одно обличчя. Це не вдавалось і, дратуючи, захоплювало дедалі більше. Недоречно згадався поламаний, розбитий світ Ієроніма Босха, маски Леонардо да-Вінчі, страшні пики мудреців навколо Христа на картині Дюрера.

«Ні, все це — не так, не те. Стиснути всі обличчя — одно, всі голови — в одну, на одній шії...»

Згадалося, що якийсь з імператорів Рима бажав цього, щоб відрубати голову.

«Мізаитропія, поглиблена до безумства. Ні,— яким повинен бути вождь, Наполеон цих людей? Людей, які бачать щастя життя тільки в ситості?»

— Родзянко-о! — ревли сотні горлянок.— Давай Родзянка-а!

Клим Іванович Самгін так захопився процесом створення постаті вождя, що лише механічно відзначав те, що відбувалось навколо нього: ось з дверей палацу, назустріч солдатам, вискочив схожий на когось адвокат Керенський і прокричав:

— Громадяни солдати! Вітаю вас з високою честю — охороняти Державну думу. Оголошую вас першим революційним караулом!..

В юрбі закричали — ура, а молодий солдат, навантажений жерстяними коробками, крикнув Керенському:

— Дай дорогу-у!

— Чого ж вони кулемети всередину тягнуть? З вікон стріляти хочуть, чи що? — здивовано спитав егер.

— Не стрілятимуть, старий, не стрілятимуть,— сказав чоловік у рукавичках і відірвав від скинутої з правої руки великий палець.

— Раззянка-а! — кричав Федір Прахов, він стояв біля першої приступки сходів, його пхали вперед, [він] повертався боком, спиною й примудрявся залишатись на місці, покрикуючи, підморгуючи до когось:

— Раззянка-а!

З дверей палацу вийшов величезний, товстий чоловік і гучним, оглушливим голосом, шалено закричав:

— Гр-ромадяни!

Він був такий великий, що Самгіну здалося: чоловік цей, на близькій від нього відстані, не вміщується в очах, наче дзвіниця. В огорожі перед палацом і навіть за огоро-

жею, на вулиці ставало дедалі тихіше, в міру того, як Родзянко чимраз більше роздувався, товсте обличчя в нього набухало кров'ю, і невичерпний жирний голос ревів: — Хаос...

Два звуки: а, о — злилися в один нелюдський зик, в «трубний глас».

Самгіну здалося, що оббивальник Прахов аж присів, а люди, які стояли майже впритул до промовця, але на приступку нижче від нього, похитнулись, а чоловік у рукавичках підняв комір пальта, сховав голову, і плечі в нього затремтіли, наче він сміявся.

— Ворог біля воріт града Петрова, — ревів Родзянко. — Треба рятувати Росію, нашу рідну, улюблену, святу Русь. Спокій. Терпіння... «Перетерпілий до кінця — спасеться». Працювати треба... Боротись. Не слухайте людей, які кажуть... Великий російський народ...

Клим Іванович Самгін уперше бачив Родзянка, йому сподобався огрядний, громогласний, прекрасно відгодований потомок запорозької козацької знаті. Мабуть, тому, що він говорив довго, в російського народу неvistачило терпіння слухати, тисячоусте ура заглушило гучну промову, промовець повернувся до великого народу спиною й червоною потилицею.

— Його, Родзянка, голого треба бачити, коли він купається, — задоволено й начебто навіть з гордістю сказав егер. — Або, наприклад, коли їсть, — тут він сам собі цар і бог.

«Неминуча суміш дурості і пошлості», — визначив Самгін спокійно й навіть з почуттям задоволення.

Чоловік у рукавичках розірвав праву, різким рухом вихопив хусточку, витер мокро обличчя і, пробираючись до дверей в палац, поліз на людей, як сліпий. Він штовхнув Самгіна плечем, але не попросив пробачення, обличчя в нього костисте, з темною борідкою, він глибоко закусив нижню губу, а верхня закопилилась, оголивши перівні великі зуби.

З лютим ричанням, гудінням, стріляючи, в'їжджали в гущавину натовпу грузовики, привозячи генералів і цивільних людей, обережно вивантажували їх перед сходами, і кожен такий вантаж начебто знижував настрої юрби, гамір ставав тихішим, обличчя в людей задумливішими чи сердитішими, усмішливішими, похмурішими. Самгін чув неголосні слова.

— А що з ними робитимуть?

- Нас не питають.
- Сховають до легких днів...
- Звичайно. Потім — випустять...
- Тоді вони за турботи... відплатять!
- В монастирі б їх, на сухий хліб.
- Придумав.
- Вислати куди-небудь...

— Або — вивезти в Ладозьке озеро та й потопити,— сказав, окаючи, чоловік у приношеній фінській шапці, в потертій чорній шкіряній куртці, шапку насунуто на брови, під нею здулися синюваті щоки, потикані сивою щетиною; перемагаючи задишку, чоловік повторював:

— Монастирі... У нас — позавчора баби зібралися до Олександро-Невської лаври хліба просити для дітлахів, дітлахи зовсім з голоду здихають,— терпець уривається дивитись на них. Ну, так от пішли. Там якийсь монах, начальник, аж образився, сучий син: «У нас, каже, не крамничка, ми хлібом не торгуємо».— «Ну, дайте без грошей, бога ради. Хоч мішок житнього борошна».— «Що ви, каже, жінки, ми, каже, самі живемо з милостиці людської». От — сволота! А в них — склади! Розумієте? Склади. Цукор, борошно, гречка, картопля, олія соняшникова і конопляна, риба сушена — вози!.. Богові служать, га?

Його підтримали похмурі голоси:

— А та-ак, всі богові служать, а людині — ніхто!

— Ну, людині ми служимо, працюємо...

— Путілов — людина все-таки.

— Парвіайсен...

— Багато їх...

— Народові — ніхто не служить, ось що! — голосно сказала висока, худа жінка в чоловічому пальті.— Ніхто, крім есерівської партії.

— А — більшовики?

— Вони самі — робітники, більшовики ті.

— Чи багато їх?

— Хлопчаки, дріб'язок...

— Дрібне буває міцне: перець, порох...

— Дивіться — ще заарештованих везуть.

Коли заарештовані, генерал і двоє цивільних, вийшли на сходи ганку і слідом за ними хвилею лінули в палац люди,— змерзлий Самгін віддав себе на волю юрби, зразу ж його було втиснуто в двері палацу, відкинуто набік, і він ударив коліном у спину солдата,— солдат, сидячи

на підлозі, тримав між ногами кулемет і копірсав його якимось інструментом.

— Пробачте,— сказав Самгін.

— Нічого, нічого — орудуй! — відгукнувся солдат, не оглядаючись.— Тиснувато, брат,— бурмотів він, скрего-чучи по залізу сталлю.— Нічого, останні днини тиснемось...

Підлогу навколо солдата було завалено кулеметами, стрічками до них, коробками стрічок, ранцями, гвинтівками, в'язками амуніції, мішками, в яких сховано було щось схоже на каміння чи кавуни. Серед цього хаосу речей і на ньому спали, скорчившись, солдати, чоловіка з десять.

— Вікентьев! — бурмотів солдат, не перестаючи копір-сатися з кулеметом і штовхаючи ногою в плече того, що спав,— прокинись, дияволе! Гей, де ключик?

Підійшов робітник в рудому жилеті поверх чорної суконної сорочки, незграбний, з запалими очима на закоп-ченому обличчі, закашлявся, подивився, куди плюнути, не знайшовши місця, проковтнув мокроту й сказав хрипко, неголосно:

— Савел, дай, брат, буханочку! Депутатам...

— Ні, не маю права,— сказав солдат, не глянувши на нього.

— Дивак, депутатам фабрик, робітникам...

— Не маю...

Але тут реставратор кулемета щось знайшов і зрадів:

— Ага, собачка? Так-так-так...

Він став навколішки, підняв кругле, веселе, сірооке об-личчя, прикрашене рідко розкиданим по щоках золоти-стим волоссям, і — дозволив:

— Бери одну.

— А — дві?

— А — ось?..

Він підняв довгу руку, на кінці її — великий, чорний, масний кулак. Робітник розв'язав мішок, дістав буханець хліба, взяв його під пахву й сказав:

— Сховати б, заздритимуть.

— А вимагаєш — дві! Тримай газету, загорни...

Клим Іванович Самгін поставив себе в безперервний потік людей, що вливався в двері, і швидко поплив разом з ним усередину палацу, в гучний гомін сотень голосів, ру-хався й ловив очима найбільш помітні постаті, найбільш цікаві слова. Він потрапив у якийсь нескінченний коридор, який, мабуть, перетинав весь корпус Думи. Тут було віль-

ніше, і що далі, то все вільніше,— обабіч коридора безперервно стукали двері, піби викушуючи людей, одного по одному. Було якось дивно, що цей коридор закінчувався гарно обставленим рестораном, в ньому зібралося десятків зо три похмурих, сумних, сердитих, і серед них один веселий — Стратонов, в якомусь занадто домашньому, пом'ятому костюмі, в м'яких чоботях:

— О-о, здрастуйте!— сказав він Самгину, розмахнувши руками, наче бажаючи обняти.

Самгін, відступивши на крок, спіймав його руку, потис її, слухаючи жваву, півголосом, мову Стратонова:

— А мене, батеньку, привезли на грузовику, авжеж! Заарештували, хай йому чорт! Я кажу: «Послухайте, це... це порушення закону, я, депутат, недоторканий». Якийсь студентик, миршавець, засміявся: «А ось ми, каже, торкаємось!» — Не без гумору сказав, га? З ним — матрос, отака, знаєте, пика: «Недоторканий? — кричить.— А паші депутати, яких на каторгу загнали,— докторкаші?» Ну, що йому відповісти? Він же — мужик, він нічого не розуміє...

Підійшов солідний, тепло одягнений, гладенько причесаний і надзвичайно, до блиску вимитий, аж вилинялий чоловік, з безбарвним і начебто стертим обличчям, роздуваючи ніздрі маленького носа, ліниво рухаючи сизими губами, він спитав лагідним голосом:

— Що на вулицях? Війська — йдуть?

— Ні, піяких військ! — крикнув маленький, подзвонюючи чайною ложкою в порожній склянці.— Зрадили війська. Як ви не розумієте!

— Не вірю! — сказав Стратонов, усміхаючись.— Не можу вірити.

— Примусять...— [сказав] солідний, знизавши товстими плечима.

— Солдати революції не роблять.

— Нема армії! Я був на фронті... Армії нема!

— Ви — вірите? — спитав Стратонов. Самгін оглянувся й сказав:

— Хліба нема. Дайте хліб — буде армія.

Він зразу ж догадався, що йому не слід було говорити так, і непевно додав:

— І все взагалі... знайде свій природний шлях.

— Кулеметів треба, кулеметів, а не хліба! — неголосно, але виразно сказав гарно одягнений чоловік.

Увійшов ще хтось і — потішив:

— Кулемети — діють! В Адміралтействі якийсь генерал організував опір. Поліція і жандарми стріляють з дахів.

Звідкілься з-за рогу безшумно з'явився дідок, якого Самгін інколи зустрічав в Олени, але чомусь нетвердо пам'ятав його прізвище: Лосев, Бросов, Барсов? Постукавши набалдашником палиці по столу, дідок звернув увагу на себе й повчально сказав:

— Панове! Дозвольте нагадати, що сьогодні виявлення наших особистих симпатій і поглядів вимагає особливо обережної форми...— Він замовк, постукав у підлогу гумовим наконечником палиці й сумно хитнув сивою головою.— Якщо ми не бажаємо, щоб наше особисте відбилося на оцінці ворогами програми партії нашої, на злісному перекрученні її благородної, російської національної мети. Я, розуміється, не раджу «з вовками жити — пововчому вити», як радить старовинна й політично мудра приказка. Та ви знаєте, що змінити тон ще не означає змінити зміст і що відступ на словах не завжди шкодить успіхам справи.

Самгін, не бажаючи бути далі в товаристві Стратонова, швидко <пішов> з буфету, невдоволений собою, наміряючись піти додому й там обдумати все, що бачив, чув.

Коридором ішов Дронов в розстебнутому пальті, засунувши шапку в кишеню, розмахуючи руками.

— Зажди, куди ти? — спинив він Самгіна і зразу ж почав: — Владу взяв на себе Тимчасовий комітет Думи, і утворилась — як у п'ятому році — Рада робітничих депутатів. Це — що ж буде: двовладдя? — спитав він, намагаючись спинити на обличчі в Самгіна тремтячі очі.

Самгін поважно відповів:

— З якої речі? У Ради робітників — свої професійні інтереси...

. . . . .

[ОКРЕМІ НОТАТКИ]

10 літ.

Коли вперше пройшла чутка про можливість приїзду В[олодимира] Ілліча до Р[осії], чоловік один — сказав дуже буркотливо:

— Н-ну, цей почне варити кашу.

Скороходов:

— Звичайно — Ленін цілком наш і справжній революціонер. Тільки — доросли ми до справжнього рев[олюціонера] чи ні?

Мужик поруч з Кли[мом].

— Он який... прибув. Кремезний.

— Ну, — нехай йому бог допоможе, а він — поміг би нам.

— Вигляд у нього хазяйський.

— Пропустіть! Дайте глянути.

А там, навколо броньовика, щільна, як єдине тіло...

— Хай живе с[оціалістична] р[еволюція]!

Неголосно, але так, що чути було на всій площі.

Похитнулись.

-- Ага? Чув?

Штовхався, ліз наперед і кричав:

— Т[оваришу] Ленін, ми готові. Ми розуміємо, товаришу, — правда?

— Ілліч! — Просто, — підійшов і каже: — Здоров, Ілліч! Га?

Ленін.

Він якось вріс у натовп, зник, розтанув у ньому, але натовп став ще грізнішим і ніби виріс.

Сам[гін] згадав Гапона.

Ленін.

Все, що він говорив, було дуже просте й переконливе — тим більше не хотілось погоджуватися з ним.

В. І. Ленін — для Самгіна:

Пояснюючий пан, один з багатьох серед рос[ійських] інт[елігентів] с[оціал-] д[емократів], тлумачів Маркса і т. д.

Так, фігура, жести, дворянська гаркавість. «Щось на зразок Бакуніна».

В дальшому: дедалі гостріша критика реформізму меків, нападки на вождів II Ін[тернаціоналу], явна до них ворожість. «Щось нове, тобто щось самотутне, наше провінціальне, дике».

Куруз[ов]. Співак.

— Любаша? Любаша... померла. Упокоїлась. Не личить їй — померла. Даремно жила дівчина. Сорочки есе-рам шила й лагодила, а їй треба б на заводах, на фаб-риках] працювати.

Відчуття: Л[енін] — *особистий* ворог.

Було дивно й дуже досадно згадати, що ім'я цієї лю-дини гримить, що до слів її прислухаються тисячі людей.

Ф і н а л.

Широколиця жінка в картатій спідниці, в чорній коф-ті, перев'язаній навхрест червоною стрічкою, в червоній хустці на рудуватому волоссі, ступаючи поряд з мужи-ком без шапки й лисуватим, щасливо усміхаючись, диви-лася йому в кругло роззявлений, наїжений рот.

Мужик грізно співав:

Зр[ечемося...]

К і н е ц ь.

— Иди! Иди, з дороги, тарган. І — ех, тар-рган!

Він відставив ногу назад, розмахнувся нею й ударив Самгіна в живіт...

Ревів густим басом:

— Роби своє діло, роби!

— Порядок, товариші. Пор-рядок. Порядку хочете. Лантух кисток.

С[амгін].

Брудний лантух, повний дрібних, кутастих речей.

Кров текла з-під шапки і ще звідкись, біля ніг у нього виростала кривава калюжа, і здавалося, що він тане.

Жінка нахилилась і спробувала прикрити пальцем око, але їй не вдалося це, тоді вона взяла дощечку з розбитого снарядного ящика, поклала її на щоку.

ИРИМИТКИ

До п'ятнадцятого тома зібрання творів увійшла четверта частина «Життя Кліма Самгіна», не повністю закінчена автором і вперше опублікована після його смерті Комісією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР по прийманню літературної спадщини і листування О. М. Горького.

Переклади тексту і приміток до цього тома здійснені за двадцять другим томом видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва, 1953.

ЖИТТЯ КЛИМА САМГІНА

(Сорок літ)

Повість

Частина четверта

Четверта частина твору «Життя Кліма Самгіна» не була закінчена автором. Уривок з цієї частини (починаючи словами: «Він стояв біля вікна...», стор. 57 цього видання, і кінчаючи словами: «І звучав вогкий булькаючий сміх», стор. 87 цього видання) під назвою «Бердников». Із книги «Життя Кліма Самгіна», опублікований в альманасу «Год шестнадцатый», альманах другий, М. 1933. Після смерті М. Горького, починаючи з грудня 1936 року, окремі уривки з четвертої частини протягом шістьох місяців публікувалися в центральних, республіканських та обласних газетах. В 1937 році четверта частина повісті була надрукована окремою книгою з такою передмовою:

«В залишеній М. Горьким художній літературній спадщині найбільше значення має рукопис останньої, четвертої, частини «Життя Кліма Самгіна». Всього в рукопису 164 чотиристорінкових аркуші великого формату з широкими полями. До рукопису додані окремі замітки — про приїзд Леніна в Росію і смерть Самгіна. Цими сценами Олексій Максимович, очевидно, хотів закінчити роботу над четвертою частиною. Ми вміщуємо їх в кінці книги.

Перші 80 [стор. 7—87 цього тома.—*Ред.*] сторінки цього видання остаточно відредаговані і в рукопису мають напис Олексія Максимовича: «Остання редакція».

При підготовці книги до друку редакція натрапила на ряд недопрацьованих місць. Автор, незадоволений викладом, закреслює іноді частину тексту, але не дає нової редакції його. В тих випадках, коли закреслене є необхідною ланкою викладу, воно поновлюється нами в куткових дужках. Іноді Олексій Максимович пропускає окремі слова. Ці пропуски поновлюються за змістом тексту і беруться в прямі дужки. В рукопису в окремих випадках один і той же персонаж має два-три різних імені. Для однаковості доводилось тут керуватися редакцією останніх частин рукопису або зупинятися на імені, написаному найбільше число разів.

В одному випадку неоднаковість прізвищ становила більш серйозну трудність. В перших частинах повісті «Життя Кліма Самгі-

на» є персонаж Никонова, зв'язана з департаментом поліції. В четвертій частині повісті, при звістці про вибух на дачі Столипіна, Самгіна вражає той факт, що під час вибуху гине Любимова. З однієї деталі в дальшому викладі цілком ясно, що мова йде про Никонову, і хоч пояснюється, що Любимова нове прізвище її «по чоловікові», поява цього прізвища для читача все ж лишається непередбаченою. Справа ускладнюється тим, що, надавши їй прізвище по чоловікові — Любимова, «по батькові» автор дає їй прізвище Істоміна. Ми обмежуємось тут тільки вказівкою на це, лишаючи без зміни прізвище Любимової.

У четвертій частині повісті є умовна неточність в часі, законна в художньому творі, коли, наприклад, історичні події, що мали місце на протязі двох років, відбуваються в повісті протягом одного року тощо. Але в одному випадку ця неточність в часі обумовила хронологічні протиріччя, коли день нового 1912 року зближується кількома днями з ленськими подіями (квітень 1912 року), а потім і з настанням осені. Тут доводиться зважити на те, що рукопис (стор. 82—459 цього видання) не є останньою редакцією. [Мова йде про стор. 87—511 цього тома — *Ред.*]

Четверта частина повісті починається за часом дії з літа 1906 року, тоді як третя частина закінчується подіями літа 1907 або навіть 1908 року. Пояснюється це тим, що автор думав переробити третю частину, перенісши в неї частину матеріалу з четвертої.

В тому місці четвертої частини, де Самгін вперше йде на фронт, пропущені сцени, з яких було б видно, що Самгін поступає на службу в Земліськсоюз, по командировці якого він і йде на фронт. Пояснюється цей пропуск тим, що Олексій Максимович, маючи потребу в якихось додаткових відомостях, відклав написання цих сцен, перейшовши безпосередньо до дальшого викладу. Цей пропуск на стор. 328 [стор. 363 цього тома — *Ред.*] ми позначаємо однорядковим пробілом.

Перелічені недоробки у відношенні до загального об'єму рукопису все ж такі несуттєві, що вони ні в найменшій мірі, як побачить читач, не позбавляють четверту частину повісті «Життя Кліма Самгіна» художньої цілісності.

Комісія ЦК ВКП(б) і РНК СРСР по прийманню літературної спадщини і листування О. М. Горького.

Роботу над четвертою частиною «Життя Кліма Самгіна» М. Горький розпочав, очевидно, не пізніше початку 1931 року.

29 жовтня 1935 року М. Горький писав І. О. Груздеву, що думає закінчити повість взимку, не пізніше лютого—березня 1936 року (Архів О. М. Горького).

В цьому виданні четверта частина повісті «Життя Кліма Самгіна» друкується за рукописом (Архів О. М. Горького) з урахуванням змін, внесених Комісією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Тексти, викреслені М. Горьким і не замінені іншим варіантом, поновлюються в кутових дужках в тому випадку, коли вони необхідні для зв'язності оповідання. Випадково пропущені автором слова, відсутність яких утруднює розуміння тексту, подані в прямих дужках.

З М І С Т

	Стор.
Життя Клима Самгіла (Сорок літ). <i>Повість.</i>	
Частина четверта	5
Примітки	513

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *П. Нельгосський*
Художній редактор *К. Калусін*
Технічний редактор *О. Олешкевич*
Коректори *Г. Луштай, Г. Голіюк*

*

М. ГОРЬКИЙ.
Сочинения, т. 15
(На українском языке).

*

БФ 03863. Здано на випробиттво 3/IX-1954 р.
Підписано до друку 26/III-1955 р. Формат
паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 8,125. Друк.
арк. 26,65+4 вкл. Обл.-видавн. арк. 28,681.
В друк. арк. 68 800 зн. Ціна ~~41 крб.~~
Зам. 475. Тираж 20.000.

*

Надруковано з матриць Київської Книжково-
журнальної фі-ки в 4-ій Поліграффабриці
Головвидаву Міністерства культури УРСР,
м. Київ, пл. Калініна, 2.